دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی

بۆ خوێندنەوە و داگرتنی سەرجەم کتێبەکانی دەزگای

موکریانی سەردانی مالپەڕی دەزگای موکریانی بکە...

www.mukiryani.com

بۆ پەیوەندی..

info@mukiryani.com

MUKIRYANI
ESTABLISHMENT FOR RESEARCH & PUBLICATION

میّژووی کتێب

لە کۆنترین سەردەمەکانەوە تا سەردەمی ئێستا

سوند دال

میژووی کتێب

لە کۆنترین سەردەمەکانەوە تا سەردەمی ئێستا

وەرگێڕانی

د. ئەدهەم ئەمین عەبدولڕەحمان

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

- **میژووی کتێب** (لە کۆنترین سەردەمەکانەوە تا سەردەمی ئێستا)
- **نووسینی:** سوند دال
- **وەرگێڕانی:** دکتۆر ئەدهەم عەبدولڕەحمان
- **نەخشەسازی ناوەوە:** گۆران جەمال رواندزی
- **بەرگ:** مراد بەهرامیان
- **پیتچنین:** نەرمین ئیبراهیم
- **ژمارەی سپاردن:** ٩٦٦
- **نرخ:** ٤٥٠٠
- **چاپی یەکەم :** ٢٠٠٨
- **تیراژ:** ١٠٠٠
- **چاپخانە:** چاپخانەی خانی (دهۆك)

زنجیرەی کتێب (٢٧٦)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

مالپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

ناوەڕۆک

بەشی یەکەم

میژووی کتێب لەسەردەمە کەوناراکان ٣

نووسین و کتێبە سەرەتاییەکان ٥

هەندێ ماددەی تر کە لەسەردەمە کۆنەکاندا بۆ نووسین بەکارهێنراوە..... ١٦

کتێب لە سەردەمی یۆنان و رۆماندا ١٧

کتێبە یۆنانییەکان لەسەدەی سێیەم و چوارەمی پ. ز دا ١٨

پڕگاموس و کتێبە لە پێست دروستکراوەکان..... ٢٥

کتێبخانەکانی رۆما ٣٧

بەشی دووەم

سەدەکانی ناوەڕاست ٤٣

سەردەمی ناوەندی یەکەمی مەسیحی ٤٥

شارستانیەتی ئیسلام و کاریگەری لەسەر رۆژئاوا ٤٩

ئەورووپای کاسولیکی لەسەردەمی وێرانکاریی بەربەرەکاندا ٥١

چالاکیی قەشەکان لە بواری کتێبدا ٥٣

میناتۆرەکان ٦١

سەردەمی چارلیمان ٦٤

هونەری رۆمیی ناوەند لە نوسخە دەستنووسەکاندا ٦٥

کاریگەرییەکانی کارۆلێنژی لە ئەڵمانیادا ٦٦

هونەری بەرگ تێگرتن لە سەدەکانی ناوەڕاستدا ٧٤

کتێبخانەکانی سەدەی دوانزەیەم تا سەدەی چواردەیەم ٨١

کتێبخانەی کڵێساکان ٨٢

پەیوەندیی نێوان کتێبخانەکان..... ٨٧

کتێب دۆستی و کتێب رازاندنەوە لە فەڕەنسا لە سەدەکانی ٩٣

کۆمەڵە کتێبەکانی تایبەت بەچینی مامناوەندی خەڵکی ٩٧

فراوان بوونی کاغەز و بڵاوبوونەوەی کتێب لە سەدەی پانزەیەمدا..... ٩٨

فراوان بوونی نوسخە دەستنووسەکان ١٠١

چاکسازی ١٠٤

کۆتایی سەردەمی نوسخە دەستنووسەکان و دەست پێکردنی سەردەمی رێنسانس ١٠٦

بەشی سێهەم

کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست ١١٧

چاپ لە سەدەی شانزەهەمدا پەیدابوونی چاپ و چاپکردنی بەپیتی جێگیر..... ١١٩

چاپکردن بەپیتی جوڵاو لە چین و ئەورووپادا ١٢١

بەرفراوانبوونی پیشەسازیی چاپ (هەڵکۆڵین لەسەر دار) ١٢٥

پەیدابوونی هەڵکۆڵین لەسەر دار ١٣١

یەکەمین چاپخانە لە دەرەوەی باشووری ئەڵمانیا ١٣٥

چاپ لەسەر زەوییە نزمەکان (ئەسکەندەناڤیا) و ئینگلتەرا ١٣٨

قۆناغی ئاڵدۆ لە ئیتاڵیا ١٥٩

لایەنگران و خاوەن کتێبخانەکان لە سەردەمی ئاڵدۆ ١٦٤

بەرگسازی بەشێوازی کامیو ١٦٦

هونەری نووسین لە ئەڵمانیا و لە قۆناغی رێنسانسدا ١٦٨

چاپخانە و کتێبخانەکان لە سەردەمی چاکسازیی ئایینداً ١٧٦

هونەری بەرگ تێگرتن لە سەدەی شانزەهەمدا لە ئەڵمانیا ١٨٤

هونەری کتێب رازاندنەوەی فەڕەنسی لەسەردەمی رێنسانسدا ١٨٩

هونەری بەرگسازی لە ئینگلتەرا لەسەدەی شانزەهەمدا ٢٠١

بەشی چوارەم

سەدەی هەڤدەهەم ٢٠٧
پێشکەوتنی هونەری وێنەسازیی کتێب ٢٠٩
شێوازی بارۆك لە هونەری کتێب رازاندنەوەدا ٢١٢
هونەری کتێب رازاندنەوەی فەڕەنسی لە سەدەی حەڤدەهەمدا ٢١٤
کتێبخانەکان لەسەدەی حەڤدەهەمدا ٢٢٦
یەکەمین کتێبخانە گشتییەکانی ئەڵمانیا ٢٣١
بەرگسازی لە سەدەی حەڤدەهەمدا ٢٣٦
تالآنکردنی کتێبخانەکان ٢٤٢
بازرگانیی کتێب لە ئەڵمانیا و فەڕەنسادا ٢٤٧
پـشکنین ٢٤٩

بەشی پێنجەم

سەدەی هەژدەهەم ٢٥٥
هونەری کتێب رازاندنەوە لە سەردەمی لویسی پانزەهەمدا ٢٥٧
پیتە بەکارهێنراوەکان ٢٦٥
کتێب دۆستی لە سەدەی هەژدەهەمدا ٢٧١
بلاوبوونەوەی کتێب لە سەدەی هەژدەهەمدا ٢٨٢
شێوازە کۆنەکان لە پیشەسازیی چاپدا ٢٨٩
کاریگەریی شۆڕشی فەڕەنسا ٢٩٥

بەشی شەشەم

سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم ٢٩٩
پەرەسەندنی هەڵکۆڵین ٣٠٧
کتێب دۆستی و هونەری بەرگ تێگرتن لە فەڕەنسا و لە سەدەی نۆزدەهەمدا ٣١٧
قۆناغی زێڕینی کتێب فرۆشییە بچووکەکانی کتێبە کۆنەکان ٣٢١
بە پیشەسازی بوونی کتێب و کاردانەوەی هونەری ٣٢٧
کتێب رازاندنەوەی هاوچەرخ لە ئەورووپادا ٣٣٤
پەرەسەندنی کتێبخانەکان ٣٥٦
گەشەسەندنی بازرگانیی کتێب ٣٦٤

بەناوی خوای بەخشندە و میهرەبان

پێشەکی:

کتێب کۆکراوەیەکی تابلۆیی داری یا قوڕی یان عاجییە یان کۆمەڵێکی کاغەز، پێست یان ماددەیەکی لەو شێوازانەیە، جا ئەگەر دەستنووس یان چاپکراو یان بەهەر شتێکی دی نووسرابێت.

ئەم کتێبەی لەبەردەستماندایە، لە نووسینی دکتۆر (سڤێند دال)ە[1] کە مامۆستای زانستی کتێب و سەرۆکی دەستەی ئەمیندارێتی زانکۆی کۆپنهاگنە لە دانیمارک، کتێبەکە چاپکراوە لە ژێر ناونیشانی.

Histore do Live de lartiquite a nos jours

بە زمانی فەرەنسی لە ساڵی ١٩٣٣دا چاپکراوە و پاشان بۆ زمانی ئینگلیزی و چەندین زمانی زیندووی جیهانی وەرگێڕاوە. شایەنی باسە، لە راستیدا ئەم کتێبە، کتێبناسییەکی مێژووییە (وەك بابەتێکی مێژوویی هونەر لە کتێبە دەکۆڵێتەوە. وەك مێژووییی نووسینی، زێرکاری و جوانکاری، بەرگ تێگرتن و بەرگسازی، رازاندنەوە، وێنە سازی کتێب، و هونەرە سەرەتاییەکانی چاپ و چەندینی دی لە بابەتی کتێبشناسیی مێژووییی.

کتێب وەك ئاوێتەیەکی تێڕوانین، هەست و سۆزەکان و پێشکەوتنی ئەو سەدەیە پیشان دەدات، لەبەر ئەوە نرخی مێژووییی و فەرهەنگی و شارستانی خۆی هەیە. لە کتێبناسی مێژووییدا، رۆڵی بەنرخی کتێب بەرامبەر ژیار و کۆمەڵگە و ژیانی مرۆڤ وەك هۆکارێکی گوازەرەوەی زانیاری و بیروبۆچوونەکان خۆی دەردەخات. گەرچی ئەم کتێبە لە روخساردا ناوەرۆکێکی مێژووییی هەیە، بەڵام لە زۆر بواردا. بەتایبەت وێنەسازی کتێب و شێوەکاری و هونەری بەرگسازی و بەرگتێگرتن چەندەها خاڵی گرنگ و دژوار و قورس دەردەخات کە تێگەیشتنی پێویستی بەپسپۆریی هەیە لەو بوارەدا. بەڵام بەو پێیەی کە وەرگێڕ (وەرگێڕی

1- Svend Dahl

فارسی) خۆی کەسێکی شارەزای کتێبناسییە، و پەیوەندی بەتینی لەگەڵ کتێب دا هەیە، هەوڵی داوە کە رستەکان بەئاسانی بەیان بکات بۆ ئەوەی هەمووان لێی تێبگەن.

هونەری کتێب رازاندنەوە تەنها بەنیگارکێشان و وێنەسازی سنووردار نابێت، بەڵکو زێرکاری، زەخرەمە و پەراوێزسازی و خشتەکێشان، بەرگسازی چەندین شتی دی دەگرێتەوە کە هۆکاری تەواوکەری یەکدی بوون لە جوانکاری نوسخە دەستنووسەکاندا. هونەری کتێبئارایی پێویستی تەواوی بەم رەگەزانەی جوانکاری هەبووە، لەبەرئەوە شوێنەکانی کتێبسازی هاوکارییەکی نزیکی لە نێوان، خۆشنووسان و وێنەکێشان و شێوەکاران و زێرگەران و بەرگساز و بەرگ تێگراندا هەبوو.

لەم هونەرەدا بەشێوەیەك کتێبەکان دەڕازایەوە کە هەماهەنگی و گونجاوییەك هەبووایە لەگەڵ ناوەرۆك و بەرگ و جوانکارییەکاندا. دەربارەی پەرۆشی و خولیابوونی کتێب. نووسەر باسی هەندێك لایەنگران و دۆستانی کتێب دەکات لە هەموو سەردەمەکاندا و هەندێکیان لە فەرمانڕەوایان و خانەدانەکان بوون کتێبخانەکانیان وەك خانەیەکی رازاوە و قەشەنگ لێ کردبوو و هەندێکیان وەك مۆزەخانەی لێهاتبوو شایەنی باسە ئارەزووی ئەم کتێب دۆستانە هۆکارێکی گرنگ بووە بۆ مانەوەی هەندێك لە کتێبە گرانبەهاکان تاوەکو ئەم رۆژگارەی ئەمڕۆمان، و هەندێکیان بوون بەبەردی بناغەی هەندێك لە کتێبخانە بەناوبانگەکانی ئەم سەردەمە وەك کتێبخانەی میللی (نەتەوەیی) پاریس و میونیخ و مۆزەخانەی بەریتانیا لە لەندەن... و چەندین دیکە.

دەتوانین بە شێوەیەکی گشتی بڵێین کە ئەم کتێبە باس لە مێژووی کتێب دەکات لە کیشوەری ئەوروپادا، و لە هەندێك شوێنی کەمدا باس لە شوێنەکانی دی دەکات بەڵام ئەوە بە ئەندازەی پێویست نییە، چونکە هەموومان دەزانین، کە ولاتەکانی دی بەتایبەت ولاتانی رۆژهەڵات خاوەنی مێژووییەکی پرشنگدارن لە بواری کتێبدا.

هەروەها شتێکی دی کە لەم کتێبەدا دەردەکەوێت کە لایەنی ئایینی و رۆحی رۆڵێکی گەورەی هەبووە لە دانان و پاراستنی کتێبەکاندا، ئەگەرچی هەندێ جار ئەم لایەنە هۆکاری لەناوبردن و فەوتاندنی هەندێك لە کتێبەکان بووە.

هیوادارم بەم هەوڵە بچووکەم توانیبێتم خزمەتێك بە خوێنەر و کتێبخانەی کوردی بکەم، سوودبەخش بێت بۆ هەموو لایەك بەتایبەت ئەوانەی کە دەیانەوێت لە بواری مێژووی کتێبدا خۆیان شارەزاتر بکەن.

وەرگێڕ: د. ئەدهەم ئەمین عەبدوڵڕەحمان
Hawber123@yahoo.com

بەشی یەکەم

میژووی کتێب

لە سەردەمە کەوناراکان

مێژووی کتێب زیاد لە پێنج هەزار ساڵ زیاتر پێشینەی هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا، سێیەکی سەرەتای ئەم سەردەمە دوورودرێژە، جگە لە هەندێ رووداوی کەم و پەرتەوازە نەبێت هیچی تر نابینین، بەجۆرێك کە بتوانین بەهۆیەوە وێنەیەکی رۆشن لە بارودۆخی کتێب لەو سەردەمەدا بە دەست بێنین، سەرەڕای هەموو ئەو هەوڵە شوێنەوارناسییانەی ئەم سەردەمە و ئەو هەموو دۆزینەوە پڕ بایەخانەی کە لەم بوارەدا بەدەست هاتوون، هێشتا کێشەی زۆر تەم و مژاوی لەبەردەماندا هەیە. نووسەرە رۆمییەکان کە بۆ هەموو ئەو شتانەی پەیوەندییان بەمێژووی شارستانی کۆنەوە هەیە، سەرچاوەی سەرەکی ئێمەن، کە جگە لە چەندین زانیاری کەموکورت لەم بوارەدا نەبێت هیچی دی ناخەنە پێش چاو.

بەم جۆرە دەبێت ئەم بابەتە بەوپەڕی هۆشیاری و وردییەوە لێکۆڵینەوەی لەسەربکرێت، چونکە ئەو هەوڵە شوێنەوارناسییانەی کە وەك هەنگاوی سەرەتا لەم بوارەدا هەڵگیراون بۆ گەیشتن بەم ئاکامە تیۆرییەکانی ئەم بواره، پاش ماوەیەکی کورت لەناوچوون و هەوڵ و کۆششە نوێیەکان ئەوانیان لەناوبردە و زانیاری نوێ دەست کەوتووە.

نووسین و کتێبە سەرەتاییەکان

پەڕەابەردی[*] یەکانی میسری:

لە مێژووی خەت و کتێبدا، میسرییە کەوناراکان لە پێش گەلانی ترەوە بوون، هەروەکو چۆن لە زۆربەی بوارەکانی دیکەی شارستانی مرۆڤایەتیدا هەمیشە پێشڕەو بوون.

بۆ ئەوان پێشکەوتن لە بواری نووسین و کتێبدا، کارێکی سروشتی بووە، چونکە هەوڵە شوێنەوارناسییەکان شایەتی درەخشانی ئەدەبی میسری دەدەن لە سەردەمی ئیمپراتۆری فیرعەونەکاندا کە ئەمەش پەیوەندی بەشارستانی میسرەوە هەیە.

(*) بەردی ناوی گیایەکە.

گژوگیای(بەردی) و ئامادەکردنی:

لە سەردەمە کۆنەکاندا لەئاوە مەنگ و زەلکاوەکانی دەلتای نیلدا گیایەك هەبوو کە بە یۆنانی پێی دەوترا (پاپیرۆس)[1] و واتای ئەم ناوە هێشتا دەست نەکەوتووە، ئەم گیایە لە پۆلی گیا گرێ دارەکان و ئێستا زۆر بەکەمی دەست دەکەوێت و میسرییەکان بۆ کاری جۆراوجۆر سوودیان لێ وەرگرتووە.

ئەوەی لێرەدا یارمەتی ئێمە دەدات، سوود وەرگرتنی ئەوانە لە لاسکی ئەو گیایەیە کە شێوەیەکی سێ گۆشەیی هەبوو بەرزییەکەی چەند مەترێك دەبوو.

میسرییەکان کرۆکی ئەم گیایەیان بۆ چەند پارچەیەکی زۆر تەنك دەبڕی و پاشان فشاریان دەخستە سەر و لە پاڵ یەکتریدا ریزیان دەکردن و پاشان لەسەرو لاکەی ترەوە پارچەی دیکەیان دادەنا، بەجۆرێك کە لەسەر یەك ئەستون بوون. ئینجا بەچەکوشێك لەو دوو لایەی کە لەسەر یەك بوون دەدرا تا بەتەواوی بنووسێن بەیەکتریيەوە. دیارە شیلەیەکی چەسپێنەر لەم پارچانەدا هەبووە کە یارمەتی پێکەوە نووسانی ئەو دوو پارچەیەی داوە. هەروەها دەگونجێت کە سوودیان لە چەسپێکی تایبەت وەرگرتبێ. بەهەرحاڵ، ئەو چەسپە پتەو بووە، چونکە زۆرێك لە پەڕەکانی (پارچە)ەکانی پاپیرۆس کە چەندین سەدە بەسەریدا تێپەڕی کردووە، تا ئەمڕۆ بەهەمان شێوە ماوەتەوە.

ئەگەری ئەوەش هەیە کە پاش ئەوەی پارچەکانیان وەك پەرەیەك لێکردووە، چەسپێکیان بەسەردا هێناوە، هەتاوەکو نووسینەکان بلاو نەبێتەوە، پاشان خراوەتە بەر تیشکی خۆر بۆ وشك بوونەوە و دەرخشانەوەی.

دوای ئەنجامدانی ئەم کارانە، ئەو پەڕەیە ئەگەر هێندەش مەرغوب نەبوایە، بەڵام ناسك و نەرم دەبوو، ئەم نەرمییەش تا کاتی ئێستا درێژەی کێشاوە، بەجۆرێك کە جێگای سەرسوڕمانە، دوای ئەم قۆناغە هەندێکی کەم لەم پەڕانەیان لەگەڵ هەندێکی تردا لە راست و لە چەپەوە و بەبەرزی بەیەکەوە نووساندووە. وا دەردەکەوێت کە ئامادەکردن و دروستکردنی پەڕەی پاپیرۆس لەسەردەمە سەرەتاکاندا وەك ئەو پیشەسازییەی کاغەزی لێهاتبێت لەسەردەمی ئێمەدا هەیە و

1- Papyros.

بەپێی پێویست و بەئەندازەی گونجاو لە شێوەی کۆمەڵی گەورە یان بەستەوە وەیان بەشێوەی تۆپدا بڕاوە و فڕۆشراوە.

بە شێوەیەکی گشتی پارچەکانی پاپیرۆس بەدرێژی ١٥-١٧ سانتیمەتر سوودی لێوەرگیرا. ئەگەرچی هەندێ پارچە وەدەستکەوتن کە درێژییان سێ بەرابەری ئەم پێوانەیە دەبێت.

باشترین جۆری پاپیرۆس ئەو جۆرانەن کە ڕەنگیان کراوەی مەیلەو زەردە وەیان لە سپییەوە نزیکە. بەڵام نابا‌شەکانیان جیاوازە لەمە، و ئەم جیاوازییەش پەیوەندی بەبڕی ڕەشییەوە هەبووە. پیشەسازی پاپیرۆس لە هەزارەی سێیەمی پێش زایینیدا گەشتە لوتکە و، دوای ئەمەش زیاتر لەوەی بەخۆوە نەدی. گەرچی دەگونجێت لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتدا، لە چۆنیەتی پاپیرۆس و جۆرەکانی تریدا چەند گۆڕانکارییەك بەدی هاتبێت چەند جیاوازییەك لە شێواز و جۆرەکانی دروستکردنیدا دەرکەوتبێت، بەڵام زانیارییەکانی ئێمە لەم بوارەدا کەمە و پێویستمان بەزانیاری وردتر هەیە، چونکە ئەو زانیارییەی کە پەیوەندی بە پیشەسازی پاپیرۆسەوە هەیە و بەو جۆرەش کە ئێستا دەیزانین، لەسەرچاوە میسرییەکانەوە دەرنەکەوتووە، بەڵکو لەلایەن نووسەری گەورەی ڕۆمی ((پلی نیوس))[٢] و هەروەها لە تۆێژینەوەکانی گرۆیەکی کەم لە زانا شۆێنەوارناسە نوێیە میسرییەکانەوە دەستمان کەوتووە.

کتێب لە میسری کۆندا:

جۆرەکانی پاپیرۆس، چ جۆری هیراتیکی کە بۆ کۆنترین چاخەکانی دەگەڕێتەوە، وەیان ئەو جۆرانەی تر، کە لە زەمانە نزیکتر و نوێیەکاندا دروستکراوە، لەڕووی سیفاتەوە هاوبەشیان هەیە، بەڵام بە جیاوازییەك کە دوو ڕووی پەڕەکاندا هەیە، لە یەکتر جیادەکرێتەوە.

بەهۆی لەسەرێك نیشتنی دووچینی پەڕەی دوابەدوای یەك بە شێوەی ئەستون، بەناچاری ئەم جیاوازییە پەیدا دەبێت.

ئەو ڕووەی کە بە شێوەی ئاسۆیی ڕیزکراوە پێی دەگوترێت ((ریکتو))[٣] و ئەمەش هەمان ئەو ڕوویە کە زۆرکات بۆ نووسین بەکاردەهێنرا، بەڵام ڕووەکەی دیکەی کە ڕووکاری پەڕەکەیە بە

2- Plinuis.
3- Rocto.

((ڤێرسۆ))[٤] ناوزەردکراوە، لەو جێیانەی کە پارچەکان بە شێوەی ئەستونی هەڵچنراون، زۆر بەکەمی بۆ نووسین بەکارهێنراوە، بەهەرحاڵ ماددەی پاپیرۆسی نەرم، بۆ تاشین گونجاوترە.

دابونەریت بەجۆرێك بووە کە هێڵەکان بە ئەندازەی درێژی پەڕەی پاپیرۆس نەبێت. پەڕەکانیش، بەچەند هێڵێکی ستونی زۆر کورت دابەش دەکران. هەروەها کتێبەکان بە چەند بەشێك کە لە پەڕە دەچوون دابەش دەکرا و بەکردنەوەی نەواری[*] نووسینەکان دەردەکەوتن.

لە نموونەی ئەو پەڕانەی پاپیرۆس کەناوبانگیان هەبووە ئەو پەڕە بەردییانەیە کە لە کتێبخانەی زانکۆی لایپزیك[٥] دان و درێژییەکەی نزیکەی ٢م و خاوەنی ١١٠ پەڕەبوو. لەڕووی دەرەوە و لەلای ڕاستەوە لەسەری نووسرابوو، لاپەڕەکانی بەدوای یەکترا لە ڕاستەوە بۆ چەپ دەچن.

بەڵام ئەو خەتی نووسینەی کە لە پاپیرۆسدا بەکاردەهێنرا، نووسینی هیرۆگلیفی کۆن نەبوو کە پێکهاتبوو لە شێوە و وێنەی جۆراوجۆر، و ئەو جۆرە نووسینە لەسەر بەردە نووسراوە پیرۆزەکانی سەردەمی فیرعەونییەکاندا دەبینین، بەڵکو جۆرێك نووسین لار و ئاسانە کە لە چاخەکانی سەرەتادا بڵاوبۆتەوە و بەتایبەتی لەسەر پاپیرۆس نووسراوە. ئەم نووسینەش ناوی هیراتیکی لێنراوە واتە نووسینی کاهینانە، هەروەها باشترین جۆری پەڕەی پاپیرۆس بەپاپیرۆسی هیراتیکی ناسرابوو.

شێوازێکی دی بۆ نووسین هەبوو کە لە چاخێکی نوێتردا بەکاردەهێنرا و بەدیموتیکیە یان ((خەڵکانە)) ناودەبرا و زۆر سادە و ئاسان بوو. بەڵام کۆنترین نەواری پاپیرۆسی بەناوبانگ بەنزیکەیی دەگەڕێتەوە بۆ ٢٤٠ پ. ز، هەرچەندە ئەو بابەتەش سەڵێنراوە کە پاپیرۆس لەسەردەمی نووسینی هیرۆگلیفیدا بۆ لەسەر نووسین سوودی لێوەرگیراوە، بەو بەڵگەییەی کە یەکێك لە پیتەکانی نووسینی هیرۆگلیفی بە شێوەی پەڕەی پاپیرۆس بووە.

4- Verso

(*) نەوار: شریتەی نووسینەکان، ریزی نووسینەکان، پەڕەی نووسینەکان.

5- Lepzig.

ئامرازەکانی نووسین:

میسرییەکان بۆ نووسین سوودیان لە داری زەل (نەی) وەردەگرت، ئەم دارە بەجۆرێك رووەو خوارەوە دادەتاشرا تا بتوانرێت بەپێی ئەو ئاراستەییەی کە پێی دەدرێت. بەوردی یان بەگەورەیی بنووسێت.

بەم پێیە لەسەدەی سێهەمی پێش زایینـدا، نووسین بەقەڵەمێکی تاشراو نـوك تیـژ کـە بەکالاموسی[٦] (قەڵەم) ناودەبرا، دەستی پێدەکرد. لەم رووەوە ئـەم پێنووسـە لـەڕووی وردەکـاری نووسینەوە زۆر گونجاوبوو، لەو کاتەوە بەکارهێنانی رەواجی پەیـداکردووە. راسـتەش بـۆ کێـشانی هێڵ و هێڵکاری پەڕەکان بەکاردەهێنراو هـەروەك پێنـووس هـەموو نووسـەرێك پێویـستی پێـی هەبووە.

ئەو مەرەکەبەی کە بەکاردەهێنرا لە بەرد و خەڵوز و دار و چەسـپ دروسـتدەکرا، زۆر چـاکتر بـووە لـەو مەرەکەبـەی کـە ئـەمڕۆ بـەکاری دەهێـنن. نووسـراوە بـەجێ ماوەکـانی سـەردەمی فیرعەونەکان، پاش هەزاران ساڵ، هێـشتا رەنگـە رەش و جـوان و رۆشـنەکەی خـۆی پاراسـتووە. رەنگی سووریش بۆ نووسینی ناونیشان و سەرباسـەکان سـوودی لێـوەرگیراوە، نووسـەر، قەڵـەم و مەرەکەبەکەی لە قەڵەمدانێکدا دادەنا، قەڵمدان سندووقێکی بچووکی شێوە لاکێشە بـوو کـە لـە داریکی ناسك دروستدەکرا، کە جێیەك بۆ قەڵـەم و کونێـك یـان دوانـیش هـەبوون بـۆ تێکردنـی مەرەکەب. میسرییەکان بۆ پاراستنی پاپیرۆس پارچەدار یان خۆڵیان بەکاردەهێنا. بەو پێیەی کـە رووکاری دەرەکی پەڕەکان زیاتر ئەگەری لەناوچـوونیان هەیـە، بـەجۆرێك دروسـتیان دەکـرد کـە بەهێزتر بێت، یان بۆ پاراستنی لە ناو رووپۆشێکدا دایان دەنا. هەروەها بـۆ زیـاتر بەرگـە گـرتنی چەند پارچەیەك دەنووسێنرا بەم لاولای پەرەکانەوە.

شێ و پەرەکانی پاپیرۆس:

نابێت تێڕوانینمان وەهابێت کە مانەوەی بڕێکی زۆر لە پەڕەکانی پاپیرۆس تـا ئـەمڕۆ بـەهۆی بەردەوامی ئەو ماددەیە بووە کە لێی دروستکراوە، چونکە بەپێی وتەی زۆرێك لـە نووسـەرەکانی پێشین پەڕەی پاپیرۆسی هەبوون کە پاش تێپەربوونی چەند ساڵێك پووکاونەتەوە.

6- Colamus.

نووسەرانێکی زۆر لە سستی و کەم هێزی و بەرگە نەگرتنی ئەو پەڕانە لـە بەرامبـەر تێپـەڕبوونی کاتدا سکاڵایان کردووە، جگە لەمانە، پاپیرۆس هەمیـشە رووبـەڕووی هێرشـی ئافـات و مێرووەکـان بووەتەوە. لەبەر ئەم هۆیە بۆ بەهێزبوون و بەرگەگرتنی هەرچی زۆرتری پاپیرۆس، دەیانخـستە نـاورۆنی دەرخستی ((سدر))[*].

هەروەها شێش گەورەترین دوژمنی پاپیرۆسە بێگومان ناتوانرێت ژمـارەی ئـەو پاپیرۆسـانەی کـە بەهۆی شێوە لەناوچوون، مەزەندە بکرێت.

ئەوەی کە لەم بوارەدا دەتوانرێت بوترێت ئەوەیە کە، لەم سەردەمەدا هەموو ئەوپەڕە پاپیرۆسـانەی کە لە مۆزەخانە و کتێبخانەکاندا هەیە، بەشێکی کـەمی هـەموو ئـەو پاپیرۆسـە نووسـراوانەیە کـە هەبووە، ئەمە بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە شێ هۆکاری سەرەکی لەناوچوونیان بووە.

زۆرترین پاپیرۆسە بەدەست هاتووەکان بەهۆی ئەو هەوڵە شوێنەوارناسییانەی کە لەمیسردا ئـەنجام دراوە، بەدەست کەوتووە هەرچەندە لە رۆم و یۆنانی کۆندا ـ کە لە پاشاندا لێ دەدوێین - پـاپیرۆس بـۆ نزیکییەی دوو سەدە بەشێوەی فراوانتر لە میسر بەکارهێنراوە، بـەڵام لـەم ولاتانـەدا برێکـی کـەم لـە پاپیرۆسەکان بەدەست کەوتوون، چونکە نالەباربوونی ئاوا هەوای ئەم ناوچانە هۆکـار بـووە بـۆ ئـەوەی لەناوبچن، لە حاڵێکدا ئاوهەوای وشکی میسر هۆکاری سەرەکی پارێزراوبوونی پاپیرۆسەکان بوون.

لەڕاستیدا پەڕەکانی پاپیرۆس لە شـوێنەوارەکانی میـسردا داپۆشـراون هـەموو ئەوانـە بـەجۆرێك پارێزگاری لێکراوە وەك بڵێت لەناو مۆزەخانەدا دانرابێت، تەنانەت دەتوانرێت بوترێت لە مۆزەخانـەش باشتر پارێزراوە.

زۆرترینی ئەم پاپیرۆسانە لە گۆری میسرییە کۆنەکانەوە بەدەست هێنراون کە باشترین جێگایە بـۆ پاراستنی ماددەیەکی تەمەن کورتی وەك پاپیرۆس.

لە کۆتایی سەدەکانی پێش دەرکەوتنی مەسیح، واباوبوو کە تـابووتی لاشـە مۆمیاکراوەکـان لـە کاغەزی پاپیرۆسی بەکارهێنراو کە بەیەکەوە دەلکێنران و بەگەرچ دادەپۆشران، دروست دەکرا.

ئەمڕۆ برێك لەناوەڕۆکی نووسراوەکانی سەر پاپیرۆسەکان لەم رێگەیەوە بەدەست ئێمە گەیشتووە.

(*) سدر: درەختی کەنار (شجر النبق) درەختێکی گەرمەسێرییە و بەرزییەکەی ٤٠م دەبێت و دەڵـێن ٣٠٠٠ ساڵ دەژیت، بەرێکی شیرینی هەیە و گەڵاکەی وشك دەکەنەوە بۆ خۆشوشتن بەکاری دەێنن.

کتێبی مردووەکان:

زۆرترینی ئەو کاغەزە پاپیرۆسیانەی کە لە بەردەستماندایە پەیوەندی بەرێوڕەسمێکی ئایینییەوە هەیە کە هەندێك نووسراوی پیرۆز و نووسراوی دیکەیان لەگۆڕی مردووەکاندا دادەنا هەتاوەکو پشتوانێك بێت بۆ مردووەکان، لەکاتی رۆشتن رووەو شوێنی مردووەکان (ئاسمانەکان). گرنگترینی ئەم ناوەڕۆکانە ((کتێبی مردووەکان))ە کە سەردەمانێکی گرنگی بەرێکردووە و میژووەکەی بۆ نزیکەی ١٨٠٠ پ. ز دەگەڕێتەوە و ناوەڕۆك و بابەتەکان هێدی هێدی گۆڕانیان بەسەردا هاتووە و بووە بەکارێکی تەقلیدی.

وادەردەکەوێت کە پێشتر کاهینەکان بڕێکی زۆر لە ناوەڕۆکیان ئامادەکردووە و شوێنێکی خاڵییان بۆ نووسینی ناوی کەسی مردوو بەجێ هێڵاوە. بەم شێوازە وەك کۆپسەی کاسۆلیکی بازرگانییان دەکرد و پاشان بەناوی بەڵگەکانی بەخشینەوە دەفرۆشرا.

فرۆشتنی کتێبی مردووەکان جۆرێك لە بازرگانیدا بێ هاوتا بوو،کە لە میسری کۆندا بەبازرگانی کتێب ناوی لێ دەنرا. چونکە لەم بازرگانییە پاشماوەیەکی دیکەمان چنگ نەکەوتووە.

بەڵام کتێبی مردووەکان لەڕووی دڵگیری و جوانی وێنەکانەوە جیاوازبوون. واداەنرێت کە لە سەرەتاوە وێنەکان لەلایەن هونەرمەندێکەوە کێشرابن و پاشان خۆشنووسێك نووسینی پێویستی بۆ زیادکردووە. لە زۆربەی حاڵەتەکاندا ئەم وێنانە لە چوار دەوری نووسینەکان و بەدرێژایی پەڕەی پاپیرۆس وەیان لەسەروو نووسینەکانەوە دەکێشران.

ئەم وێنانە لەڕووی بەهای هونەرییەوە لەگەڵ یەکتریدا جیاوازی زۆریان هەبووە، گەرچی هەموویان لە پێوانەدا ئەو وێنانەن کە میسری کۆن بەکاری هێناون، لەم خاڵەدا هەموویان هاوبەشن. هەندێ لەکتێبەکان چەند وێنەیەکی رەنگاورەنگی تیابووە کە لەڕووی بەها و ئامادەسازییەوە لەوانی تر جیاوازبوون ئەگەری هەیە کە ئەم جۆرە کتێبانە تایبەت بووبن بەمردووە دەوڵەمەند وەیان ناودار و گەورەکان، لەکاتێکدا زۆربەی خەڵکی ئاسایی بەئامادەکردنی جۆرێك لە پێستی سادە قانیع بوون هەروەك دەزانین پاپیرۆس کالایەکی گرانبەهابووە، بەتایبەت ئەگەر بەتەواوی و بەپوختی دروستبکرایە. لەگەڵ ئەمەشدا پاپیرۆس تەنها ئامراز نەبووە کە میسرییەکان بۆ نووسین بەکاریان هێنابێت، بەڵکو پارچەداری بەگەچ

داپۆشراویان بەکارهێناوە بۆ نووسینی کورت؛ تەنانەت تابلۆی(*) چوارگۆشەیی دروستکراو لە بەردی قسڵ و خۆڵ و پێست سوودی لێ وەرگیراوە بۆ نووسین.

کتێبخانەکانی میسری فیرعەونی:

لە بارەی کتێبخانەکانی میسری کۆن زانیاریمان لەبەردەستدا نییە. لە میسر یان لە شوێنەکانی تر ئەرشیف و کۆمەڵگای کتێبەکان لە یەکتر جودا نەبوون، جێی سەرسوڕمان نییە کە کتێب و بەڵگەنامەکان لە رووکاری دەرەوەدا لەیەك دەچوون و بەهەمان شێوە پارێزگاری دەکران.

کتێبخانەکانی سەردەمی کۆن لە میسردا وەك شوێنەکانی تر سەر بەناوەندێکی ئایینی واتە پەرستاگاکان بوون. لە چواردەوری تبس(٧) دا دوو گۆڕ هەیە کە بەگوێرەی نووسینەکانی سەر ئەو گۆڕانە خاوەنەکانی ئەو دوو گۆڕە نازناوی کتێبدا یا ((خاوەن))یان هەبووە و باوك و کوڕێکی تێدا نێژراوە. بێگومان ئەوانە دەگەڕێنەوە بۆ گەورەترین دەستەی زانایانی ئایینی و لەچینی کاهینەکان بوونە.

کتێبەکانی ولاتی چینی کۆن:

لە هەمان ئەو سەردەمەی کە پەڕەکانی پاپیرۆس کەرەستەیەك بووە بۆ نووسین، بەو ماددەیە شێوەی دەرەکی کتێبە میسرییەکان دەناسرایەوە. هەمان شێوەی پەڕەکانی پاپیرۆس لە شوێنێکی دوورەدەستی تردا واتە چین، شارستانێتییەکی تر گەشایەوە و گەیشتە لوتکەی تەواوی و پەرەسەندن و پاشماوەکانی لە پیشەسازی کتێبدا خۆی دەردەخست.

دەڵێن لە ماوەی هەزارەی سێهەمی پ. ز.دا، لەم سەرزەمینەدا ئەدەبیات بایەخێکی زۆری هەبووە و هەرچەندە ناتوانرێت دەربارەی کتێبەکانی ئەو ورۆژانە قسە بکرێت، بەڵام ئاشکرایە کە ئەم بایەخە ئەدەبییە لە هەزارەی دووەمی پ.ز.دا هەبووە، لەم ولاتە بەرفراوانەدا چەندین ئیمپراتۆر ژیاون کە بەناوبانگترینیان لاتۆسییە(٨) و لە دەوروبەری سالانی ٥٠٠ پ.زدا ژیانی بەسەر بردووە.

(*) تابلۆ: لوحە. الواح.

(٧) تبس: شارێکی کۆنی میسرە. لە کەنار رووباری نیل. Thebes

8- Lootzu (Lootse).

کتێبە داریيەکان:

ئەو ماددەییەی کە ئەو زەمانە بۆ هەڵکۆڵێن بەکاردەهێنرا. بەتایبەت چەند تابلۆیەکی داریـنی دەگرتەخۆ کـە بـەئامرازێکی تیـژ هەڵـدەکۆڵران و پاشـان بـەهۆی قەڵـەمی زەل و بەمەرەکەب ئەو هەڵکۆڵراوانە دەنووسران. لەم نووسینە داریيانە ئەوەی کە شایەنی باس بێت نەماوەتەوە و هۆکاری سەرەکی ئەوە دەرکردنی فەرمانی ئیمپراتۆری چینی تسن شی هوانگ تی[9] لە ساڵی ٢١٣ی پ.ز. دا بووە و فەرمانیـدا کـە تـەواوی ئەوکتێبانـەی کـە رەخنـە لـە چالاکی سیاسی ئەو دەگرن لەناو ببرێت ئەمەش وەك سزادانێك بۆ نووسـەرەکانیان، و جگـە لـە چەند کتێبێك هیچی دی لەو سوتانە رزگاری نەبووە. بەڵام زۆربەی ئەو کتێبە داریيانەی کە لـە دوای ئەوەوە نووسراون، لەژێر زەویدا لەناوچوون.

کتێبە ئاوریشمییەکان:

فەرمانەکەی ئیمپراتۆری پێشوو بۆیە هۆکـاری دەرکـەوتنی چـالاکییەکی ئـەدەبی گـەورە، چونکە هەوڵ و کۆششێکی زۆر وەگەڕخرا بۆ قەرەبووکردنـەوەی ئـەو زەرەرو و زیانـەی کـە لـە کتێبە داریيەکان کەوت و بەهۆی ئەمەوە لێکۆڵینەوەیەکی وێژەیی کـۆن مـاوە و لەسـەردەمی کۆفۆشیوس[10]دا دووبارە نووسینەوە دەستی پێکرد. لەم کاتـەدا خـەڵکی بەپارچـەدارینییەکان رازی نەبوون و ئاوریشمیان بەکاردەهێنا و بەهۆی قەڵەمە قامیـشەکان و فلـچەیەك لـە مـووی وشتر دەیاننووسی. ئاوریشم بـەهۆی هـەبوونی چـەند تایبەتمەندییـەك لـە پـاپیرۆس باشـتربوو، بەتایبەتی لەڕووی نەرمی و درخشانەوەی، گەرچی نرخەکەی لە پاپیرۆس گرانتربووە.

تابلۆ قوڕییەکانی ئاشووری بابلی:

لەو سەردەمانەدا ـ جگە لە میسر و چین - ناوەنـدێکی شارسـتانی گـەورەی دی هـەبووە، ئەوانیش ئاشووری و کلدانییەکان بوو کـە میـژووی کتێـب لێـرەدا دەگەڕێتـەوە بـۆ هـەزارەی سێهەمی پ. ز.

9- Tsin shihuang Ti.
10- Confucius.

تابلۆکانی نیپۆر[11] – نینەوا:[12]

ئەو هەوڵانەی لە دەوروبەری شاری نیپۆری بابـل لـە نێـوان سـاڵەکانی ١٨٩٠ و ١٩٥٠ دا بەهۆی شوێنەوارناسە ئەمریکاییەکانەوە ئەنجامدرا، بۆیە هـۆی دۆزینـەوەی پەرسـتگایەك کـە چەند ژوورێکی پـڕ لـە تـابلۆی قـوڕی هـەبوو، ئەمـەش بەڵگـەی ئـەوەبوو کـە بەشـێکە لـە کتێبخانەیەکی دەوڵەمەند و بەڵگەنامەیی کە دەگەڕایەوە بۆ نیوەی دووەمی هـەزارەی سـێهەم (واتـە لـە نێـوان سـاڵەکانی ٢٠٠٠-٢٥٠٠ی پ.ز)، دوو زانـای بـەریتانی کـە لایـارد[13] و راسـام[14] بـوون لـە نزیکـەی سـاڵانی ١٨٥٠ز، ئەرشـیف و لەوحـەکانی کتێبخانـەی پاشـا ئاشوورپانیپال[15]، پاشای ئاشوور و نەینەوایان دۆزییـەوە. ئـەم بەڵگەنامانـە دەگەڕایـەوە بـۆ سەدەی حەوتەمی پ.ز، ٢٢٠٠ تابلۆی دەگرتەخۆ.

کتێبی ئاشووری بابلی:

لەم نووسینانەدا وشەکان لەسەر تابلۆی قوڕی هەڵکەنراون، ئەم کارە لەکاتێکدا کـە نـەرم و تەڕ بووە ئەنجام دراوە بەهۆی ئامرازێکی شێوە سێگۆشەوە کە تیژ نـەبووە و لەبـەرد یـان عـاج وەیان لە دار دروستکراوە. نووسینی بابلی و ئاشـووربیيەکان گۆشـەدار[16] پەیوەنـدی ئـامراز و کەرەستەیەوە هەبوو کە لەم نووسینانەدا بەکارهێنراوە، پاش تەواوبوونی نووسـین تابلۆکـان وەك خشتی وشك دەخرایە نێو کورەیەکی (تەنوور) ئاگرین تاوەکو سوربێتەوە و بەهێز ببێت.

لەسەر رووی هەندێ لە تابلۆ گەورەکان کونی بچووك هەبوون، کـە جگـە لـەوەی یارمـەتی چاك سووربوونەوەی تابلۆکان دەدا، هەڵمی گونجاویشی لێوە دەردەچوو. پێوانەکانی ئەم تابلۆیانە جیاوازی زۆریان هەبوو، گەرچی زۆربەیان ئەندازەی نیوەپەڕەیەکی ٨/١ی ئاسایی بـوو بەگـشتی لەسەر ئەم لەوحانە کە چاڵ یان نوك تیژ بوو دەنووسرا.

11- Nippur.
12- Nineveh.
13- Loyard.
14- Rassam.
15- Ashurbanipal.
١٦- Cuneferme بۆ وشەی لاتـینی Cunemus دەگەڕێتـەوە واتـە بزمـاری، لەبەرئـەوەش ئـەم نووسـینە بەنووسینی بزماری یا سفینی ناونرا. شێوەکانی ئەم جۆرە بوون ▷△⁂ .

کتێبخانە گەورەکانی بابل و ئاشوور:

بابلییەکان نەتەوەیەك بوون حەزیان لە نووسین دەکرد. بێگومان لەبەر ئەم هۆیە بڕێکی زۆر تابلۆی هەڵکەنراویان هەبوو، ئەم کارەش تەنها تایبەت بەشاری نیپور نەبوو، بەڵکو شارەکانی تری بابل دەگرێتەوە وەك ئوروك[17]، بورسپیا[18]، کوتا[19] و چەندین شاری تر، ئەو شارانەی کە ناوەندی کتێبخانە گەورەکان بوون بەگوێرەی وتەکانی جوگرافی زان و مێژوونووسی یۆنانی ستڕابون (ئەمازی) هەردوو شاری ئوروك بورسیپا لەسەردەمی یۆنانییەکاندا بوونیان هەبووە. بەڵام لە ئاشووردا بەناوبانگترین کتێبخانەکانی ئەوێ کتێبخانەکانی پەرستگاکانی شارەکانی ئاشووری وەك کالخ[20] و ئەربیل[21] و نەینەوا بوون ماوەیەکی کەم بەر لە رووخانی ئیمپراتۆری ئاشووری، کتێبخانە گەورە و ئەرشیفە تایبەتەکەی پاشا ئاشوور پانیپاڵ - کە لە پێشدا باسمان کرد. خرایە سەر کۆمەڵە کتێبخانەکانی نەینەوا.

دەردەکەوێت ئەم کتێبخانەیە باپیرە گەورەی پاشا ئاشوور پانیپاڵ سارگنی[22] دووەم بونیادی نابێ، بەڵام لەسەردەمی فەرمانڕەوایی ئاشوور پانیپاڵ ناوبانگی دەرکرد، چونکە فەرمانی دابوو کە نووسخەیەکی گشتگیر دەربارەی نووسراوەکانی ئەرشیفی شارەکان و پەرستگاکان کە کۆکرابوویەوە لەو کتێبخانەیەدا بپارێزرێت، لەبەر ئەم هۆیە پایتەختەکەی بویە ناوەندی زانستی ئاشووری.

زۆرێك لەم نووسینانە بەزمانی سۆمەری بوون، هەمان ئەو زمانەی کە گەلانی فورات پێش ئاشوورییەکان قسەیان پێدەکرد ناوی پاشا لەسەر ئەم تابلۆیانەوە نووسرابوو، زۆرێك لەسەری نووسرابوو کە پاشا خۆی ئەوانەی لە کۆشکەکەیدا رێکخستووە لێکۆڵیوەتەوە، زۆرجار ناوەڕۆکەکە لەسەر زنجیرەیەکی تەواوی تابلۆ دەنووسرا کە هەندێ جار دەگەشتە سەدان لەوحە، کۆتایی تابلۆ ژمارەی لەوحەکانی هەموو کتێبەکەی نیشان دەدا.

17- Uruk.
18- Borsippa.
19- Kuta.
20- Calah.
21- Arbela.
22- Sargon.

لە کۆتاییدا، ئەم کتێبخانە پاشایەتییە پاش ماوەیەکی کورت بەهۆی جەنگی ماد و[23] کلدانییەکان[24] لەگەڵ نەینەوادا سوتا و کتێبخانەکە ساڵی ٦٧٠ی پ.ز.دا. وێران کرا. خۆشبەختانە ئاگرەکە تابلۆ قوڕییەکانی لەناونەبرد، ئەگەرچی هەندێ لەوانە بەجۆرێك گۆڕاون کە خوێندنەوەی نووسینەکانی دژوارە. تابلۆ بەدەست گەشتووەکانی نەینەوا لەمۆزەخانەی بەریتانیا لە لەندەن پارێزراون و بەگرنگترین گەنجینە گرانبەهاکانی ئەو مۆزەخانەیە دێتە هەژمار، و بەهۆی بوونی ئەم لەوحانەوە لە شارستانی ئاشووری کۆن، بەتایبەت لە ژیانی ئایینییان ئاگادار دەبین.

هەندێ مادەی تر کە لەسەردەمە کۆنەکاندا بۆ نووسین بەکارهێنراوە

- تووێکڵی درەخت:

زانیمان کە ئامرازە سوود لێ وەرگیراوەکان بۆ نووسین جیاوازبوون بەدرێژایی سەدە سەرەتاییەکانی مێژوو و سەردەمە جۆراوجۆرەکان. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا ئەگەرێکی بەهێز هەیە کە سەرەتاییترین ئامراز بۆ نووسین تووێکڵی درەخت بووبێت. شایانی باسە لەم بابەتەدا وشەی یۆنانی بایبلۆس[25] و وشەی لاتینی لیبێر[26] هەردووکیان بەواتای کتێب دێن، بەتووێکڵی درەخت ناوبانگی دەرکردووە. کاتێك زانیمان کە لە لق و پۆپ و گەڵای درەختی خورما پاش وشکردنەوە و لێدانی رۆنی زەیتون لەسەردەمانی رابردوودا بۆ نووسین بەکارهێنراوە. نابێت تووشی سەرسوڕمان بین کە پێشینان ماددەیەکی لەم جۆرەیان بۆ ئەم مەبەستە هەڵبژاردووە، واتە هەڵبژاردنی تووێکڵی درەختەکان بۆ نووسین.

قوماش:

قوماشیش لە پیشەسازی کتێبدا سوودی لێوەرگیراوە. تیتوس لیڤوس[27] و نووسەرە کۆنەکانی دیکە باسیان لە پەڕەکانی قوماش کردووە.

23- Medes.
24- Chaldeans.
25- Byblos.
26- Liber.
27- Tituslivus

پاپیرۆس له یۆنان (پەرەسەندنی):

دەتوانرێت بوترێت پەڕەکانی پاپیرۆس سەرەتا له سەدەی حەوتەمی پ. ز. دا لە یۆنانەوە دەرکەوت، بەم حاڵەشەوە هەمیشە له میسرەوە بڕێکی زۆر لە پاپیرۆس بۆ دەوڵەتی یۆنانی دەنێردرا. تاوەکو ئەوەی لە سەدەی پێنجەمی پ.ز.دا لەلایەن هەموانەوە بەکارهێنرا. هێرۆدوت، میژوونووسی یۆنانی له باسکردنی میسردا هیچ ئاماژەیەکی به پاپیرۆس نەکردووە. ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە کە سوود وەرگرتن له پاپیرۆس لەمیسردا کارێکی ئاسایی بووە.

یۆنانییەکان بەپاپیرۆسی خاویان دەگوت خارتیس کە هەمان وشەی (قرتاس)ی عەرەبییە و ئەمەش بۆ نووسین بەکاردەهێنرا. پاشان رۆمانییەکان ئەم وشەیان لەوان وەرگرت و پێیان دەوت چارتا[28] و وشەی (کارت)[29]ی فەڕەنسی کە بەواتای نەخشەدێت لەم وشە رۆمانییەوە وەرگیراوە.

بەڵام یۆنانییەکان بە پەڕەکانی پاپیرۆسیان دەوت کلیندرۆس[30]، واتە لولەك و رۆمییەکان بە قۆلیومێن[31] ناویان دەبرد. بەڵام لەسەردەمی ئێستادا ئەم وشەیە واتای بەرگێکی کتێبی چەند بەرگییە. هەروەها یۆنانییەکان وشەیەکی تریان بەکارهێناوە کە بریتییە لە تۆموس[33]. رۆمییەکان وشەی تۆمۆسیان بەو پەڕە پاپیرۆسانە دەگوت کە لە چەند پارچەیەکی پێکەوە نووساو دروست بووبێت.

28- Charta
29- Carte.
30- Kylindros.
31- Volumen.
32- Tomus.

کۆنترین ئەو پەڕە پاپیرۆسانەی کە دەیناسین دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چوارەمی پ.ز هێشتا بەهەمان شێوە سەرەتاییەکانی ماونەتەوە هەروەك چۆن لەگەڕان بەدوای نووسراوە (بەردی) ینەکان ئەوەمان زانی.

لە پەڕەکانی ئەو سەردەمانە جگە لە هەندێکی کەم نەبێ هیچی تر نەماوە، ئەمەش گەشتن بەئامانجێکی تەواوەتی دژوار دەکات.

لەم بارەیەوە جگە لەسەرەتای سەدەی سێهەمی پ.ز نەبێت هیچ زانیاری دیکەمان نییە و ئەمەش بەهۆی پشت بەستن بەو هەوڵە زۆرانەی کە دەربارەی پاپیرۆسە یۆنانییەکان کە لەمیسر و ئاسیایی بچووکدا ئەنجام دراوە و بەجیاکەرەوەی تایبەتی خۆیان لە ماوەی سەدەی نۆزدەدا بەدەست هاتوون.

سەردەمی ئەسکەندەر و دەورەی هیلنی:

بەو پێیەی کە زۆربەی پەڕە پاپیرۆسە دەستکەوتووەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی سێهەمی پ.ز ئەگەرێکی زۆر هەیە کە هۆکاری سەرەکی ئەمە، دەرکەوتنی شارستانییەت و ژیانی ژیرانەی یۆنانییەکانی نیشتەجێی میسر بووە. ئەم شارستانییەت و ژیانە ژیرانەی یۆنانییەکان کاتێك ئاشکرابوو کە ئەسکەندەری گەورە سەرزەوییەکانی میسری خستە ژێر رکێفی ئیمپراتۆرییە فراوانەکەیەوە. لەو کاتەوە پاپیرۆس زیاد لە جاران بووەتە نیشانەی ژیانی واتایی یۆنانییەکان. دوایی دابەشبوونی ئیمپراتۆرییەتی ئەسکەندەر و دامەزراندنی ولاتێکی بەهێز بەدەستی ((بتیلیمۆس))ی یەکەم لەوادی نیلدا، پەیوەندی نێوان میسر و یۆنان و شارستانییەتی نێوانیان زیادی کرد.

بیتلیمۆس تەواوی تواناکانی خۆی خستەگەڕ بۆ ئەوەی کە ئەسکەندەرییەی پایتەختی نوێ نەك تەنها لەڕووی سیاسی و ئابووریەوە، بەڵکو لەڕووی شارستانییەتیشەوە بگۆڕێت بۆ ناوەندێکی گەورە. پاشان کورەکەی بیتلیمۆسی دووەم زانا یۆنانییەکانی بانگهێشت کرد و ژیانێکی هێمن و ئاسایشی بۆ فەراهەم کردن تا هەروەك برادەرانی ئایینی یان ئەندامانی جۆرە ئەکادیمیایەك لە دەوری یەك کۆببنەوە. مەڵبەندی کۆبوونەوە بریتییە لە پەرستگای

خواوەندەکانی هونەرە نوێیەکان کە بەناوی مۆسییۆن[٣٣] بوو. ئەم قوتابخانەیە لەسەر شێوازی قوتابخانەی بەناوبانگی ڕێڕەوانی[*] ئەسینا دروستکرابوو. جگە لەمانە گرنگترین شت کە زاناکانی بەرەو خۆی ڕاکێشا، کتێبخانەیەکی گەورەبوو کە بیتلیمۆسی یەکەم لەبیری دروستکردنیدا بوو. و دواجار کوڕەکەی ئەم کتێبخانەیەی کردەوە.

کتێبخانەی گەورەی ئەسکەندەریە:

ئەم کتێبخانەیە یەکێکە لە گەورەترین و بەناوبانگترین کتێبخانەکانی سەردەمانی کۆن، لەڕاستیدا لە دووبەش پێکهاتبوو: بەشە گەورەکە لەناو کۆشکی پاشادا بوو دە بەشە بچووکەکەشی لەناو پەرستگای سیراپیس[٣٤] یان سیراپیۆن[٣٥] دا بوو.

ئامانج لە دروستکردنی ئەم کتێبخانەیە کۆکردنەوەی هەموو ئەدەبیاتی یۆنانی بوو لە چاکترین نوسخەدا و لەیەك کۆمەڵەداو، ڕێککردن و پەراوێز نووسین بوو، بۆ ئەو کتێبانە، بۆ گەیشتن بەم ئامانجە هەوڵێکی زۆردرابوو. بەم جۆرە یەکەمین هەوڵی لێکۆڵینەوەی زمانناسی بەئەنجام گەشت.

(کالیما خوس)[٣٦]ی شاعیر، لە نموونەی زانا چاودێرەکانی ئەم کتێبخانەیە بووە و بۆ کتێبەکان فەهرستێکی بابەتیانەی بەناوی پیناکیس[٣٧] دروست کردووە، سەرەڕای لەناوچوونی نوسخەی سەرەکی ئەو فەهرستە، چەند نوسخەیەکی هەڵبژێراو دەستکەوتووە کە بەڵگەیەکە لەسەر ئەوەی کە ئەم یۆنانییە هەڵکەوتووە بەو جۆرەی کە پێویستە سیفاتەکانی کتێبخانەدارێکی چالاکی تێدابووە. بۆ دەرکەوتنی گرنگی کتێبخانەی ئەسکەندەریە، بەڵگەنامەیەکی زۆر دڵنیاکەر لەبەردەستدا نییە، و دەڵێن کتێبخانە سەرەکییەکە نزیکەی ٤٩٠٠٠٠ و کتێبخانە لاوەکییەکەی نزیکەی ٤٣٠٠٠ پەڕەی پاپیرۆسی تێدابووە.

33- Mouseion.

(*) ڕێڕەوان (مشاء): کەسێك زۆر بڕوات : پەندی مشاء – پەندی ئەرەستۆ، چونکە ئەرەستۆ بابەتەکانی لەگەشت و گەڕاندا باس دەکرد.(وەرگێڕ).

34- Serapis.
35- Seropeion.
36- Callimachus.
37- Pinakes.

ئەگەر ئەم ژمارانە ڕاست بێت، بێگومان چەند نوسخەیەك بۆ هەر کتێبێك هەبووە، ئەو نوسخەیان لەبەر دەگرتەوە کە ئەگەری لەناوچوون و ڕزینی هەبووە. هەوڵێکی زۆر خرابووە گەڕ بۆ ئەو بەرهەمانەی کە دەستکاری کرابوون و ڕەخنەیان لەسەر دەنووسی.

نووسینە گرنگ و درێژەکان دابەش دەکرا بۆ چەند تۆمارێك[*] کە ئەندازەیان هێندەی یەك بوو وە سەرەتا و کۆتایی بەشەکان ڕەچاوکرابوو، نووسینە کورتەکان لەیەك تۆماردا کۆدەکرایەوە. ئەم کارەش گرنگی خاوەن کتێبخانەکانی نیشان دەدا بۆ ڕەچاوکردنی پێوانێکی دیاریکراو بۆ ئەو تۆمارانەی کە لە کتێبخانەکاندا هەبوون.

شێوەی کتێبی یۆنانی:

هەرچەندە یەك تۆماری تەواوی پاپیرۆسمان بەدەست نەگەیشتووە، بەڵام ئەگەری ئەوەهەیە کە بە شێوەیەکی گشتی درێژی ئەو تۆمارانەی کە بەکارهێنرابوون نزیکەی شەش تا حەوت مەتر بووبێت. کاتێك نووسراوەکە دەپێچرایەوە و وەك لولەکێکی لێ دەهات کە تیرەکەی ٥-٦ سم دەبوو و لە دەستگرتنی ئاسان بوو. درێژی تۆمارەکان زۆر بەکەمی لە ١٠م تێپەڕی دەکرد، پانییەکەشی جیاوازبوو، گەرچی بۆ جێگرکردنی پانی تۆمارەکان لەیەك ئەندازەی دیاریکراودا هەوڵ خرایەگەڕ. لەنێو ئەو تۆمارە پاپیرۆسیانەی کە لەبەردەستماندایە، تۆمارێك کە پانییەکەی زیاتر بێت لە ٣٠سم زۆر بەکەمی بەرچاو دەکەوێت. پانییەکەی بە شێوەیەکی گشتی لە نێوان ٢٠-٣٠سم و هەندێ جاریش لە نێوان ١٢-١٥سم دابووە. هەروەها لەو پەڕە پاپیرۆسییانەی کە لەسەری دەنووسرا لەڕووی ڕووبەرەوە زۆرجار جیاوازبوون. لە نووسینە بەنرخەکاندا، پەراوێزەکان زیاتربوو لە نووسینە ئاساییەکان، درێژی ستونی نووسینەکان ٣/٢یان ٦/٥ی درێژی پاپیرۆسەکان و بۆشایی نێوان ستونەکان ڕێژەییە و، نەك تەنها بۆشایی نێوان نووسینەکان ئەندازەیەکی تایبەتی نەبووە، بەڵکو هەندێ جار لە هەمان نوسخەدا جیاوازبووە، تەنانەت هەندێ لە ستونەکان نووسراوی زیاتری هەبووە لە ستونەکەی دی بە شێوەیەکی گشتی درێژی ستونێك زیاتر بووە لە پانییەکەی.

(*) تۆمار: **طومار**: Rool\ scrool نووسینە کۆنەکان پەڕەی کاغەزەکەیان لە شێوەی لولەکێکی پێچ خوارد بووە.

نووسین (خەت):

بەو پێیەی پیتی بچووکی یۆنانی لەسەدەکانی ناوەڕاستدا داهێنرا، بەڵام پیتی گەورە تەنها لە نووسینە ئەدەبییەکاندا بەکاردەهێنرا. لە نێوان پیتەکاندا بۆشایی نەبووە، ئەم بابەتەش بە شێوەیەکی گشتی خوێندنەوەی نووسینەکانی دژوار دەکرد. لەلایەکی ترەوە واباوبوو کە کۆتایی هەر رستەیەك بەنیشانەیەکی تایبەت کە بەپاراگرافۆس[٣٨] ناودەبرا، دیاری بکرێت، ئەم نیشانەیەش بریتی بوو لە خەتێکی تۆخ کە بەژێر رستەی کۆتاییدا دەکێشرا و هەمیشە ئەم نیشانە بۆ دیاریکردنی بەشەکانی ناوەڕۆك بەکاردەهێنرا.

نوسخە نوسراوەکان دەنووسرا بەخەتێکی جوان و دیاریکراو کە خۆشنووسێك یان نوسخە لە بەرگێك فێری دەبوو، و پێویستی ئەم جۆرە نووسینە بۆ هەر خۆشنووسێك سروشتێکی تایبەتی هەبووە و جیاواز بووە لە خۆشنووسەکانی تر. هەر پیتێك جیاواز لە پیتەکانی دی دەنووسرا. بەڵام نووسینە ئاساییەکان کە رۆژانە لەنێو خەڵکیدا بەکاردەهێنرا، لە پیتی ئاسایی پێکهاتبوو کە بە شێوەیەکی خوارەوە بوو و نارێکوپێك دەنووسرا.

خۆشنووسەکان چینێکی بەڕێز و رۆشنبیربوون و بەئەندازەی ژمارەی ئەو هێلانەی کە دەیاننووسی گولیان پێدەدرا و بە جوانترنووسین نرخی کارەکانیان زیادی دەکرد. کاتێك خۆشنووسەکە کارەکەی تەواوکرد، جارێکی دیکە نووسینەکە لەلایەن کەسێکی دییەوە بۆ راستکردنەوەی دەخوێنرایەوە، یان نووسراوەکان دەدرا بەراستکەرەوەیەك تا وەکو هەڵە خۆشنووسییەکان راست بکاتەوە.

هەندێ جار لە پەراوێزەکاندا بۆ ڕاقەکردنی ناوەڕۆك هەندێك تێبینی و ئامۆژگاری و ڕەخنەی دەنووسی لەلای یۆنانییەکان بەسکۆلایا[٣٩] دەناسرا، و هێمای تایبەتی وەك (ئەستێرە و شتی دی) بۆ راکێشانی سەرنج بۆ بابەتەکە بەکاردەهێنرا.

38- Parogrophos.
39- Scholia.

ناونیشان:

زۆرجار و لەکاتی پێویستدا، ناونیشانی کتێبەکە لە کۆتایی نووسینەکەدا بەیان دەکرا. لەوانەیە هۆی ئەمە پارێزگاری کردنی ئەو ناوێشنانە بێت، چونکە کاتێك تۆمارەکە دەپێچرایەوە، ناونیشانەکە دەکەوتە ناوەڕاستییەوە.

تۆمارە سەرەتاییەکانی پاپیرۆسی یۆنانی ناونیشانی نەبوو، هەرچەندە ناسینەوەی کتێبەکە دەگونجا بەهۆی ناوی نووسەرەکە و وشە سەرەتاییەکانی نووسراوەکەوە دیاریبکرێت، هەروەك چۆن کالیماخوس لە فەهرستەکەیدا ئەم شێوازەی بەکارهێناوە.

لە نوسخە دەستنووسەکاندا دوای پێچانەوە، لە پاڵ یەکدا یان لە جێگەی خۆیدا دادەنران و بەمەش کێشە هەبوو لە ناسینەوەی هەندێك لەگەڵ هەندێکی تردا، بەهۆی نەبوونی ناونیشانێکی جێگیر لەسەر کتێبەکە، خاوەن کتێبەکان ناچاربوون دەربارەی ئەمە بیر بکەنەوە و هێدی هێدی لەزگەیەکیان لەڕووی کتێبەکە دەدا. رۆمییەکان بەم لەزگەیان دەگووت تێنولوس([٤٠]) یان ئیندێکس[٤١]، و بەیۆنانی ناوی سیلیوسیان[٤٢] لێنابوو.

ئەو سندووقانەی کە ئەم تۆمارانەی تیادا دەپارێزن، لەدار یان لەبەرد دروست دەکرا کە یۆنانییەکان بە بیلبیۆتیك[٤٣] ناویان دەبرد و ئەم وشەیە پاش ماوەیەکی کەم واتایەکی فراوانتری پەیدا کرد، تا ئەو شوێنەی کە واتای کۆمەڵە کتێبێکی لە خۆدەگرت، بەڵام لەلاتینیدا بەم سندووقەیان دەگووت کاپس[٤٤] و وشەی کەیس[٤٥]ی ئینگلیزی کازیێ[٤٦]ی فەڕەنسی یان سکرینیۆم[٤٧] کە واتای سندووق دەگەیەنن لەو ڕەچەڵەکەوە هاتووە.

40- Titulus.
41- Inclex.
42- Sillybus.
43- Bibliothekee.
44- Capsa.
45- Case.
46- Casier.
47- Scrinium.

شێوە رووتنکەرەوەکان:

وادەردەکەوێت کە لەکتێبە پاپیرۆسییەکاندا شێوە رووتنکەرەوەکان کەم نەبووە گەرچی تەنها بڕێکی کەم نەبێت کە ئەوانیش دەربارەی ماتماتیکی دەیان هاوشێوەی ئەو بابەتانە دەدوێن، هیچی دیکەمان لەبەردەستدا نییە.

بێگومان لە زۆربەی کاتەکاندا وێنەی نووسەر دەکێشرا. هەروەها هەندێك وتوویانە نەخشە و وێنەی بەرجەستەکانی ستونی تراژان[٤٩] و ستونی مارکوس ئوریلیۆس[٥٠] بەئەندازەیەك زیاتر لە وێنەکانی ناو پاپیرۆسەکانەوە وەرگیراون.

بایەخی پاپیرۆس لە یۆنانی دێرینداً:

یۆنانییەکان زۆرتر سوودیان لە پاپیرۆس وەردەگرت و رۆمییەکان لە بەکارهێنانی دا پلەی دووەمیان هەبووە. بێگومان رۆمییەکان بەکارهێنانی پاپیرۆسیان وەك زۆربەی بوارەکانی تر لە شارستانی یۆنانییەوە وەرگرت. کەم کەم بڕێکی زۆر لە پاپیرۆس کەوتە بازاڕەوە، کە هەندێك لەوانە بە رۆمی ناوبانگی دەرکردبوو و هەندێکی دیکە بە تۆمارەکانی ئوگناویوس[٥١] و تۆماری کلۆدیۆس[٥٢] ناودەبران.

لە کۆتایی سەردەمی ئیمپراتۆریدا، لە رۆما کارخانەیەك دروستکرا کە لە میسرەوە گیای خاوی پاپیرۆس هاوردە دەکرا و بەستەی کاغەزی لێ دروست دەکرا.

ئەگەری هەیە پیتۆلیمیس[٥٣] پارەیان بۆ هاوردە کردنی تەرخان کردبێت و پاشان بازرگانی کردنی سنووردارکراوە. بەستە سەرەتاییەکانی پاپیرۆس بەناوی پرۆتۆکۆلەوە[٥٤] ناوی دەرکرد و بەجۆرێك بەمۆری رەسمی مۆرکرابوون. تایبەت بوونی پاپیرۆس بۆ میسرییەکان تاوەکو فەتحکردنی لەلایەن موسڵمانانەوە درێژەی کێشا.

49- Trajan,
50- Marcus Aure Lius.
51- chart a Augusta.
52- Chalta Cloudia.
53- Ptolemies.
54- Protocol.

لەکۆنترین زنجیرە پاپیرۆسییەکان کە شێوەی زنجیرەی هەبوو دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٧٥٢ پ.ز کە بەهۆی هەولّەکانی شاری هیرکۆلانیۆمەوە[٥٥] بەدەست هاتووە. لەم هەولّانەدا ١٨٠٠ تۆماری پاپیرۆس کە هەندێکیان دارزابوون دۆزرایەوە و تائێستاش لە کتێبخانەی نێودەولّەتی ناپۆلیدا پارێزراوە لێرەدا هەندێك زنجیرەی دیکەی بەناوبانگی تۆماری پاپیرۆسی هەبووە و ئێستا لەکتێبخانەی بەناوبانگی نێودەولّەتی ڤییەن (بەشی زنجیرەی دۆك رەینەر[٥٦] نزیکەی ٨٠٠٠٠ تۆماری پاپیرۆسی لەخۆگرتووە) پارێزگاری لێدەکرێت هەندێکی دی لە پاپیرۆسەکان لە مۆزەخانە نێودەولّەتییەکانی بەرلین و مۆزەخانەی بەریتانیا لە لەندەن لەکتێبخانەی بۆدلیەن[٥٧] لە ئۆکسفۆرد و مۆزەخانەی میسری لە قاهیرەدا هەیە.

پێشکەوتنی کتێبخانەی ئەسکەندەرییە:

جارێکی دی دەگەڕێینەوە بۆ کتێبخانەی ئەسکەندەرییە، بەڵگە نەویستە ئەم ناوەندە ئەدەبییە گەورەیە رۆڵێکی گرنگی هەبووە لە پێشکەوتنی بازرگانی کتێبدا، لێرەدا دەبێت ئاماژە بکەین بەوەی کە لەسەدەی پێنجەمی پ.ز. دا لە ئەسینا چەند گەنجینەیەك بۆ بازرگانی کردنی کتێب هەبوومە بەوەی گەزنەفون[٥٨] لە کتێبی ئاناباس[٥٩]دا باسی کردووە بۆمان دەردەکەوێت کە لە نێوان ئەسینا و موستەعمەرە یۆنانییەکاندا بازرگانی کردنی کتێب هەبووە.

لەگەڵ هەموو ئەمانەدا کتێبخانەی ئەسکەندەرییە لە بەربلاوکردنی بازرگانی کتێبدا لە پلەی یەکەمدا بووە، چونکە بۆ ئەم کتبێخانەیە بڕێکی زۆر کتێب کڕاوە و خاوەنی چەند نوسخەی نووسراوی هەڵبژێراو و نایاب بووە کە لەسەر ئەو نوسخانە چەندین نوسخەی تری لەسەر نووسراوە و پاشان فرۆشراوە.

تەنانەت دەڵێن هەندێك لە کتێبەکانی کتێبخانە تایبەتەکەی ئەرەستۆ لەنێو کتێبەکانی کتێبخانەی ئەسکەندەرییەدا هەبووە.

55- Herculanium.
56- Rainer.
57- Bodleian.
58- Xenophoo.
59- Anabas

ئەرەستۆ کتێبخانەیەکی سپاردبوو بە یەکێك لە قوتابییەکانی، بەڵام هێدی هێدی کتێبەکان پەرتەوازەبوون و لەناوچوون. هەروەها دەڵێن دوای ئەوەی زۆربەی کتێبەکان لەناوچوون، هەندێك لەوانە لەلایەن ((سولا))ی[٦٠] رابەری رۆمییەکانەوە بۆ رۆما گوازرایەوە. لە ژمارە و چۆنیەتی کتێبخانە تایبەتییەکانی یۆنان زانیاری تەواومان نییە. بەڵام بێگومان کتێبخانەکەی ئەرەستۆ لە هەموو کتێبخانە تایبەتییەکانی تری یۆنانی گرنگتربووە. لەکاتێکدا کە جۆلیۆس قەیسەر لە ساڵی ٤٧ی پ. ز.دا شاری ئەسکەندەرییەی داگیرکرد. بەشێکی گرنگ لەکتێبخانەکەی ئەسکەندەرییە سوتا هەرچەندە لەجێی ئەم زیانەدا، دیارییە گرنگەکەی ئانتۆنی بۆ کلیۆپاترا کە نیزیکەی ٢٠٠٠٠٠ پاپیرۆس بوو لە کتێبخانەی شاری پرگاموسەوە هێنرابوو، بابەخێکی زۆری هەبوو، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەدا کتێبخانەی ئەسکەندەرییە و پایە گرنگەکەی جارانی بۆ نەگەڕایەوە، بەڵکو وا دەردەکەوێت کتێبخانەی ئەسکەندەرییە لە ساڵی ٣٩١ی زایینی وێران بووە. واتە هەمان ئەو ساڵەی کە مەسیحییە سەرەتاییەکان لەسەردەمی گەورەترین رابەری ئایینییاندا (تیۆفیل) قەشەی گەورەی پەرستگای ئەنتاکییە[٦١] سیراپیسیان وێران کرد.

پرگاموس و کتێبە لە پێست دروستکراوەکان

کتێبخانەی پاشاکانی پرگاموس:[٦٢]

ئەو کتێبخانەی کە باسی لێدەکەین، دامەزرێنەرەکەی پاشا ئاتالوس[٦٣]ی یەکەم بووە. گەرچی لە راستیدا تەنها لەسەردەمی پاشا ئومی ینس[٦٤]ی دووەم دا گرنگی پەیداکرد. دەڵێن ئومی نیس هەوڵیدا کە بەڕێوەبەری کێتبخانەی بەتلیمۆسی پاشای میسر بفرێنێت، بەڵام سەرکەوتوو نەبوو، ئەگەر ئەم بەسەرهاتە راستیش نەبێت بەلایەنی کەمەوە ئەفسانەیە کە دەیسەلمێنێت کە درەخشانەوە و بایەخی ئەم کتێبخانە نوێیە کاریگەری نەرێی هەبووە لەسەر

60- Sulla.
61- Theophilus of Antioch.
62- Pergamus. Pergamon.
63- Attalus.
64- Eunmenes.

گرنگی کتێبخانەی شاری ئەسکەندەرییە، و هەروەها بەسەرهاتێکی بەناوبانگی دیکە کە دەبێت بەوریاییەوە وەری بگرین ئەم بابەتە دەسەلمێنێت. بەسەرهاتەکەش ئەوەیە کە لەسەرەتای سەدەی دووەمی پ. زدا، پاشای میسر بۆ رێگرتن لە گەشەکردنی کتێبخانەی پرگامۆس، هەناردەکردنی پاپیرۆسی حەرام کرد، تاوەکو ئەم کتێبخانەیە نەتوانێت کێبڕکێ لەگەڵ کتێبخانەی ئەسکەندەرییەدا بکات.

ئەو هەوڵانەی کە شوێنەوارناسانی ئەڵمانی لە ساڵانی ١٨٧٨-١٨٨٦دا بەئەنجامیان گەیاند. زانیارییەکان دەربارەی رێکخستنی کتێبخانەی پرگامۆس زیاد دەکات.

لە کاتی کارە شوێنەوارناسییەکان لە پەرەستگای خواوەندە ئاتینا لە پرگامۆس چوار ژوور دۆزرایەوە، کە ژووری گەورەکەیان پەیکەرێکی گەورەی ئاتینای تێدابوو. ئەگەری ئەوە هەیە کە هۆڵی خوێندنەوە یان کۆبوونەوە بووبێت. بەڵام سێ ژووری بچووکەکەی نزیك ئەو ژووری، گەنجینەی کتێب بووە. ئەم بابەتە پشتگیری ئەو باسانە دەکات کە لە پێشتر لێ دواین دەربارەی کتێبخانەکانی سەردەمانی کۆن، تەلارە گەورەکان هەمیشە کتێبخانەیەکی هاوسێ بووە، پرگاموس ناوەندێکی زانیاری بووە، بەڵام نەگەیشتە ئاستی کتێبخانەی ئەسکەندەرییەی - هەروەك باسکرا- ئەنتۆنی تەواوی کتێبەکانی پرگامۆسی بەدیاری بەخشییە کیلۆپاترا، تاوەکو زیانی کتێبخانە گەورەکەی میسر قەرەبوو بکاتەوە لەگەڵ هەموو ئەمانەدا، کتێبخانەی پرگامۆس کاریگەری ئاشکرای کردە سەر میژووی کتێب. ئەگەر ئەوەی دەربارەی ئەم کتێبخانەیە وترا دروست بێت و ئەوا لە بڵاوکردنەوەی پێستدا بۆ نووسین پێشڕەو بووە.

پەیدابوونی پێست:

لە سەردەمە کۆنەکاندا و لە زۆربەی شوێنەکانی ئەم سەرزەمینەدا پێستیان بۆ نووسین بەکارهێناوە.

میسرییە کۆنەکان، بەنی ئیسرائیل، ئاشووری و ئێرانییەکان سوودیان لێوەرگرتووە، ئەمانە سوودیان لە پێستی ئاژەڵانیان بینیوە. ئەم کارە لەنێو یۆنانییەکاندا نەزانراو بووە و بەزمانی

یۆنانی پێیان وتووە دیفترا[٦٥]. پاش ماوەیەکی کەم ئەم ناوە بۆ ئەو مادانەی دی بەکاردەهێنرا کە بۆ نووسین سوودی لێوەرگیراوە.

تەنانەت لە سەدەی سێیەمی پ.ز.وە پێستیان بەجۆرێك ئامادەکردووە کە گونجاوبێت بۆ نووسین، بووە کارێکی ئاسایی و لەم بوارەشدا پێشەنگی بۆ شاری پڕگامۆس بوو. لەوێ ئەم پیشەسازییە زۆر رەواجی هەبوو بەجۆرێك لەناو شاری پڕگامۆسەوە وشەی پڕگامینیۆم[٦٦]یان پارشیمین[٦٧] هەڵهێنجرا کە وشەی پێستەی دەگرتەوە.

ئامادەکردنی پێست و جیاکەرەوەکانی:

بەگشتی پێستی مەڕ و گوێرەکە و بزنیان بەکاردەهێنا. هەموو ئەو پێستانە دوای پاککردنەوە لەئاوی قوڕاویدا دادەنرا، تاوەکو مادده چەورییەکان بێتە دەرەوە دوای وشك بوونەوە بەبێ دووبارەکردنەوەی دەباغی نوێ، بەسەریدا گەچی نەرم دەرژێنرا، و بە بەردی ئالتوێنی یان هاوشێوەکانی هەسان دەدرا، دوای ئەم قۆناغە پێستەکە بۆ نووسین ئامادە دەبوو، بەڵام چونکە رووەکەی ساف و بەهێز نەبوو، بۆیە نووسین لەسەر ئەم دیوو ئەودیوی نەگونجاوبوو. جگە لەوەی پاپیرۆس تەمەن درێژتربوو و پێویستی بەئامرازێك بۆ رێگرتن لە بەڵا و ئافات نەبوو.

لەو شتانەی کە بەتایبەتی یارمەتی رەواج بوونی پێستی دەدا، توانای تاشینی بوو، چونکە ئەم تایبەتمەندییە لە پاپیرۆسدا نەبوو.

لەم رووەوە چەند نوسخەیەکی دەستنووسی تاشراو دەستکەوتووە کە زۆرتر ناسرابوو بە پالیم پێستس[٦٨]، ئەمانە دەستنووسێك بوون کە نووسینە سەرەتاییەکان تاشراوە و پاك کراوەتەوە و پاشان ناوەڕۆکی دیکەی بۆ زیادکراوە، چونکە واتای پالیم پێست مانای دووبارە نووسینەوەیە (راست کردنەوەی نووسین). ئەم کارە بەتایبەت لە سەدەکانی ناوەڕاستدا کاتێك کە نرخی پێستەکان زیادی کردووە، بلاوبوونەوە، جگە لەمە پیشەسازی پێست وەك پاپیرۆس پەیوەندی

٦٥- Dispbtera کە هەمان وشەی دەفتەر دەکات.

66- Pergamineum.
67- Parchemin.
68- Palim Pests.

نەبووە بەوڵاتێکی تایبەتەوە، لەوانەیە هۆکاری ئەم بلاوبوونەوەیە هەرزانی نرخی پێست بووبێت، گەرچی لە سەرەتادا لە بەرامبەر پاپیرۆسدا نرخەکەی هێدی هێدی زیادی کردووە.

دانانی پێست لە جێگەی پاپیرۆس:

لە سەرەتادا بەکارهێنانی پێست تایبەت بوو بەنامە و بەڵگەنامە و یادداشتە کورتەکان و هەندێ شتی دیکە. لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتدا بەسوود وەرگرتن لە پێست لەلای رۆمییەکان کە پێیان دەگووت مێمبرانا[٦٩] هەنگاوێکی تازەی هەڵهێنا و لە پیشەسازی کتێبدا بەکارهێنرا. بەڵام بەکارهێنانەکەی بەهێواشی گشتگیربوو هەموو لایەك بەکاری دەهێنا.

پێش ئەوەی پێستەکە بەتەواوی پێش لە پاپیرۆس بگرێت بۆ ماوەی سێ سەدە لەم رێیەدا هەولێدا.

دوای سەدەی چوارەمی زاییینی بەرە بەرە بەکارهێنانی پاپیرۆس وەلانرا بێگومان ئەوەش دەزانین، کە لە سەدەی یانزەهەمدا لە تۆمار و نامە تایبەتییەکانی دیوانی پاپادا لە پاپیرۆس سوود وەرگیرابوو، بەڵام ئەم بەکارهێنانە گشتگیر و هەموانی نەبوو، چونکە بەهۆی گرانی زیادییەوە زۆر نایاب بوو بوو.

کتێبە پێستییە سەرەتاییەکان و دروستکردنی لە شێوەی تۆماردا:

ئاشکرایە کە هەڵدانەوەی کاغەزی پێستی هەروەك پاپیرۆس ئاسانە، هەرچەندە پێست نەرمییەکەی کەمتر، بێگومان کتێبە سەرەتاییەکان بەشێوەی تۆمار، وەك کتێبە پاپیرۆسەکان دەپارێزرا.

ئەگەری ئەوە هەیە کە هۆکاری ئەمە لاسایی کردنەوەیان وەها باوبووبێت، سەرەڕای دەستگیرنەبوونی تۆمارێکی پێستی یۆنانی یان رۆمی، بەڵگەی پێویستمان هەیە کە ئێستاش تۆمارە پێستییەکان بوونی هەیە.

هەروەها بەنی ئیسرائیلەکان کتێبی پێستیان لە شێوەی تۆماردا هەبووە. تا ئەمڕۆکەش لە کتێبە پیرۆزەکەیاندا (تەورات) بەکاری دەهێنن بێگومان درێژی تۆماری پێستی بەئەندازەی

69- Membrana.

پێستی ئاژەڵەکە بووە، هەرچەندە دەتوانرا چەند پارچە پێستێك پێکەوە بدورێت بۆ دەستکەوتنی تۆمارێکی پێستی درێژتر.

لە بەرگ تێگرتنی (جەڵدکردنی) تۆمارە پاپیرۆسییەکانیشدا، سوود لە پێست وەردەگیرا و ئەمەش پەیدابوونی یەکەمین بەرگ تێگرتنی کتێبە لە جیهاندا.

پەیدابوونی کتێبە هەڵنەدراوەکان:

سەرەڕای نەریتی پێشینەکان بۆ سوود وەرگرتن لە کتێبە هەڵدراوەکان، هیچ گومانێك لەکەموکورتی ئەم کتێبانەدا نییە، بەتایبەتی ئەگەر رۆژانە بە شێوەیەکی ئاسایی بەکارهێنرابێ. یەکێك لە کەموکوڕییە سەرەکییەکانی ئەوەبوو کە پاش یەکجار خوێندنەوە بۆ دووبارە خوێندنەوەی کتێبەکە دەبوایە نووسراوەکە بە ئاراستەی پێچەوانە بپێچرایەتەوە، ئەمەش کارێکی دژوار بوو، تەنانەت بەبەکارهێنانی دارێك بەناوی ئەمبلیکوس[٧٠]، کە بۆ یارمەتی هەڵدانەوە یان کردنەوەی کتێبەکە دەبەسترا بەسەرەتای تۆمارەکەوە.

لەهەر جارێکدا ئەم کارە دەبووە هۆی سوان و لەناوبردنی ئەو تۆمارانەی کە زۆر دەخوێنرایەوە.کاتێك پاپیرۆس زیاتر سوودی لێ وەردەگیرا شێوەی تۆمارەکانیش گۆڕانی بەسەرداهات، بەڵام سەبارەت بەپێستەکان بابەتەکە پێچەوانەبوو.

گواستنەوەی لە تۆمارە هەڵدراوەکان بۆ نامیلکەکان:

زانراوە کە لای یۆنانییەکان لە کۆنترین سەردەمەکانەوە تابلۆی بچووکی دارین کە هەندێکیان بەمۆم داپۆشرابوو، بەکاردەهێنرا و بۆ نووسینە کورتەکان و لە پێنووسێکی بەردین بەناوی ستیلوس[٧١] سوود وەردەگیرا، یاخود قوتابییەکان بۆ فێربوونی نووسین بەکاریان دەهێنا.

زۆرجار دوو تابلۆ یان زیاتر لە یەك کۆمەڵەدا کۆدەکرایەوە و نامیلکەی بچووکی لێ دروست دەکرا بەناوی دیپتیکا[٧٢]. ئەم نامیلکانە بەگشتی بۆ نووسین و یادداشتەکاتییەکان بەکاردەهێنرا لەلایەن بازرگان و نووسەرەکانەوە.

70- Umbilicus.
71- Stylus.
72- Diptycha.

دوای بڵاوبوونەوەی بەکارهێنانی پێست لە دروستکردنی کتێبدا بێگومان کەوتنە بیری ئەوەی کە پێستیش لە شێوەی لەوحەدا دروست بکەن، ئەم کارە لە سەرەتای ئیمپراتۆری رۆمانیدا دەستی پێکرد، پاشان بەم شێوە تازەیان دەوت کتێبی پێستی رووتەخت و بە لاتینی ناوی کۆدێکیس[٧٣] (کوراسە - نامیلکە) بوو. پاش ئەوە بەشێوەیەکی گشتی ئەم ناوە بۆ شێوەکانی دیکەی کتێب بەکاردەهێنرا و بەبێ گۆڕان تاوەکو سەردەمی ئێمە ئەم ناوە مایەوە.

پێشکەوتنی دروستکردنی کتێب لە شێوەی نامیلکەدا:

چەند پەڕەیەك لەم نامیلکانەمان لە بەردەستدایە کە دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سەدەی یەکەم و سەرەتای سەدەی دووەمی زایینی. گومانی تێدا نییە لەم سەردەمانەدا نووسراوە پێستییەکان باوبووە، گەرچی بڕەکەی لەوکاتەدا لە تۆمارە پاپیرۆسییەکان کەمتر بووە و هۆکەشی ئەوەبووە کە پاپیرۆس لە دروستکردنی کتێبدا و نووسراوە پێستییەکان لە دروستکردنی کتێبە بچووکە هەرزان باییەکاندا بەکارهێنراوە، چونکە دەتوانرا لە هەردوو دیوی پێست بنووسرێت و دەکرا کە نووسراوێکی تاڕادەیەك بچووکی پێستی وەرگیراوی ناوەڕوکێك بێت کە بۆ نووسینی پێویستی بەتۆمارێکی درێژ یان چەند تۆمارێك هەبوو.

لەم سااڵنەی دواییدا، لە میسر بەهۆی هەوڵە بەردەوامە شوێنەوارناسییەکانەوە چەند نوسخەیەکی دەستنووسیان دۆزیوەتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەکانی دووەم و سێیەمی زایینی.

ئەوە نیشان دەدات کە تەنانەت شێوەی نامیلکەکان بۆ تۆمارە پاپیرۆسییەکانیش ئاسایی بووە. لە میسردا هەوڵێکی زۆر خرایەگەڕ تاوەکو کتێبە پاپیرۆسییەکان لە شێوەی نامیلکەدا دابنێن. بڕێکی زۆر لە نوسخە پاپیرۆسییەکان کە لە نێوان سەدەی سێهەم و پێنجەمی پ. ز.دا نووسراوە بەم شێوەیە دروستکراون، بەڵام لە راستیدا ئەم شێوە نوێیە شێوەیەکی بەربڵاوی پاپیرۆس نەبوو، لەم رووەوە بەکارهێنانی تۆماری پاپیرۆس شانبەشان لەگەڵ شێوەی نامیلکەکاندا پێش دەکەوت، تا ئەوەی کە شێوە ماددەی هەردووکیان لەناوچوون. ئەو رۆژگارانەی کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چوارەمی زایینی، دەبینین کە زۆربەی نووسراوەکان پێستی بوون، بەڵام ئەوانەی سەرەتای سەدەی پێنجەمی زایینی تەنها نووسراوی پێستی بوون.

شایەنی باسە کە زۆرینەی کۆنترین نووسینە تایبەتییەکانی کڵێسای مەسیحی لە شێوەی نامیلکەدان و تەنها بڕێکی کەمیان لە شێوەی تۆماردان.

73- Codex.

ئەم دیاردەیە بەم جۆرە راڤە دەکرێت کە مەسیحییە سەرەتاییەکان توانای کڕینی پاپیرۆسیان نەبووە. چونکە گران بووە، لەم رووەوە رازی بوون بەو کتێبانەی کە نرخەکەیان کەم و هەرزان بووە و لە پێست دروست کراون.

ئەو تۆمارە پاپیرۆسییانەی تا هەنووکە ماونەتەوە، تۆمارە پێستییەکان بەو شێوە سەرەتاییەی کە لەکۆندا سوودی لێ وەردەگیرا، ئەمڕۆ لە ئەندازەی تایبەت بۆ هەندێ شوێنی دیاریکراو بەکاردەهێنرێت، لەو بەڵگانەی کە ئەم بابەتە دەسەلێنن بەکارهێنانی شێوازی تۆمارە لە بەڵگەنامە نارەسمییەکەی وەکو بانگهێشت نامەکانی بەبۆنەی ئیلیۆبیلات[٧٤] و بەڵێننامە و چەندینی تر. هەروەها هەندێ دەستەواژەی بەکارهێنراو لە دەستەواژە ئەوروپییەکاندا وەکو رول[٧٥] و رولت[٧٦] و چەندینی تر ئەو سەردەمانە وەبیر دەهێننەوە کە ئەم وشانە ناوی تۆمارەکان بوون. هەر لێرەوە وشەی کۆنترۆڵ[٧٧] لە دووبەشی کۆنترا[٧٨] و رۆڵ (Roll) پێکهاتووە بەواتای ئەو تۆمارانە دێت کە بەڕێوەبەرایەتی باج و خەراج و ماڵیات بەکاری دەهێنا.

شێوەی نامیلکەکان:

زۆربەی ئەم نامیلکانە لە چەند بەشێك پێکهاتووە کە هەریەکیان لە بڕێك پەڕەی دیاریکراو پێکهاتووە. بە شێوەیەکی گشتی دوو یا سێ پەڕەی لەخۆ گرتبوو. هەرچۆن بێت ژمارەیەك نامیلکە بەدەست هاتووە کە لە نێوان دوو بەرگەکەیدا هەموو پەڕەکانی تێدابوو. واتە زنجیرەیەك بوو لە یەك نامیلکەدا، بێگومان ئەم ڕێکخستنە هۆکاری ناشرینی شێوەی دەرەوەی کتێبەکە بوو. دروستکەرانی کتێب ناچاربوون کە پانی پەڕەکانی ناوەوە لە پەڕەکانی دەرەوە کەمتر بکەنەوە.

ئەندازەی ئەم نامیلکانە لە سەدەی یەکەمدا بچووك بوو، چونکە پانی کتێبە زۆر کات ٣/٢ی درێژییەکەی بوو. بەدڵنیاییەوە ئەو سەردەمانە هەروەك سەردەمی ئێمە پێوان و ئەندازەی کتێبەکان ڕەچاوکراوە.

٧٤- jubilees : ئیوبیل. چەژنێکی گەروەیە کە ئیسرائیلەکان هەر ٥٠ ساڵ جارێك دەیگێڕن. لە مەزهەبی کاسولیکشدا کە هەر ٢٥ ساڵ جارێك ڕێك دەخرێت و بەو ساڵە دەڵێن ساڵی پیرۆز.

75- Roll.
76- Rolet.
77- Control.
78- Contra.

پاش ئەمە پێوانە گەورەکان هاتەکایەوە و سەرەتا لە سەدەی پێنجەمی زایینییەوە بلاوبوویەوە هەروەك لە تۆمارە پاپیرۆسییەکان و کتێبە نوێیەکان، دەبینین کە نوسخە سەرەکییە گرانبەهاکان پەراوێزی(*) گەورەیان هەیە، پەڕەی نووسینە ئاساییەکان ئاساییە و نووسراوەکە تا کۆتایی پەڕەکەیە. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا زۆرکات بۆ ئەوەی ئەگەری زیانکەوتن لە نوسخە دەستنووسییەکان دووربێت لە هەردوو لای پەڕەکانەوە پەراوێزێکی گەورە کە لەپەراوێزەکانی سەرەوە و خوارەوەدا دادەنرا.

ناونیشان و ژمارە لێدانی پەڕەکان:

ڕێکخستنی نامیلکەکان وەك تۆمارەکان بوو، تەنانەت نووسینی ناونیشان لە کۆتایی ناوەڕۆکدا، لەسەردەمە سەرەتاییەکاندا، لە تۆمارەکانەوە گوازرایەوە بۆ نامیلکەکان، بەوەی کە ئەم کارە هیچ ئاراستەیەکی نەبووە، بەکارهێنانی ناونیشان لە سەرەتای کتێبدا لە سەدەی پێنجەمدا بلاوبوویەوە.

ژمارە لێدانی پەڕەکان دیاردەیەکی نوێ بوو، کە کتێبە شێوە نامیلکەکان ئەمەیان داهێنابوو، چونکە ستونە نووسراوەکان لە تۆمارەکاندا لەسەر بنەمای شوێنەکەیان ڕێکخرابوون، ژمارەدانان سوودی نەبوو! بەڵام لەنامیلکەدا ژمارە لێدان سنووردارببوو بۆ چەند پەڕەیەك لە کتێبەکە یان کەمتر لەوەبوو، و بەژمارە لێدانی ئەم بڕن پەڕەیە ئیکتفایان دەکرد، بەجۆرێك ناتوانرێت ناوی ژمارە لێنانی پەڕەکانی(٧٩) لێبنرێت، باشترە ناوی بێنین ژمارە لێنانی پارچە کاغەزە Foliation لە ڕەگی Pogina‌ی لاتینی بەمانای Page(پەڕە) و (folism)ی لاتینی بەواتای ((Sheet(پارچە کاغەز) دێت..

نووسین و ئامرازەکان:

نووسەران لە نووسینی کۆنترین کتێبی نامیلکەییدا، هەمان ئەو نووسینەیان پەیڕەو دەکرد کە بۆ تۆمارەکان بەکاردەهێنرا کە نووسینێکی تایبەت و جوان بوو شێوەکەی هێدی هێدی خۆی دەسەپاند.

کۆمەڵێك لە نوسخەکانی نووسینی یۆنانی و **قبطي** هەیە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چوارەم و پێنجەم. ئەم نوسخانە سەرەڕای جیاوازی بابەتەکانیان بەنووسینێکی جوانی تاڕادەیەك یەکسان و هەروەها بە وشەی گەورە نووسرابوون.

(*) پەراوێز: مەبەست لە پەراوێز لێرەدا ئەو بۆشاییانەیە کە لە چواردەوری نووسیندا بەبێ نووسین بەجێدەهێڵرا. وەرگێڕ

79- Paginafion

ئەم بابەتەش پەیڕەوی نووسەران دەردەخات بۆ شوێنکەوتن و پەیڕەوی کردنی هەندێ یاسای جێگیری نووسین.

بۆ نووسین لە سەر پێست، پەڕی باڵندە گەورەکان وەك هەڵۆ و قەڵەڕەش و کوندە پەپوو بەکاردەهێنرا، لەنێو ئەوپەڕی باڵندانەی کە پێشینان بەکاریان هێناوە، لە سەردەمی نوێدا لە قەڵەمی پەڕی کوندەپەپوو و لە پێنووسی کانزایی سوود وەرگیراوە. بەڵام مەرەکە بە پێکهاتەکەی لەگەڵ ئەو مەرەکەبەی کەلە پاپیرۆسدا بەکاردەهێنرا جیاوازی نەبووە، لەسەدەی چوارەمی زایینەدا، لە پاڵ ئەم جۆرە مەرەکەبەدا، جۆرە مەرەکەبێکی تری کانزایی سوور کە مەیلەو قاوەیی بوو، بەکاردەهێنرا.

مەرەکەبی ئێستا لە دوای سەدەی دوانزەهەمی زایینییەوە هاتەکایەوە. ئەم مەرەکەبە لە ئۆکسیدی تانیك و زاغی (زاج)ی(*) سەوز دروستکراوە.

وێنەسازی نامیلکەکان:

هەرچەندە لە تۆمارە وێنە کێشراوەکاندا - هەروەك پێشتر باسمان کرد. جگە لە بڕێکی کەم هیچی دی ناناسین، بەڵام بڕێکی بەرچاو کتێبی نامیلکەی کۆن هەیە کە لەڕووی شێوەوە جیاوازن و چەندین وێنەی سروشتی راستەقینەی تێدایە ئەو شوێنانە نیشان دەدات کە لە ناوەڕۆکدا باسی دەکات، جگە لەمانەش جوانکاری تیاکراوە.

ئەم وێنانە بەبێ سێبەرن، ئەم وێنانە لەو جۆرە وێنەی کەسایەتی و شوێن و شتانە دەچن کە لەسەر پارە کانزایی و وێنەکانی سەر دیوار و بیناکاندان لە نوسخە نووسراوە یۆنانی و **قبطي يەکاندا**، کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چوارەم. پیتی یەکەم لەهەر رستەیەکی کتێبەکە بەگەورەیی و بەرەنگێکی دی کە زۆرجار سوورببوە نووسراوە و بەکەوانەی ئاسۆیی رازێنراوەتەوە.

وا دەردەکەوێت ئەم دەست پێکردنە دەروازەی جێگیربوونی وشەی گەورەی دەستپێکە (ئینیشیەڵ)[٨٠] کە ئەوە لە وشەی ئینیتینیۆم-دەوە[٨١] وەرگیراوە کە واتاکەی دەست پێکردنە.

(*) زاج: خوێیەکی کانزایی سروشتییە، چەندین رەنگی هەیە، بێ تام و بێ بۆنە و لە ئاودا دەتوێتەوە و لە پزیشکی و پیشەسازیدا بەکاردەهێنرێت. وەرگێڕ

80- intial.
81- Inituim.

بەرگ تێکردن لەڵدکردن:

لە بارەی بەرگ تێگرتن کتێبە نامیلکەییەکانەوە هیچ شتێك نازانین، بەڵام بێگومان ئەوان بەرووپۆش کردنی کتێبەکان بەپێستێکی تەنك رازی بوون. لەگەڵ ئەمانەشدا لەگۆڕستانە کۆنە میسرییەکاندا چەند کتێبی **قبطي** بەدەست هاتووە کە پێستی تیا بەکارهێنراوە بۆ جەڵدکردن، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی شەشەمی زایینی، کە لە دەرەوە بەچەند وێنەیەکی جوان رازێنرابوویەوە.

کتێب لە رۆمادا:

پاش ئەوەی رۆمییەکان پێشەوایەتی خۆیان بەسەر جیهاندا سەپاند. بەهرەیان لە ژیاری یۆنانی وەرگرت و لە بواری کتێبیشدا لاسایی یۆنانییەکانیان کردەوە، رابەرە رۆمییەکان لە دەستکەوتە جەنگییەکاندا چەندین زنجیرەی تەواویان لە کتێبە یۆنانییەکان بۆ رۆما گواستەوە، ئەم کارەش ئەوە نیشان دەدات کە ئەو سەردەمە زۆر رێزیان بۆ ئەم کتێبە بەنرخانە هەبووە.

بازرگانان و بلاوکەرەوانی کتێب لە رۆمادا:

پاش ماوەیەکی کەم، بەهۆی دەستکەوتنی کتێبە یۆنانییەکان و لاساییکردنەوەیان لەرۆمادا بازرگانییەکی چالاك لە جیهانی کتێبدا بەدی هات و بەناچاری ئەم بارە قورسە بەسەرشانی کۆچگەرە یۆنانییەکانەوە بوو. هەروەها لەبەر گرتنەوەی (کۆپی کردن) کتێبەکانی نووسەرە یۆنانییەکان بلاوبوویەوە.

فرۆشیارانی کتێب کە بە بیبلیۆپۆلا[٨٢] ناو دەبران، بۆ دووبارە نووسینەوەی کتێبەکان سوودیان لەو کۆیلانە[٨٣] (بەندە) وەردەگرت کە بەتایبەتی فێرکرابوون بنووسنەوە. دەبێ بوترێت لێرەدا، هەوڵدان بۆ بلاوکردنەوەی کتێب دەستی پێکرد، دانەر و نووسەرانی کتێب توانای ئەوەیان نەبوو لەکاتی پێویستدا و بە شێوەیەکی راستەوخۆ پەیوەندی بەخەڵکییەوە بکەن، ئەو خەڵکانەی کە ژمارەیان زۆربوون تەنانەت هۆراسی شاعیری رۆمی ناهەقی، نەبوو کەوا شانازی بکات بەو هۆنراوانەوە کە لەسەر کەناری دەریای رەش و هەروەها لەسەر کەناری رووباری رن و ئیبرۆ[٨٤] دەیخوێندەوە.

82- Biblopola.
83- Servi Litterati.
84- Ebro.

پومپونیوس ئاتیکۆس[٨٥] هاوڕێی سیسیرۆن[٨٦] یەکەمین بلاوکەرەوەی کتێب، پارەی بلاوکردنەوەی نووسینەکانی سیسرۆنی لە ئەستۆ گرت، بەڵام هیچ کرێیەکی نەدا بەنووسەر، چونکە ئەو مافی نووسینی (چاپ)ی نەکڕیبوو. تەنها نووسینی چەند نوسخەیەکی لە ئەستۆ گرتبوو.

نووسەر بۆ بەرهەم هێنان و بلاوکردنەوەی نوسخەکانی دیکە لەکتێبەکەیدا، ئازادبوو لە بەستنی هەر گرێبەستێکدا. جگە لەمانە خەڵکی ئازادبوون کە نوسخەیەك بکڕن و لەسەری بنووسن، چونکە هیچ یاسایەك نەبوو کە بەرگری لە خاوەندارێتی ئەدەبی بکات.

نووسەرەکان بەهۆی کارەکانیانەوە هیچ سوودێکی ماددییان دەست نەدەکەوت مەگەر ئەوەی کتێبەکەی بەدیاری ببخشایە بەیەکێك لە دەوڵەمەندە ئەدەب دۆستەکان.

خوێندنەوەی ئاشکرای کتێب:

لەو کاتانەدا نووسەر کۆمەڵێك لە هاوڕێیانی خۆی کۆدەکردەوە و چەند بەشێك لە کتێبە نوێکەی بۆ دەخوێندنەوە، تاوەکو گرنگییەکەی ئاشکرا بێت، ئەگەر ئێمەش بمانەوێت ئەوەی کە پلی نی بچوك[٨٧]هۆراس و مارشاڵ[٨٨] وتویانە دووبارەی بکەینەوە دەبێت بڵێین ئەم نەریتە هێدی هێدی دەبێتە خوێەکی ناپەسەند و کارەساتی لێ دەکەوێتەوە بەتایبەتی دوای ئەوەی کە نووسەرە هەژارەکانیش بۆ سوود وەرگرتن لەهەر هەڵێك بۆ خوێندنەوەی کتێبەکانیان زیادەڕۆیان دەکرد.

ئەگەری هەیە بلاوکەرەوانی کتێبیش چەند بانگهێشت نامەیەکیان دەنارد بۆ نووسەران بەمەبەستی خوێندنەوەی ئاشکرای کتێبە نوێیەکان و راگەیاندنی بەدەروبەر و ئەمە شێوازێکە کە هێشتا تا ئەمڕۆ سەرکەوتووبووە و سەرمەشق و ئەزموونی کەسانی تر بووە.

بلاوکەرەوان:

بلاوکەرەوانیش لەو سەردەمەدا دەبوو بۆ سەرکەوتنی کارەکانیان، ئاشنای فەرهەنگ و ئەدەبی ئەوکاتە بن. بەم شێوەیە دەبینین ئیتکوس - جگە لە کتێبەکانی سیسرون - کتێبەکانی ئەفلاتوون و دیموستنی[٨٩] بلاودەکردەوە. بەدڵنیاییەوە، ئەم جۆرە کارانە فەرهەنگ و رۆشنبیرییەکی فراوانی

85- Pomponius Attiaus.
86- Cicero. Marcus Tulluis.
87- Pliny. (Plinius the younger).
88- Maitial.
89- Demosthenes.

دەویست بەجۆرێك کە ئاستی خوێندەواری و فەرهەنگی کویلە فێرکراوەکان بۆ ئەنجامدانی ئەم کارانە هێندە نەبوو، بەڵکو خودی بلاوکەرەوە دەبوو هێندە ئاشنای ئەدەب و فەرهەنگ بێت کە توانای پێویستی بۆ چاودێری کردنی کارەکانی نووسەرە راستکەرەوەکان هەبێت، ئەمە دڵنیاکەرەوەیەك بوو بۆ ئامادە و دروستکردنی نوسخەیەکی شایستە لە کتێب، چونکە بە لەبەر نووسینەوەی کتێبەکە، دەکەوتە بەردەم دەستکاری کردن و بەتایبەت لەبەر نووسینەوەکان، بۆ خێراکردنی کارەکان دەدرا بەکۆمەڵێك لە کۆیلەکان، کۆیلەکانیش کتێبەکانیان وەك ئیملا دەنووسییەوە بەبێ ئاگابوونی تەواو لە واتاکانی. سەرەڕای ئەوەی کە ناوی گرووپەکی لە بلاوکەرەوانی ئەدەبیاتی لاتین لەو سەردەمانەدا دەزانین، وەك برایانی سوسیوس[٩٠] کە کتێبەکانی هوراس[٩١]ی شاعری لاتینیان بلاودەکردەوە، هەروەها بلاوکەرەوەی یۆنانی تریفۆن[٩٢] کە کتێبەکانی کوین تی لیان[٩٣] و مارشاڵ یان بلاودەکردەوە، بەڵام لە هەمان کاتدا ئاگاداری ئەندازەی چالاکی ئەم بلاوکەرەوانەوە و گرنگی ئەوەی کە بلاویان دەکردەوە، نین.

نرخی کتێبەکان:

زانیاری تەواومان لەسەر نرخی کتێبەکان نییە. هەرچەندە کە زانراوە کە نرخی کتێبێك بەشێوەیەکی ئاسایی هاوڕێك بووە لەگەڵ قەبارە رووکاری دەرەوەیدا.

دەوڵەمەندە رۆمییەکان، ئەوانەی گرنگییان بەوێژە دەدا، چەند کۆیلەیەکیان هەبووە کە لەبەر نووسینەوەی ئەو کتێبانەیان کردووە کە ویستوویانە. ئەم کارەشیان نرخەکەی هەرزانتر دەکەوت تاوەکو ئەوەی راستەوخۆ لە بازاڕدا بیکڕن. لەم سەردەمانەدا چەندین نوسخەی گرانبەها و تۆماری بەنرخ دەستکەوتووە، بەتایبەتی لە نێویاندا چەند نوسخەیەك هەن کە دەستنووسی بەناوبانگترین نووسەرەکانن. ئەو نوسخانەی کە کتێب دۆستانی رۆمی دەبوو بکەونە کێبڕکێ بۆ دەستگیربوونی.

90- Sosius.
91- Horace.
92- Tryphan.
93- Quintilion.

کتێبخانەکانی رۆما

کتێبخانە تایبەتییەکان:

ژمارەی ئارەزوومەندانی کتێبخانە تایبەتییەکان لە سالّەکانی دواییدا، لەسەردەمی کۆماری و هەروەها لە دەورانی ئیمپراتۆریدا رووی لە زیادبوون کرد، تا ئەو شوێنەی کتێب دۆستی لە رۆمادا بووە خواستێکی هەموان.

لە نێوان ئەم ئارەزوومەندانەی کتێبدا، دەتوانین ناوی لوکولوس[٩٤] بهێنین کە بەجوانکاری لە ژیاندا ناوبانگی دەرکردبوو. هەرچەندە لەسەردەمی ئیمپراتۆرییەوە بەرەو پێشتر بڕۆین، بەربلاّوی جوانی پەرستی لە بواری کتێبدا زیادی کردووە، هەروەک چۆن لە بوارەکانی دیکەی ژیاندا ئەم دیاردەیە دەبینرا. ئەمە زۆر سەرسوڕهێنەر نییە، چونکە هەبوونی کتێبخانەیەکی گەورەبووبوو بەبەشێک لە پێداویستییەکانی چین و تونێژی پێشکەوتوویەکی کۆمەلّگای رۆمی کە کتێبخانەکان هۆکاری بەناوبانگ بوونی خاوەنەکانیان بوون. تەنانەت دەلّێن کە کتێبخانەی تایبەت هەبووە کە لە هەزاران تۆمار پێکهاتووە و تۆمارەکان زۆر کات کراون بەدوو بەشی یۆنانی و لاتینییەوە.

دەولّەمەندە رۆمییەکان لە خانووە لاوەکییەکاندا ((گوندی)) لە دەرەوەی شار،کتێبخانەی تایبەتیان هەبووە، لەم میانەدا دەتوانین ناوی کتێبخانەیەک بهێنین کە لەکاتی دەرهێنانی خەلّوزی بەردین لە شاری هێرکۆلانیوم[٩٥] دۆزرایەوە و - پێشتر باسمان کرد -، کتێبخانەیەک لەکاتی کۆبوونەوەی خولّە سووتاوەکانی ئەم شارە لەژێر خۆلّەمێشەکاندا شارابوویەوە دەستکەوت. هەروەها لە خانووی گوندی تایبەتی نەوەکانی نیوس[٩٦] لەرۆمادا، کتێبخانەیەک دۆزرایەوە کە تەنها کتێبەکانی فەیلەسووفەکانی ئیپیکۆریانی لەخۆگرتبوو، ئەمەش بێگومان ئەوە دەردەخات کە خاوەنی کتێبخانە بیروبۆچوونێکی فەلسەفی هەبووە.

94- Lucullus.

٩٥- Herculanom . شارێکی کۆنە لە ئیتالیا.

96- psonius.

لە هەمانکاتدا خاوەن کتێبخانەکان کەمتر ئاگاداری کتێبەکان بوون و لەبەر ئەم هۆیە فەیلەسووفی رۆمی سێنکا [٩٧] گایی دەکات و دەلّێن ئاستی رووناکبیری و فەرهەنگی هەندێ لەو کەسانەی کە کتێبخانەیان هەیە ناگاتە ئاستی کۆیلەکان.

بەم وەسفانەی خوارەوە دەتوانین وێنەیەکی رووڕی کتێبخانەی دەولّەمەندەکانمان بۆ دروست بێت:

کتێبخانەکان لە هۆلّێکی بچووکی داڕێژراو بە بەردی مەرمەڕی سەوز دروست کرابوو تۆمارەکان لەسەر رەفەکان و لەناو تاقەکان یاخود لەسەر جێیەکی رووکراوەدا بەدرێژایی هۆلّەکە دادەنراو بەجۆرێك کە تۆمار و کتێبەکان لە پاڵ یەکدابوون و هەریەك لە کتێبەکان بەرگێکی ناونیشانی هەبوو، ئەم بەرگە ناونیشانیانە رۆپۆشێکی ئەرخەوانیی هەبوو کە لەنێو سندووقێکی پارێزەر و سەرسوڕهێنەردا- هەروەك باسمان کرد- دانرابوون.

لە دەروبەری کتێبخانەکەشدا چەند پەیکەرێکی نیوە جەستە دانرابوون و چەندەها چەندین وێنەی نووسەرە بەناوبانگەکان هەڵواسرابوون - هەروەك کە پلی نوس[٩٨] دەلّێت ئەم نەریتە ئاسی نیوس پولیون[٩٩]، کە یەکەمین کتێبخانەی گشتی لە رۆمادا رێکخستووە داینناوە و هێناوێتی.

کتێبخانە گشتییەکانی رۆما:

لە ئیمپراتۆری رۆمای کۆندا، کتێبخانەی گشتی هەبوون کە گومانی تێدا نییە، جولیوس قەیسەر بەپەیرەوی کردن لە ئەسکەندەر دامەزراندنی ئەم جۆرە کتێبخانەی لە پایتەختی ئیمپراتۆرییەکەیدا دانابوو، گەرچی خۆی پێش ئەوەی پرۆژەکە تەواو بێت، گیانی لە دەستدا. بەڵام یەکەمین کتێبخانەی رۆمی لەسەر ئەو بنەمایە دروستکرا. هەروەك باسمان کرد، لە ساڵی ٣٩ پ.ز.دا یەکەمین کتێبخانە لەلایەن ئاسی نیوس پولیون لە پەرستگاکانی ئازادیدا دروستکرا. لە سەردەمی ئیمپراتۆر ئۆگۆستوس لە رۆمادا دوو کتێبخانەی گەورەی دی بونیادنرا.

کتێبخانەی پالاتین[١٠٠] کە بۆ یادەوەری جەنگی ئاکتیۆم[١٠١] لە پاڵ پەرستگای ئاپۆلۆن[١٠٢] لەسەر تەپۆلکەی پالاتین لە ساڵی ٢٨ پ.ز دا دروستکرا و کتێبخانەی ئوکتاڤین کە دەگەڕێتەوە بۆ ناوی ئۆکتاڤین[١٠٣] خوشکی ئیمپراتۆر کە لەگۆڕەپانی خواوەند مارس[١٠٤]دا دروستکرا.

97- Seneca.
98- Plinuis.
99- Asinius pollion.
100- Palatin.
101- Actium.
102- Apollon.

بۆ هەر کتێبخانەیەك فەرمانبەرێك دانرا (کتێب دار) کە چەند جێگرێکی هەبووە بەلاتینی بەلیبراری[١٠٥] (لیبرا - یوس)[١٠٦] ناوبراون. بەڕێوەبەری کتێبخانە[١٠٧] دەگەڕێتەوە بۆ چینە ئازاو سوارچاکەکان و هەندێ جاریش لەو چینە کۆیلانەبووە کە ئیمپراتۆر ئازادی کردبوون هەندێك لە وتەی وەرگێڕاوی ناوەڕۆکە نووسراوەکانی سەدەی یەکەمی زایینیمان لە بەردەستدایە کە تێدا موچەی ساڵانەی ئەم پیشەیە دیاری دەکات و نزیکەی ٦٠,٠٠٠ فرانك بووە بەپارەی ئێستا. ئەو دووکتێبخانەی کە ئۆگۆستۆس بونیادی نا، بەهۆی ئاگر و گڕگرتنەوە لەناو چوو، کتێبخانەی پالاتین لە نزیکەی ١٩٠ ساڵ دوای زایین و کتێبخانەی ئۆکتاڤی لە نزیکەی ساڵی ٨٠ زایینداکۆتاییان بەکاری خۆیان هێنا. ئیمپراتۆر دۆمیسین[١٠٨] بینای کتێبخانەی پالاتینی نوێ کردەوە و کتێبخانەیەکی دیکەی بۆ پەرستگای کاپیتۆل[١٠٩] زیاد کرد.

دوای چەند ماوەیەك، ئەو کتێبخانەیەی کە ئیمپراتۆر تراجان[١١٠] (ترایانوس) نزیکەی ساڵی ١٠٠ی زایینیدا بەناوی کتێبخانەی ئولپیا[١١١] دروستیکرد، جگە لە کۆمەڵە کتێبەکانی خۆی، ئەرشیفی ئیمپراتۆریشی لەخۆگرتبوو، و لە هەموو کۆمەڵە کتێبەکانی دی پایە بڵندتربوو.

دەڵێن ژمارەی کتێبخانە گشتییەکان لەرۆمادا لە ساڵانی ٣٧٠ی زایینداکەمتر لە ٢٨ کتێبخانە نەبووە. و بەرەبەرە ژمارەی کتێبخانە هاوشێوەکان لە شوێنەکانی تردا زیادی کردووە. لە نێوان ئەو کتێبخانانەی کە لە ڕێگەی نووسراوە ئەدەبی و هەوڵە شوێنەوارناسییەکانەوە ناسیومانە، کتێبخانەیەکی گەورەیە کە ئیمپراتۆر هادریان[١١٢] (هادریانوس) لە ئەسینادا دروستی کرد.

بەشێوەیەکی گشتی ئەگەری هەیە کە کتێبخانە گشتییەکان بۆ خوێندنەوە لەناو کتێبخانەدا سوودی لێ وەرگیراوبێت، چەندین هۆڵی دریژی تێدا بووە کە پێداویستی سەرەکی هەر کتێبخانەیەکی گشتی بووە، لەگەڵ ئەمەشدا چەند جێگایەکی زیادە هەبوو بۆ ئەو خوێندکارانەی کە خوازیار بوون کاتەکانیان بۆ خوێندنەوە و لێکۆڵینەوە، بابەتە زانستییەکان لەوێدا بەسەربەرن. و هەروەها دەزانین کە

103- Octavian.
104- Mars.
105- libraril.
106- librarius.
107- Procurator bibliothecae.
108- Domilian.
109- Capitol.
110- Trajan.
111- Ulpia.
112- Hadrian.

بەئەمانەت دانی کتێبەکان بۆ دەرەوەی کتێبخانە هەبووە پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە هەندێك لە کتێبخانە گشتییەکان بەستراون بەچەند کۆمەڵە بینایەکی ترەوە، کە جگە لە شوێنی تایبەت بۆ خوێندنەوە گەرماوی فراوانی تێدا هەبووە. و هەروەها بینای ئەم کتێبخانە بەشکۆیانە چەندین جێگەی زیادەی بۆ کۆبوونەوە و دیدارەکانی چینە بالاّ و خۆشگوزەرانەکانی رۆمی تێدا هەبووە.

گۆڕانکاریی نووسین:

ئەدەبیاتی لاتینی لەسەدەی دووەمدا گەشایەوە جۆرێك نووسینی نوێ پەیدابوو کە تایبەت بوو بەنوسخە دەستنووسەکان. ئەم نووسینە لەگەڵ نووسینە ئاساییەکەدا جیاوازی هەبووە - وەك پێشتر باسمان کرد- ئەمە دیاردەیەك بووە لە یۆناندا دەرکەوت.

نووسینی لاتینی لەسەرەتادا بەنەبوونی توانای راهێنان باس کراوە و پێش ئەوە ئەم جۆرە نووسینە لە یۆناندا هەبووە خاوەنی پیتی گەورە (Capital) بووە. کۆنترین شێوەی ئەم نووسینە، هەمان ئەو نووسینە گەورەیەیە[١١٣] کە پیتەکانی لەو پاپیرۆسەدا کە لە شاری هیۆکۆلانیومدا دۆزرایەوە، بینراوە، بەکۆنترین نموونەی ئەم جۆرە نووسینە لە قەڵەم دەدرێت. ئەم نووسینە گۆشەی وەستا و گۆشەی تیژی هەبووە، لەکاتێکدا نووسینەکانی پاش ئەو بەپیتی بازنەیی[١١٤] ناسراوبوون و تایبەتمەندی پانای زیاتر و بازنەیی بووە.

نووسینی لاتینی لە سەرەتای سەدەی چوارەمی زایینداً بەکۆتا قۆناغی پێشکەوتنی خۆی گەشت، چونکە بەهەمان شێوە. هەروەك نووسینێکی تایبەت بۆ نوسخە نووسراوەکان تا کۆتایی سەدەی هەشتەم وەك خۆی مایەوە. لەم دوو نووسینەدا، هەروەك نووسینی یۆنانی، هەندێ نیشانەی کورت کردنەوەی هەبووە.

داهێنانی کاغەز لە چین:

لەو کاتانەی کە تۆمارە پاپیرۆسییەکان و نامیلکە پێستییەکان پێکەوە لە کتێبخانەکانی ئیمپراتۆری رۆمانیدا بە شێوەیەکی فراوان سوودی لێ وەردەگیرا، لە چیندا دۆزینەوەیەکی نوێ ئەنجام درا، کە لە دوایی ئەوە. لە میژووی کتێبی رۆژئاوادا گرنگییەکی بەرچاوی هەبوو.

113- Capital.
114- Uncial.

کاغەزی ئاوریشم:

پێشتر وتمان کە چینییەکان دوای دەرچوونی فەرمانی ئیمپراتۆر لە ساڵی ٢١٣، پ.ز.دا، ئاوریشمایان بۆ دروسکردنی کتێبەکان بەکاردەهێنا. بەڵام لەو لایەنەی کە ئاوریشم ماوەیەکی گرانبەهابوو، سوودیان وەرگرت لە مادەیەکی نوێ کە لە پارچە کۆن و بێ سوودەکانی قوماشی ئاوریشمی دروستکرا، بەو جۆرەی کە پارچە قوماشە ئاوریشمییەکانیان لە ئاودا تەڕ دەکرد و پاش وردکردنی بۆ پارچەی بچووکتر، دەیانکوڵاند تاوەکو جۆرێک لە مادەی چەسپێنەر و هەویرێك بۆ دروستکردنی کاغەزێکی نەرم فەراهەم بهێنن.

کاغەزی راستەقینە:

بەڵام ئەم شێوازەش وەك بەکارهێنانە سەرەتاییەکانی ئاوریشم بۆ دروست کردنی کاغەز زۆرگران دەکەوت، بەجۆرێك کە هەموان نەیاندەتوانی سوودی لێ وەربگرن، تا ئەوەی لە ساڵی ١٠٥ی زایینیدا تسلی لون[١١٥] توانی کاغەز بهێنێت، بەم شێوەیە مادەی هەرزانتر لە ئاوریشم بەکاردەهێنرا، وەك تۆێکڵی گیا و لۆکە و تۆڕی ماسی رزاوو چەندینی دیکە.

پاش ماوەیەکی کەم کشفش سەرکەوتنێکی گەورەی دیکەی بەدەست هێنا بەجۆرێك نووسینی ژمارەیەکی زۆر لە نوسخە دەستنووسەکان لەسەر کاغەز بەدرێژایی سەدەکانی دوایی دەستەبەر کرا.

دەبێت ئەوە بوترێت کە لە راستیدا لەو نوسخە نووسراوانەی کە پەیوەندی بە سەدە سەرەتاییەکانی کاغەزەوە هەیە، هیچ نەماوەتەوە. بەڵام زانای دانیمارکی سڤێن هیدین[١١٦]، لە بیابانێکی بچووك نزیك دەریاچەی لۆب نۆر[١١٧] لە بیابانی تبتدا[١١٨] بڕێکی کەمی لە کاغەز دۆزییەوە. ئەم کاغەزانە کۆنترین کاغەزن کە تاوەکو ئێستا دۆزراونەتەوە. و هەروەها لە یەکێك لە سەکۆکانی پەرستگای تون هوانگ[١١٩] لە تورکەمەنستان بڕێك نوسخەی نووسراوی سەر کاغەز دەستکەوت و ئێستاش هەندێکی لەمۆزەخانەی بەریتانیایە لە لەندەن وە هەندێکی دیکە لە کتێبخانەی نێودەوڵەتی لە پاریس پارێزگاری لێدەکرێن و لە شێوەی تۆماردایە وەك نووسراوە پاپیرۆسییەکان.

115- Tsailun.
116- Sven. Hedin
117- Lobnor.
118- Tibet.
119- Tun Huang.

دوای تێپەڕبوونی کاتێکی دوورودرێژ لە داهێنانی کاغەز لە چین، کاغەز گەشتە ئەوروپا پێش دەرکەوتنی کاغەز لە ئەوروپادا، ئەم ناوچەیە دووچاری قەیرانێکی زۆری سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری بوویەوە. بەم جۆرە سەردەمێکی گرنگ لە میژووی کتێب بەڕێکرا.

بەشی دووەم

سەدەکانی ناوەڕاست

سەردەمی ناوەندی یەکەمی مەسیحی

سەرەتاترین کتێبخانەی پەرستگا و کڵێساکان:

رۆژگاری شومی کتێبخانە رۆمییەکان لەوکاتەوە دەستی پێکرد کە پایەکانی ئیمپراتۆری لەرزا و هۆزەکانی جێرمەن، ئیتاڵیان وێران کرد. لە کاتێکدا کە ئیمپراتۆر بۆ مانەوەی خۆی هەوڵی دەدا، بێگومان کێتبخانەکانی رۆمانی لە سەدەی پێنجەم و سەرەتای سەدەی شەشەمی زایینیدا بەشێکی گرنگ لە گەنجینەکانی خۆی لە دەستدا.

کۆمەڵە کتێبەکانی مەسیحیی پێش جەنگەکانی جێرمەن:

کاریگەری ئایینی مەسیحی لە پێش جەنگەکانی جێرمەنەوە ئاشکرابووبوو، چونکە دەرکەوتنی ئەدەبیاتی مەسیحی و یۆنانی و لاتینی لە پاڵ یەکدا دەستی پێکرد. لەپاڵ کڵێساکاندا چەندین کتێبخانە دروست بوون کە بەکتێبخانەی پیرۆز[1] یان بەکتێبخانەی مەسیحی[2] ناودەبران. ئەم کتێبخانانە لە ناوەڕۆکەکانی کتێبی پیرۆزەوە دامەزرابوون پاشان کتێبەکانی پیاوانی ئایینی کڵێسا و کتێبەکانی یاسا و بۆنەکانی کڵێسا زیادی کرد.

لە فەلەستینداکتێبخانەیەکی مەسیحی بەناوبانگ پەیدابوو کە دەگەڕایەوە بۆ یەکێك لە پیاوانی ئایینی بەناوی پامفیلوس[3]، کە لە سالّی ٣٠٩ز.دا کۆچی دوایی کردووە و لە قوتابییەکانی ((ئوری هن))ە[4]، و پاش سەدەیەك هیرونیموس[5] ستایشی کردووە. هەروەها چەندین کۆمەڵە کتێبی پیاوانی کڵێسامان ناسیوە. و هەروەها لە شوێنەوارەکانی میسردا لەو شوێنەی کە چەندین گرووپە راهیبە یەکەمینەکان لە سەرەتای سەدەی دووەمی زایینیدا کۆبوونەوە، چەند کتێبێك دۆزرایەوە. ئینگلس لەم پەرستگایانەدا، بەتایبەتی لە بیابانی نوبە،

1- Bibilio the cae sacre.
2- Bibilo thecae christianae.
3- Pamphilus.
4- Origen.
5- Hieronymus.

بڕێکی زۆر لە نوسخەی دەستنووسی قبطي و یۆنانی یان دەستکەوت کە راهیبەکان زۆر بەگرنگی ئەو کتێبانەیان نەزانیبوو.

دوای لێکۆڵینەوەی نوسخە دەستنووسەکان، زانیاری دەربارەی نوسخە مەسیحییەکان و شتەکانی دی کە دەگەڕایەوە بۆ سەدەی پێنجەمی زایینیدا پەیداکرا.

ئەگەری هەیە کەوا دیواری بینای کێتبخانە کۆنەکان ژمارەیەکی دیاریکراو تاقی تێدا بووبێت کە بەدار و تەختە داپۆشراوە، جگە لەوەی کە رەفە و دەرگاکانیشی لە دار دروستکرابوون. پاشان کتێبەکان لە شوێنێکدا کە بە ئارمایا ناودەبرا[6]، دادەنران.

بەڵام ئەو کتێبخانەی کە لە بۆنە و چەژنەکاندا سوودیان لێ وەردەگیرا، و هەروەها کتێبی پارانەوە و چەندینی تر، بەشێکی گەورەی کتێبخانەکانی کڵێسایان داگیر دەکرد. زۆرجار ئەم کتێبانە بەجیا لەگەڵ چەند شتێکی تری پیرۆز و گرانبەهادا لە شوێنێکدا بەناو گەنجینەی پیرۆز[7] پارێزگارییان لێ دەکرا.

دوای ئەو پشێویانەی کە بەهۆی هێرشە دڕندانەییەکانی جێرمانییەکانەوە رووی دا، کاریگەری کڵێسا مەسیحییەکان، بەتایبەت کڵێسای رۆما، لەسەر جیهانی کتێب رووی لە فراوانی و زیادبوون کرد، تا ئەو جێگەیەی کە کڵێسا هەروەك کە لەدوای لێی دەدوێین، جگە لە رۆڵی سەرەکی خۆی، گرنگییەکی زۆری هەبوو لە پاراستنی بەشێکی زۆر لە ئەدەبیاتی کۆن، کە لە فەوتان بەهۆی شەڕ و ئاژاوە سیاسییەکانەوە رزگاری بووبوو و کڵێسا بەدرێژایی سەدەکانی ناوەڕاست فەرمانڕەوایی دونیای کتێبی دەکرد.

کتێبخانەکانی بیزانس:

ژیاری یۆنانی کۆن کە بەهۆی جەنگەوە لە بەربەرەکانێ و لێواری لە ناوچووندا بوو، ئیمپراتۆری بیزانسی کردە پەناگا و پشتیوانێك بۆ خۆی. تاوەکو بەهۆیەوە لە وێرانی و لەناوچوون بپارێزرێت.

6- Armaria.
7- Scaristia.

کتێبخانەکانی ئیمپراتۆری:

ئیمپراتۆر کۆستانتینی[٨] گەورە لە سەدەی چوارەمدا، هەروەك بتالیسەی پێش خۆی لە ئەسکەندەرییە، هەوڵیدا کە بیزانس پایتەختی رۆمی رۆژهەڵات بکاتە سەنتەری شارستانی لەسەردەمی خۆیدا، تەنانەت بۆیە هۆی ئەوەی کە بەیارمەتی زانا یۆنانییەکان - پێش ئەوەی کە مەسیحییەکان دوای چەند ماوەیەك کتێبخانەی ئەسکەندەرییە بسوتێنن - کتێبخانەیەك دابمەزرێنن کە ئەدەبیاتی مەسیحی بە شێوەیەکی رێکوپێك لەوێدا کۆکرابوویەوە، هەرچەندە ئەم کارە نەبوویە رێگر بۆ ئەوەی بڕێکی زۆر لە کتێبە نائاییننییەکان لەو کتێبخانەیەدا بوونی هەبێت.

دوای ئەوە، ماوەیەکی زۆری نەخایاند کە کتێبخانەکەیان بۆ ئەدەبیاتی غەیری مەسیحی لە رۆژگاری جولیانوسی هەڵگەڕاوەدا[٩] دروستکرد، کتێبخانەی ئیمپراتۆر کۆستانتین لە سالّی ٤٧٦ی زایینیدا سوتا، بەڵام پاش ماوەیەکی کەم دووبارە کتێبخانەکە نوژەن کرایەوە. لە دوای ئەمەوە زانیاری تەواومان لەبەر دەست دا نییە لەسەر چارەنووسی ئەم کتێبخانەیە. لەگەڵ ئەمانەدا وا دەردەکەوێت کە تاوەکو جەنگەکانی خاچ پەرستی بەردوام بووبێت، و بەشێکی هەتا کاتی دەست بەسەرداگرتنی موسڵمانە تورکەکان بەسەر قوستەنتیەدا لە سالّی ١٤٥٣ مابوویەوە و دەگونجێت بووبێتە بەشێك لە کتێبخانەی پاشای یەکەمی عوسمانییەکان.

کتێبخانەکانی کڵێساکان:

ئەو ئەکادیمیایەی کە قوستانتین لە بیزانس بونیادی نا، زانایان سەرگەرمی لێکۆڵینەوەو توێژینەوە بوون، هەروەك هەستان بەلەبەرگرتنەوەی ئەدەبیاتی کۆنی یۆنانی قەشەکانی بیزانسیش هەمان کاریان دەکرد و بەدرێژایی سەدەکانی ناوەڕاست کلێساکان گۆڕابوو بۆ قەڵایەك بۆ فەرهەنگی یۆنانی. لە بەناوبانگترین ئەم کلێسایانە. کلێسای ستودیۆم[١٠] بوو لە بیزانس کە لەوێدا قەشەی گەورە تیۆدۆر[١١] لەسەدەی نۆیەمدا یاسایەکی بۆ ژووڕەکانی لەبەرگرتنەوەی کتێبخانەکان دانا. لە هەمانکاتدا نزیکەی بیست پەرستگا هەبوون لەنیمچە

8- Constantine, the Great.
9- Julian.. The Apostate
10- Studuim.
11- Theodore.

دوورگەی بچووکی ئاتۆس[١٢] لە کەناری رووباری ئیجەدا کە سەدەکانی (١٠ تا ١٥) زایینی سەردەمی گەشە و پێشکەوتنیان بوو. کلێسای سانت کاترین لە دامێنی چیای سینادا هەروەك کلێسا جۆراوجۆرەکانی تر خاوەنی کۆمەلێکی گرانبەهای نوسخەی دەستنووس بوو.

کتێبخانەکانی ئەم کلێسایانەی بیزانس و هەروەها کتێبخانەکانی خودی بیزانس، لەو هەولّە شوێنەوارناسیانەی کە دۆستانی کتێبخانەکانی لەسەدەی راپەڕینی نوێی ئەوروپادا ئەنجامیاندا، بابەتێك بوو کەوا چەندین رازی خستە روو و چەندین نهێنی ئاشکرا کرد. سەرەڕای ئەوەی کە بەتێپەڕبوونی کات قەیران و دەرد و بەڵا بۆ کلێساکان پێش دەهات و سەرەڕای ئەوەی کە هەتا رادەیەك هیچ شتێك لە کۆمەڵە کتێبخانە ئەسڵییەکاندا نەماوە، ئەمڕۆ بەهای ئەو پاشماوە کەمانەی کە ماونەتەوە لە ئاست ئەو گەنجینە گرانبەهایانەدان کە لە پاشماوەکانی سەدەکانی سەرەتادا (دەگەڕێنەوە بۆ سەدەکانی ناوەڕاست) ماوەتەوە. هەرچەندە بێگومان دەستکەوتنی ئەم پاشماوانە بۆ ئەو کەسانەی کە لە دەرەوەی کلێسادا بوون دژوارببووە[١٣].

لەنێو ئەو دۆزراوانەدا ئەو کارەی کە زانای زمانناسی ئەڵمانی تیشیندرۆف[١٤] پێی هەستا لەکلێسای سانت کاترین لە سالّی ١٨٤٤دا زۆر سەرنج راکێشە. ئەو توانی ٤٣ پەڕە لە نوسخەیەك کە دەگەڕایەوە بۆ سەردەمی کۆنی یۆنانی لە قەشەکانی کلێسا بسەنێت پاش ئەوەی کە بڕیاری سوتاندییان دابوو. و ئەمڕۆ ئەم پەڕانە لە زانکۆی لایپزیك دا پارێزراوە. هەروەها چەند سالّ دواتر ئەم زانایە بەشێکی دیکەی ئەم نووسراوەی دەستکەوت. و هەروەها نوسخەیەکی تەواوی سەردەمانی نوێی دەستکەوت و بەدیاری ناردی بۆ قەیسەری روسی لە شاری سان پیترۆس بۆرگ[١٥] (لینیگرادی ئێستا). و ئەوەش نوسخەیەکی بەناوبانگی ئینجیلی ناسراو بە نوسراوی سینایە و[١٦] و هەروەها کۆنترین دەستنووسی یۆنانی سەدەی چوارەمی زایینییە. هەروەها لەبەر ئەوەی هەموو سەردەمی نوێ دەگرێتەخۆ نوسخەیەکی گرانبەها و نایابە.

12- Athos.

١٣- ئەم بابەتە نووسراوە. لەبەر ئەوەی لەوا دەستەی ئەمەریکای بەهارکای زانکۆی ئەسکەندەرییە هەستن بەوێنەگرتنی ئەو نوسخە دەستنووسانەی کە لە پەرستگای سینادا هەن.

14- Tischendrof.
15- Saint- peterosbourg.
16- (Codey) Sinaiticus.

کتێبخانەی تاکەکەسییەکان (تایبەتییەکان):

لەنێو زانایانی بیزانس کە دەیناسین، زانایەکە بەناوی فۆتیۆس[17] و لەسەدەی نۆیەمی زایینیدا دەژیا، لەفەهرستی کتێبەکانیدا بەناوی میریۆ بابیلون[18]، ناوەڕۆکی کۆمەڵەک کە (٢٨٠) کتێبی کۆن بوو لە هەمانکاتدا هی خۆی بوو باس کردووە بەم ڕێگەیەوە کورتەیەکی بەنرخی ئەدەبیاتی کۆنی بۆ ئێمە بەجێهێشتووە.

شارستانیەتی ئیسلام کاریگەری لەسەر ڕۆژئاوا

زیندووکردنەوەی ئەدەبیاتی یۆنانی:

پەرۆشی و حەزکردن لە ئەدەبیاتی یۆنانی لەنێو نەتەوەیەکدا دەرکەوت کە بەتەواوی دووربوون لە جیهانی مەسیحییەت. دوای ئەوەی موسڵمانەکان ئیمپراتۆرییە گەورەکەیان دامەزراندا و دەستەڵاتیان گەیشتە ئیسپانیا، لە نێوان زانستی یۆنانی و زانستی ئیسلامیدا پەیوەندییەک دروست بوو کە چەندین بەرهەمی سوودبەخشی بەجێ هێشت.

کتێبخانە ئیسلامییەکان لە ڕۆژهەڵاتی ئیسپانیادا:

لەو کتێبخانە بەناوبانگانەی کە هارون ڕەشید و کوڕەکەی مەئمون دروستیان کرد لە بەغدا و هەروەها کتێبخانەی فاتمییەکان لە قاهیرە و، کتێبە یۆنانییەکانی تێدا کۆببۆوە. دەڵێن کتێبخانەی فاتمییەکان پێش ئەوەی تورکەکان لە ساڵی (١٠٦٨)دا وێرانی بکەن، سەد هەزار بەرگ کتێبی هەبووە. هەروەها بڕێکی زۆر نوسخە دەستنووسە یۆنانییەکان لە کتێبخانەیەک کە ئەمەوییەکان لە قورتوبە دروستیان کردبوو کۆکرابوویەوە، پێش ئەوەی کە مەنسور لە ساڵی ٩٧٨دا بڕووخێنێت، ژمارەیان دەگەیشتە شەش سەد هەزار بەرگ کتێب. لەم کتێبخانەدا بۆ وەرگێڕانی کتێبە یۆنانییەکان بۆ عەرەبی و هەروەها بۆ وەرگێڕان لە عەرەبییەوە بۆ لاتینی هەوڵێکی زۆر خرایەگەڕ. تەنها لەم ڕێگەیەوە بوو کە زاناکانی سەدەکانی ناوەڕاست زۆرێک لە

17- Photius.
18- Myriobiblon.

نووسەرە بەناوبانگەکانی سەردەمانی کۆنیان ناسی وەک ئەرەستۆ و سوقرات و جالینۆس و هەروەها تولیتە (تلیتلە) ناوەندی ئەم وەرگێڕانە بوو.

موسڵمانەکان کاغەزیان هێنایە ڕۆژئاوا:

لەبەرئەوەی جیهانی ئیسلام خاڵی دەستپێکردنی تەواوی ئەم چالاکییە فەرهەنگی و ئەدەبیاتە بوو لە بەرانبەر ڕۆژئاوادا پێشەنگ و پایە بڵندتر بوو، چونکە توانی لەسەر مادەیەک بنووسن کە تا ئەوکاتە ئەورووپا ئەو مادەیەی نەدەناسی، هۆکارەکانی ئەوەبوو کە لە ناوەڕاستی سەدەی حەوتەمی زایینیدا موسڵمانەکان لەگەڵ فارسەکان بەجەنگ هاتن و تاوەکو تورکەمەنستان پێشکەوتن، تا ئەوەی لەسەمەرقەند کاغەزیان پەیداکرد کە تا ئەوکاتە لێی بێئاگابوون.

سەمەرقەند ڕێگایەکی بازرگانی کۆن بوو و بەچینەوە بەسترابوو لەم ڕێگایەوە داهێنانی کاغەزی چینی گەیشتە ئێران، و لە ماوەیەکی کەمدا پیشەسازی کاغەز بەهەموو ئیمپراتۆرییەتی ئیسلامی دا بڵاوبوویەوە، ئەوەی لە سەردەمی هەشتەمی زایینی دا لە سەردەمی هارون الرشیددا کارخانەی دروستکردنی کاغەز لە بەغدا و شوێنەوارەکانی تر کرایەوە. لە سەدەی دەیەمدا پیشەسازی کاغەز گەیشتە ولاتی میسر و دەڵێن عەرەبەکان کفنە مۆمیاکراوەکانی فیرعەونەکانیان بۆدروستکردنی کاغەزدا بەکارهێناوە. دوای ئەوەی کە موسڵمانەکان پیشەسازی کاغەز دروستکردنیان لەگەڵ خۆ بردە ئەندەلوس، لەسەدەی دوانزەیەمدا کاغەزسازی گەیشتە ئەورووپا و تلیتلەی گەورەترین ناوەندی ئەدەبی ئەورووپا، بەیەکەمین شارە ئەورووپاییەکان بوو کە کاغەزی دروستکرد.

ئەوروپای کاسولیکی لەسەردەمی وێرانکاری بەربەرەکاندا

کتێبخانەکانی کڵێساکانی کاسولیکی:

دوای رووخانی ئیمپراتۆری رۆمانی و سەرکەوتنی مەسیحییەکان، کڵێسای کاسولیکی لەگەڵ گرۆ ئایینییەکان و رێکخراوە کڵێساییەکان درێژەیاندا بەکارە پەیوەندیدارەکان بەکتێبەوە.

ئیتاڵیا:

لەگرنگترین کەسە کتێب دۆستە ئیتاڵیاییەکان لەو سەردەمەدا (کاسیۆ دۆر)[19] بوو و بەکەسایەتییەکی هەڵکەوتووی ئەم سەردەمە دادەنرێت. ئەندامی یەکێکە لە بنەماڵە خانەدان و گەورەکانی رۆمی و لە کۆتایی سەدەی پێنجەم و سەرەتای سەدەی شەشەمدا دەژیا و لە دەزگای تیۆدۆریك[20] پاشای گۆتای[21] رۆژهەڵاتدا خزمەتی دەکرد و لەکاتی پیریدا لەکار دوورکەوتەوە.

لە باشووری ئیتاڵیا کڵێسایەکی بەناوی ڤیڤاریۆم[22] دروستکرد و وەك ئەکادیمیایەکی مەسیحی بوو. قەشەکان لەوێدا خوداپەرستیان دەکرد، و ناوەرۆکە ئایینییەکانیان بۆ لێکۆڵینەوە دەخوێندنەوە، و یاخود ئەوانەیان دەنووسییەوە. بێگومان نووسراوە ئایینییەکان تەنها بەکتێبە پیرۆزەکان سنووردار نەکرابوو، بەڵکو کتێبە گشتییەکانی دیکەی یۆنانی و لاتینی دەگرتە خۆ و لەوێدا دەخوێنرایەوە.

19- Cassiodere.
20- Theodaric.
21- Gotha.
22- Vivaruum.

هەروەها لە سەدەی پێنجەمی زایینیدا لەکتێبخانەی پاپادا لە رۆما چەندین کتێبی تایبەتی ئەرشیفی پاپا کە لە کۆشکی لاتران[23] دابوو، کۆکرایەوە. هەرچەندە زانیاری تەواومان لەسەر ئەم کتێبخانە نییە.

ناوچەی گاول:[24]

چالاکییەکانی کتێبخانەکان لە سەدەکانی ناوەڕاستدا تەنها لە ئیتاڵیادا نەبوو، بەڵکو لە دەرەوەی ئەمشیدا هەبووە. بەڵگە دەستکەوتووەکە ئەوە نیشان دەدات کە خەڵکانی ئەو سەردەمە تەنانەت لەو قۆناغی ئاڵۆز و ناهەمواردا گرنگییان بەئەدەبیات دەدا بەتایبەت پیاوانی گەورەی کڵێسا و دەستەڵاتدارە و نائاییننییەکان. سیروان ئاپۆلێنێر[25] زانیاری گشتیگیری دەربارەی چەند کتێبخانەیەك لەسەردەمی هێرشی ئاتیلاد[26] لە باشووری گاول هەبووە، و لە نامەکانی خۆیدا بۆ ئێمەی بەجێهێشتووە بەتایبەتی لە کتێبەکەیدا ئاماژە بە زنجیرەیەك کتێبی جوان دەکات، کە فەرمانڕەوای رۆمی توتانیتۆس فریولوس[27] خاوەنی بووە. لە خێوەتگا گوئییەکەی خۆیدا بەناوی ڤیلاپرۆسینا[28] لە دەروبەری شاری نیم[29]دا هەڵیگرتبوو.

بەبۆچوونی ئەم مێژوونووسە لەنێو کتێبخانە رۆمییەکاندا کتێبخانەیەکی باشتر لەو کتێبخانەیە نەبووە. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا بەهۆی داگیرکردنی ولاتی گاول لەلایەن فرانکەکانەوە رووخانی شارستانییەتەکەیان دەستی پێکرد ئەم رووخانە تا کۆتایی سەدەی شەشەم درێژەی کێشا، واتە بەنزیکەی لە هەمان ئەوکاتەدا کە ئیسی دۆر[30] قەشەی زانای ئیشبیلییە کتێبخانە بەنرخەکەی لەوێدا کۆکردەوە.

23- Latran.
24- Gaul.
25- Sidione Apollinaire.
26- Ahila.
27- Tonuntius Ferreolus.
28- Villa prusiona.
29- Nimes
30- Isidore.

چالاکیی قەشەکان لە بواری کتێبدا

زیندووکردنەوەی کەلتوورە کلاسیکییەکان لەلایەن قەشەکانی بێندیکتیانەوە:[31]

چالاکی قەشەکانی بێندیکتی لە زەمینەی کتێبدا زیاتر بوو لە چالاکی قەشەکانی دەزگاکانی تر، تا ئەو جێیەی کە قەشە سان بێندیکت لە ساڵی ٥٢٨ی زایینیدا لە ئیتاڵیا کڵێسای مۆنت کاسنیۆی[32] دامەزراند. بۆ قەشەکان، لەو جێگایەدا یاسایەکی دانا کە زۆر جەخت دەکات لەسەر خوێندنەوەی کتێب و ناوەڕۆکە ئایینییەکان و دەبوو هەموکاتی دەست بەتاڵییان بەخوێندنەوە و بەسەر بەرن و تەنانەت هەندێ لە قەشە پیرەکانی کردە بەرپرسی جێبەجێکردنی ئەم یاسایانە.

سان بێندیکت گرنگییەکی تایبەتی بە ئەدەبیاتی ئایینی دەدا، کاتێك ماورۆس[33] قوتابی - سان بێندیکت[34] کڵێسایەکی لە شاری سان ماورۆسۆرلوار[35] لە وڵاتی گاولدا بیناکرد، بێندیکت ئەدەبیاتی کلاسیکی فێربوو، هاوکات لەگەڵ ئەمەدا، ئەو کتێبە ئایینییانەی لە کڵێسا جۆربەجۆرەکانی بێندیکیتیدا هەبوو هەستا بە لەبەرگرتنەوەی ئەو کتێبانە و لە نیوەی دووەمی سەدەی شەشەمدا هێدی هێدی ژمارەیان لە ئەورووپادا زیادی کرد.

پەرۆشی قەشەکان بۆ ئەدەبیاتی کۆن و لەبەرگرتنەوەی ئەو ناوەڕۆکانە. بەڵگەی حەزلێکردنی ئەدەبیات نەبووە، بەڵکو پەیوەندی بەپێویستی فێربوونی زمانی لاتینییەوە هەبووە، چونکە ئەوان بۆ ئەوەی ئەدەبیاتی کلاسیك بخوێنن ژیاری لاتینی فێربن رووییان کردە ئەدەبیاتە کۆنەکان کە تەنها فاکتەری گشتی بوو بۆ ئامانجە تایبەتییەکانیان. بەم جۆرە فەرهەنگ و رووناکبیری دەوڵەت گەشەی کرد. جگە لەلایەنە ئایینییە بەهێزەکانی خۆیان، پەیوەندییان بەژیانی رۆحی سەدە کۆنەکانەوە پاراست. ئەگەر کاریگەری ئەو شارستانییە کۆنە تاوەکو ئەمڕۆ ماوەتەوە، بەپلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ کڵێسای کاسۆلیکی.

31- Bendictines.
32- Monte Cassino.
33- Maurus.
34- Benedict.
35- Saint- Maur Surloire.

بڵاوبوونەوەی دەستە بانگەوازەکەرە سڵتیکییەکان:

سەرەڕای بوونی ناوەندی جۆربەجۆری شارستانی کۆن چالاکی قەشە ئێرلەندییەکان دیار و ئاشکرابوو. بەو پێیەی کە ئێرلەندا لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا زیاد لەهەر شوێنێکی دی پەناگەیەکی گونجاوبوو بۆ ژیاری کلاسیکی، لەبەرئەوە ئەم ناوچەیە گەشەیەکی تایبەتی بەخۆوەدی.

لە سەدەی پێنجەمدا ئێرلەندا بەهۆی قەشە ((سان پاتریك[36]))ەوە بەرەو مەسیحی گۆڕان و هێندەی نەخایاند کە قەشەکانی ئێرلەندای باشوور بە پەرۆش و حەزێکی زۆرەوە هەستان بەلێکۆڵینەوەی نوسخە دەستنووسە کۆنەکان بەتایبەت ئەدەبیاتی یۆنانی کۆن. شێوازێکی دیاری کراویان بۆ نووسین بەکارهێنا کە تایبەت بووبەخۆیان و دوایی باس لێ دەکەین.

لەمەش زیاتر قەشە ئێرلەندییەکان ناسرابوون بەحەز و پەرۆشی بانگەوازکەران و مژدەدەرەکانیان.

ئەوان لە ماوەیەکی کورتدا (ساڵی ٥٨٠ز) قەشەی بەناوبانگی ئێرلەندی سان کۆلۆمبان[37] نیان نارد بۆ ئینگلتەرا و کیشوەری ئەوروپا. ئەم پیاوە و دوانزە قەشەی دی لە دروستکردنی یەکەمین کڵێسای لە ناوچەی گاولدا بەناوی کڵێسای لۆکسوی[38] بەشداریان کرد. چەندین نوسخەی دەستنووسیان کە تۆوی یەکەمی کتێبخانەی کڵێسا بوو، کۆکردەوە. بەجۆرێك کە ئەم شارە بۆ ماوەی زیاتر لە سەدەیەك گرنگترین رۆحی ژیانی فەرەنسابوو.

پاشان هەر سان کۆلۆمبان کڵێسایەکی دیکەی بەناوی بۆبیۆ[39] لە ئیتاڵیا دروست کرد کە ناوبانگی لەوەی پێشووتر کەمتر نەبوو. هەروەها شێوازی نووسینی تایبەتی ئێرلەندی لە ناوەندەکانی دەرەوەی کڵێساوە گواستەوە بۆ ناو کڵێساکان.

هەروەها قەشەکانی دیکەی بێندیکتی وەك گالوس[40]، لە سویسرا کڵێسای سان گال[41]ی دروستکرد کە تاوەکو ئەمڕۆش هەر ماوە و پاش ماوەیەکی کەم ناوبانگی ئەم کتێبخانەیە بەهەموو شوێنێك گەشت.

36- Sain – Patrick.
37- Sain – Colomban.
38- Luxeuil.
39- Bobbio.
40- Gallus.
41- Saint – Gall.

بانگەوازکەرە گەورەکانی ئینگلیز:

قەشە ئێرلەندییەکان، هاوکات لەگەڵ چالاکی یەکەمین نێردراوەکانی پاپا بۆ ئینگلتەرا، کاریگەرییەکی گەورەی لەو ناوچەدا بەجێهێشت. بەڵام بەهۆی کاریگەری پشێویی و ناهەمواری هێرشی ڤاکینگەکان[٤٢]، تەنها چەند کتێبخانەیەکی کڵێسای نەبێت هیچی دیکە نەماوەتەوە.

بەناوبانگترین کەسانی کڵێسای ئینگلیزی لەو سەردەمەدا ((بێد[٤٣]))ە کە مێژووی کڵێساکانی نووسییەوە و هەروەها قەشە بێندیکت چەندەها جار بۆ کۆکردنەوەی کتێب، سەفەری کرد بۆ دوماست. هەروەها قەشە بونیفاس[٤٤] رۆیشتە ئەڵمانیا و دەستی کرد بەبانگەواز بۆ مەسیحییەت.

دوای ماوەیەک، لەنێو ئەو کڵێسایانەی لەم سەرزەوییانەدا دروستکرا. کتێبخانەیەکی بەناوبانگ زیادکرا بۆ کڵێسای فولدا[٤٥]. یەکێك لە قوتابییەکانی بێر بەناوی ئیجبێرت[٤٦] بوو بەقەشەی کڵێسای یۆرك[٤٧] و لەوێدا کتێبخانەیەکی دروستکرد کە لە دوایدا ئاڵکوین[٤٨] پێش ئەوەی کۆچ بکات بۆ ئەوروپا. بوو بەبەڕێوەبەری ئەو کتێبخانەیە. ئەم بابەتە لە دواییدا کەوتە ژێر لێکۆڵینەوە.

فراوانبوونی کێتبخانە و کڵێساکان:

پەیدابوونی کڵێسای لوکسوی بوو بەهۆی دروستبوونی کڵێسایەکی دیکە، لە شاری کۆرپی[٤٩] لە پارێزگای بیکاردی. هەروەها دامەزراندنی کڵێسای سکسۆنی لە شاری کۆرڤێی[٥٠]، کە کتێبخانەیەکی تایبەتی هەبوو. مێژوونووسی ئەڵمانی وێدۆکایند[٥١] ئەم مێژووەی بەسەدەی دەیەمی زاییەنی لە قەڵەمدا.

42- Vikings.
43- Bede.
44- Sait – Boniface.
45- Fulda.
46- Egbert.
47- York.
48- Alcuin.
49- Coibie.
50- Korvey.
51- Widukind.

بەهەمان شێوە دەتوانین چەندین نموونەی تر بهێنینەوە کە زیادبوونی کڵێساکان یەك لە دوای یەك لەم سەردەمەدا نیشان دەدات، بەجۆرێك دەتوانرێت بەدانە پاڵی کڵێساکان بەهۆزە جۆراوجۆرەکانی قەشەکان، چەندین نەخشە بکێشین. هەریەك لە کڵێسا لاوەکییەکان لەکڵێسای دایکەوە (سەرەکی) کۆمەڵە نوسخەیەکی دەستنووسی وەك نەمامی یەکەم بۆ کتێبخانەکانی ئایندە وەردەگرت.

نوسخە دەستنووسەکانی پێش سەردەمی چارلمان – پێشکەوتنی نووسین

پلە بەپلە بەهۆی پێشکەوتنی فەرهەنگی زانستی لە کڵێساکان، نووسینی (لاتین)یش گۆڕانکاری بەسەرداهات، ئەم فەرهەنگە لەبەرئەوەی لاتینی یەك ئامرازێکی بەنرخ و ئەدەبیاتی لاتینی وەك زەمینەیەکی تایبەت بۆ لێکۆڵینەوە هەڵبژاردبوو، گەشەیەکی بەرچاوی بەخۆیەوە دی.

نووسینی ئیتالیك یان لاری لاتینی و جۆرەکانی:

سەرەتا نووسینێکی خوارەوەبوو (مایل) دەبینین لە سەدەکانی سەرەتای زاییندا، کە شان بەشانی ئەو نووسینانەی کە پیتی گەورە و پیتی شێوە بازنەییان هەبوو وەك پێشتر باسمان کرد کاری پێدەکرا.

سوود وەرگرتن لەم نووسینە مایلە لە رۆمانی کۆندا باوبوو، و دەتوانرێت بوترێت کە پیتی بچووکی لەخۆ دەگرت و ئەمەش پێچەوانەی ئەو جۆرە نووسینانەی دیکە بوو. کە لە پێشەوە لێی دواین کە تەنها لە پیتی گەورە پێك هاتبوو.

چەند نوسخەیەکی دەستنووس لە کۆنترین قوتابخانە خۆشنووسەکانی فەرەنسامان لەبەر دەستدایە. ئەم قوتابخانەیە لەبەرگرتنەوەی تیا ئەنجامدراوە پەیرەوی کڵێسای کاتدرال لیون[٥٢] بووە. نوسخە نووسراوەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمێکی دوورودرێژ لە سەدەی پێنجەم تا سەدەی هەشتەمی زاییەنی و زۆربەیان لە شێوازی نووسینی بازنەیی دایە.

لە سەرەتای سەدەی شەشەمەوە نووسینی ئیتالیك بەپیتە بچووکەکانییەوە، لەکات و شوێنی جیاوازدا و بەشێوەی پەرتەوازە بەرچاو دەکەون. هەندێ کات دوو یان سێ شێوەی نووسین لەیەك

52- lyon.

نووسراودا له پاڵ یەکتریدا دەبینن. زۆری نەخایاند ئەم جۆرە نووسینە هێدی هێدی کەوتە ناو کتێبەکانی سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست، تا ئەو جێیەی لە کڵێسا جۆربەجۆرەکاندا، بەشێوە و شێوازێك بەکاردەهێنرا کە پێناسی گەل و نەتەوە جۆربەجۆرەکان بوو.

لەوانە نووسینی ئیتالیایی، چونکە نووسراوەکان بە شێوەیەکی فراوان لە کڵێسای بۆبیۆوە[٥٣] دەردەکرا، بەرزتر و گرنگتر بوو لە نووسینەکانی دی.

لە سەدەی دەیەم و یانزەهەمدا، بەنووسینی بێنیڤانتان[٥٤] ناسرا. هەروەها نووسینی گۆتێی رۆژئاوایی کە تا سەدەی دوانزەیەم لە ئیسپانیادا کاری پێدەکرا، هەروەها نووسینی میرۆڤێنژیان[٥٥] کە بەهۆی سوود لێ وەرگرتن لە نامەی پاشاکانی میرۆڤێنژیدا بەم ناوە ناسرا.

ئەم نووسینە بەتایبەت لە نوسخە نووسراوەکانی لوکسوی و کوربی دا بەرچاو دەکەوت.

نووسینی ئیرلەندی:

جۆرێکی دیکەی نووسین زیادی کردە سەر ئەو سێ جۆرەی دیکەی نووسین، کە زیاتر لایەنی نەتەوەیی هەبوو. هەروەك پێشتر باسی لێکرا. ئەم نووسینە نووسینی ئیرلەندی، سکسونی یان دورگەی بوو، چونکە لە دورگەکانی ئیرلەندەوە بۆ ئینگلتەرا هاتووە و بەم ناوە ناوبانگ دەرکردووە.

نووسینی ئیرلەندی بەپێچەوانەی نووسینەکانی تر‌ەوە لە نووسینی خێرایی لانییەوە هەڵنەهێنجراو، بەڵکو لە نووسینێکی دیکەی لاتینییەوە هەڵهێنجراوە، مەبەستمان نووسینی نیمچە بازنەییە کە لە وشەی پان و شێوە بازنی پێکهاتووەو زۆری نەخایاند کە قەشە ئیرلەندییەکان گۆڕییان بۆ نووسینێك کە پیتی بچووك و نزیکی لە یەك و گۆشەداری لە خۆگرتووە و لەوکاتەدا هەندێ لەرەگەزەکانی ((پیتی رۆنی))[٥٦] یان کە تا ئەوساتەی بەربلاّبوو، بەکارهێنرا. ئەم جۆرە نووسینانە یان لەکاتی گەشتەکانی بانگەواز کردندا دەیانگواستە لەگەڵ

53- Bobbio.
54- Beneventan.
55- Merovingian.

(٥٦) پیتی رۆنی (Rhone) ناوی ئەلف و بێ یەکە نەتەوەکانی جێرمەن لە جۆرێك لە نووسینی یۆنانییەوە دەریان هێنابوو. بۆ هەڵکۆڵین لەسەر دار بەکاردەهێنرا.

خۆیاندا. تا ئەوەی کە هەموو ئەو کڵێسایانەی کە قەشە ئیرلەندییەکان بەناوی بوو بوێ و لۆکسوی سانت گاول بونیادیان نابوو. ئەم جۆرە نووسینە بەکارهێنرا و بلاّوبوویەوە.

وشە کورتکراوەکان لە نووسیندا:

بەکارهێنانی وشە کورتکراوەکان لە هەموو شێوازێکی نووسیندا لەو تایبەتمەندییانە بوو، کە بە شێوەیەکی گشتی رەواجی پەیداکردبوو. سوود لێ وەرگرتنی لەسەردەمانی کۆندا بۆ ئەو وشانەبوو کە زۆر دووبارە دەبوویەوە و بەزەقی ئەم دیاردەیە دەبینرا. بەڵام لەنووسینەکانی سەدەی ناوەڕاستدا، بەکارهێنانی وشە کورتکراوەکان سەرەتا لە کتێبە پیرۆزەکانەوە و سەرچاوەی گرت و پاشان لە کتێبە نائایینییەکاندا سوودی لێوەرگیرا. لە ماوەی سەدەکانی دوانزەیەم تا چواردەیەمی زاییینی، بەکارهێنانی وشە کورتکراوەکان لایەنی گشتی لەخۆگرتبوو پاشان بەکارهێنانی وشە کورتکراوەکان بووە نەریتێکی باو.

لە سەرەتای کاردا شێوەکانی وشە کورتکراوەکان جیاوازبوو بۆ نموونە ئەم وشە کورتکراوانە وەردەگیرا لە نووسینی ئیرلەندی دورگەییەوە، کە کورتکراوەی نووسینی تایبەتی تیا بەکاردەهێنرا - بەڵام لە دوای دا شێوازی کورتکراوەیی نووسینی جێگر و یەکسان بوو. لە سەرەتادا ناسینەوەی زاراوەکان و جیاکردنەوەی هەندێکیان لە هەندێکی تریان پێویستی بەفێربوونی دوورودرێژ هەبوو، و نووسەرەکان چەندین فەرهەنگی تەواویان بۆ ناساندنی ئەم کورتکراوانە و واتاکانی دانا. کورتکراوەی نووسین لە سەرەتادا بەلابردنی هەندێ پیتی دەستی پێکرد، و تەنها هەندێك پیتی وشەکە لە جێی تەواوی وشەکە دەنووسرا و ئەمانەش چەندین نموونەیەکن لەسەر ئەمە:

خوا ds –deus

پیاو dns – dominus

قەشە epc - eiscopus

هەروەها لە نووسراوەکانی کڵێسادا هەندێك شێوازی کورتکردنەوە بەکاردەهێنرا کە وشەیەکی دیاریکراوی دەنواند. تەنها بۆ کورتکردنەوە و لابردنی وشە یان پیتی زیادە نەبوو، هەرچەندە لە دوایدا بۆ ئەم مەبەستە سوودی لێ وەرگیرا.

هەروەها هاوشان لەگەڵ پیتە لابراوەکەدا چەند هێمایەکی دیاریکراو دادەنرا، بۆ ناسینەوەی ئەو وشانەی کە زۆر دووبارە دەبوویەوە. ئەو هێمایانە بەو هێما کورتکراوانە دەچێت کە ئێستاش بوونیان هەیە. سەرچاوەی ئەم نووسینە. نووسراوە کۆنەکانە لە یاسای رۆمیدا داو لە نمونەی ئەمانە:

لە ئەو یان لەمولکی ئەو ∋ = ejvs

وە 7= et

بۆ P = pro

بەدرێژایی بەهۆی F = per

جگە لەمانە جۆرێکی کورتکردنەوەی دیکە هەیە کە بەناوی (نووسینی فوقانی)یەوە بەناوبانگە، بەو مانایەی کە کۆتایی وشە لابراوەکە و پیتێکی سەرو بەشی یەکەمی وشەکە دەنووسرا.

کاری قەشە لەبەرگرەوەکان:

قەشە بۆ لەبەرگرتنەوەی یەکێك لە نووسراوەکان، سەرەتا کاغەزەکەی بەهۆی چەقۆو راستەوە دەبڕی. لە لاتینیدا بەم کارەیان دەگوت کوادراتیو[٥٧] بەواتای چوارگۆشە کردن. پاشان کاغەزەکەی ئاوەڵا دەکرد و لە دواییدا لە کەناری کاغەزەکەوە چەند کونێکی بچووك بەهۆی پرگارەوە دروست دەکرد و ئەندازەی نێوان هێڵەکانی پێ دیاری دەکرد و پاشان کاغەزەکەی هێڵکاری دەکرد.

هێڵکاری یان بەهۆی قەڵەمی فەرەنسی یان بەهۆی مەرەکەبی سورەوە دەکرا، بەڵام دوای چەند ماوەیەك پێنووسی مسی زەرد جێگەی گرتەوە. کاتی نووسین، نووسەر لە شوێنێکدا دادەنیشت و دوو جێی مەرەکەبی بەکاردەهێنا، یەکێکیان بۆ مەرەکەبی سور و ئەوی دی بۆ مەرەکەبی ڕەش، پاشان بەهۆی پەڕی مراوی یان بەردێکی تایبەت دەستی بە نووسینی دەکرد.

57- Quadratio.

ناونیشان و سەرباسەکان:

دوای تەواوبوونی کاری لەبەرگرتنەوە، نووسەر لەکۆتاییدا چەند هێڵێکی بەجێ دەهێشت. کە ناونیشانی کتێبەکە یان پێناسی کتێبەکەی لەخۆ دەگرت[٥٨]. ئەم نووسینە زۆرجار بەدەستەواژەی ئکسپلیسیتۆس[٥٩] یان ئیکسیلیسیت[٦٠] کە ماناکەی (کۆتایی)ە، دەستی پێکرد. ئەمکارە، بیری ئەو رۆژگارانەمان دەکاتەوە کە نووسراوەکان هەمیشە لە شێوەی تۆماردا بوون. هەروەها لە سەرەتای نووسینەکەشدا ، بەدەستەواژەی هیك ئینسیپیت[٦١] کە واتای (لێرەوە دەست پێدەکات)ە. دەست پێدەکات. پاشان بەدوای ئەم دەستەواژەدا، ناوەڕۆکی باسەکە دێت، زۆرکات لە کۆتایی نووسینەکەدا جگە لەناوی ئەو کەسە کە نووسینەکەی بۆ نووسەر لەبەرگرتووەتەوە، کات و ناوی ئەو شوێنەشی کە نووسینەکانی تیادا کۆتایی پێهاتووە دەنووسێ.

لەگەڵ هەموو ئەمانەدا نەیدەتوانی ناوی خۆی لەکۆتاییدا بهێنێت کە خۆی بەنەوەکانی داهاتووی بناسێنێت. پاش ئەوە کە کتێب کاری نووسینی تەواو دەبوو، خۆشنووس، ناونیشان و سەرباسەکانی دەنووسی. ناونیشانی بەشەکان بەسوری تۆخ دەنووسرا و پیتی یەکەمی هەر رستەیەك بەڕەنگی سوری کاڵ دەنووسرا.

رازاندنەوەی نوسخە دەستنووسەکان:

زانیمان کە لە نوسخە دەستنووسە کۆنەکاندا لە سەرەتای[٦٢] وشەکاندا، پیتی گەورە[٦٣] (capital) بەکاردەهێنرا، لە نووسینەکانی کلێسادا ئەم پیتانە رۆلێکی گرنگیان گێڕاوە.

58- Colophon.
59- Explicitus.
60- Explicit.
61- Hic incipit.
62- Initials.
63- Capitals.

مینیاتۆرەکان[٦٤]

ئەم وشانە لەناونیشانی رستەکان یان بەشەکاندا، بەرەنگێکی سور کە لەمادەدەی مینیۆم ((ئۆکسیدی جیوە)) دروستکرابوو دەنووسرا، پاشان هێدی هێدی پێشکەوت و تا ئەوەی کە بەچەند کەوانەیەکی ستونی دەرازێنراوە. دواجار بەچەندین جوانکاری هونەری تایبەت دەرازێنرانەوە. لەبەر بەکارهێنانی بەربلاوی ناوی لێنرا مینیاتۆر. ئەم وشەیە لە وشەی مینیۆم[٦٥]ی لاتینییەوە وەرگیراوە و واتاکەشی بریتییە لە بەکارهێنانی رەنگی سور.

لە پاڵ رەنگی سووردا، بەکارهێنانی رەنگی مۆری کاڵیش زیادی کرد. لەبەرئەوە لە نووسینە بەنرخەکاندا، پیتی ئالتونی و زیوی بەکاردەهێنرا. لەم رووە ئەو کەسانەی کە نووسینەکانیان کۆپی دەکرد بەئالتونی و زیوین بەوە سەرقاڵی ئەم کارەبوون بە (زێڕگەر) کریسۆگراف[٦٦]– ناودەبران. بەکارهێنانی ئالتۆن لە جیاکەرەوەکانی هونەری کتێب و رازاندنەوەی (کتێبی ئارایی) بیزانسی بوو. سەرەڕای ئەوەی کە بە شێوەیەکی گشتی نیشانێکی رۆژهەلاتی هەبوو، چونکە هەندێ رەنگی تری وەك ئەرخەوانی و رەنگی لیلاّ و تۆخی هەبوو.

لەو نموونە بەناوبانگانەی کە رەنگی ئەرخەوانی هەیە و بەپیتی ئالتونی و زیوی نووسراوە، نوسخەیەکی دەستنووسە بەناوەی نووسینی زیوین (کۆدکس ئارجێنتۆس)[٦٧]و هێشتا لەکتێبخانەی زانکۆی ئۆپسالی[٦٨] سوید پارێزگاری لێدەکرێت. ئەم نوسخەیە وەرگێڕانی تەوراتە و لەسەدەی چوارەمی زایینیدا قەشە ئالفیلا[٦٩] نووسیوێتی و لە دوای دا و لە سەدەی شەشەمدا لە ئیتالیا کاری لەبەرگرتنەوەی (کۆپی کردن) بۆ ئەنجام دراوە.

بەتێڕامان لەو بابەتەی سەرەوە، کتێب رازاندنەوەی (کتێبەی ئارایی) بیزانسی لە سەدەی نۆیەم و دەیەمدا کاریگەری هەبووە، لەسەر (کتێبی) ئارایی ئەوروپی. ئەم کاریگەرییەی لە تەوراتی چارکی کەچەلدا[٧٠] کە تائێستاش لەکتێبخانەی (میللی) نێودەوڵەتی پاریسدا بەئاشکرا دیارە. بەڵام زۆری نەخایاند کە ئەم کاریگەرییە بەدرێژایی سەدەی یازدەهەم بەرەو نەمان چوو.

64- Miniatures.
65- Minium.
66- Chrysographs.
67- Codex Argenteus.
68- Upsal.
69- Alfila.
70- Charls Bolt.

رەنگرێژکردنی میناتۆرەکان:[٧١]

ئاساییە کە نوسخە کۆنەکانی سەدەکانی ناوەڕاست لەڕووی گرنگی هونەری و پسپۆری لەدروستکردندا یەکسان نین. چونکە ژمارەیەکی زۆریان لە رازاندنەوەدا گرنگیان پێ نەدراوە، جگە لەمانە، بەئاشکرا دیارە کەوا لە دروستکردنیشیدا کەمتەرخەمییان کردووە. بەڵام هەرچەندە لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە بەرەو پێش دەچین. جوانکارییەکان پێشکەوتنی زیاتری بەخۆوە دیوە و پاش ماوەیەکی کورت ژمارەی رەنگەکانی زیادی کردووە و رەنگی خۆڵەمێشی و زەرد، لە پاڵ رەنگی سوردا بەکارهێنراون. لە سەدەی دوازدەیەمشیدا رەنگی سەوزیش بەکارهاتووە. رازاندنەوە و جوانکارییەکان تەنها تایبەت نەبووە بەپیتە گەورەکان.

ئەمەش نیشانەی ئەوەیە کە تەنها وێنەی تەواوی ناوەوەی ئەم وشانە نەکێشراوە، بەڵکو هەموو پەرەکان رازاندنەوەیان وێنەی دیمەنە میناتۆرەکانی[٧٢] گرتووەتەخۆ. لەگەڵ ئەمانەشدا نووسینەکان بەجوانی رازێنراوەتەوە. دواجار لە پاڵ رەنگەکاندا گەلاّی تەنکی ئالتونی هەبوو کە بۆ جۆرێك لە رازاندنەوە بەکاردەهێنرا. ئەگەر ناوەڕۆکەکە بەدووستون نووسرابانە هەروەك لە زۆربەی نووسینەکاندا بلاّوبوو، بواری رازاندنەوە زیاتر لە شێوە چوارگۆشەییەکاندا بوو.

هونەرکارە رازێنەرەوەکان:

بەکورتی دەتوانرێت بوترێت ئەو قەشەی کە ناوەڕۆکەکەی دەنووسی، خۆی پیت یان وێنە و شێوەکانی نەدەکێشا، بەڵکو زۆر کات هەندێ جێگەی پێویستی بۆ نووسینی ئەو پیتە جوانکارییانە بەجێ دەهێشت، لە پەراوێزەکاندا بەنووسینێکی درێژ کە کوژاندەوەی ئاسان بوو، هەندێ رستە کە دەربارەی ناوەڕۆکی وێنەکە دەدوا، دەنووسی.

دوای ئەو، وێنەکێش کارەکەی بەهۆی تابلۆ و فلْچەوە دەست پێدەکرد، وێنەکێش سەرەتا بەهۆی پەڕی بالْندەوە دەستی دەکرد بەهێلْکاری بۆ دروستکردنی نەخشەیەکی دلْخواز هێلّی بەرز و درێژی دەکێشا و ئەم کارەش پێش ئەوەی کە شێوەکە بەئالتۆن و رەنگەکانی دیکە برازێنرێتەوە، ئەنجام دەدرا.

71- illuminate
72-.illumination.

دەتوانرێت بوترێت هەموو جوانکاری سەردەمە سەرەتاییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست لەهونەری رازاندنەوە نزیکتربوو تاەکو وێنەکێشان، چونکە لە نێو ئەوانیدا چەندین چوارچێوە دەبینین کە بەدەوری ناوەڕۆك و وێنە گەورەکاندا دانراون کە هەندێ جار لە شێوەی بازنەی خەیاڵی و تێکەڵدان. بەجۆرێك کە شوێنە بۆشاییەکانی ئەم لاولای کاغەزەکە داگیردەکات، زۆرکات لەگەڵ ناوەڕۆکدا چەند شێوەیەك هەبوون کە کاریگەری جوانکاری زۆری هەبووە. ئەمەش لەکاتێکدا دەکرا کە وێنەی ئاژەڵی کێوی و گەشتە خەیاڵاوییەکان[٧٣] بکێشرایە، هەموو ئەم وێنانەش لەسەر بنەمای خەیاڵ دەکێشران.

ئەوەی کە باسمان کرد دەچەسپێت بەسەر نووسراوەکانی قەشە ئیرلەندییەکاندا، کە نەك تەنها بەهۆی نووسینەکانیان، بەڵکو لەبەر ماهییەتی سەرنج راکێشی ئەو نووسراوانە ناوبانگی تایبەتیان هەبوو، هەروەها بەهۆی شێوازی سیلتێکی[٧٤] کە لە وشە رازێنراوە گەورە[٧٥]و شێوە چوارگۆشە و پەراوێزە خاڵدارەکاندا وێنەی ئاژەڵانی خەیاڵییان تێدا دەکێشا، هونەرەکەیان زۆر نایاب بووە. بەڵام لە باشووری ئینگلتەرا لەسەدەی دەیەم و یازدەیەمی زایینیدا هونەری کتێبئارایی بە چەند جیاکەرەوەیەکی وەك شێوە چوارگۆشە هونەرییەکان کە وێنەی گەلای درەختیان تێداکێشاوە، ناوبانگی دەرکردووە.

هونەری جوانکاری و رازاندنەوە لەنێو نەتەوەکانی دیکەدا، بەشێواز و ماهییەتی تایبەتی خۆیان بەڕێوەچووە.

لە کتێبی دەستوورە ئایینی و پاڕانەوە و سروودەکاندا، هونەری وێنەکێشان لەو نوسخە دەستنووسە زۆر پیرۆزانەدا لەوپەڕی جوانیدا دەردەکەوێت، ئەوەی سەرنج رادەکێشێت، مانەوەی رەنگەکانە بەجوانی تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان. ئەم رەنگانە بەجۆرێك پاراو و جوان و گەشاوەیە دەڵێی تازە وێنەکێشراون.

73- Apocalypse.
74- Celtic.
75- initials.

سەردەمی چارلیمان[٧٦]

کۆششی چارلیمان بۆ پڕکردنەوەی ژیانی عەقڵی:

ئەو گۆڕانکارییەی کە چارلیمان لەسەدەی هەشتەمدا بەدی هێنا، بەبەراورد لەگەڵ هەموو لایەنەکانی ژیانی ئەدەبیدا کارێکی گرنگ بوو. زاناکانی دەرەوەی ولاتی خۆی لەکۆشکەکەدا کۆکردەوە. تا نوری زانست و فەرهەنگ لەنێو نەتەوەکەیدا بلاوبکاتەوە. لە نمونەی ئەو زانایانە پول دیاکر[٧٧] لە ئیتاڵیا و ئالکوین قوتابی ئەجبێرت لە پاریزگای یۆرك کە دەکەوێتە نۆرسە مبرلاند[٧٨]. چارلیمان چەندین بینا و یادگاری زیندوو و کڵێسای سان مارتن[٧٩] لە شاری تۆرس[٨٠]ی لە دوای خۆی بەجێهێشت. بۆ نمونە ئەو قوتابخانەیەی کە لەوێ دروستی کرد بویە سەرمەشقێك بۆ زۆرێك لە کڵێسا و پەرستگاکان. لەنێو قوتابییەکانی ئالکویندا کەسێك بەناوی رۆبان ماور[٨١] کتێبخانەی کڵێسای فولدای[٨٢] بونیاد نا. هەروەها چارلیمان لەکۆشکەکەیدا لە ئێکس لاشا پێل[٨٣] دەستەیەکی گەورەی لە کتێب لەبەرگرەوەکانی دامەزراند و لەوێ را کتێبخانەیەکی دروست کرد، ئەرکی ئەو زانایانەی کە لە کۆشکەکەی دابوون. بلاوکردنەوەی ئەدەبیاتی کلاسیکی بوو، هەروەها لێکۆڵینەوە و توێژینەوە لەڕووی زمانەوانییەوە. هەروەها لە کتێبخانەی ئەسکەندەرییە پراوپڕ ئەم کارە بەئەنجام گەیەنرا.

76- Charlemagne.
77- Paul Diacre.
78- Northumerland.
79- Saint – Martin.
80- Tours.
81- Roban Maur.
82- Fulda.
83- Aix Lachapelle.

هونەری رۆمیی ناوەند لە نوسخە دەستنووسەکاندا

نووسینی: کارۆلێنژی:

دیوانی چارلیمان بەرپرسیارێتی چاکسازی نووسینی بەگوێرەی ئەو خواستانەی کە لەگەڵ ژیانی عەقڵیدا بگونجێت، گرتە ئەستۆ. ئەوان خوازیاربوون کە ئەم نووسینە یەکگرتوو بێت لە شێوەدا و جێگەی هەموو نووسینە نەتەوەییەکانی دیکە بگرێتەوە. پاشان گەیشتە شێوەیەکی نموونەیی کە هەمان نووسینی کارۆلێنژییە.

ئەم نووسینە پیتی بچووکی هەبوو، گومان دەبرێت کەنووسینی مێرۆفنیژییەوە بەکاریگەری هەردوو نووسینی لاتینی بازنەیی و نیمچە بازنییەوە وەرگیرابێت.

ئەم نووسینە لە ماوەیەکی تاڕادەیەك کەمدا، جێی هەموو نووسینەکانی تری ناوچەکەی گرتەوە، و بەدڵنیاییەوە لەلای نووسەرانی هەموو کڵێساکان چەندێتییەکی تایبەتی بۆ دروست بوو. لەگەڵ ئەوەشدا ئەمە رێگر نەبوو لەوەی کەوا ئەم نووسینە بە شێوەیەکی گشتی خاوەنی تایبەتمەندی دیاریکراو و یەکسان بێت. لەبەر ئەوەی کە شێوازی رۆمی ناوەند فەرمانڕەوایی ئەم هونەرەی دەکرد. ئەم تایبەتمەندییە پێویستی ئەو نووسینەبوو. بەجۆرێك هەمیشە پەیوەندییەکی بەهێز دەبینین لە نێوان پیتی بچووکی کارولێنژی و شێوازی رۆمی ناوەندا، تا ئەو جێیەی کە نووسینی کارولێنژیان بەناوی نووسینی رۆمی ناوەندەوە ناوەزەد دەکرد.

ئەو تایبەتمەندییانەی کە یەکەمین سەردەمی ئەم نووسینەیان دیاری دەکات هێڵی بڵندنیی شێوە ماسییە، کە بەرزییەکەی لەسەر دێڕدا زیاترە لە پیتەکانی دیکە و بەها و جوانکارییەکەی لە هەموو پیتە درێژ و جۆراوجۆرەکان زیاترە.

پاشان لە کۆتایی سەدەی یازدەهەمدا و بەدرێژایی سەدەی دوانزەیەم پیتەکانی کارولێنژی بەرز و نزیکتر و باریکتر و گۆشەدارتر دەبوو. ئەم نووسینە بەپایەداری مایەوە تا ئەوەی لە کۆتاییدا بە شێوەیەکی بەرچاو گۆڕانکاری بەسەردا هات و بەناوی نووسینی گوتیك ناسرا.

پێشکەوتن لە رازاندنەوەی رەنگەکاندا:

کاریگەری نووسینی کارولێنژی لە بواری جوانکاری رەنگیدا ئاشکرابوو، جگە لەمانە، جوانکارەکان (هونەرمەندەکان) دەیانویست رەگەزی جۆراوجۆری نەتەوەیی لەو دەستنووسانەدا کۆبکەنەوە، کە بە چەند لایەنی جیاواز دەرکەوتبوو، لە هەمانکاتدا، رەچاوکردنی ئەدەبیاتی کلاسیك بوو بەهۆی گەڕانەوە بۆ رازاندنەوەکانی سەردەمانی کۆن.

دەتوانرێت سەردەمی کارولێنژی لە مێژووی کتێب و کتێب ئارایيدا و هەروەها لە مێژووی هونەردا باسی لێ بکرێت.

لە پاڵ بازنە تێکەڵەکان و ئاژەڵە خەیاڵییەکاندا، کە لە هونەری جوانکاری ئیرلەندییەوە وەرگیرابوو، هەندێ بابەت دەبینین کە لە جیهانی گژوگیاوە وەرگیراوە وەك گوڵ و خونچە و گەڵای درەخت. هەروەها ئەو وێنانەی کە لە جوانییە و یۆنانییەکان و گژوگیای دڕکاوی و شتانی دیکە وەرگیرابوون، لەم نووسینەدا ڕەنگی داوەتەوە کەسانی زۆری وەك داگۆلف[٨٤] و ئینگۆبێرت[٨٥]و و گۆدسکال و[٨٦] لونرارد[٨٧] و چەندانی تر لە کارخانەی خۆشنووسان و جوانکارانداً بەسەرۆکایەتی ئالکوین سەرقاڵی کارکردن بوون، و لەژێر چاودێری ئەودا هەوڵێکی لە ئاسا بەدەریان دەستپێکرد.

کاریگەرییەکانی کارۆلێنژی لە ئەڵمانیادا

کتێبخانەکانی کڵێساکان:

بزووتنەوەی کارۆلێنژی تەنها لە فەڕەنسادا کاریگەریی بەجێ نەهێشت، بەڵکو زۆری نەخایاند ئەم کاریگەرییە ئەوروپای گرتەوە، بەجۆرێك کەوا شێوازی رۆمی ناوەند لە هەموو ولاتەکانی ئەوروپادا بلاوبوویەوە، هەروەها لە دوایدا شێوازی گوتیك لە ئەوروپادا پەرەی سەند.

84- Dagulf.
85- Ingobert.
86- Godescale.
87- Luithard.

هەولّە ئەدەبی و هونەرییەکان لە ئەلّمانیادا تەنها بە چەند کلّێسایەکی دیاریکراو کە لە هەموو شارەکاندا بەرچاو دەکەوت سنووردار نەکرابوو، بەلّکو سەرکەوتنی هەولّە ئەدەبییەکان لە ئاستێکدا بووکە بەداهێنانی تیوفانۆی[٨٨] هاوسەری ئۆتۆی دووەمی پاشای یۆنانی، بەدرێژایی سەدەی دەیەم و یازدەهەم لەکۆشکی پاشا خانەوانەکانی ئۆتۆ[٨٩]دا دەستەیەك لە هونەرمەندانی کارۆلێنژی هەلّبژێردران کە بەقورسی لایەنگری فەرهەنگ و هونەریان دەکرد.

تا ئەو جێیەی ئەم بابەتە کاریگەری نووسینی بیزانسی بەسەر نووسینی ئەلّمانیا داسەپاند، گرنگترین ناوەندەکانی ئەم هونەرە دەتوانین ناوی ئەم کلّێسایانەی خوارەوە بهێنین.

کلّێسای کۆرڤێی:

لە نێو ئەو کلّێسایانەی کە ئاماژەمان بۆ کرد کلّێسای کرۆڤێیە، کە کتێبخانەیەکیشی هەبوو، زانیاری تەواومان لەسەر ئەو کتێبخانەیە لەبەردەستدا نییە. میژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست وا دەردەکەوێت کە چاخی زێڕینی ئەم کتێبخانەیە لە نیوەی سەدەی دووەمدا بووە، نوسخەیەکی دەستنووسی گەورەمان لەگەلّ کۆمەلّە کتێبێکی دیکە لە نوسخەی نووسراوی ئەو کاتەمان بۆ بەجێ ماوە کە پێکهاتوون لە چەند نووسراوی سیسرۆن، ئێستا لە کتێبخانەی دەولّەتی ئەلّمانیا لە بەرلین پارێزگاری لێدەکرێت، لەو پەرستگایەدا نوسخەیەکی بەناوبانگی دیکەی دروست کراو لە پێست هەبووە کە بەرهەمی میژوونووسی رۆمی تاسیتوس[٩٠] بووە. ئەم کتێبە بە تاکە بەرهەمی میژووی بەجێ ماوی ئەم میژوونووسەیە، لەکۆی شەش کتێبە میژووییەکەی.

کلّێسای فولدا:

ئەم پەرستگایە ناوەندێکی پڕ بایەخ بووە و لەناویدا چل قەشە لەژێر چاودێری قەشەی گەورەدا سەرقالّی لەبەرگرتنەوە بوون. ئەگەر لەم ژمارەیەشدا زیادەڕۆیی کرابێت، بەلایەنی کەمەوە دەردەکەوێت کە شوێنی لەبەرگرتنەوەی کلّێسای فولدا بەیەکێك لە چالاکترین کلّێساکانی سەردەمی کارۆلێنژی دێتە هەژمار شێوازی نووسینەکەی بووە بەنموونەیەك کە

88- Theophano.
89- Otto.
90- Tacitus

بەشێك لە کلّێسا ئەلّمانییەکان پەیڕەویان کردووە بەم پەیڕەوی کردنە لە نووسینی (ریشەیی) یەکەمەوە گۆڕانکاری بەسەردا هات بۆ پیتە بچووکەکانی نووسینی کارۆلێنژی.

قوتابخانەی وێنەکێشانی فولّداش گرنگییەکی زۆری بەدەست هێنا. ئەم قوتابخانەیە چالاکییەکی دەست پێکرد، کە نەك تەنها رەواجی زیاتری دایە نووسینە جوانکارییەکان، بەلّکو زیاتر لەمە هەنگاوی هەلّهێنا و نووسخە دەستنووسەکانی دیکەی دەنارد بۆ کلّێسا جیاوازەکان کە ژمارەیەکی لە کتێبە پیرۆز و ئینجیل و کتێبی سروودەکان و جوانکارییە سەرسوڕهێنەرەکان لە نموونەی ئەوانەن.

زۆرێك لە نوسخە دەستنووسەکانی فولدا نیشانەی هونەری سەردەمی ئۆتۆییە. جیاکەرەوەی ئەم وێنانە بەتایبەتی کاریگەری سەرنج راکێشان و بزاوتنی روو لە زیادبوون دایە بەرەو سوود وەرگرتنی تەواو لە شوێنە خالّییەکان و ئامادەکردنی بۆ رازاندنەوە.

باشترین نموونەی ئەمانە کتێبی پیرۆزی گرانبەها و تایبەتی شاری گۆتینگینە[٩١] کە دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سەدەی یازدەهەم ئێستاش لە فاتیکاندا بوونی هەیە.

کلّێسای رایشیناو:[٩٢]

لە پاڵ کلّێسای فولّدادا پەرستگایەکی دیکە بەناوی رایشیناو لە پارێزگای سوابیە[٩٣]دا هەبوو ئەم کلّێسایە، بەکۆششی قەشەی ئیرلەندی پیرمین[٩٤] دروستکرا و بەهۆی شارەزایی هونەرییەوە کە کتێبە رازێنراوەکانی جیاکردبوویەوە، ناوبانگێکی تایبەتی بەدەستهێنا. ئەم پەرستگایە لە سەردەمی شارلیماندا گەشتە ئەوپەڕی پێشکەوتن و رێگینبێرت[٩٥] بە هەولّ و ماندووبوونێکی زۆر چەندین کتێبی کۆکردەوە بۆ دروستکردنی کتێبخانەی ئەم کلّێسایە، بەلّام کتێبخانەی وێنەکێشانی رایشیناو لە سەدەی دەیەمدا دەدرەوشایەوە، چونکە هەندێك نووسخەی دەستنووسی رازێنراوە و سەرنج راکێشی لەم سەدەیەدا بۆ ئێمە بەجێ هێشت. بەهۆی ئەم دەستنووسانەوەیە کە ئەم کلّێسایە لە میژووی هونەری نووسینی رۆمی ناوەند لە ئەلّمانیادا بایەخی زۆری هەیە.

91- Gottingen.
92- Reichenau.
93- Suabia.
94- Pirmin.
95- Reginbert.

کڵێسای راتیسبۆن: [٩٦]

لە سەدەی دواتردا کڵێسای سان ئیمراو[٩٧] لە شاری راتیسبۆن، یەکەمین ناوەندی هونەری جوانکاری کتێب بوو. ئەم پەرستگایە لە دەوروبەری سالّی ٧٤٠ی زایینیدا کە لەسەر گۆڕی قەشە پیرمین بوو بونیادنرا. قەشە باتوریش[٩٨] قوتابی رابان مور و دامەزرێنەری کڵێسای فودا، کە هەروەك مامۆستاکەی لە گەورەترین لایەنگرانی کتێب بوو، بوو بەیەکەمین سەرۆکی ئەم کڵێسایە. لەناو ئەو دیاریانەی کە بەردەوام دەگەیشتە کڵێسای سان ئیمراو، ئینجیلێکی بەناوبانگی تێدابوو بەناوی نوسخەی ئالتونی[٩٩]، چونکە بەپێتی ئالتونی نوسرابوو ئەگەری هەیە کە ئەم ئینجیلە لە شاری کوربی و بۆ چارلی کەچەڵ و پاشای فەڕەنسا، دروست کرابێت و ئێستاش لە کتێبخانەی دەوڵەتی شاری مونیخدا دانراوە.

ئەم کڵێسایە لە کۆتایی سەدەی دەیەمدا بەسەرپەرشتی قەشەی گەورە رامۆڵد[١٠٠] گەیشتە لوتکەی ناوبانگ. هەروەها لە سەرەتاکانی سەدەی یازدەهەمدا بەهۆی کتێبخانەی کڵێساکەی خۆیەوە ناوبانگی دەرکرد، تا ئەو جێگەیەی کە بەئەسینای دووەم دەژمێرا. چالاکییە هونەرییەکانی ئەم پەرستگایە لە بواری کتێبدا لەنێو قەشەکاندا دەرەوشایەوە، و لە سەرو هەموویانەوە قەشەی بەناوبانگ ئۆتولۆ[١٠١]، کە لەم بوارەدا دەستی هەبوو، لە هەمان کاتدا کاریگەری هونەری بیزانسی بەسەر ئەم قوتابخانەیەوە بەئاشکرا دیاربوو.

کتێبخانەی کڵێساکانی دیکە:

لە کڵێساکانی دیکەی بێندیکتی ئەڵمانیدا، چەندین کتێبخانەی گەورە هەبووە. کە لە بواری کتێبدا خاوەنی چالاکییەکی بەرچاوبوون. دەربارەی شاری لۆرشی[١٠٢] ئەڵمانی، لە ڤاتیکاندا فەهرستێك هەیە کە دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی سەدەکانی نۆیەمی زایینی، ئەم فەهرستە سەرەڕای داڕزانی ، ٥٩٠ ژمارەی کتێب دەست نیشان دەکات. ئەم ژمارەیە بۆ ئەو

96- Ratisbon.
97- Saint – Emmerau.
98- Baturich.
99- Codex Aureus.
100- Romwold.
101- Othloh.
102- Lorsch.

سەردەمە بەڕاستی ژمارەیەکی زۆر گەورەیە، چونکە تەنها کەمێك لە کتێبخانەکانی کڵێساکان دووسەد تا سێ سەد کتێبیان هەبووە. لەکاتێکدا کە تێکڕای ژمارەی کتێبەکانی زۆرینەی ئەم کتێبخانانە بەلایەنی زۆرەوە لە دە کتێب تێپەڕی نەدەکرد.

بەتێبینی کردنی ئەمەی کە ئەم کتێبخانانە جگە لە کتێبەکانی ئایینی کڵێسا کتێبێکی ئەوتۆی دیکەی تێدا نەبووە. لێرەدا جگە لە کتێبخانەکانی کڵێسا ئەڵمانییەکان کە ناومان هێنا، زۆرێك کڵێسای بەناوبانگی دیکە هەبوو لە ناو ئەوانەدا دەتوانین ناوی ئەم کڵێسانەی خوارەوە بهێنین کە هەڵکەوتبوو لە پارێزگاری تریڤێن [١٠٣] لە ئەڵمانیا: هێرسفێڵد[١٠٤]، تیگرنسی[١٠٥]، بێندێکت بوێرن[١٠٦] یان ماکسمین [١٠٧]، مایکلسبێرگ[١٠٨]، بامبێرگ[١٠٩]، مورباخ[١١٠]، لە نەمساشدا (ئوتریش) کڵێساکانی وینگار تێن[١١١]، میلك[١١٢]، زوایفالتن[١١٣] و چەندینی تر.

نوسخە دەستنووسە ئەسکەندەناڤییەکان:

کۆنترین جۆرەکانی نووسین لە سەرزەوییەکانی ئەسکەندەناڤیادا بەنۆرۆن[١١٤] یان نووسینی باکووری کۆن یان ئایسلەندی ناسرابوو.

ئەم نووسینە کاریگەری نووسینی کارۆلێنژی بەسەرەوە بوو، هەروەك چۆن کاریگەری نووسینی ریشەیی ئیرلەندی بەسەرەوە بوو.

کاریگەری نووسینی ریشەیی ئیرلەندی لە نووسراوە نەرویجییەکاندا دەبینرێت، کە هەنگاو بەهەنگاو دوای شێوازی نووسینی دوورگەیی ئیرلەندی کەوتووە. بەڵام نووسینی سویدی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بە نووسینی ساکسۆنی ئینگلیزی لە رێگەی نووسراوە نەرویجییەکانەوە

103- Treves.
104- Hers feld.
105- Tigrnsi.
106- Bendikt beuren.
107- Saint – Maximin.
108- Mickelesburg.
109- Bamberg.
110- Morbach.
111- Weingarten.
112- Melk.
113- Zwiefahen.
114- Norrone.

کاریگەری تێکرابوو. ئەمەش لەکاتێکدا بووە کە نووسینی دانیمارکی نیشانەی نووسینی کارۆلینژی لەگەڵ بووە.

کۆنترین دەستنووس کە لەبەر دەستماندایە دەتوانین و بەئەسکەندەناڤی ناوی بنێین، دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی یازدەهەم.

کتێبخانەکانی ولاتانی ئەسکەندەناڤیا:

لە ولاتی ئەسکەندەناڤیاشدا کلێساکان ناوەندی بلاوکردنەوەی فەرهەنگ و فراوان بوونی کتێبخانەکان بووە. لەناو کلێسا دانیمارکییەکاندا کە ئەم ئەرکەی لەسەر شان بووە، کلێسای سۆرۆ[115] بووە کە خاوەنی کۆمەلێك دەستنووسی جوستینیان[116] بووە و ناوی قەشەی گەورەی ئابسالۆنی[117] لەگەڵدا بووە. ئەم کۆمەڵە دەستنووسە هەنووکە لە کتێبخانەی پادشایی کۆپنهاگندا دانراوە. هەروەها دەتوانرێت ناوی کلێسای مۆنکێلیف[118] لە شاری بێرگس[119] لە نەرویج و کلێسای ڤادستێنا[120] لە سوید ببرێت. کتێبخانەی ڤادستێنا نزیکەی ١٥٠٠ بەرگ کتێبی هەبووە و لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بەگەورەترین کتێبخانەی ئەسکەندەناڤی دەژمێردرێت.

جیاکەرەوەکانی نوسخە دەستنووسەکانی ئەسکەندەناڤی:

ئەگەر بەراوردێك لە نێوان نوسخە دەستنووسەکانی ئەسکەندەناڤی و نوسخە دەستنووسە هاوچەرخەکانی لە ولاتانی دیکە لەو سەردەمەدا بکەین، تێبینی ناهاوئاهەنگ بوون دەکەین لە نێوان یەکەمین پیتەکان و شێوەکانی لە بەرامبەر هاوشێوەکانی لە سەردەمەکانی دیکەدا، بەجۆرێك کە دووچاری سەرسوڕمان دەبین. لەو دەستنووسانە، بەتایبەت نووسینی ئایسلەندی کە بەدەستمان گەیشتووە، تاڕادەیەك نەخوازراوە و ئەو پێستەی کە لە سەری نووسراوە، زەبرە و

115- Soroe.
116- Justinian.
117- Absalon.
118- Munkeliv.
119- Bergen.
120- Vadstena.

رەنگێکی تێری هەیە و بەهۆی دوکەڵەوە رەش بووەتەوە وەیان بەهۆی پەڵەی چەوری پێستییەوە ئالودە بووە بەجۆرێك هەندێك لە بەشی نووسینەکان سڕاوەتەوە. ئەگەر بۆ نموونە لێکۆڵینەوە لەسەر دوو دەستنووسی بەناوبانگی ئیدا[121] بکەین کە تائێستاش لە کتێبخانەکانی پادشایی کۆپنهاگندا پارێزراون، ئەوا بڕیار دەدەین کە ئەم نوسخانە لەناو کەسانێکدا دروست بووە و پارێزگاری لێکراوە کە تێڕوانینیان بۆ جوانی لە ئاستێکی سەرەتاییدا بووە.

ژیان لە کتێبخانەکانی کلێسادا:

ژیان لەگەڵ کتێبدا لەم سەردەمانەدا وەك دیاردەیەکی گشتی و باو دەستی پێکرد و وەهاوبەشی هەبووە لە نێو ولاتە پێشکەوتووەکانی وەك، فەرەنسا، ئەڵمانیا و ولاتە دواکەوتووەکانی وەك ولاتی ئەسکەندەناڤییەکان.

لەبەرگرەوەکان:(*)

ژن و پیاوە راهیبەکان، لە ژوورێکی هێمندا کەتایبەت بووە بەلەبەرگرەوەکان و بەشوێنی لەبەرگرتنەوە[122] (کۆپی کردن) ناوبراوە، دادەنیشتن. شوێنك کە دووربێت لە ژاوەژاوی دەرەوە، ژیان لەوێ دا لەسەر یاسای قەشەکان بوو. ئەوان تەواوی چالاکییان لە پێناو بەرزڕاگرتنی ناوی خودا بووە. زۆرێك لە نووسینە کۆنەکان بەرهەمی ماندووبوونی چەندین ساڵەی ئەم راهیبانە بوو. بەجۆرێك دروستکردنی ئەم کتێبانە تەنها لەناو کلێسا و ئەو شوێنانەدا دەکرا کە راهیبەکان بۆ هەمیشە تیا دەژیان.

دەڵێن یەکێك لە راهیبەکانی کلێسای سان ئیمراو، بیست و سێ کتێبی پیرۆز و یەك کتێبی سروتەکان و سێ ئینجیل و دوو کتێبی ئیدوارد و دوو کتێبی قەشە ئۆگۆستین و حەوت کتێبی رێکخەرە رۆحییەکانی کۆپی کردووە.

121- Edda.

(*) ئەوانەی کتێبێکیان دەهێنا و چەندینی دیکەیان لەسەر نووسیوەتەوە.(وەرگێڕ).

122- Scariptorium.

واباوبووه که راهیبه لاوەکان کاری لەبەرگرتنەوه بکەن، گەرچی زۆرێك له قەشه گەورەکانی کڵێسا حەزیان له کۆپیکردن بووه. زۆرکات گرووپەك له راهیبان لـه تـەواوکردنی نووسـراوێکدا بەشداریيان دەکردو بەشەکانیان له نێوان خۆیاندا دابەش دەکرد.

سەرچاوەی کتێبخانەکان:

سەرچاوەی یەکەمی کتێبخانەکانی کڵێسا هەر ئەو کتێبانه بوو که راهیبـەکان خۆیـان لـه بەریان دەگرتەوه. لەگـەڵ ئـەو کتێبانـەی لەلایـەن زانـا و دەوڵەمەنـد و ئیمپراتـۆر و پاشـا و قەشەکان وەك دیاری دەگەیشته کتێبخانەی کڵێساکان. لەبەر ئەوه شایەنی ئەوەبووه که ناویـان له دەفتەری دیاری بەخشەکاندا بەزیندوویی بمێنێتەوه هەروەها لەڕێورەسمی پارانـەوەدا قەشـه و راهیبەکان بۆیان دەپارانەوه. جگه لەمانه ئەوه دەزانین کـه ئـاڵوگۆڕ و کـڕین و فرۆشـتنی ئـەم کتێبانه له نێـوان کڵێـسا و پەرسـتگاکاندا هـەبووه. لـەم بـوارەدا نووسـراوی ڕێگنبێـرت لـه فەهرستەکەیدا بۆ کتێبخانەی رایشیناوی ئەڵمانی ناوی ئەو کەسایەتییانەی کڵێـسای هێنـاوه، که چەندین کتێبی پیرۆزیان بۆ کڕیوه و هەروەها باسی ئەوه دەکات که کڵێسای مایکلسبێرگ و بامبێرگ له سەدەی دوانزەهەمدا هەسـتان بـەدووبارە نووسـینەوەی نوسـخه دەستنووسـەکان. ئەگەری هەیه ئەم کاره بۆ ئاڵوگۆڕکردنەوه، یان بۆ فرۆشتن ئەنجام درابێت.

کتێب دار ابەڕێوەبەری کتێبخانه):

ئـەو قەشـەی کـه بەرپرسـی بەشـی لەبەرگرتنـەوەی[123] کتێـب بـوو. چـاودێری هـۆڵی لەبەرگرتنەوەی دەکرد. هاوکات بەڕێوەبەری کتێبخانه[124] یان کتێبداریش[125] بوو، بێگومـان هەندێ جاریش ئەم ئیشەیان بەقەشەیەکی دیکه دەسپارد لەبەر هۆی گرنگییه زۆرەکەی.

زۆرکات کتێبدار، سرود خوێن و پاسەوان و خزمەتکار و پاسەوانی خشڵەکانی کڵێـساش بـوو. کاری تەنها پارێزگاری کردنی کتێبەکان نەبوو، بەڵکو پاراستنی کاڵا بەنرخـەکان و بەرپرسـیارێتی دەفتـەری مردووەکانیـشی لـه ئەسـتۆ دابـوەو نـاوی مردوانـی کڵێـسا و هاوسـێکانی تێـدا تۆمـارکردووه، جگـه لـەم کارانـه چـاودێری کردنـی ڕێکـوپێکی کتێبـەکان پـاك و خـاوێنی و

123- Scriptuarius.
124- Armarius.
125- Librarius.

دروستکردنی فەهرست بۆ کتێبەکان که بەشـێك بـوو لـه ئەرکـەکانی کتێبـدارێك، لـه ئەسـتۆی ئەودابووه.

زۆرێك لەم فەهرستانەمان لەبەردەستدایه، هەندێکیان زۆر بەوردی ڕێکخراوه و هەنـدێکیان بەناڕێکی و هەندێکیان بەپێی بابەتەکان له چەند زنجیرەیەکدا ڕێکخراون. بەڵام هەندێکی تریـان هیچ جۆرە ڕێکخستنێکی نییه، تەنها هاتنی کتێبەکان بۆ کتێبخانه پێشان دەدات.

گەرچی زۆرینەی فەهرستەکان تەنها مەبەستی سوود وەرگرتن بووه له کتێبخانه و هەروەها بۆ دیاریکردنی سەرچاوەکانی کتێبخانەکان تەرخارنکراوه. هەر کتێبێك مۆرێکی پێوه بـوو کـه نیشانەی ئەو کتێبخانەیه بووه. زۆرجار لەسەر ئەم مۆرانه رستەیەك زیاد دەکرا که نەفرینی لەو کەسانه کردووه که هەڵدەستن بەدزینی ئەم کتێبانه.

بەرپرسـی کتێبخانـه دەبـوو چـاودێری بـه ئەمانەتـدانی کتێبـەکان بکـات. راهیبـەکان بەرپرسیاربوون له گەڕانەوەی کتێبه بەئەمانەت دراوەکان لەکاتی دیاریکراوی خۆیـدا و لـەجێی ئەوانەدا کتێبی دیکه به ئەمانەت وەربگرن هەروەها بەئەمانەت دانی کتێب بۆ دەرەوەی کڵێسا کارێکی ئاسایی بوو. بەجۆرێك بەسپاردە دەدرایـه کڵێـساکانی دیکـه، هـەروەها هەنـدێك لـه زانایانی ئایینیش سوودیان لەم کاره وەردەگرت.

لـەم شـێوازی بەئەمانەتدانـەدا، بـۆ هـەر کتێبێـك کـه بەئەمانـەت دەدرا، بارمتەیـەك[126] وەردەگیرا، که زۆرکات ئـەم بارمتـه کتـێبی دی بـوو. هەنـدێك وێنـەی کتێـب بەئەمانـەت دان لەبەردەستدایه که دەگەڕێتەوه بۆ سەدەی نۆیەم. لەکڵێسای وایزینبێرگەوه[127] بەدەست هاتووه.

هونەری بەرگ تێگرتن له سەدەکانی ناوەڕاستدا

بەرگ تێگرتنه سەرەتاییەکان:

یەکێك له قەشەکان که به پەڕەوان یان بەرگتێگیر[128](اصخاف) نـاودەبرا ئەرکەکـەی بـریتی بوو له بەرگ تێگرتنی کتێبەکان. کۆنترین جۆری بەرگ تێگرتن زۆر جیـاوازی هەیـه لەگـەڵ ئـەو وشەیەی که ئەمڕۆ بەکاری دەهێنین، چونکه چەمکی بەرگ تێگرتن لەکاری زەرنگەری و تاشـینی عاجەوه نزیکتربوو تاوەکو بەرگ تێگرتنی ئاسایی. تـابلۆ مۆمییـەکان[129]، وەك پێـشتر ناومـان

126- Memorial.
127- Wainssenberg.
128- Ligator.
129- Diptycha.

هێنا، رۆمییەکان لە نووسینی یادداشتە بچووکەکاندا سوودیان لێ وەردەگرت. لەسەردەمی ئیمپراتۆری رۆمیدا لە عاج دروستکراو لە دەرەوە بەنەخشیی هونەری رازێنرابوویەوە. ئەم جۆرە بەرگ تێگرتنە تایبەت بوو بەهەندێك بۆنەی ڕەسمی وەك سپاردنی حوکمەت بە یەکێك لە قونسوڵەکان. لە هەندێك لە نموونەکانەوە ئەوە تێدەگەیی کە هاوشێوەی ئەم تابلۆیانە بۆ بەرگ تێگرتن لە هەندێك لە نوسخەکانی کلێسا و سەدەکانی ناوەڕاستدا بەکارهاتووە.

بەرگسازی بە شێوازی زەرەنگەری:

ئەم جۆرە بەرگانە لە جۆرەکانی پارچەی دار دروست کراو بەنەخشی بەردەست و تەنکی عاج یان ئالتون و زیو و هەندێ جار بەبەردی گرانبەها خشڵ نیشانە دەکرا و دەڕازێنرایەوە ئەم بەرگانە تایبەت بوو بەکتێبە ئایینییەکان و لەکاتی پارانەوەدا بۆ دانانی لەسەر خوانی پەیکەر سوودی لێوەردەگیرا. لەم ڕووەوە بەم بەرگانەیان دەگوت بەرگەکانی پەیکەر زۆر کات بەشی سەرەوەی بەرگەکەی چونکە زۆر دەکەوتە بەرچاو نەخش و نیگاری زۆرتری هەبوو وەك لە بەشی خوارەوە، بەڵام نەخشە بەرجەستەکان زۆرکات وێنەکێشراوەکان بوون و لەناو خۆدا نووسراوێکیان هەڵگرتبوو جگە لەمانە ئەو وێنانە بە شێوەیەکی تایبەت داستانەکانی تەورات و ئینجیلی دەخستەڕوو بۆ نموونە پەیکەری مەسیح کە لەحاڵێکدا لە خاچ درابوو لە ناوەڕاستدا دروست دەکراو چوار دەوری بەگەڵاو گوڵ و لق و پۆپ دەڕازێنرایەوە.

شێوە جۆراوجۆرەکانی بەرگەکان:

بەرگسازی بەشێوەی زەڕەنگەری و وێنەکێشان بەگوێرەی ئەوکات و شوێنەی کە تیایدا دروست دەکرا، خاوەن چەندین شێوەی جۆراوجۆربوو بەم جۆرە دەتوانین بەرگە بیزانسییەکان کە لە مینا یان لە عاج دروستکراوە لە بەرگە زیوی و برۆنزییە ئیرلەندییەکان کە وێنەی ئاژەڵانی خەیاڵی تێدا کێشرابوو جیابکەینەوە. لەبەرئەوە بەئەسانی دەناسرێنەوە. چەند بەرگمان لەعاج هەیە کە نیشانەی هونەری کارولێنژی بەسەرەوە دیارە، چونکە جوانکاری پڕ لە شێوەی جۆراوجۆر و گەڵای درەختانی لەسەرە هەروەها چەند بەرگێکی تر هەیە کە بەشێوازی لاتینی دروستکراوە. هەروەها چەندین بەرگی دیکە بەبەردی بەنرخەوە دەستکەوتووە و بەرگی تریش هەیە کە وێنەی تەواو بەرجەستەی هەیە لە ناوەڕاستدا و خەیاڵێکی هونەری تەواو و ڕەنگاوڕەنگ و زیند و پیشان دەدات. ئەم بەرگانە لە کتێبخانە جۆراوجۆرەکان و تەنانەت لە مۆزەخانەکانیشدا پارێزگارییان لێدەکرێت. گەرچی بەتێپەڕبوونی کات دەستی کەسە چاوچنۆکەکانی پێگەیشتووە، جوانکارییە گرانبەهاکەیان کە لە بەردی بەنرخ دروستکراوە دزیوە و شێوەکانیان تێکداوە.

باشترین نموونەی ئەم بەرگە گرانبەهایانە کە بەشێوازی زێڕگەریی دروست کراوە نوسخەی ئالتونی کلێسای سان ئیمراوە وەك پێشتر باسمان کرد. ئەم دەستنووسە چەندین جوانکاری

هونەری بەخشڵ و زێڕ و مرواری و هاوشێوەکانی تێدایە. هەروەها ئەم نوسخەیە نوێنەری ئەو نەخشە بەرجەستانەیە کە لە ئالتوّن دروستکراوە و گومان دەبرێت بگەڕێتەوە بۆ قوتابخانەی رێنسی[130] کارۆلێنژی لەگەڵ هەموو ئەمانەدا هیچ کتێبخانەیەك نەیدەتوانی لەگەڵ کتێبخانەی نیودەولەتی پاریسدا کە خاوەنی چەندەها کۆمەڵەی تایبەت لەم جۆرە بەرگە عاج و ئالتونیانەیە، کێبرکێ بکات. گرنگترین جیاکەرەوەی ئەم بەرگانە ئەوەیە پێویست ناکات بەرگێکی گرانبەها پەیوەندی بەهەمان ئەو کاتەوە هەبێت کە کتێبەکەی تیا نووسراوە چونکە کاتی دروست کردنی هەندێك لە بەرگەکان جیاوازە لەگەڵ کاتی لەبەر گرتنەوەی کتێبەکەدا.

بەرگە لە پێست دروست کراوەکان:

لە بەرگ تێگرتنی نوسخە ئاساییەکانی کڵێسا لەپێست سوود وەردەگیرا، هەرچەندە هەندێ کاتیش تەنها بە رووپۆشێکی کاغەزیش رازی بوون. بە درێژایی سەدەی چواردەیەم بەکارهێنانی ئەوبەرگانەی کە زێرکاری تیادەکرا ، کەم بوویەوە. تا ئەو رادەیەی کە زۆربەی بەرگەکانی کتێبەکانی کڵێسا لە ئاوریشم یان لەپێست دروست دەکرا. ئەم جۆرە لەشێوەی هەمان ئەوبەرجەستەیی یە دا بوو کە لە کۆتایی قۆناغی شێوازی گۆتێکدا بەدی هات. مەبەست لەدانانی ئەم گۆشە بەرجەستانە، پاریزگاری لە کتێبەکەبوو لە لەناوچوون لەکاتی کردنەوەی دا. ئەم گۆشە و بزمارانە رێگری بەرکەوتنی بەرگی کتێبەکانیان دەکرد لەگەڵ تەنەڕەقەکانی جێکتێب و قەفەس و چەندین شتی دیکەدا.

130- Reins.

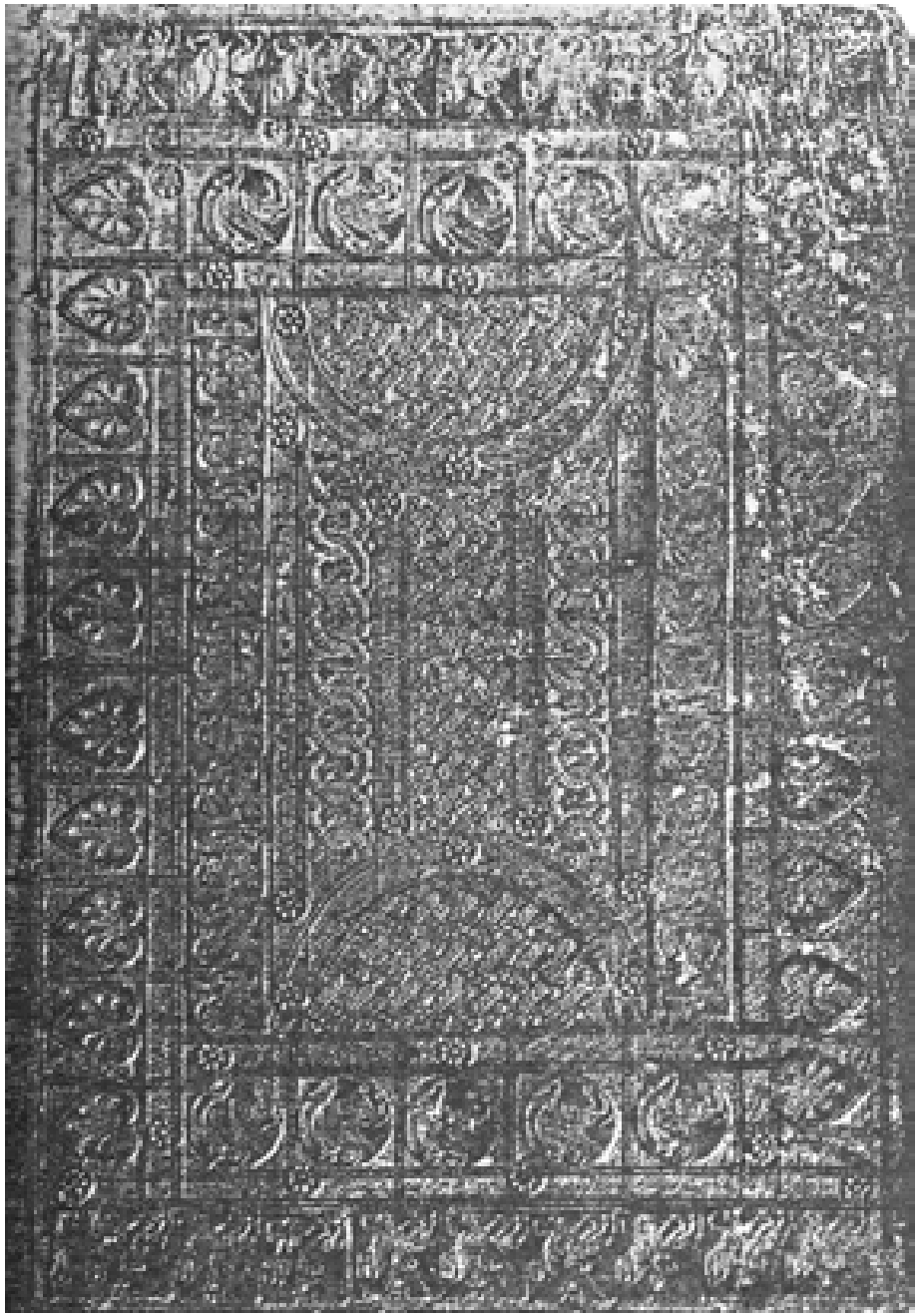

بەرگە لە پێستی سادە دروستکراوەکان:

دەربارەی ئەو بەرگە کۆنانەی کە لە پێست دروستکراوە هەندێك بابەت باسکرا. بەڵام دروستکردنی ئەم جۆرە بەرگانە لە ئەوروپادا تەنها لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بەلوتکەی خۆی گەیشت.

بەرگ کە زۆرجار لە دوو پارچەداری (راش) یان داری هەنجیر دروست دەکرا و بەپێستی گوێرەکە یان مانگا دادەپۆشرا. زۆرجار ڕەنگەی ڕەش بوو دەرازێنرایەوە بەشێوەی جۆراوجۆر. هەروەها هەندێ جار پێستی بزنی کێوی و هەندێ لە ئاژەڵە درندەکانی دی بەکاردەهێنرا.

بەرگە لە پێستی هەڵکۆڵراو دروستکراوەکان:

هەندێك لەو بەرگانەمان ناسی کە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست، شێوەی هەڵکۆڵراوی لەسەر پێستی تێدابوو. ڕێگەی دروستکردنیان بەو جۆرە بوو، کە پێستەکەیان بەهۆی ئاوەوە تەڕ دەکرد، پاشان وێنەی نموونەکەیان لەسەر دەکێشا، پاشان بەهۆی چەقۆوە هەڵدەکۆڵرا و فراوان دەکرا و پاشان بەهۆی ئامێری نوك تیژەوە دەرازێنرایەوە. پاشان پاشماوەی بەرگەکە کە چوار دەوری پڕ لە شێوەی جۆراوجۆربوو بە بۆشی دەماوەیە تاوەکو جوانکارییەکان بەشێوەیەکی بەرجەستە ببینرێن. وا دەردەکەوێت هونەری هەڵکۆڵین لەسەر پێست بەشێوەیەکی تایبەت لە ئەڵمانیا پێشکەوتوو بێت چونکە زۆرترین وێنە هەڵکۆڵراوەکان لەسەر پێست دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چواردەیەم و پانزەیەمی زایینی. ئەم جوانکارییە بە شێوەیەکی تایبەت بریتی بوو لە شێوە جوانە باوەکان، وێنەی ئاژەڵانی سەیر کە لە شێوازی کۆتایی سەردەمی گوێتك دەچێت. هەروەها چەندین وێنەی فریشتە و کەسە پیرۆزەکان و وێنەی ئەو سوارچاکانەی کە ڕاو دەکەن و دەبینین لە دیمەنێکی عاشقانەدا.

چاپی بەرگ بە شێوازێکی سادە:

لەگەڵ هەموو ئەمانەدا، بەرگە چاپکراوەکان بە شێوازێکی سادە، زیاتر بۆ ئەو بەرگانە بوو کە لە پێستی هەڵکۆڵراو دروستکرابوون.

ئەم جۆرە بەرگە پێویستی بەشارەزایی هەڵکۆڵین لەسەر پێست نەبوو. ئەو ئامرازانەی کە نموونەکانیان لەسەر هەڵکۆڵرابوو، گەرم دەکرا و دەخرایە سەرپێستەکە. بەمەش وێنەکە بە

شێوەیەکی بەرجەستە دەردەکەوت، لەبەرئەوەی ئەم جۆرە کارە هیچ زیێرکارییەکی تێدا نەدەکرا و و بەناوی چاپی سادە، بەبێ (نەخش و نیگار)ەوە ناوبانگی دەردەکرد ئەگەری هەیە کە ئەم شێوازە لە ئینگلتەرا دۆزرابێتەوە ئەم بەرگە لە زنجیرەی ڕێکخراو لە شێوەی بچووکی چوارگۆشە یان سێ گۆشە و یان بازنەیی وەیان لە شێوەی دڵ پێکهاتبوو.

بە شێوەیەکی گشتی چوارچێوە ناوەکییەکان جیاوازبوون لەگەڵ چوارچێوە دەرەکییەکان. چوارچێوە ناوەکییەکان لە شێوەی لەبزینەی بچووك دایە کە هێڵی تێدایە و هێڵەکان یەکتری دەبڕن وەیان لە شێوەی لەبزینەی دایە بەجۆرێکی ناڕێك لە پاڵ یەکتریدا کۆبوونەتەوە. دادەنران، بەڵام گۆشەکان هەروەك بینیومانە، چەند بەرجەستەییەکی مسی هەبوو، کە بەبزمار داکوترابوون بەرگی کتێبەکە بەهۆی قفڵی کانزایی تایبەتییەوە دادەخرا. بێگومان پێویست ناکات وەها بیربکەینەوە کە هەموو ئەو بەرگانەی لەکلێساکاندا دروستدەکران، بەم ئاستە هونەرییەی کە باسمان کرد ڕازێنرابێننەوە زۆرێك لەوانە لەسەرەتاوە تا کۆتایی سادە بوون و ئەو ڕاهیبانەی کە بەرپرسی بەرگ تێگرتن بوون، لە ئاستێکی بااڵدا فێر نەدەکران. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ کات ئەمە نەدەبوویە ڕێگر لە دەسکەوتنی هونەری جوانی و سەرنج ڕاکێش و هێز و توانای ئیشی دەستی لە دروست کردنی بەرگە چاپییەکاندا.

جۆرەکانی دیکەی بەرگەکان:

لە سەدەکانی ناوەڕاستدا. جگە لەو ڕوپۆشە بەرگانەی کە ناومان هێنان، چەندین بەرگی دیکەی ناسراو هەبوو کە لە دروستکردنیدا ماددەی تر بەکاردەهێنرا.

لەو کتێبخانەیەی کە دەگەڕایەوە بۆ شازادە جان دوبێری[١٣١]، بەرگی زۆربەی کتێبەکان لە قوماشی بەگوڵ جنراوی دووراو و ڕازێنراو بەبەرگی جۆراوجۆر، دروستکرابوو.

131- Jean de Bery.

کتێبخانەکانی سەدەی دوانزەیەم تا سەدەی چواردەیەم

ئامێر و کەلوپەلەکانی کتێبخانەکان:

کتێبی کتێبخانەی کڵێساکان- هەروەك وتمان - تا نزیکەی سەدەی سیانزەیەم زۆرکات لە قەفەسی جوڵاودا، کەناوی ئارماریۆم[۱۳۲] بوو، دادەنرا و دەرگاکانی دادەخرا، لەسەدەی چواردەهەمدا جۆرێکی دیکە لە کەلوپەلی کتێبخانە دەرکەوت بەناوی دۆلابچە (قمطیر)[۱۳۳]. کە پێکهاتبوو لە جۆرێك میزی خوێندنەوە، کە ڕووی سەرەوەی مایل بوو، کتێبەکانی لەسەردادەنرا، بەڵام لەکتێبخانەکاندا، بۆ جوانی کتێبەکانیان لە ژوورێکی تایبەتدا هەڵدەچنی کە ژمارەیەك ڕەفە و قەفەس و تاقی یەکسانی هەبوو، کە لە نزیك پەنجەرەکاندا و خرابوویە پاڵ دیوارەکان. ئەم قەفەسانە کورسی بۆ دانیشتن و بۆ خوێندنەوەشی هەبوو.

لە هەندێ لەکتێبخانەکدا، کتێبەکان بەزنجیری ئاسنی بەهێز و بەدرێژییەکی گونجاو بەسترابوویەوە، لە هەمانکاتدا دەتوانرا بەئاسانی بخوێنرێتەوە، زنجیرەکە لەلایەك بەبەشی سەرەوە یان خوارەوەی کتێبەکەوە بەسترابوو، بەلاکەی دیکەشی بەپارچەیەك ئاسنەوە بە ڕەفەکەوە بەسترابوو. ئەو کتێبانەی کە بەم جۆرە دەبەسترانەوە ناودەبران بەلیبری کاتیناتی[۱۳٤]، هەندێ کاتیش ئەم کتێبانە بەکلیلێکی تایبەت دەکرانەوە.

جگە لەمانە، لەکتێبخانەدا کارێکی دیکە دەکرا ئەویش ئەوەبوو کە بۆ سوود وەرگرتن لەکتێبەکان، دەخرانە سەر عەرەبانە، بەجۆرێك کە بتوانرێت بەئەمانەت بدرێتە راهیبەکان و بتوانن لە کڵێسادا بیخوێنیەوە. تاوەکو سەدەی شانزەیەم و حەڤدەیەم دانانی کتێب لە قەفەسدا باوبوو. زۆرکات سوود لەو قەفەسانە وەردەگیرا کە لەسەر ڕووەکەی ڕەفە هەبوو، تاوەکو بتوانرێت کتێبی زیاتری لەسەر هەڵبچنرێت کتێبەکان لەسەر ئەم ڕەفانەدا دادەنران بەجۆرێك کە پشتی کتێبەکە ڕووەو ناوەوەبوو، چونکە خوێنەران گرنگییان بەرازاندنەوەی بەشی پشتەوەی بەرگەکە نەدەدا. بەڵام ئەو نەریتەی کە ئێستا باوە کە لای کتێب ڕووەو دەرەوەبێت، لەسەدەی

132- Amarium.
133- Lecrinum.
134- Libri catenati.

هەڤدەهەمەوە دەستی پێکرد. ناونیشانی کتێبەکە بەمەرەکەبێك لەسەر پەڕەیەکی کاغەزی بچووك دەنووسرا و دەدرا لە ڕوکاری دەرەوەی بەرگەوە یان دەدرا لە کەناری سەرەوەی کتێبەکە، بەجۆرێك ئەگەر کتێبەکە بەپێوە وەستابوو لەناو قەفەسەکەدا، خوێندنەوەی ناوی کتێبەکە ئاسان بێ. هەروەها هەندێ جار ناوی کتێبەکە لای خوارەوە دەنووسرا تاوەکو ناوی کتێبەکە بەئاسانی بخوێنرێتەوە.

میزی تایبەتی خوێندنەوەش هەبوو، لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتدا بەشێوازی جۆراوجۆر دروستدەکران. هەندێکیان بازنەیی بوون چەندین کتێب بەکراوەیی لەسەری دادەنرا، و خوێندنەوەی یەك بەیەکیان لە ڕێگەی سوڕاندنەوە بوو بەدەوری میزەکەدا. ئەم شێوازە هاوشێوەی کڵێسا نوێیەکان و کڵێساکانی ئەمریکایی بوو.

کتێبخانەی کڵێساکان

کتێبخانەی پەرستگاکان:

بێدنێکتیان[۱۳۵] بەتایبەتی کەسانێك بوون کە دەستیان دابووە چالاکی لەم بوارەوەدا کۆنترین کتێبخانەی کڵێساکانیان - کتێبخانەی مۆنتێ کاسینۆ[۱۳٦] بوو لەسەدەی دوانزەهەمدا. بە دەوڵەمەندترین کتێبخانەی سەردەمی خۆی دێتە هەژمار.

کتێبخانەی فلوری:[۱۳۷]

لە گرنگترین کڵێساکانی هۆزی ڕاهیبانی بێندیکتییەکانی فەڕەنسا، کە فەرمانڕەوایی هۆزی کلونی[۱۳۸] لە کەنار ڕووباری بواردا دەکرد، کڵێسای قەشە بێندیکتە، کە دروست کردنەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی حەوتەم، ناوبانگە تایبەتییەکەشی بەهۆی ئەو دیاری و گرنگی دانەوەبوو کە لەلایەن کەسایەتییە نائاییەنی و هەروەها لەلایەن کڵێساکانی دیکەوە بەو پەرستگایە دەدرا.

135- Benedictines.
136- Monte Cassino.
137- Fleury.
138- Cluny.

ئەم کڵێسایە چەندین جار بەهۆی جەنگی نۆرمانەکانەوە وێرانکرا، بەڵام پاش ئەوە درێژەی بەکارەکەی دا و ژمارەیەکی زۆری قوتابی نەك تەنها لە فەرەنسا بەڵکو لەتەواوی وڵاتانی دیکەوە لە قوتابخانەکەی ئەم کڵێسایەدا سەرقاڵی خوێندن بوون. ئەم قوتابخانەیە لە سەدەی دەیەمدا، ئەوکاتەی کە سەرۆکایەتییەکەی لەلایەن ئان ئابون[١٣٩]دا بوو زیاتر لە ٥٠٠٠ خوێندکاری هەبووە.

لەم سەردەمەدا کتێبخانەی فلێری دەرخشانێکی تایبەتی هەبوو. ئێستا بەڵگەیەکی دەستنووسمان لەبەردەستدایە کە تیادا هاتووە سەرۆکی کڵێسای ماسکاریۆس[١٤٠] لە ساڵی ١١٤٦دا باجێکی ساڵانەی دانا کە بڕەکەی ((سەدو هەشتا ((سولدی)) زێڕ بوو و ئەندامەکانی کڵێسا و بەشە پەیوەندییدارەکانی دەبوو ئەم بڕیان بدایە. ئەم باجە بۆ پارێزگاری کردنی کتێبخانە و فراوانکردنی دانرابوو. وە تا ساڵی ١٥٦٢ ئەم یاسایە بەبەهێزی مایەوە. لەوێدا هەندێ کاروبار بەڕێکرا، کە وەرگیرابوو لە هەندێ لەکتێبخانەکانی کڵێساکانی دیکەی ئەو سەردەمانە. وەك کڵێسای سان پیێری[١٤١] لە شاری چارتری[١٤٢] و پەرستگای سان تری نتی[١٤٣] لە شاری ڤێندۆم[١٤٤].

کتێبخانەی فلوری و شوێنی لەبەرگرتنەوەکەی لە سەدەی دوانزەهەم و سیانزەهەمی زایینیدا گەشتە لوتکەی گەورەیی خۆی هەرچەندە ئێستا تەنها چەند بەشێکی کەم لە پاشماوە دەستنووسەکانی کە لە هێرشەکانی پەیرەوانی مەزهەبی کالڤن[١٤٥] رزگاریبوو، بەجێ ماوە.

کلۆنی:

کڵێسای سەرەکی هۆزی کلۆنی هەر هەمان کڵێسای کلۆنییە، کە کتێبخانەکەی لەڕووی ناوبانگەوە هیچی کەمتر نەبووە لە کڵێسای پێشوو.

139- Abbon.
140- Mascarius.
141-.Saintpere.
142- Charters.
143- Sarit Trinite.
144- Vendome.
145- Calvin.

لەکاتی یەکەمین سەرۆکییەوە ((برنون))[١٤٦] لە سەرەتای سەدەکانی دەیەمدا کتێبخانەیەك زیادی کرد بۆ ئەم کڵێسایە. وەك دەڵێن لە پاشاندا ئۆدون[١٤٧] بەڕێوەبەری قوتابخانە و بەرپرسی کڵێسا، نزیکەی سەد نوسخەی بۆ پەیداکرد، یەکێك لە جێنشینەکانی بەناوی ماژولوس[١٤٨] چالاکی بەشی لەبەرگرتنەوەی فراوان کرد، بەتایبەتی ئەو نووسراوانەی کە تایبەت بووە بەپیاوانی ئایینی و هەمیشە گرنگترین بابەت بووە بۆ فێربوونی کلۆنییەکان.

لە سەدەی دوانزەهەمدا، لەسەردەمی قەشەی زانا پترۆسی گەورە[١٤٩] هەموو بەڵگەکان شایەتی لەسەر چالاکی بەرچاوی قوتابخانەی نووسینی کلۆنی دەدەن. ئەم راهیبە هەستا بەوەرگێڕانی قورئانی پیرۆز هەروەها ئالۆگۆڕی نوسخە دەستنووسەکان لە نێوان کڵێسا جۆربەجۆرەکاندا زیادی کرد. نابێت لە یادمان بچێت کە کۆمەڵێك لە رۆشنبیرانی ئەو سەردەمە لە نێوانیاندا راهیبی فەیلەسووف ئابیلارد[١٥٠] پەیوەندییەکی پتەویان بەکلۆنییەوە هەبووە.

لەو گۆڕانکارییانەی کە دواتر لەم کتێبخانەیە رووید، زانیاری ئەوتۆمان لەبەر دەستدا نییە، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی دەبێت بزانین کە تاکاتی وێران کردنی لەلایەن پەیڕەوانی کالۆنەوە لە ساڵی ١٥٦٢زدا، زۆر دەوڵەمەندبوو و بۆ کتێبخانەی فلۆرنیش هەمان بەسەرهات رووید ا.

کتێبخانەکانی دیکەی کلۆنی:

لە بەناوبانگترین کتێبخانەکانی دیکەی کلۆنی، کتێبخانەی سان مارتین دیشامپ[١٥١] لە پاریس و کتێبخانەکانی سان مارشیال[١٥٢] لە شاری لیمۆژ[١٥٣]ە.

بەڵام لە ئینگلتەرا چەند کتێبخانەیەکی گرنگیان لە کاونتربێری[١٥٤] و کڵێسای سان ئالبانس دا[١٥٥] هەبوو.

146- Bernon
147- Odon.
148- Majolus.
149- Pierre le Vénérable.
150- Abélord.
151- Saint Martin des champs.
152- Saint – Martial.
153- Limoges.

کتێبخانەی کوربی:

لەو کتێبخانە جۆربەجۆرانەی فەرەنسا کە گرنگییەکی بەرچاویان هەبووە لەکاتێك لەکاتەکاندا. کتێبخانەی سان مارتن دێ تورە[١٥٦] کە دەکەوێتە ناو کلێسای ئالکوینەوە[١٥٧]. هەروەك باسمان کرد.

هەروەها کتێبخانەی کلێسای کوربی کە لەلایەن کلێسای لوکسوی[١٥٨]یەوە دروست کرا. ئەم کتێبخانەیە شوێنێکی بۆ لە بەرگرتنەوە هەبووە و لەڕووی بەرهەم هێنانەوە، لە گەورەترین شوێنەکانی لەبەرگرتنەوە لە قەڵەم دەدرێت لەسەردەمی کارۆلێنژیدا.

لەسەدەی دوانزەهەمدا، پاپا بودجەیەکی بۆ ئەم شوێنە دیاریکرد کە هەندێکی بۆ کتێب دار و هەندێکی دیکەی بۆ بەرگ تێگرەکان دانرابوو.

پێرستێکی ئەم قۆناغەمان هەیە کە چۆنیەتی دەوڵەمەندبوونی ئەم کتێبخانەیە نیشان دەدات بەجۆرێك کە بۆ نموونە تەنها کتێبەکانی قەشە ئۆگۆستین سی و نۆ ژمارەی لە سەرجەمی ژمارەکانی ئەم کتێبخانەیە داگیر دەکرد.

کتێبخانەکانی کلێسای سان جێرمان دیپیرێ:[١٥٩]

ماوەیەکی کەم پاش بلاوبوونەوەی گەنجینەکانی کوربی لە رۆژگاری جەنگە ئایینییەکان دا، بەشێکی لە سەدەی حەڤدەیەمدا بوو بەمولکی کتێبخانەی کلێسای سانجێرمیان دیپیرێ کە لە بەناوبانگترین کتێبخانەکانی پاریسە، و پاشان بەبەڕێوەبەرایەتی قەشەی بێندێکتی مان ماور[١٦٠] گەشەی سەند. کۆمەڵە کتێبەکانی سان جێرمییان، ئێستاش لە کتێبخانەی نێودەوڵەتی پاریسدا بوونی هەیە.

154- Canterbury.
155- Saint – Albans.
156- Saint. Martin de Tours.
157- Alcuin
156- Saint Mortinde Teurs.
157- Alcuin.
158- Luxeuil.
159- Saint Germion despres.
160- Benedictines de Saint – Maur.

هەروەها نوسخەی دەستنووسی دیکە هەیە کە لەکوربیەوە بۆ شاری ئامین[١٦١] وەیان بۆ کتێبخانەی ئیمپراتۆری، کە ئێستا بەکتێبخانەی گشتی ناودەبرێت، واتە بۆ شاری لینیگراد گواستراوەتەوە.

کتێبخانە لاوەکییەکان:

لەناودارترین کتێبخانە ئاگۆستینییەکان دەتوانین ئاماژە بەکتێبخانەی سان جینیڤێف[١٦٢] بکەین، کە کتێبخانەی ئێستای شاری پاریس لەم ناوەوە هەڵجێنراوە. هەروەها کتێبخانەی سان ڤێکتۆر[١٦٣] کە ناوبانگی لەسەردەمی پاشای یەکەمی فەرەنسادا ئاشکرابوو، ئەم کتێبخانەیە بەهۆی هەڵبژاردنی گرانبەهاترین کتێبەکانەوە، لەگرنگترین کتێبخانەکانی شاری پاریس بوو لە سەدەی سیانزەهەم و چواردەهەمدا.

ئەو هۆزە ئاینییانەی کە پاشتر دروستبوون، بەتایبەتی هۆزی راهیبانی فرانسیسکن و دومینیکن، چەندین کتێبخانەی گرنگیان لە پاریس و جێگەکانی تردا بونیادنا. بەڵام لە ئیتاڵیادا دەتوانین ئاماژە بەکتێبخانەکانی کلێسای سان پاوڵ[١٦٤] و سان جان[١٦٥] لە ڤینسیا بکەین لە ئەڵمانیاش دا ئەم جۆرە کتێبخانانە هەبوون و دەتوانین ناوی کتێبخانەی ئانابێرگ[١٦٦] لە ساکسونی بهێنین. بەڵام لە ئینگلتەرا ئەو قەشە تویژەرەوانەی کە چوونە ئەو شوێنە چەندین کتێبخانەیان لە لەندەن و ئۆکسفۆرد دروست کرد.

161- Amiens.
162- Saint. Geneviéve.

163- Saint. Victor.
164- Saint – Paul.
165- Saint – Jean.
166- Annaberg.

پەیوەندیی نێوان کتێبخانەکان

دانانی یەکەمین فەهرستی گشتی بۆ کتێبخانەکان:

پێویستە ئاماژە بەو بیروبۆچوونە نوێیەی قەشەکانی فرانسیسکن بکەین، دەربارەی ئامادەکردنی فەهرستێکی گشتی بۆ قۆناغەکانی سەدەکانی ناوەڕاست.

لە کۆتایی سەدەی چواردەهەمدا، بۆ شەست کلێسای ئینگلیزی داوانامە نێردرا کە داوای فەهرستی کتێبەکانیان کردبوو. بەهۆی وەرگرتنەوەی وەڵامی ئەو داواکارییە، دانانی فەهرستێك بۆ کتێبە ئینگلیزییەکان[١٦٧] ئامادەکرا. ئێستاش لەکتێبخانەی بۆدلیانە[١٦٨] لە ئۆکسفۆرد. ئەم کارە کۆنترین گۆڕانکاری زانراوە لە بواری دروستکردنی فەهرستێکی گشتی بۆ چەندین کتێبخانە. لەم فەهرستەدا زانیاری تایبەت هەبوو کە شوێنی پارێزگاری کردنی هەر کتێبێکی دیاری دەکرد، لە ئەڵمانیاشدا هەندێ لە کلێسا دەبینین کە فەهرستی کتێبخانەکانیان لەگەڵ یەکدا ئاڵوگۆڕ کردووە.

کتێبخانەکانی هۆڵەکانی کۆبوونەوەی کلێسایی:

تاوەکو ئێستا وتەکانمان دەربارەی کتێبخانەکانی خودی پەرستگاکان بووە، لەبەرئەوە لە سەدەی نۆزدەیەمدا هۆڵەکانی کۆبوونەوە لەکلێساکانی (کاتدرال)دا هەبوو، هەر شوێن کۆبوونەوەیەك قوتابخانەیەکی هەبوو. لە دوایدا کۆمەڵە کتێبێکی بەنرخ خرایەسەر کاتدرالێ شارتر. کتێبخانەی شارتر تا ئەمڕۆ ماوەتەوە. هەروەها باسی کلێسای کاتدرالێ لیۆنیش دەکەین وەك پێشتر لە شوێنی لەبەرگرتنەوەی دوایین. هەروەها کتێبخانەکانی کامبرێ[١٦٩]و روێن[١٧٠] و کلیرمۆنت[١٧١]یش هەبوون. تەنانەت هەندێك لەم کتێبخانانە لەڕووی یاسای ناوخۆ و بەهای پێکهاتووە گرانبەهاکانی لە کۆمەڵە کتێبەکانی پەرستگاکانی دیکە بالآتر بوون.

167- Registrum Librorum Angliae.
168- Bodleian.
169- Combrai.
170- Rouen.
171- Clermont.

کتێبخانەکانی پاپا لە ئاڤینۆن:[١٧٢]

لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، کۆمەڵێك کلێسای گرنگی دیکە هەبوون کە پاپاکان لەوکاتەی ئاڤینۆیان کردە پەناگای خۆیان دروستیان کردووە، بەڵام پشتیوانی سەرەکی ئەم کتێبخانانە ئەو دیاریانە بوون کە پێشکەش دەکران. وەیان دەستگیربوونی کتێبخانەی پیاوە گەورەکانی کلێسا بوو دوای مردنیان هەروەها چالاکییە ئەدەبییەکانی ناو کۆشکی پاپاش، لە دەوڵەمەندکردنیانی یارمەتیدەربوو. ئێستاش فەهرستی ئەو کتێبخانەیەمان لەبەر دەستدایە. ئەم فەهرستە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵەکانی ١٣٧٥-١٣٦٩ی زایینی. لەم فەهرستەوە تێدەگەین کە ئەم کتێبخانەیە زیاد لە دوو هەزار بەرگ کتێبی هەبووە و سەرەڕای کۆمەڵە کتێبە سەرەکییەکانی تایبەت بەیاسا و رەوشتە ئایینییەکان، ژمارەیەکی زۆر لە دەست نووسە کۆنە کلاسیکی و یۆنانییەکانی دەگرتە خۆ کە بۆ زمانی لاتینیش وەرگێڕابوو.

شایەنی باسە پاپاکان لەکاتی بەجێهێشتنی شاری ئاڤینۆن و گەڕانەوە بۆ بارەگای سەرەکی خۆیان لە شاری رۆمادا تەنها ژمارەیەکی کەمیان لەم کتێبانە لەگەڵ خۆیاندا بردەوە و پاشماوەکەی هەندێکی خرایە سەر کتێبخانەی نێونەتەوەیی پاریس و هەندێکی دیکەش بوویە مۆڵکی خانەوادەی بۆرگێس[١٧٣] و پاشان لە ساڵی ١٨٩٩دا ڤاتیکان لەوانی کڕییەوە.

کتێبخانەی زانکۆکان:

قەشەکانی فراسیسکن و دوینیکن کە پێشتر ناومان هێنان، رۆڵێکی گرنگ و تایبەتیان دی لە دروستکردنی زانکۆکان لە سەدەی سیازدەهەمدا. ئەم زانکۆیانە پەیوەندییەکی بەهێزی لەگەڵ کلێسادا هەبووە، لە ناودارترین زانکۆ کۆنەکان، زانکۆی پاریسە کە کۆلێژە سەرەتاکانی راهیبێك بەناوی رۆبێرت دۆسۆربۆن[١٧٤] دروستی کرد. هەروەها ناوی زانکۆی سۆربۆن لەم ناوەوە وەرگیراوە. هەروەها زانکۆکانی پادۆڤا[١٧٥]و بۆلۆنا و [١٧٦] زانکۆی دووەمیان ناوەندێکی بەناوبانگ بوو بۆ فێربوونی یاسای رۆمی کە ئەوکاتە رەواجی هەبوو. هەریەك لەم زانکۆیانە

172- Avignon.
173- Berghese.
174- Robbert desorbon.
175- Podova.
176- Bologna.

کتێبخانەیەکیان هەبوو کە لەڕووی گرنگی لەیەکتر جیاوازبوون، لەوانەیە گەورەترینیان سەر بەکۆلیژە جۆربەجۆرەکانی پاریس بووبێت. جگە لەمە هەر کۆلیژێك کتێبخانەیەکی تایبەت بەخۆی هەبوو. رۆبێرت دوسۆربۆن کتێبەکانی خۆی کردە دیاری بۆ ئەو کۆلیژەی کە بونیادی نابوو. لەوێدا کتێبخانەیەکی گرنگی دیکە هەبوو و سەر بەکۆلیژی ناڤاری بوو[۱۷۷]. هەر خوێندکارێك[۱۷۸] کە خوێندنی تەواو دەکرد، دەگەشتە پلەیەکی بەرزی ئایینی و یان بەپلەیەکی کلێسایی دەگەشت بەبەخشینی بڕێك پارە وەیان بەکۆمەلێك کتێب بەشداری لە فراوانکردنی ئەو کتێبخانەیەدا دەکرد. کتێبخانەی سۆربۆن لە دوو بەش پێکهاتبوو. کتێبخانەی گەورە ئەو کتێبانەی تێدابوو کە زۆر دەخوێنرانەوە و ئەو کتێبانە بەزنجیر بەسترابوونەوە. بەڵام کتێبخانەی بچووك ئەو کتێبانەی تێدابوو کە چەندین نوسخەی هەبوو، وەیان ئەو کتێبانەی کە کەمتر سوودی لێوەردەگیرا ئەم کتێبانەش بە ئەمانەت دەدران نرخی ئەو بارمتەیەی کە دەدرا بەئەندازەی نرخی کتێبەکە بوو، نرخی ئەم کتێبانە لە فەهرستەکدا نووسراوە.

بینای کتێبخانەی کۆنی ناڤارێ تا ساڵی ١٨٦٨ ز بەپێوە مابوو. کتێبخانەیەکی دیکە هەبوو کە بەنزیکەی بەدرێژایی ئەم ماوەیە پایەدار و بەهێزبوو مەبەستمان کتێبخانەی هۆڵی کۆبوونەوەی کاتدرائی نوێۆنە[۱۷۹]، بینایەکی سەرسوڕهێنەری هەیە کە هەمووی لە دار دروستکراوە.

ئەم کتێبخانە تەنها بینای سەدەکانی ناوەڕاستە کە لە فەرەنسادا بەپێوە ماوە لقێکیشی هەیە. لەگەڵ ئەمەشدا بەشی ناوەوەی بەشێوازی بیناسازی نوێ دروستکراوە. زۆری نەخایاند کە هێدی هێدی چەندین زانکۆی نوێ بەدرێژایی سەدەی چواردەهەم لە ڤییەنا و پڕاگ کرانەوە، پاشان کامبێرج و ئۆکسفۆرد و چەندینی تر. ژمارەیەك زانکۆ کرایەوە کە هەمان توانا و لێهاتوویی ئەو زانکۆیانەی دیکەی هەبوو کە باسمان کرد. لەوانەش هەبوونی کتێبخانەی تایبەتی.

177- Navarre.
178- Alma Matter.
179- Nogon.

پێشکەوتنی بازرگانیی کتێب:

دروستبوونی زانکۆکان هەلێکی گونجاوبوو بۆ چالاکی و جموجۆڵی بازرگانی کتێب کە لەسەدەکانی ناوەڕاست و پێش دروستبوونی زانکۆکان ئەم کارە پێشینەی نەبووە و بەکەمی ئەنجام دراوە.

لەڕاستیدا تەواوی یەکێتییەکان و خاوەن ئیمتیازەکان و کاربەدەستانی پیشەسازی کتێب، لەگەڵ زانکۆکاندا پەیوەندییان هەبوو. لە ناویشیاندا دەتوانین ناوی چینی کتێب ناسان[۱۸۰] و جوانکاران [۱۸۱] و دەباغەکان[۱۸۲] و بەرگ سازان[۱۸۳] پاشان ناوی خودی کتێب فرۆشان[۱۸٤] بهێنین. تا ئەمڕۆش وشەی ستەیشنەر[۱۸۵] کە لە زمانی ئینگلیزیدا بەکاردەهێنرێت و ئاماژە بەکتێب فرۆش و کتێبدار دەکات.

تەواوی ئەم پیشەوەر و کتێب فرۆشانە ئەو یاسا وردەی کە بۆ چاودێری کردنی زانکۆکان دانرابوو، قەبوولّ کردبوو. بۆ نموونە فرۆشیارانی کتێب بەلێنیان دابوو کتێبی فێرکردنی دوور لە هەڵەی چاپ بهێنن. بەپێی بەلێن نامەکان بەئەمانەت بەخوێندکارانی بدەن تاوەکو لەسەری بگرنەوە و کۆپی بکەن.

هەروەها جگە لە حەق دەست نەیاندەتوانی بەزیاتر کتێبەکان بفرۆشن و قازانجەکەشی نەدەبوو لە بڕێکی دیاریکراو زۆرتر بێت. بەڵام هەرچەندە لەم سەردەمەدا چالاکی و جموجۆڵی ئەم بازرگانییە سنووردار بوو، بەڵام سوود و قازانجێکی گونجاویشی هەبوو. چونکە ژمارەیەکی زۆر فرۆشگای کتێب لە پاڵ زانکۆ نوێیەکان، بەتایبەت لە دەوروبەری زانکۆی پاریسدا دانرابوون.

لەگەڵ هەموو ئەمانەدا کەسی فرۆشیار بۆ ئەوەی داهاتەکەی زیاد بکات، لە هەمانکاتدا خۆشنووسی و کتێب فرۆشیی دەکرد وەیان بەرگ تێگرتن و کتێب فرۆشیی دەکرد.

180- Bibliographarii.
181- Rubricators.
182- Pergolami.
183- Bibliopeges.
184- Stationarii.
185- Stationer.

چەندین یاسای تایبەتی بازرگانی کردنی کتێبمان لەبەردەستدایە کە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٢٥٩ زایینی لە شاری بۆلۆنا. هەروەها هەندێکی دی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵەکانی ١٢٧٥-١٣٢٣ لە پاریس و لە پاش ئەوە یاسایەکی پێ پەردە و ئاشکرا ساڵی ١٣٤٢دا بۆ جێبەجێکردنی دانرا، بەگوێرەی ڕێ و شوێنی کتێب فرۆشان لە پاریس، وەها دانرا کە بەئاگاداری سان قان پۆرت - لاتن[١٨٦] هەموویان بەکۆمەڵ لەگەڵ گرووپ و دەستەکانی زانکۆدا هاوبەشییان دەبێت.

یاسای زانکۆکانی ئەڵمانیاش چەندین بڕیاری تایبەت بەکتێب فرۆشانی دەگرتەخۆ. هەرچەندە ئەم یاسایانە بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ نەمایەوە ئیتاڵیا و فەڕەنساش بەهەمان شێوە ئەم قۆناغەیان تێپەڕاند. یاساکان تا ئەندازەیەک پەیوەندیی بەوەوە هەبوو کە خوێندکاران دەبێت زۆر کات کتێبی وانەکانیان بەدەستی خۆیان لەسەر دەستنووسی مامۆستاکان بنووسنەوە و کارەکەیان لەم بوارەدا وەک زانکۆکانی ڤییەنا و پراگ بوو.

شێوازی گوتیک لە هونەری کتێب ڕازاندنەوەدا (کتێب ئارایی):

لە نزیکەی ناوەڕاستی سەدەی دوانزەیەمدا، شێوازی گوتیک لە فەڕەنسادا دەرکەوت پاشان لە شوێنەکانی دیکەدا بەتایبەت لە ئەڵمانیادا ڕەواجی پەیداکرد. لە دواییدا کاریگەرییەکەی لەسەر هونەری کتێب ڕازاندنەوە ئاشکرابوو.

نووسینی گوتیک:

زانیمان کە چۆن پیتە بچووکەکانی کارۆلینژی تا ئەندازەیەک شێوە بازنەییەکەی خۆی لەدەستدا، گۆڕا بۆ پیتی باریک تر و نزیکتر لە یەک. هەروەها گۆشەی تەسک تر، ئەم نووسینەش بەنووسینی گوتیک ناوی دەرکرد. لە شێوازی کەوانەی ڕۆمی ناوەندەوە کە شێوەی نیوە بازنەی هەبوو گۆڕا بۆ شێوەی کەوانەی نوک تیژی گوتکی و پیتەکان لە یەکتر نزیک بوویەوە. تاڕادەیەک ئەگەر دوو پیت بەیەکترەوە بنووسانایە ئەو دوو پیتە دەگۆڕا بۆ یەک پیت. بەڵام لە نووسینە پیتە گەورەکانی بنەما ئایینییەکاندا، نووسینی گوتیک بەبەراورد لەگەڵ

186- Saint Jean – portelalih..

نووسینی گەورەی گوتیکیدا کە جوانکاریشی تێدا دەکرا زۆر کات گەورەتربوو، ئەوە هەمان ئەو نووسینەیە کە بەشێوازی کتێبە پیرۆزەکان لێك دەدرێتەوە.

جوانکاریی گوتیک:

ئەم شێوازە تازەیە لە هونەری میناتۆریشدا پەیدابوو، بەجۆرێك کە دەبینین پیتە گەورە وێنە کێشراوەکان کە بەتەواوەتی گۆڕابوون بۆ جوانکاری و تاڕادەیەك شێوە بنچینەییەکەی خۆی لەدەست دابوو، دووبارە گەڕایەوە بۆ شێوەی پیت لە هەمانکاتدا شێوەی پیتی یەکەم درێژ کراوەتەوە. ئەم گۆڕانکارییە بریتییە لە وێنەی هێڵی بەرز و لەناویەك وەیان هێڵی لیك ئاڵ و یان لق و پۆپی ڕازێنراو کە هەموو لاکانی داپۆشیبوو لە شێوەی گیای وشکی گەنمی ئاڵتونیدا ڕازێنراوەتەوە. شێوازی گوتیك لە خودی میناتۆرەکانیشدا نەك تەنها بە وێنەی چوارچێوە وەك مارپێچەکاندا دەرکەوت کە ئەمەش جوانکاری تەلارسازی گوڵێکی نیشان دەدات، بەڵکو ئەم شێوازە لەلاواز نیشاندانی کەسەکان دەرکەوت، لەڕێگەی کێشانی وێنەکانیانەوە بەشێوەی دەست و قاچی درێژ و پانی کەمی شانەکانیشدا، خۆی دەخستەڕوو، بەڵام لە بنەڕەتدا ئەو شێوانەی کە لە جوانکاری ئالتونی وەیان چوارگۆشەی داپۆشرابوون، لەم ڕازاندنەوەدا دەبینرا، بەواتایەکی تر چیدی حەزیان لە دەرخستنی ئەندازەی شێوەکان نەبوو. تایبەتمەندییەکی تری هەیە کە پێویستە خوێندنەوەیەکمان هەبێت بۆ ئەو سەردەمەی کە پەیوەندی بەوێنە ڕەنگکراوەکانەوە هەیە. ئەو تایبەتمەندییەش بریتییە لە وێنەی دیمەنی سروشتی لە کۆتایی دیمەنە وێنە کێشراوەکاندا. ئەم ڕووداوە گەورەی میژووی وێنەسازی نوسخە دەستنووسەکان، لە سەدەی دواتردا دەرکەوت. لە میناتۆرەکاندا جولانەوەو شێوازی هونەرمەندە پێشینەکان. کە لەسەردەمە کۆنەکاندا هەبوون بەرچاو نەدەکەوت و جێگەی بەشێوازەکانی ئەو قۆناغە پڕبوویەوە. ئەو دیمەنانەی کە لە کتێبە پیرۆزەکاندا هەبوو لەسەدەی چواردەهەم و پانزەهەمدا لە سەرزەوییە پیرۆزەکانەوە گوازرایەوە بۆ ئەوروپا بەجۆرێك کە زۆرێك لەم وێنانە زانیاری تایبەتی ئێمەی لەسەر خو و نەریت و بۆنەکانی سەدەکانی ناوەڕاست زیاد دەکات.

لەناوەڕاستەکانی سەدەی پانزەهەمدا دیاردەیەکی گشتی دەرکەوت ئەویش ئەوەبوو کە جوانکاری لاکان لە پیتە گەورە سەرەکییەکان جیانەدەبوویەوە و جگە لەوەی کە ئەم جوانکارییانە سەربەخۆبوون و لە شێوەی گەلای درەختان و ئەو گوڵانەی کە بەتەواوی لەگەڵ و

گولّی سروشتی دەچوون. وێنە کێشرابوون و لە نێوان ئەمانەشدا وێنای بالّندەکان لە حالّەتی فڕیندا وێنە کرابوون. میّرووەکانیش لەسەر رووی خوارەوەی پیتە ئالتوونییە تۆخەکاندا دانرابوون و تارادەیەك جێگەی ئەو ئالتونە درەخشانەی گرتەوە کە بۆ رازاندنەوەی نوسخە دەستنووسەکان لە رابردوودا بەکاردەهێنرا.

کتێب دۆستی و کتێب رازاندنەوە لە فەڕەنسا لە سەدەکانی چواردەهەم و پانزەیەمدا

هاوڕێیانی کتێب لەنێو پاشایان و فەرمانڕەواياندا:

بەنزیکەیی لە سەردەمی ئاگۆستونەوە تاوەکو چارلی پێنجەم. ناوی پاشاکانی فەڕەنسا لە نوسخە دەستنووسەکاندا کە نەخش و نیگار و وێنەی نایابییان هەبوو، جێگرکرابوو. لە نموونەی ئەوانە کتێبە پیرۆزەکان و کتێبی سروود و پارانەوەکان و چەندینی دیکەیە. نموونەی ئەوانە ئەو نووسراوانەیە کە سان لویس[187] (لویسی نۆیەم) فلیپی سێیەم هەڵیان بژاردووە لەناو کتێبە هونەرییە جۆراوجۆرەکاندا. ئەوەی کە جان لی بۆن[188] بەدرێژایی فەرمانڕەواییەکەی بەهۆی زۆر حەز لێبوونی ئەدەبیات بەدی هێنا، بۆ کوڕەکەی چارلی پێنجەم (چارلی زانا) شازادەکانی ئانجۆو[189] برگاندی بەجێ ما لەم رووەوە دەتوانین چارلی پێنجەم بەدامەزرێنەری راستەقینەی کتێبخانەی پاشایەتی دابنێین. ئەو کتێبخانەیەی کە لەکاتی مردنیدا زیاد لە هەزار نوسخەی دەستنووسی هەبوو، زۆربەی بە قەیسەر لوفێری سپاردبوو، لە ساڵی ١٣٧٣دا بەڕێوەبەری ئەو کتێبخانەیە بەناوی جیل مالیّت[190] فەهرستێکی بۆ دروست کرد کە تا ئەمڕۆ هەرماوە و زانیارییەکی زۆرمان لێوەرگرت، لەوانە گرنگیدانی پاشا بەزانستە نەزانراو و نەناسراوەکان.

بەڵام جان دوبێری لە خۆشەویستی کتێبدا و پەرۆشی رازاندنەوەیدا توانی پێشی هاوڕێیەکەی چارلی پێنجەم بکەوێت. ئەو تەنانەت بۆ دروستکردنی کتێبخانەیەك بڕێکی زۆر پارەی سەرف کرد کە بوویە هۆی سەرسوڕمانی خەڵکانی ئەو سەردەمە بەجۆرێك کە بەجوانترین

187- Saint Louis.
188- Jean lo Bon.
189- Anjou.
190- Gilles Malet.

کتێبخانەی ئەو سەردەمەیان دەزانی. پلە بەرزی ئەم کتێبخانەیە تەنها لەڕووی گرنگی دانی فەرمانڕەوا بۆ کتێب نەبوو، بەڵکو لە تەواوکاری هونەری شاراوەی ئەو شوێنەدابوو کە داهێنانکاری وێنەکێشان لەم سەردەمەدا رەهەندەکانی ئەم تەواوکارییەی فەراهەم کردبوو.

وێنەکێشە نائاینییەکان:

هێشتا هونەری میناتۆرەکان لەسەردەمی کلێساکان نەڕۆشتبوویە دەرەوە. هێدی هێدی پەیوەندی ئەم هونەرە بەکەسانی نائاینییەوە زیادی کرد بەجۆرێك ژمارەی نوسخە وێنەکێشە نائاینییەکان بەدرێژای سەدەی سیانزەهەم لەوپەڕی دەستەڵاتی رژێمی فوئدالیتە لەنێو پیاوانی کۆشك و بەندە و دیلەکان و پیاوماقوڵاندا زیادی کرد و تەنها تایبەت نەبوو بەکتێبی ئاینییەوە، بەڵکو کتێبە نائاینییەکانیشی دەگرتەوە وەك: میّژوو، رۆمان و داستانە درامایییەکان.

جان پۆسێل:[191]

بەناوبانگترین وێنەکێشە نائاینییەکان لە سەدەی چواردەیەمدا جان پۆسێلە گرنگترین ئەو کتێبەی کە وێنەسازیی بۆ کرد دوعای بێلڤێل[192]ە کە ئێستاش لە کتێبخانەی نێونەتەوەی پاریسدا دانراوە ئەم کتێبە کتێبێکی دلّگیرە. چونکە هاوئاهەنگی و پێکەوەبوونی هەیە لە نێوان نووسین و وێنەدا و هەروەها کۆکردنەوەیەکی جوان دەردەکەوێت لە نێوان شێوەی ئاژەلاّن و گوڵەکاندا و چەندین وێنە کە بەراستی نیشاندەری سروشتێکی رەهایە. جگە لەمانە چەندین چوارچێوەی دلّگیری تێدا بەدی دەکرێت. ئەو کتێبانەی کە لەگەلّەری ژان پۆسێلدا دەهاتنە دەرەوە لە هونەری فەڕەنسادا کاریگەرییەکەی زۆری هەیە لە رەنگرێژکردنی نوسخە دەستنووسەکاندا. تا ئەو جێیەی کە زۆرینەی قوتابییەکانی لە کۆشکی پاشایەتی و دەربارێدا سەرقاڵی خزمەتکردنی ئەم هونەرەبوون.

191- Jean Pucelle.
192- Belluille.

قوتابخانەی فلامینکی فەڕەنسایی:

گرووپەك لە هونەرمەندانی فلامینکی لەسەردەمی ژان پۆسێلدا بەدرێژایی نیوەی یەکەمی سەدەی چواردەیەم بۆ نیشتەجێ بوون هاتنە پاریسەوە، لەراستیدا هونەری رەنگکردنی نوسخە دەستنووسەکان لە سەرزەوییە نزمەکاندا (ئەسکەندەناڤیا)، هاوڕێ و لایەنگرانێکی پەیداکرد کە لەڕووی پەرۆشی و حەز لێبوونەوە کەمتر نەبوو لەهاوشێوەکانی لە فەڕەنسادا، هۆی ئەمەش ئەوەبوو کە ئەو شارانە زۆر بچوکتربوون لەوەی کە بتوانن هەموو بەرهەمەکانیان ساغ بکەنەوە. ئەم بابەتە، زۆرێك لە هونەرمەندانی ناچار بەکۆچکردن کرد. هونەرمەندانی فلامینکی نیشتەجێی پاریس کاریگەرییەکی بەرچاوی لەسەر هونەری فەڕەنسی بەجێ هێشت و هەروەها لە جیهانی هونەردا، قوتابخانەی فەڕەنسی فلامینکی دروست بوو. لە ڕاستیدا ئەو هونەرمەندانەی لە قوتابخانەی ژان دوبێری دا کاریان کردبوو، تایبەت بەم قوتابخانەیە بوون. چونکە ئەوانی راسپاردبوو کە زیاد لە ٣٠٠ نوسخەی دەستنووس جوانکاری بۆ بکرێت و بەدیمەنە دڵڕفێنەکانی خەڵکی فلاندەرز بڕازێنرێتەوە و لەو رووەوەی لە بواری مێژوودا زانیاری یەکیان هەبووە، دەبینین هەمیشە لەکەس و دیمەنەکانی ناو تەوراتدا جۆرە جلوبەرگ و رازاندنەوەیەکییان پێدەدا کە تایبەت بوو بەبارودۆخ و ماڵ و بژێوی خۆیان. لەم ڕێگەوە ئێمە ئاشنا دەکەن بەو خاڵانەی کە بە ژیان و خونەریتی باوی فلاندەرز لە سەدەکانی چواردەهەم و پانزەیەمدا. لەنێو ئەو هونەرمەندانەی کە ژان دوبێری دایمەزراندبوون دەبێت ناوی ژاکمار دو هێسدن[١٩٣] پۆل دولێمور[١٩٤] بهێنن، کە یەکەمیان لە جوانی وێنەکێشان و شارەزایی ڕەنگ کردندا لە ژان پوسێل دەچوو، بەڵام دووەمیان یەکەم کەس بوو کە ڕەگەزی دیمەنی سروشتی لە ڕەنگرێژکردنی نوسخە دەستنووسەکاندا دروست کرد. ئەو لەگەڵ براکەیدا بەشداری کرد لە وێنەکێشانی کتێبی ناوداری ساتەکانی پاڕانەوە[١٩٥] لە داناوی شازادە جان دوبێری. ئەم کتێبە ئێستا لە مۆزەخانەی کۆندی[١٩٦] لە شانتیلی[١٩٧] پارێزراوە. شێوە و وێنەکانی بەسەرسوڕهێنەرەکانی هونەری ڕاستەقینە دادەنرێن.

193- Jacquemart de Hesdin.
194- Polde Limourg.
195- Tres Riches heures.
196- Conde.
197- Chantilly.

لەکۆتایی شێوەکانی ئەم کتێبەدا نەخشەی زۆرێك لە کۆشکەکانی پاشایەتی و کۆشکی فەرمانڕەوایی دەبینین: وەك کۆشکی لوفیز و کۆشکی ڤین سین[١٩٨] و چەندین کۆشکی دیکە کە هاوشێوەی ئەمانەیە. کتێبی ساتەکانی پارانەوە بریتییە لە چەند کۆمەڵێکی بچووك لە دوعا کە لە چەند ساتێکی دیاریکراوی شەوورۆژدا دەخوێنرایەوە. ئەم کتێبانە لە سەدەکانی چواردە و پانزەدا زۆر ڕێزی لێ دەگیرا.

دوای مردنی جان دوبێری لە ساڵی ١٤١٦ قوتابخانەی فەڕەنسی فلامینکی بویە پەناگایەك بۆ فلیپی پزیشکی شازادەی برگاندی کە کۆشکەکەی لەڕووی جوانییەوە زۆر زیاتربوو لەکۆشکی پاشایەتی فەڕەنسا. ئەو بۆ بونیادنانی کتێبخانەیەکی بەشکۆ هەوڵێکی زۆری خستەگەڕ. تا ئەوەی ناوبانگێکی فراوانی پەیداکرد و بەگەورەترین ئارەزوومەندانی کتێب دانرا، بەجۆرێك کە خۆشنووسان و وێنەکێشان لەسەر دەستی ئەو هونەرە فێربوون.

هەرچەندە هەندێك لە کتێبەکانی بەپەلە نووسراوە، و بەهێزی و تووندییەکی بەرچاوی نەبوو، بەڵام هەندێکی دیکە لە کتێبەکانی کێبڕکێ لەگەڵ کتێبەکانی جان دوبێریدا دەکات.

بەکورتی لە کتێبخانەکانی شازادەکانی برگاندی نۆ فەهرستمان لەبەر دەستدایە کە هەموویان پشتگیری پلەوپایەی ئەم کۆمەڵە کتێبە دەکات کە بەدەستی هێناوە لە بەرامبەر فەهرستی کتێبەکانی سەدەکانی ناوەڕاستدا.

جان فوکێت:[١٩٩]

ئەو کاتەی کە قوتابخانەی سروشتی فەڕەنسی فلامینکی چالاکیی هەبوو. لە شاری تور[٢٠٠] هونەرمەندی گەورە ژان فوکێت، گەورەترین وێنەکێشی نوسخە دەستنووسەکانی فەڕەنسا کە کارتێکراوبوو بەهونەری فلامینکی و هونەری ئیتاڵی، سەرقاڵی کاربوو، بۆ ڕژاندنی ئەم کاریگەرییانە بۆ ناو قاڵبێکی ڕەسەن و داهێنانکارییانە، بەجۆرێك لێهاتوویی لەخۆ نیشاندا، بۆ بە دامەزرێنەری قوتابخانەیەکی تایبەت لە فەڕەنسا. تەنانەت توانی لە زۆرێك لە هونەرمەندە

198- Vincenne.
199- Jean Foucquet.
200- Tours.

گەورەکانی پێش خۆی پێش بکەوێت. نەك تەنها لەڕووی جوانی ڕەنگ و پاکی شێوەکانەوە بەڵکو لە واتای قوڵ و سروشتی شێوەکانیشەوە لەوان پایە بڵندتر بێت.

لەبۆچوونی ئەودا وێنە ڕوونکەرەوەیەکی ڕاستەقینەی ناوەڕۆکی نووسینەکە بوو نەك وەك هونەرمەندەکانی پێش خۆی کە تەنها بۆ ڕازاندنەوە دادەنرا. هەروەها دیمەنە سروشتییەکانی، جادوی ڕاستەقینەی هونەری فەڕەنسی بوو.

ژان فوکێت لەسەردەمی چارلی حەوتەم و لویسی پانزەهەمدا، لە کۆشکەکانیاندا خزمەتێکی زۆری کرد. هەروەها بۆ زۆرێك لە لایەنگرانی کتێب و ناودارانی ئەو سەردەمەی خۆی وەك جان دارما گناك[201] و دۆك تیمۆر[202] ئیتن شافالیێری[203] وەزیری دارایی فەڕەنسا، کاری کردووە، ئەو وێنانەی کە ئەو لە کتێبی ساتەکانی پاڕانەوەدا بۆ ئیتن شاڤا لێری کێشاوە لە سەرنج ڕاکێشترین وێنەکانە و ئێستا لەمۆزەخانەی کۆندیە پارێزگاری لێ دەکرێت.

کۆمەڵە کتێبەکانی تایبەت بەچینی مامناوەندی خەڵکی

جگە لە دیوانی فەرمانڕەوایان و خانەدان و پیاوماقوڵان و کڵێسا و پەرستگا و زانکۆکان بڵاوبوونەوەی کتێب لە سەدەی ناوەڕاستدا لەناو خەڵکیدا زۆر کەم بوو.

گرانیی کتێب:

کتێب خوێندنەوە لەرۆمانی کۆندا بەزۆری بۆ چینە باڵاکانی کۆمەڵگا سنووردار کرابوو و گرانی کتێب لەم سەردەمەدا یارمەتی کتێب خوێندنەوەی نەدەدا، چونکە نرخی پێست هەمیشە لە بەرزبوونەوەدا بوو و لە نێوان ئەو بەڵگانەی کە ئەم بابەتە دەسەلمێنن، پڕکردنەوەی پەڕەی نووسراوەکان بوو هەتاوەکو کۆتایی و ئەگەر ناوەڕۆکی نووسینەکە بەس نەبوو بۆ پڕکردنەوەی پەڕەکان و واباوبوو کە نوسخە دەستنووسەکانیان بەنووسراوێکی دیکە پڕ دەکردەوە. هەروەها ئەو کەسانەی کە بەکرێیەکی کەم کاریان دەکرد وەك چینی کۆیلە و بەندە ڕۆمییەکان، هێدی

201- Jean d'Armagnac.
202- Nemours.
203- Etienne chevalier.

هێدی بەرەو نەمان دەچوو. دەڵێن کۆنت نانجۆ لە سەدەی دەیەمدا بۆ لەبەر نووسینەوەی نوسخەیەك لە کتێبی ئامۆژگاری، دوو سەد سەر بەرخ و سێ پێوانە گەنم ژمارەیەك پێستی چەقەڵی داوە وەك کرێی نووسین. هەروەها کتێبێکی پارانەوەش هەبوو لەدوو بەرگدا کە لە کۆتایی سەدەی چواردەهەمدا بەنزیکەی دوو سەد فرانکی زێر فرۆشراوە. بێگومان ئەم نموونانە مشتێکی خەروارێکە، بەڵگەیە لەسەر گرانی کتێب لەم سەردەمەدا.

کاریگەریی چینی مامناوەند:

گەیشتنی چینی مامناوەندی خەڵکی بەو پلە فەرهەنگی ئابووریەی کە پێویستە بۆ کۆکردنەوەی کتێب. تەنها لەسەدەی چواردە و پانزەدا ئاسانکاری بۆکراوە. بەدڵنیاییەوە کتێبخانە تایبەتییەکانی چینی مامناوەند گرنگیی بە فەرهەنگی لاتینی نەدەدا. هەروەك ئەوەی کە کتێبخانەی کڵێسا و پەرستگا و زانکۆکان جەختیان لەسەر دەکردەوە.

بێگومان ئەم کتێبخانانە ئەو نووسراوانەی دەناساند کە بەزمانی میللی و نەتەوەیی هەبوو. هەروەك چۆن کتێبەکانی یاسا و پزیشکی و گیاناسی و شیعر و ئەدەبیاتی میللیی دەناساند کە لەوکاتەدا پەیدابوو بوو. بێگومان کتێبخانەکانی چینی مامناوەند زیاتر ڕەچاوی ئەم بابەتانەیان دەکرد. جوڵانەوەی چینی مامناوەند هاوڕێ بوو لەگەڵ گۆڕانکاری لە پیشەی بەرگ دروستکردن و سەربەخۆیی و پەیڕەوی نەکردنی کڵێسا. لە پیشەسازی پێستیشدا ئەم جۆرە گۆڕانکارییە ڕوویدا. پیشەوەرانی پێست لەگەڵ دەباغەکاندا یەکێتییەك وە یان سەندیکایەکیان بۆ خۆیان دروست کرد و لە دواییشدا سەندیکایەکی تایبەتیان دروست کرد.

فراوان بوونی کاغەز و بڵاوبوونەوەی کتێب لە سەدەی پانزەیەمدا

بەرهەم هێنانی کاغەز لە ئەوروپادا:

بەکارهێنانی کاغەز بەرە بەرە جێی پێستی گرتەوە و ئەوەش گەورەترین هۆکار بوو کە یارمەتی بڵاوبوونەوەی کتێبیدا لەنێو چینی مامناوەندا. وەك پێشتر باسمان کرد موسڵمانەکان. پیشەسازی کاغەزیان لە سەدەی دوانزەیەم هێنایە ئیسپانیا و لە ساڵی ١٢٧٦دا لە ئیتاڵیادا، یەکەمین ئاشی کاغەز دروست بوو.

پیشەسازیی کاغەز:

ئاشەکانی بەهێزی ئاو ئیشیان دەکرد و دەکەوتنە جولّە، ئەو چەرخەی کە بەهێزی ئاو بەخێرایی دەسوڕایەوە. چەند داریّکی هەلاجی قورسی دەخستە جولّە و مادده خاوەکانی وەك قوماشی کۆن و پارچەکانی لۆکە و شتی دیکەی ورد دەکرد و تێکەلّەیەکی نەرم و ناسکی دروست دەکرد کە ئەمەش هەویری کاغەزبوو. لە پاشان ئەم هەویرەیان دەکردە ناو تەشتێکەوە، پاشان تۆڕێك کە لە شێوەی چوارچێوەیەکی دارینداببوو، و بەنەلی مسی زەرد بەپتەوی دەبەستراپەوە دەیانبرد بەناو هەویرەکەدا پاشان تۆڕەکەیان دەردەهێنا لەکاتێکدا کە بڕێك هەویری لەگەلّ خۆی هەلّدەگرت و پێوەی دەبەستڕا هەلّیان دەگرت و دوای وشك بوونەوە دەگۆڕا بۆ پەڕەیەك و پاشان ئەو پەڕەیەش وشك دەکرایەوە. پاشان ئەم پەڕانە لە نێوان چەند چینێکی قوماشدا فشاری دەخرایە سەر و لە دوایدا بە تێکەلّەکی چەسپی ناسك تەڕ دەکرا تاوەکو کاغەزەکە بەئەندازەی پێویست پتەو ببێت و بەجۆرێك کەبتوانرێت لە سەری بنووسرێت.

هێمای ئاوی:[٢٠٤]

ئەو تەلە زەردانەی کە بەتۆڕ ناودەبرا و بەستراببوو بەسەر رووی کاغەزەکەوە. چەند هێلّێکی دروست دەکرد کە هەر کاتێك دەخرایە بەر تیشکی خۆر بەجوانی دەبینرا، زۆری نەخایاند کە بیریان لە خوارکردنەوەی تەلەکان کردەوە، بەجۆرێك کە شێوەیەك دروست بوو کە هەمان هێمای ئاوی بوو کە هەندێك جار بریتی بوو لە پیتی یەکەم یان ناوی دروستکەری کاغەزەکە، کۆنترین نیشانەی ئاوی ناسراوی لەم جۆرە، دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٢٨٣ز بەلاّم ئەم هێمایە تاوەکو سەدەی دواتریش هەر بەنەخوازراوەی مایەوە و زۆر بلاّونەبوویەوە. پاشان بەشێوەیەکی باش ئاراستەکرا. لەم شێوانەدا وێنەی گوڵ و ئاژەلاّنی وەك بالّندە و ماسییەکان سوودی لێ وەردەگیرا و زیاتر شێوەی سەری مانگا دەبینین کە رەمزی کاغەز دروستکەران بووە. بەلاّم لە هۆلّەندا چەند نیشانەیەك بەکارهێنراوە وەك کورەی هەنگ و ئینگلتەرا کلاّوی شێت وەك دروشمێك بۆ نیشانەکەیان و زاراوەی ناسراوی ئێستا فولسکاپ[٢٠٥] لەوەوە وەرگیراوە زۆرێك لەم نیشانانە تاکاتی ئەمڕۆمان ماوەتەوە. ئەم نیشانانە بۆ دیاریکردنی ئەندازە دیاریکراوەکانی

204- Filigree.
205- Fool's cap.

کاغەز، وەك فولسکاپ دا بەکاردەهێنرا. سوود وەرگرتن لە هێمای ئاوی لە ئەوروپاوە بۆ رۆژهەلاّت گوازرایەوە. لەکاتێکدا ئەوروپا پیشەسازی کاغەز دروستکردنی لە خۆرهەلاّتەوە وەرگرتبوو.

زیادبوونی ئاشەکانی کاغەز دروستکردن:

لە سەدەی چواردەیەم و پانزەیەمدا ئیتالّیا ناوەندی سەرەکی پیشەسازی کاغەز بوو. لە هەمان کاتدا لە سەدەی دوانزەیەمدا ئیسپانییەکان پێشەنگی هێنانی ئەم پیشەسازییە بوون بۆ فەرەنسا. ئەم پیشەسازییە لە فەرەنساوە بۆ ئینگلتەرا گوازرایەوە و لەکۆتاییدا گەیشتە هۆلّەندا و گرنگییەکی زۆری پەیداکرد.

لە سەدەی چواردەیەمدا ئاشە کاغەزییەکان لە فەرەنسادا ناوبانگێکی زۆری هەبوو. ئەم ئاشانە لە شاری ئیسۆن[٢٠٦] و ترپێدا[٢٠٧] بوو. لە سەدەی سیانزەیەمدا نموونەی ئەم ئاشانە لە شاری ئەلّمانیاشدا بوونی هەبووە لەنێو کاغەزسازانی بەناوبانگی سەدەی دواتری ئەم ولاّتانە. خانەوادەی هولباین[٢٠٨] لە شاری راڤینسبۆرگ[٢٠٩] بوون کە داهێنانی تۆڕە تەلەکانی مسی زەرد بۆ ئەوان دەگەڕێتەوە. بەم پێیە، دوای ئەو ئەلّمانیا تاماوەیەکی زۆر کاغەزی لە ئیتالّیاوە دەهێنا. لە سەدەی شانزەهەمدا ئەم پیشەسازییە بۆ ولاّتانی ئەسکەندەناڤیا گواستراپەوە و یەکەمین کارخانە لە شاری ستۆکهۆلّمدا دامەزرا، لیّرەدا ئەوە باس دەکەین کە ئەستێرەناسی ناوداری دانیمارکی تێکۆبراهێ[٢١٠] ئاشێکی کاغەز دروستکردنی لە دورگەی ڤێنندا[٢١١] دروستکرد و لە هەمان کاتدا دریژەی بەکاری فەلەکناسی خۆیدا لە شوێنگە تایبەتییە ئەستێرەناسییەکەیدا.

206- Essone.
207- Trpyes.
208- Holbein.
209- Ravensbourg.
210- Tycho Brahe.
211- Heven (ven).

نوسخه دەستنووسه کاغەزییەکان:

بلاوبوونەوەی نوسخه دەستنووسراوەکان لەسەر کاغەز، بەدرێژایی سەدەی چواردەهەم دەستی پێکرد و پله بەپله بەکارهێنانی کاغەز له سەدەی پانزەهەم بویه دیاردەیەکی گشتی. گومانی تێدا نییه که کاغەز له پێست هەرزانتر بووه جگه لەمانه ئەو کاغەزەی که لەم کاتەدا بەدەست دروست دەکرا دروستکردنەکەی باشتره و بەکاغەزی زەرف ناودەبرا، چونکه لەناو قاپ و قاچاخی تایبەتدا دروست دەکرا. سەرەڕای ئەوەی که سپی و رووکه نەبوو و تا ئەندازەیەکیش رووەکەی زبر بووه بەجۆرێکی باش ماوەتەوه له کتێبه کۆنەکاندا. هەڵبەته له جێگەیەکدا کە دوور بووه له میرەوەکان.

فراوان بوونی نوسخه دەستنووسەکان

کتێبەکانی خواپەرستی (عیبادەت):

کتێبه ناسراوەکان بەکتێبی بچووکی دوعا - وەک باسمان کرد، له سەدەکانی ناوەڕاستدا لەنێو کتێبەکانی ئەدەبیاتی ئایینیدا، رێژێکی زیاتری هەبووه لەبەر ئەم هۆیه لە زەوییه نزمەکاندا(ئەسکەندەناڤیا) بەژمارەیەکی زۆر بەرهەم دەهێنرا، بەجۆرێك که کارخانەی راستەقینه بۆ دروستکردنی کتێبەکانی دوعا بەدیهێنرا و لەڕووی هونەرییەوه دەبینین که ئاستێکی نزمی هەبووه.

هەرچەندە ئەم بابەته نەدەبوویه هۆی رێگری لەوەی هەندێ شاکاری هونەری بچووکیش لەوێدا دروست بێت.

ئاشکرایه که نرخی ئەم کتێبه بچووکانه بەگوێرەی ئەو گرۆ جیاوازانەی که کتێبیان بۆ دروست دەکرا، جیاوازیی هەبوو. کتێبه ئاساییەکان بەهۆی راهیبه نوسەرەکانەوه بەخەڵکی دەفرۆشرا.

بازرگانی نوسخه دەستنووسەکان:

له سەدەی یانزەهەمدا پیشەسازی و بازرگانی نوسخه دەستنووسەکان له شاره گەورەکانی وەک پاریس، بروژ، گاند[٢١٢]، ئونڤێرس، ئوکسبۆرگ، کۆلۆنیا سراسبۆرگ، ڤیەن و شوێنەکانی

212- Gand.

تر بەئەندازەیەکی زۆر زیادی کرد، نوسخه لەبەر گرەوەکانی بەکرێ گرتە، کارەکانی خۆیان لە بازارە ناوخۆیی و گشتییەکاندا نمایش دەکرد.

زۆرکات فرۆشگاکانی خۆیان له نزیك کڵێساکاندا دروست دەکرد. گەرچی ئەو کاره ئێستا جێگەی سەرسوڕمانه. کتێبەکانی نوێژ و پارانەوەیان دەفرۆشت تەنانەت کەسێك بەناوی دی بۆڵد لوبێر[٢١٣] توانی دەست بەبازرگانی گەورەی کتێبه ئایینی و نائاییننییەکان لە شارێکی وەك هاگونان[٢١٤]دا بکات.

ئەو شتانەی کتێبەکانیان دەپاراست:

زۆرجار کتێبەکانی پارانەوه- بەتایبەت لە ئەڵمانیا بەبەرگێك دادەپۆشرا و ئەم بەرگه بەجۆرێك دروستدەکرا که لە ئاستی خوارەوەی کتێبەکە درێژتر بێ و گرێیەکی هەبوو که هەڵگرتنی کتێبەکەی له شێوەی هەڵواسیندا ئاسان دەکرد. بێگومان سوودوەرگرتن لەم پارێزگاری لێکرانه زۆر بەربڵاوبوو، هەرچەندە جگه له ژمارەیەکی کەمی نەبێت هیچی دیکەمان لەبەر دەستدا نییه.

هەرچەندە زۆرینەی ئەو شتانەی که لەم جۆرە بوون هەمان چارەنووسیان هەبووه.

داڕووخانی فەرهەنگی کڵێساکان:

دەتوانین پەیدابوونی پارێزەرەکانی (کیف) کتێب بەم جۆرە راڤه بکەین کە راهیبەکان خوازیار بوون تا ئەو جێیەی که دەتوانن ئاسانکاری له شێوازی کارەکەیاندا بەدی بهێنن، هەروەك چۆن پاڵگەیەکی بچووکیان بەناوی رەحمەت له بەشی خوارەوەی کورسییەکانی کڵێسادا دانا، تا لەکاتی وەستانی دووردرێژی نوێژدا پاڵی پێوه بدەن، ئەمەش بەهۆی ئاسوده خوازی قەشەکانەوه دروستکرا. هەروەها دەگونجێت ئەم بەرگانه له ئەنجامی خواستی ئەو قەشانەوه بێ که زۆرماندووبوون و هەوڵیان دەدا ئامرازی ئاسانکاری و ئاسودەیی خۆیان زیاد بکەن.

هەروەها بەکارهێنانی ئەم بەرگانه بەهۆی داڕووخانی رەهبانیەتەوەبوو له هەموو جێگەیەك دا دوورکەوێنەوه راهیبەکان لەو سەرمەشقه بەرزەی جارانیان کە لەکۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا هەبوو.

213- Diebold Lauber.
214- Haguenan.

کەمتەرخەمیی کتێبخانەی کڵێساکان:

ڕەوشی پەرتەوازەبوونی چالاکی کڵێساکان لە بواری کتێبدا بەردەوام بـوو تـا ئـەو جێیـەی کـە تۆژینەوەی قەشەکانیشی گرتەوە. تەنانەت کڵێسای سان ئیمرۆ لە شاری راتیـسبۆن کـە هەمیـشە شوێنگەی بەرچاوی دروستکردنی کتێب بووە، لە نیوەی سەدەی چواردەهەمدا ژمـارەی کتێبـەکانی بەبەراورد لەگەڵ سەدەی دەیەمدا کەمبوویەوە بۆ نیوەی ئەو ژمارەیە.

کڵێسای موربـاخیش[٢١٥] هەروەك ئەو لە سەدەی سیانزەدا بەتەواوی هەرەسی هێنـا تـا ئـەوەی ڕاهیبەکان ئەو نووسینەی جارانیان نەدەزانی. لەو سـەردەمەدا زۆرێـك جێگـەی دیکـە هـەبوو کـە بەتەواوی دارمانی فەرهەنگی قەشەکان و کەمتەرخـەمی و گرنگـی نـەدانی ئـەوانی نیـشان دەدا، بەرامبەر کۆمەڵە کتێبخانەکانی کڵێساکان.

تۆز و خۆڵ بەسەر کتێبەکانەوە نیشتبوونەوە و فڕێ درابوونە گۆشەیەکی دووردەست. جەی ئـەی دوتۆ[٢١٦] سیاسەتمەدار و کتێب دۆستی فەرەنسا کڵێـسای شـاری کـۆربی بـەم حاڵـەوە دیـووە کـە نیشانەی کەمتەرخـەمی ئاشـکرای بەرپرسـانی ئـەو پەرسـتگایە بـوو لـە سـەدەی شـانزەهەمدا. کۆمەڵێکی دیکەی کۆکەرەوانی کتێب لە چەرخی ڕاپەڕینی نوێی ئەوروپا دەبینین کە سکاڵای ڕەنج و خەمی خۆیان دەکەن بەرامبەر گوێنەدانی پیاوانی ئایینی لە بەرامبـەر ئـەو کتێبـە دەستنووسـە گرانبەهایانەی کە لەلایان هەبوو و لەکتێبخانەکانیشاندا هەبووە. لـە نمونـەی ئـەم زمـان حاڵانـە، فەیلەسووفی ئیتاڵی بۆ کاچۆ[٢١٧] کە نەك تەنها بەهرەمەند و ئاسوودە بووە لە ژیاندا، بەڵکو نووسەر و کتێب دۆستێکی گەورەش بووە. لەسەدەی چواردەهەمدا کاتێك ڕۆیشتبوو بۆ بینینی کتێبخانـەی کڵێسای مۆنتی کاسینۆ، بەدووچاوی پڕ لە فرمێسکەوە دیمەنی پڕ ئازادی ئەو کتێبخانەیەی دیبوو.

215- Murbach.
216- J.A.de Thou.
217- Boccaceio.

چاکسازی

ریچارد دی بێری:[٢١٨]

گۆڕانکارییەك کە قەشەی ئینگلیزی، ریچارد دی بێری، لە بواری بەرەنگاربوونەوە دژی گرنگـی نەدان و بێ ڕێز سەیرکردنی کتێبدا بەدیهێنا لە ئاستی شۆڕشێکی گەورەدابوو. ئەم قەشەیە لە ساڵی ١٢٨٧ بۆ ساڵی ١٣٤٥ز ژیا و لە لایەن پاشا ئیدواردی سێهەمەوە گرنگی زۆری پێدەدرا. تا ئەوەی بوویە مامۆستای تایبەتی ئەو و گەیشتە گەورەترین پلەکانی کڵێسا و لە دەوڵەتیـشدا گەیـشتبووە سەرۆکی دیوان و قەشەی شاری دورهام[٢١٩] ئەم قەشەیە هەر لەکاتی لاوییەوە حەز و ئارەزوویـەکی تایبەتی هەبووە. گەشتە دیبلۆماسییەکانی بۆ ئەوروپا هەڵێکی باش بوو بۆ بەراوردەکردنی حـەز و ئارەزووەکانی لەکۆکردنەوەی کتێبـدا. بـەڵام بـۆ ئـەو پـاریس لـەڕووی زۆری و فراوانـی کتێبـەوە، بەهەشتی سەرزەمین بوو، ئەو وەك سەرۆکی دیوانی کڵێسا ئینگلیزییەکان، چەندین کتێبی کۆکردەوە و کتێبخانەکەی فراوان کرد، بەڵکو لە بارەی عەشقی بـۆ کتێـب بۆمـان دەدوێـت، عەشـقێك کـە گەیشتبووە رادەیەکەی زۆر بەرز. بڕوای وابوو کە نرخی نوسخە دەستنووسە کۆنە گرنگەکان، لەهـەر بڕە پارەیەك زیاترە. ئەو دەڵێـت: لەبەرئـەوەی نوسـخە دەستنووسـەکانی ئەنـدازەی ٢/١ بەدەسـت دەهێنم، کە بەهۆی کۆنییەکەیەوە پێکەوە نانووسێت، بەڵام نوسخە دەستنووسەکانی تر بەئەنـدازەی ١٤/١دا کە وەك خشت یان دیاری سەری ساڵ، هەندێکیان بەسەر هەندێکی دیکەیانەوە نووساون.

کتێب دۆست[٢٢٠] لهاورێی کتێبـا:

ریچاردی قەشە، کاتێك گەیشتە تەمەنی کاملّ بوون، ناوی خۆی بەنووسینی کتێبێـك بـەناوی ((قیلۆبیبلۆن)) یان کتێب دۆست بەزیندووی هێشتەوە ئەم کتێبـە بـۆ یەکـەجار لـە سـاڵی ١٣٤٧ چاپکرا و چەندین جار بڵاوبوویەوە و لـە سـاڵی ١٩١٢ بـۆ زمـانی ئـەڵمانی وەرگێـڕا، چـالاکی و ماندوونەناسی ئەم نووسەرە دەسەلمێنێت. ئەم قەشەیە کتێـب دۆسـتی بەپێنووسـێکی بـەهێز و بـە بەڕشت شی دەکاتەوە. لەم ڕووەوە، کتێبەکەی پێش هەموو شتێ سرووەی سـتایش کردنـی کتێبـە هەروەها ئەم نووسەرە چۆنیەتی کۆکردنەوەی کتێبەکانی بەیان دەکات و بەئاوازێك سوکایەتی دەکات

218- Richard de Bury.
219- Durham.
220- Philobiblon.

بەرامبەر ئەو کەسانەی ڕێزی کتێب ناگرن و دیدگایەکی کتێب دۆستی بەئێمە دەبەخشێت. و لە هەندێك لە بەشەکانی کتێبەکەدا چەند نموونەیەك بۆ ڕێزلێنانی کۆمەڵە هەڵوەشاوەکانی ڕاهیبەیەکان دەهێنتەوە. هەر چەندە قوتابیانی خوێندگاکانی کلێساکان سەرزەنشت دەکات و دەڵێت: ((هەندێ جار پێش دێت لاوێك کە بەزۆر متمانەی بەخۆی هەیە دەبینم بەسەر ئەو کتێبەدا کە دەیخوێنێتەوە چەماوەتەوە سەرمای سەختی زستانیش ئاوی لوتی (هەڵامەت) بۆ دروستکردووە، بەبێ ئەوەی لە پێش تەڕبوونی کتێبەکەی بەردەمی بیر لە چارەسەرکردنی ئاوی لووتی بکاتەوە. باشتر بوو مێزێکی پینەچییەکان بۆ ئەم کارە لەبەردەمیدا دابنێت. نینۆکەکانیان ڕەش بووەتەوە وەك قیر. پڕە لە پیسی و تەنییەوە. بەم نینۆکانەوە ڕاهیبی قوتابی ئاماژەی بۆ ئەو ڕستانە دەکرد لەکتێبەکەدا. تەنانەت دەبینین لەکتێبەکەدا هەندێ وشکە داری خورما دەنێژن. بۆ ئەوەی ئەگەر بابەتێکیان بیرچوو یادیان بهێنێتەوە، بە تێبینی کردنی ئەوەی ئەگەر کتێبەکە گەدەیەکی نەبووە بۆ ئەوەی هەرەسیان بکات، و هیچ کەسێکیش نەبووە کە ئەمانە لەناو ببات، کتێبە کە دومەڵی دروست دەکرد. بەجۆرێك کە بەبوونی ئەوانە داخستنی مەحاڵ بوو. تا ئەوەی کە لە دواجاردا کتێبەکە دەگەنی و فەرامۆش دەکرا.

بۆیان گرنگ نەبوو کە لەسەر کتێبی کراوە، پەنیر یان سێو بخۆن، یان لەسەری پەرداخێ ئاو بخۆنەوە چونکە لەژێر دەستیاندا سفرەیەك نەبووە، هەموو پاشماوەکیان دەرژاندە سەر کتێبەکە.

ئەگەری هەیە کە دەمارگیری ئەو قەشەیە لەکتێب دۆستیدا، لەم بوارەدا ئەوی خستبێتە بواری زیادەڕۆیی. بێگومان کلێساکان لە سەدەی پانزەهەمدا هەوڵیانداوە بەهۆی کۆمەڵگای باسیلەوە بەشێك لە ژیانی ئەدەبی ڕابردوو زیندوو بکەنەوە، بەڵام هەرگیز کلێساکان ڕەونەقی ڕابردووی خۆیان نەگەڕاندەوە، سەرەڕای هەندێ حاڵەتی کەم نەبێت، بەشێوەیەکی گشتی دەزانین کە پاشەکشێ لەکۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا مسۆگەر بوو.

کۆتایی سەردەمی نوسخە دەستنووسەکان و دەست پێکردنی سەردەمی ڕێنسانس

ڕێنسانس لە ئیتاڵیا:

گیانی گرنگیدان بەکێتب لەسەردەمی ڕاپەڕیندا لە ئیتاڵیا لەسەر شێوازێکی نوێ و ڕاوەستاو ئاشکرابوو. ئێمە خۆمان لەم سەردەمەدا دەبینینەوە: سەردەمێك لە مێژووی شارستانی کە بەقۆناغی ڕاپەڕین، واتە بەرزبوونەوەی ئەدەبیاتی کلاسیك بەشێوەیەکی نوێ، ناوی لێنراوە.

گەڕانەوە بۆ کتێبەکانی دەورانە کۆنەکان:

ئەم بزاوتنە هەموو لایەنەکانی ژیانی عەقڵی گرتەوە، لە بوارەکانی هونەر یان ئەدەبیات وەیا زانست و لەکاتێکدا کە لێکۆڵینەوەی نووسەرانی کۆنی پەرستگاکان تەنها ناسرابوو بۆ فێربوون، واتە هۆکارێکی دووەمی یارمەتی فێربوونیانی دەدا، بەڵام زانایانی مرۆگەرایی ئیتاڵی و جێنشینەکانیان و نووسراوە کلاسیکییەکان وەك ئامانجێکی سەربەخۆ فێردەبوون تاوەکو لە هونەر و فەلسەفە گرنگەکانی بۆ ژیان سوودی لێوەربگرن، ئاشکرابوو کە ئەم جۆڵانەوەیە، جۆرە گرنگی و بایەخێك یان دەمارگیرییەکیان ئەگەر ئەم دەستەواژەیە دروست بێت بەرامبەر بەنووسەرانی پێشین لا دروست بوو، هەروەها بوو بەهۆی ئەوەی کە حەز و ئارەزووی ئاگابوون و لێکۆڵینەوە دەربارەی ئەو شتانەی کە لەو سەردەمانەدا بەجێ مابوون، دروست بێت. جگە لە گەڕانەوە بەپێی توانا بۆ دوورترین و کۆنترین سەرچاوەکان و ئەمەش هۆی دان پیانانی ئێمەیە لەسەر زانایانی مرۆگەرای ئیتاڵیایی و جێنشینەکانی لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا. هەر لەبەر ئەم هۆیە پارێزگارییان لە ئەدەبیاتی یۆنانی و لاتینی کردووە هەروەك چۆن پێشتر دانمان نا بەپایە بڵندی کلێسا لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا.

هونەری ڕازاندنەوەی نوسخە دەستنووسەکان:

لەو ساتانەدا کاربەدەستانی ڕازاندنەوەی نوسخە دەستنووسەکان هەموو گرنگییان بۆ خودی ناوەڕۆکی کتێبەکە بوو، گەرچی ئەمکارە بەو واتایە نییە کە کەمتەرخەمییان کردووە لە ڕووکاری دەرەوەی کتێبەکاندا، چونکە ژمارەیەکی زۆر لە دەوڵەمەندترین نوسخە دەستنووسە

رازێنراوەکان لەسەردەمی رێنساس هەیە کە مێژووی پەیدابوونی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی پانزەیەم، و یادی بەرگە گرانبەهاکانی سەردەمانی رێنساسمان دەخاتەوە. بەم جۆرە شێوەی نوسخە دەستنووسەکانی سەردەمی راپەڕینی ئەوروپا بەهۆی ئەو جوانکارییانەی کە لە دەورانی کۆنەوە هەیەتی، جیادەکرێتەوە وەك دیمەنی خوداکانی عەشق و ستونی مسی زەرد و بەردە بەنرخەکان و هاوشێوەکانی کە بۆ رازاندنەوەی نەخشەی لاکان و پیتە گەورەکاندا بەکاردەهێنرا. بەڵام نووسینەکە لاساییکردنەوەیەکی نووسینی کارۆلێنژی بوو و لە پیتی بچووك پێکهاتبوو.

کاریگەریی پیترارک:[221]

شاعیری ئیتاڵی فرانسوا پیترارك، بەباوکی راپەڕینی مرۆگەرایی یان یەکەمین پیاوی نوێ ناونرا، و هەروەها لەبەر چەند هۆیەك بەباوکی کتێب دۆستی نوێ ناوبانگی دەرکرد. هەر لە تەمەنی لاوییەوە شەیدا و پەرۆشی کتێب بووە بەجۆرێك لەگەشت و گەڕانەوەکانیدا هەر کتێبێکی بەدەست بگەشتایە دەیکڕی و نوسخەیەکی لەبەر دەگرتەوە ئامانجی لە گەشتەکانی بەڵجیکا و زەوییە نزمەکان لە ساڵی ١٣٢٩دا، لێکۆڵینەوەی نوسخە دەستنووسەکان بوو تاوەکو ئەوەی چەند جار ئەو نووسراوانەی دەستکەوت کە تا ئەو کاتە نەناسراوبوو. لە نموونەی ئەو نووسراوانە نامەکانی سیسرۆنی رۆمی بۆ ئاتیکۆس[222] بوو، هاوڕێکانیشی لە فەڕەنسا و ئەڵمانیا و ئینگلتەراوە کتێبی زۆریان بۆ نارد. پیترارك مەشقی بۆ کتێبەکانی چاخی زێڕینی رۆمی هەبوو، تەنانەت بەپەرۆشییەکی تەواوەوە هەستا بەراستکردنەوەی ئەو هەڵە و دەستکارییانەی کە بەتێپەڕبوونی کات و بەهۆی لەبەرگرتنەوەی زۆری ئەو نوسخانە بەسەریدا هاتبوو. بەڵام بەهۆی شارەزا نەبوونی لە زمانی یۆنانی نەیدەتوانی ئەدەبیاتی یۆنانی بخوێنێتەوە، تەنها ئەوانەی دەخوێندەوە کە وەرگێڕاوبوون لەبەر ئەوە فەرمانیدا کتێبی ((هۆمیروس)) وەربگێڕێت. لە کتێبخانەی نەتەوەی پاریسدا هێشتا نوسخەکانی ئلیادە و ئۆدیسا هەیە کە بۆ ئەو دەگەڕێتەوە کە لە پەراوێزەکانیدا چەند یادداشتێك دەبینن کە بەدەستی خۆی نووسیوێتی.

221- Petrarch.
222- Atticus.

نابێت وەها گومان ببەین. کە پیترارك رەچاوی ئەدەبیاتی ئاییینیی نەکردووە. چونکە راپەڕینی مرۆگەرایی، سەرەڕای گرنگی زۆری بۆ ئەدەبیاتی کۆن بەشێوەیەکی رەها جولانەوەیەکی دژ بەمەسیحی نەبووە، چونکە زۆرێك لە پیاوانی گەورەی ئاییینی لەلایەنگرانی ئەم جولانەوە نوێیە بوون. شایەنی باسە لەو نووسەرە ئاییینییانەی کە لەگەڵ پیترارکدا بوون، دەتوانین ناوی قەشە ئۆگۆستین[223] بهێنین کە لە گرنگیدا پیترارکی بەهاوشانی سیسرۆن داناوە.

ئامانجی پیترارك ئەمەیە کە کتێبخانەکەی بخاتە خزمەتی شاری ڤینسیاوە بەمەرجێك کە هەموو خەڵکی سوودی لێوەربگرن. ئەم کارەش بوو بە هۆی ئەوەی کە ئەو بەباوکی کتێبخانە گشتییەکانی بزانین و ئەگەرچی بیر و خەونەکەی بەراورد نەبوو و کتێبەکانی پەرتەوازە بوون، بەڵام ئەو بەرپرسیار نییە لەم کارە.

بنەماڵەی مێدیسیس[224] و دیوەخانەکەی:

ژیانی ئەدەبی لە سەدەی رێنساسدا، لەهەر دوو شاری ڤینسیا و فلۆرێنیسدا چڕبوویەوە، بەتایبەت شاری فلۆرێنس لە سەرکەوتنی بزووتنەوە و راپەڕینی نوێدا رۆڵێکی گەورەی بینی. چونکە دیوانی کۆسیمۆدی. مێدیسیس[225] و جێنشینەکانی و رۆحی ئەم بزووتنەوەیە نیکۆدی نیکۆلی[226] لەم شارەدا بوون. نیکۆلۆدی نیکۆلی مرۆڤێکی ماندوو نەناس بوو، حەزکردنی لەکۆکردنەوەی کتێب گەیشتە رادەیەك کە قەرزاری کۆسیمۆدی میدیسیس بوو و لە پاشدا کتێبەکانی کەوتە دەست ئەو، و هەروەها دارایی ئەم خانەوادە گەورەیە یارمەتی دامەزراندنی کۆمەڵگایەکی گەورەی نوسخە دەستنووسەکانی دا.

ئاشکراکردنی گەنجینەی کڵێساکان:

ئەو ئەنجوومەنە پیرۆزانەی کە لە شاری کۆنستانس و بازێکدا هەبوو، هەلی دیداری کتێبخانە کڵێسایەکانی بۆ بەشداربوان فەراهەم کرد. لە نێوانیاندا و پەرۆشتر لە هەموان کاتبی

223- Saint Augstin.
224- Medicis.
225- Cosimo Demedicis.
226- Niccolo de Niccli.

پاپا بۆجیۆ برا چولینی[۲۲۷] بوو، کە تا ئەو جێیەی کە بۆی لوا کتێبەکانی مێژوونووسانی ئاشکراکرد، بەتایبەت کڵێسای سان گال[۲۲۸] و لە کڵێساکانی باشووری ئەڵمانیادا چەند کتێبێکی دەستکەوت کە تا ئەو کاتە بە نەناسراوی مابوونەوە.

کاردیناڵ ئینا سیلفیۆ پیکۆ لۆمینی[۲۲۹]یش کە دواتر بەپاپا پیوسی دووەم [۲۳۰] ناسرا بەهۆی نوسخە دەستنووسەکان ناوبانگێکی زۆری پەیداکرد تینوێتی تەنها بەلێکۆڵینەوەکانی نووسەرە پێشینەکان نەئەشکا، بەڵکو دەستی کرد بەگەڕان بەناو سەرچاوە مێژووییەکانی ئەڵمانیادا و لە ئاکامدا کتێبی مێژووی گۆسەکان[۲۳۱]ی دەستگیر بوو لە نووسینی جۆرناندێز[۲۳۲] هەروەها مێژووی مێژوونووسی ئەڵمانی ئۆسۆن دی فرایسینگیش[۲۳۳]ی دەستکەوت. باشترە کە یوهانس تریت هیمخنوس[۲۳٤]یش کە لە کڵێسای سپانهایم[۲۳٥] کاری دەکرد، پلەوپایەی ئەم کڵێسایەی بەرزکردەوە. هەرچەندە بۆ ماوەیەکی کەم بەردەوام بوو. ((مێژووی ساکسونی)) لە دانانی ویدوکیند[۲۳٦] لە نمونەی ئەوانەیە، ئەم ئەنجوومەنانە نوێنەری تایبەتیان نارد بۆ وڵاتانی یۆنان و قوستنیە و ئاسیای بچووک، چونکە کڵێسای بیزانسی برێکی زۆری لە نوسخە دەستنووسە یۆنانییەکانی پێشکەش بەو وڵاتانە کردبوو. ئامانجیان لەو کارە دوورخستنەوەی کتێبەکان بوو لە کەوتنە بەردەست تورکەکان کە لە پێشکەوتندا بوون رووەو قوستەنتنییە هەروەها جەنگی تورکەکان بوویە هۆی راکردنی زاناکانی بیزانس لە فێرکردنی یۆنانی و گەڕان بەدوای کتێبەکاندا.

یوهانس لاسکاریس لە سەفەرەکانیدا لە ساڵی ١٤٩٠ بە دووسەد نوسخەی دەستنووسی یۆنانییەوە گەڕایەوە و زۆربەیان ئەو نووسراوانە بوون کە تا ئەو کاتە بە نەناسراوی مابوونەوە. هەروەها نوێنەرەکانی مێدیسیس لە گەشتە زۆرەکانیاندا چەندین کتێبیان کڕی. لە فلۆرانسدا،

227- Poggio Bra ccilini.
228- Saint Gall.
229- Enea Sylvio piccolomini.
230- PiusII
231- Gothties.
232- Jornande's.
233- Othonade Freising.
234- Trithtemius.
235- Spanheim.
236- Widukind.

ژمارەیەکی زۆر لە وێنەکێش و لەبەرگرەوەکان لە خزمەتی فەرمانڕەوایان دا دەژیان و بازرگانی گەورەی نوسخە دەستنووسەکان لەو شارەدا بوون، گەورەترینیان ڤێسپاسیانۆدا بیستیسی[۲۳۷] بوو کە ئەویش لە بڵاوکردنەوەی ناوەڕۆکی ناسراوە راستکراوەکاندا چالاکیی هەبوو، هەروەها رەچاوی جوانی بەرگەکانی دەکرد، بەجۆرێك تەنها لە ماوەی دوو ساڵدا کۆمەڵێك کتێبی کە لە دوو سەد بەرگ پێکهاتبوو وە چل و پێنج لەبەرگرەوە ئامادەیان کردبوو، نارد بۆ کۆسیمۆدی میدیسیس.

کتێبخانە گشتییەکان:

بنەماڵەی مێدیسیش بەهەمان شێوەی پیترك بیری کردنەوەی کتێبخانەی گشتییان هەبوو، بەڵام لەوکاتەدا وا دەردەکەوێت کە ئەندێشەی دروستکردنی کتێبخانەی گشتی لە خەیاڵی خەڵکیدا بەهەند وەرنەدەگیرا. تەنانەت فلۆرانسییەکی دیکە بەناوی پیلادێلی سترۆزی[۲۳۸] پەیڕەوی ئەم ئەندێشەی دەکرد هەرچەندە لە دواییدا بەهۆی فشاری کۆسیمۆد و مێدیسیسەوە ناچاربوو وڵات بەجێ بهێڵێت.

لەبەرئەوە کۆسیمۆدو مێدیسیس لە ساڵی ١٤٤١ دا کتێبخانەی مەرقەسیەی[۲۳۹] سەر بەکڵێسای سان مارك دروستکرد و کتێبەکانی لەو کۆمەڵە کتێبانەی کە نیکۆڵۆدی نیکۆلی بەجێی هێشتبوو، فەراهەم کرد. لەوێدا کتێبخانەیەکی دیکەی میدیسیسی هەبوو کە پێشکەوتنی بۆ سەردەمێکی گەورە و [۲٤۰] بەناوبگ ناوزەد دەکرێت و بەکتێبخانەی لۆران — زیانا [۲٤۱] ناودەبرێت. مایکڵ ئەنجیلۆ[۲٤۲] هۆڵێکی بەشکۆی بۆ ئەم کتێبخانەیە دروستکرد و تا ئەمڕۆش هەر ماوەتەوە.

ئەم کتێبخانەیە لە ساڵی ١٨٠٨دا خرایە سەر کتێبخانەی مارسیانا هەروەك پێشتر باسمان کرد. دوای ئەمە ناوی گۆڕا بۆ میدی سیس لۆرانسی و بەشوێنەواوە گرنگەکانی فلۆرانس لە قەڵەم دەدرێت.

237- vespasianoda Bisticci.
238- Paila Deglistrozzi
239- Biblio teca Marciana.
240- Laurent Le Magnifuique.
241- Biblioteca Laurenziana.
242- Michel angelo

کتێبخانەی پاپاکان:

کۆسیمۆ دۆمێدیسیس لەکارە تایبەتییەکانی کتێبخانەی مارسیانادا یارمەتی لە گەورەترین زانای ئەوکاتە وەرگرت بەناوی تۆماسۆ پارینتۆ شیلی[٢٤٣] لە بەرئەوە نموونەی فەهرستێکی ئامادەکرد کە پێویستە هەموو کتێبخانەیەك هەی بێت. لە دوایدا بەناوی پاپا نیکۆلای پێنجەم ناسرا و کتێبخانەی پاپای نوێی لەرۆمادا دامەزراند چونکە پاپای کۆن، لە شاری ئاڤینۆنگ پشتگوێ خرابوو. ئەم پاپایە سەرکەوتبوو لەکۆکردنەوەی کۆمەڵە کتێبکدا کە لە ١١٠٠ نوسخەی دەستنووس پێکهاتبوو. هەرچەندە ئەم ژمارەیە ئێستا ئێمە بەکەمی دەزانین بەڵام دەگونجێت گەورەترین ژمارە بێت کە کتێبخانەیەك لەو کاتەدا بەدەستی هێنابێت.

بەڵام نیکۆلای پێنجەم ئەو پارە زۆرەی کە بەبۆنەی ئەنجوومەنی بالیوبیل لە ساڵی ١٤٥٠دا بۆ کورسی پیرۆز کۆکرابوویەوە، تەرخانی کرد بۆ کڕینی کتێبە گرنگەکان.

بەڵام نیکۆلا هێندە لە ژیاندا، نەبوو کە جێبەجێکردنی تەواوی نەخشە فراوانەکانی کە بۆ کتێبخانەکەی دانابوو، ببینێت و لەسەردەمی یەکێك لە جێنشینەکاندا بەناوی پاپا سکستۆسی[٢٤٤] چوارەم ژمارەی کتێبەکان گەیشتە ٣٥٠٠ بەرگ، و زانیاری دەربارەی هەندێ لە کتێبەکان بۆ هەموان ئاوەڵا بوو. ئەم کتێبخانەیە لە ڤاتیکان و ژوورە بەشکۆ و سەرنج راکێشەکاندا بوو.

هاوڕێیانی کتێب لە نێو پیاوە گەورەکانی کڵێسا:

لەنێو کاردینالەکاندا، کەسانێکی زۆربە بەشداری لە کۆکردنەوەی کتێب ناسرابوون. هەرچەندە کاردینال بیساریون هەموو ئەوانەی بەهاوڕێیانی کتێب دەزانی. ئەو سێ هەزار فلۆری لەکتێبخانە تایبەتییەکەیدا خەرج کرد و لەسەر بنەمای وەسیتەکەی بەخشرا بەشاری ڤێنیسیا و نموونەی بەرزی مرۆڤایەتی سەلماند. ئەم کتێبخانەیە بە تۆوی سەرەکی کتێبخانەی گەورەو بەناوبانگیش ناودەبرێت.

لە نێو زانا مرۆڤەرا ئیتاڵییەکاندا، تەنها بیساریون نەبوو، ئەوەی کە هەیبوو لە مەیدانی کتێب دۆستیدا کردی بەقوربانی، بەڵکو کەسانێکی زۆری دیکەی وەك پۆجیۆ [٢٤٥]وەك پێشتر

243- Tommaso Parentucelli.
244- Sixtus.
245- Poggio.

ناومان هێنا و نیکۆلای پێنجەم ئەو کەسەی کە بەهۆی کڕینی کتێبی زۆرەوە پێش ئەوەی ببێتە پاپا، کەوتە ژێر باری قورسی قەرزەوە. ئێستا نموونەی زۆر لە نوسخە دەستنووسەکانی ئەم سەردەمە هەیە کە بەهای هەریەکەیان بەتەنهایی بەسەروەت و سامانێکی زۆر دادەنرێت.

هونەری بەرگسازی لە سەرەتای قۆناغی رێنسانسدا:

هەروەك باسمان کرد لەکاتی رێنسانسدا. بڕە پارەیەکی زۆر بۆ بەرگ تێگرتنی کتێبەکان تەرخانکرا. یەکێك لە ئاکامەکانی ئەم جولانەوەیە ئەوەیە کە نزیکەیی تەواوی کتێبەکانی پاپا نیکۆلای پێنجەم لە ڤاتیکان بەرگیان بۆ دروست کراوە و بەئاوریشیمی سوور زیپو رازێنراوەتەوە ئەمەش ئێمە بۆ بەرگە تایبەتییەکانی سەردەمی رێنسانس دەگەڕێنێتەوە. لەم رووەوە لێرەدا تەنها ئەو بابەتە باس دەکەین کە لە بەرگە زۆرەکانی سەدەی یانزەهەمدا جگە لە بەرگەکانی کۆتایی سەردەمی شێوازی گوتیك نەبێت کە بەرێگەی جوانکاری چاپکرابوو وەك لە پێشدا باس کرا. هیچی دیکەمان دەست نەکەوتووە. لەم بەرگانەدا پێستی گوێرەکە و بزنی کێوی و بەراز بەکارهێنراوە. بەڵام ئەو ئارەزوومەندانەی گرنگییان دەدا بەجوانکاری ئەو پێستی بزنەی کە لە شاری قورتوبەوە هاوەردە کرا بەکاریان دەهێنا.

بەڵام ئەو کەرەستانەی کە لە چاپکردنی ئەم جوانکارییانەدا بەکاردەهێنرا. گۆڕانکاری زۆر لە شێوەی رازاندنەوەیدا پیشان دەدات و بڵاوبوونەوەی هەندێکیان رەواجی پەیداکرد. نەخشی گوڵی گوتیك و گوڵی سەوسەن و شێر و هەڵۆ و بزنی کێویش هەمان حاڵیان هەبوو.

بەڵام ئەو جوانکارییە گەورانەی کە لە مسی هەڵکۆڵراو ئامادەکرابوو لە گۆشە و ناوەڕاستی بەرگەکاندا و لەگەڵ قوفڵە جێگیرەکاندا دەبینرا. هەموان شایەتی لێهاتوویی سەرنج راکێشی ئەو هونەرمەندانەن. بەڵام زۆر کات لاکانی کتێبەکان بەڕەنگی سەوز یان زەرد رەنگ رێژ دەکراو زۆر بەکەمی رەنگی سور بەکاردەهێنرا. زۆرێك لەمجۆرە بەرگانە هێشتا لە کتێبخانە جۆراوجۆرەکاندا هەیە. ئەو بەرگانەی کە بەجوانکارییە جێگیر و روکەشە داریین و قورسەکانی کە کەوتوونەتە بەر هێرشی مۆریانە و مێرووەکان شایەتی شارەزایی پێشەوەرانی ئەو قۆناغە دەدەن و هەروەك بەرگەکانی دیکەی سەدەکانی ناوەڕاست و خاوەنی قورسی و تونەوتۆڵی خۆیانن، و ئەمانە سیفەتی ئەو کاغەزە پێستییە قورسانەن کە تێدا بەکارهاتووە و بەشێوەیەکی گشتی لە هەموو بەرگسازییەکانی سەدەکانی ناوەڕاستدا بەربلاوبووە. لە راستیدا ئەمەش لە

تایبەتمەندی ئەو پەرە پێستییانەیە کە بارستایی و قەبارەی کتێبەکان زیاد دەکات و بێگومان ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی ئەم کتێبانە بەرگی بەهێز و تووندوتۆڵی بۆ دروست بکرێت. شایەنی باسە ئەم جۆرە بەرگسازییە بەدرێژایی سەدەکانی پانزەهەم لە فەرەنسا و ئینگلتەرا و وڵاتانی باکووردا ئاسایی بووە.

رێنسانسی کتێب لە فەرەنسا:

کاریگەری رێنسانس لەم وڵاتەدا بەهێواشی ئاشکرابوو، هۆکەشی ئەوەبوو رۆشنبیران لەسەردەمی پیترارك لەژێر کاریگەری فەلسەفەی سکۆلاستیك (قوتابخانەیەك)دا بوون وکتێبخانەکانیش بەم گیانەوە دروستکرابوون بێگومان مەحاڵە پیاوێکی وەك ریچارد دیبێری کە سەر بەمرۆگەرایانی ئیتاڵیابوو. بەتەواوی بەمرۆگەرا ناوبرێت و هۆکەشی ئەوەبوو جگە لە نووسراوە مێژووی تایبەتییەکان بەنووسینی دیکە نەناسرابوو.

لویسی دوانزەهەم و هاوسەرەکەی:

لەنێو فەرەنسییەکاندا کە لایەنگری کۆکردنەوەی کتێب بوون لەژێر کاریگەری قۆناغی رێنسانسدا بوون تەنها پەیڕەویان لە فەرمانەکانی لویسی دوانزەهەم دەکرد. لە ساڵی ١٥٠٠دا لە شاری پادۆقای[٢٤٦] ئیتاڵیدا دوای داگیرکردنی کتێبخانەی بنەماڵەی سفۆرزا[٢٤٧] و کتێبخانەی بنەماڵەی ڤسکۆنتی[٢٤٨] یان دەستکەوت لەبەرئەوە کتێبخانەکەی لە شاری بلوا[٢٤٩] نزیکەی ٣٠٠٠ نوسخەی دەستنووسی تێدابوو و هەندێکی لەکتێبخانەی پیترارك لە ئەنجامی هێرشەکانییەوە بەدەستی هێنابوو.

هەروەها کاردینال جۆرج جامبۆز[٢٥٠]، وەزیری دووربین و هاوڕێی نزیکی پاشا لویسی شانزەهەم بەلاسایی کردنەوەی قۆناغی رێنسانسی نوێ شوێنگەیەکی لەبەرگرتنەوەی بۆ وێنەکێشان و لەبەرگرەوەکان دروستکرد. بەڵام دەڵێن هاوسەری لویسی دوانزەیەم ئان

246- Podova.
247- Sforza.
248- Visconti.
249- Blois.
250- George d 'Amboise.

دوبریتانی[٢٥١] توانی کتێبخانەیەك دابمەزرێنێت کە زیاتر لە ١٥٠٠ بەرگ کتێبی تێدابێت. لە نێو ئەو وێنەکێشانەی کە دایمەزراندبوو وێنەکێشێکی ناودار هەبوو بەناوی جان بۆردی شۆن[٢٥٢] بەهاوکاری هاوڕێکەی جان فۆکێ توانی هەنگاوەکانی کاریگەری رێنسانس لەسەر هونەری کتێب ئارایی فەرەنسی فەراهەم بکات و کارە بەناوبانگەکانی باس لە هەستێکی نەرم و نیان و لێهاتنێکی بەهێز دەکات و بریتی بوو لەو دیمەنانەی کە پەیوەندی بەژیانی رۆژانەیەوە هەبوو، لەگەڵ هەموو ئەمانەدا لێهاتوویەکەی لە جان فۆك کەمتر بوو.

فرانسوای یەکەم:

رێنیسانس تەنها لەسەردەمی حکومەتی فرانسوای یەکەمدا گەشتە لوتکەی شەکاوەیی. فرانسوا نزیکەی ساڵی ١٥٢٠ز کتێبخانەی دەوڵەتی لە شاری فۆنتێن بلوی[٢٥٣] دامەزراند. پاشان بەڕێوەبردنی لە ساڵی ١٥٢٢ خستە ئەستۆی زانای بەناوبانگی یۆنانی گیلیۆمبودێ[٢٥٤] و نازناوی سەرۆکی کتێبخانەی دەوڵەتی پێ بەخشی.

فرانسوای یەکەم لە ساڵی ١٥١٨دا بەرهەمەکانی زانای یۆنانی لاسکاریسی[٢٥٥] بڵاوکردەوە و پاش ماوەیەك نیشتەجێبوون لە دیوانی لۆران دو مێدیسیس[٢٥٦]دا رۆیشتە پاریس بۆ فێربوونی زمانی یۆنانی. بەشێوەیەکی گشتی دەردەکەوێت کە فرانسوای یەکەم لە کتێب دۆستیدا لاسایی بنەماڵەی مێدیسیسی کردووەتەوە.

کتێبخانەی پاشایەتی ماتیاس کۆرڤین:[٢٥٧]

بەدڵنیاییەوە لۆرانس دو مێدیسیس پاشا ماتیاس کۆرڤین. پاشای مەجەرِی راسپارد بۆ بیرکردنەوە لە دروستکردنی کتێبخانەیەك. ئەم پاشایە لە ساڵی ١٤٥٨ تا ساڵی ١٤٩٠ فەرمانڕەوایی کرد، لەکاتێکی پڕ لە دژواری و ئاشوبدا. کتێبخانەیەکی ئامادەکرد کە گومان

251- Anne de Bretagne.
252- Jean Bourdichon.
253- Fontainbleau.
254- Guilaume Bude.
255- Lascaris.
256- Laurent de Medicis.
257- Mathias Corvin.

دەبڕێت. پەنجا هەزار بەرگ کتێبی تێدابووبێت. لەوانەیە ئەم ژمارەیە زیادەڕەویی تێدا کرابێت. ئەم پاشا پایە بەرزە تەنها بەهۆی یارمەتی لەبەرگرەوەکان وەك بنەماڵەی مێدیسیس تەنها بەکۆشکەکەی لە شاری ئوندا رازی نەبوو، بەڵکو لە شاری فلۆرانسیش ئەوانی بۆ ئەم کارە هاندا، نوێنەری بۆ کڕین لە ولاتەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیکدا هەبوو وە نوسخە دەستنووسەکانی لە پیستیچی[٢٥٨] کە گەورەترین هاوردەکەری کتێب بوو کڕی، جێی سەرسوڕمانە لە ولاتی مەجەڕدا سەرەڕای ناجێگیربوون و کەوتنە بەر هەڕەشە لەلایەن دوژمنانەوە، کەسایەتی هەلکەوتوومان دەست دەکەوێت لەو کەسانەی کە لەسەردەمی ڕێنسانسدا ڕۆڵیان گێڕاوە.

گەورەترین کتێبخانەی کۆرقێن ئەم کتێبخانەبوو، بەداخەوە کاتێك کە تورکەکان دەستیان گەیشتە شاری ئون، ئەم کتێبخانەیە وێران بوو، بەجۆرێك تەنها ١٢٥ نوسخەی دەستنووسمان بەردەست کەوتووە ئەم نوسخانە وەکو پاشماوەیەکی نایاب و گرانبەها لەزۆرێك لە کتێبخانە گشتییەکاندا پارێزگاری لێدەکرێت. نرخی ئەم نوسخە دەستنووسانە تەنها لە گرنگی شێوەکەی دانییە، بەڵکو لە شێوازی بەرگ تێگرتن و بەرگەکانی دایە کە جێگای تایبەتی بەخشیوە بەکتێبخانەی پاشا کۆرقێن لە مێژووی هونەردا، هەروەك چۆن لە دوای دا لێکۆڵینەوەی لەسەر دەکەین.

پارێزەرانی کتێب لە ئیتاڵیا

ئیتاڵیا لانکەی بنەماڵەی دومێدیسیس، یەکەم وڵات بوو کە لەم بوارەدا گەشتە لوتکەی پەرەسەندن و تەنانەت فەرمانڕەواکانی لە شوێنە جیاوازەکانی دیکەدا و لە پلە جۆراوجۆرەکاندا لاسایی فەرمانڕەوای ئیتاڵیایان کردبووەوە. زاناترین و دیارترینیان لەڕووی پیشە و پلە و پایەوە شازادە فدریگۆ دامۆنتی فێڵ ترۆ[٢٥٩] و شازادە ئوربین[٢٦٠] بوو.

شازادە ئوربین ژوورێکی بەشکۆی لەکۆشکەکەیدا تەرخان کرد بۆ کۆمەڵە کتێبە تایبەتییەکانی، بیست لەبەرگرەوە و فەرمانبەری بۆ کتێبەکانی دامەزراند، فەهرستی ئەو

258- Bisticci.
259- federige da nentefeltero.
261- Urbin

کتێبخانەیەش ئێستا لە ڤاتیکان دایە و باس لە گەورەیی ئەم کتێبخانەیە دەکات لەسەردەمی ڕێنسانسدا.

بەڵام ئەو وتەیەی کە دەڵێن پارێزەرانی کتێب لەسەردەمی ڕێنسانسدا تەنها پەیڕەوێکی هۆکارە خەیاڵییەکان بوون بەتەواوی راست نییە، چونکە پارێزگارییان بۆ کتێب، وەك پارێزگارییان بوو بۆ هونەرە جوانەکانی دیکە. ئەمەش تاڕادەیەکی زۆر کاریگەریی هەبوو لەسەر بیروبۆچوونیان بۆ بەدەستهێنانی گەورەیی و شانازی لەم ڕوانگەیەوە جگە لە گرنگیدان بەهونەر و ئەدەبیات، لە بیروبۆچوونی سیاسیش بەدوور نەبوون. لەبەر ئەوە ئەم بیروبۆچوونانە هەر چۆنێك بن پێویستە تاڕادەیەك ئامادەیی ئیتاڵیایان بۆ پەسەند کردنی کتێبە نوێیەکان دوای هێنانی چاپ، بەزیاتر بزانین لە شوێنەکانی دیکە، هەرچەندە ناوەندی داهێنانی چاپی نوێ ئیتاڵیا بوو، و هەر لەوێدا قۆناغەکانی سەرەتای گۆڕانکاری کتێب دەبینین.

بەشی سێهەم

کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست

چاپ له سەدەی شانزەهەمدا
پەیدابوونی چاپ و چاپکردنی بەپیتی جێگیر

چاپکردن بەهۆی تابلۆی دارینی هەڵکۆڵراو[1] لە چین:

پیشەسازی دروستکردنی چەند نوسخە کتێبێك بەهۆی چاپەوە بۆ یەکەم جار هەروەك دروستکردنی کاغەز لە وڵاتی چینەوە دەرکەوت. باوەڕ وایە کە لە سەدەی دووەمی زایینییەوە چەند کتێبێك چاپکراوە، بەو ڕێگەیەی کە ناوەڕۆکی نووسینەکەیان لەسەر بەردێکی ساف بەشێوەی پیتی بەرجەستە هەڵدەکۆڵێ ، بێگومان پیتەکان چاڵ بوون، بەڵام دواتر پەڕەکان لەسەر دار بەپیتی بەرجەستە هەڵدەکۆڵران، بەمەش دەتوانرا لەهەر تابلۆیەك چەندین نوسخەی جۆراوجۆر دروست بکرێت. بەم جۆرە ئەو ئەستوونەی کە هێممای بەرجەستەی تێدابوو ڕەنگ دەکرا، پاشان ئەو کاغەزە بەربلاوەی کە بۆ چاپکردن گونجاوبوو دەخرایە سەر ئەو ئەستوونەو بەهێزیێ فشاریان لەسەر دادەنا، تاوەکو ئەو بەشەی کە بەرجەستە و ڕەنگداربوو، کاغەزەکەی بەڕەنگەکانی خۆی ڕەنگاوی دەکرد.

کۆنترین پەرەی چاپکراو لەسەر دار لە چیندا کە بەدەستی ئێمە گەیشتووە دەگەڕێتەوە بۆ سالی۹۳۲ زایینی. ئەگەرچی دڵنیاین کە ئەم شێوازەی چاپکردن زۆر پێشتر لەمە لەچیندا هەبووە. چونکە لە ژاپۆندا کە هەموو شێوازە هونەرییەکانی دروستکردنی کتێبی لە چینەوە وەرگرتووە، بەرهەمێکی چاپکراو لەسەر داری دەستکەوتووە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی هەشتەم.

چاپکردن لەسەر تابلۆکان لە ئەوروپادا:

ئەوروپاش هەروەك چین، تابلۆی دارین یان بەردینی بۆ پیشەسازی چاپ بەکارهێناوە. هەرچەندە ئەم بابەتە ناتوانێت کەمترین بەڵگە بێت بۆ پەیوەندی نێوان چاپ لەسەر دار لە چین و هاوشێوەکەی لە ئەوروپادا.

1- Xylograph.

چاپی تاکە پەڕەکان:

کۆنترین چاپ لە ئەوروپادا کە تاوەکو ئێستا ناسراوە و لەسەر پارچەی هەڵکۆڵراوی سەر دار سوود وەرگیراوە، لەسەر ڕووتەختی قوماشێکە و بەهیچ شێوەیەك پەیوەندی بەکتێبەوە نییە. بەڵام کاتێك بەکارهێنانی کاغەز پەرەی سەند، چاپکردنی کاغەزیش لەسەر تابلۆی دارین ئەنجام درا و زۆرێك لە وێنەی قەشەکان و کاغەزەکانی یاریکردن و سالنامە و ڕۆژمێرەکان لە سەدەی چواردەهەم و پانزەهەمدا بەشێوەیەکی فراوان بڵاوبوویەوە و بەسوود وەرگرتن لەم شێوازە چاپکران و لەم کاتەدا مەرەکەبی چاپکردن لە گەچ و ڕۆن دروست دەکرا. هەموو ئەمانە چاپکردنی تاکە پەڕەکان بوو. ئێستا زیاتر لە سێ هەزار دانەمان لەوانە هەیە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی پانزەهەم. کۆنترینیان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٤١٨ زایینی و بیریتییە لە وێنەیەکی حەزرەتی مریەم(ع) لە بارێکدا کە وەستاوە و حەزرەتی عیسا (ع) لە باوەشی گرتووە.

چاپە هەویرییەکان:

لە ئەوروپادا جۆرێکی تایبەت لەم تاکە پەڕانە چاپکراوانە پەیدابوو کە بەهۆی سوود وەرگرتن بوو لە هەویر. ئەم ڕێگەی چاپکردنە لە ئەڵمانیادا داهێنرا. بریتیی بوو لە فشارهێنانی تابلۆیەکی چاپ یەك پەڕەی بچووك کە هەڵکۆڵرابوو لەسەر بەرد و بەمەرەکەب داپۆشرا بوو، دەخرایە سەر کاغەزێك کە بەهەویر داپۆشرابوو و بەزوویی وشك دەبوویەوە، ڕەنگ ڕێژی هەویرەکە لە کاریگەری ئەو وێنانەی زیاد دەکرد، کە زۆرجار دیمەنی ئایینی نیشان دەدا. لەم جۆرە تاکە پەڕە چاپکراوانە نزیکەی ٥٥٠ وێنە ماوەتەوە کە زۆر کۆن بوون و سواون.

یەکەمین کتێبە تابلۆییەکان:

لە چاپی ((تاکە پەڕەکانەوە)) تاوەکو چاپی کتێب هەنگاوێك زیاتر نەمابوو. لە نیوەی سەدەی پانزەهەم لە ئەوروپادا یەکەم کتێبی چاپکراو بەڕێگەی تابلۆی داری یان بەردییەکان دروست کرا و بە ((کتێبە تابلۆییەکان)) ناوبانگی دەرکرد. ئەگەری هەیە کە ئەم پیشەسازییە سەرەتا لە هۆڵەندەوە پەیدا بووبێت، چونکە بڵاوکردنەوەی کتێبە تابلۆییەکان لەوێدا زیاتر لە هەموو جێگەیەکی دیکە ڕەواجی هەبوو. لەکتێبە تابلۆیەکان تەنها هەندێکی کەم ماوەتەوە و هەموو ئەوانەی کە بەردەستمان کەوتووە، تەنها سی و سێ، (٣٣) کتێبە. بێگومان، ژمارەیەکی زۆر لە کتێبە تابلۆییەکان لەنێو چینەکانی خەڵکدا هەبووە، چونکە ئەم پیشەسازییە هەموو ئەدەبیاتی نەتەوەیی گرتۆتەخۆ. راستە

که ناوەڕۆکی نووسراوەکان لاتینی بووە، بەڵام وێنەکانی ئەو کتێبانە تایبەتمەندییەکی گرنگ بوو کە تیایدا بەرچاو دەکەوێت و ئەم وێنانە بایەخێکی زۆری هەبوو بۆ قەشەکان بەتایبەتی لە کتێبەکانی خوێندندا. لە نموونەی ئەوانە (تەوراتی هەژاران)[٢] کە لە ئازارەکانی مەسیحەوە وەرگیراوە و کتێبی (ئاوێنەی رزگاربوونی مرۆیی)[٣] و (کتێبی هونەری مردن[٤])، و (مێژووی قەشە یۆحەنای ئینجیلییە.) بەهەمان شێوە زۆر کتێبی تابلۆی دیکە وەک نوسراوە ئایینییەکان و رۆژ ژمێر و سالنامە و کتێبی چیرۆک و چەندینی تر چاپ دەکرا.

لەو جۆرە کتێبانە تەنها بڕێکی کەمان بەدەست گەیشتووە و ئەم بابەتە پشتگیری ئەوە دەکات کە لەو کاتانەدا ئەو کتێبانە هەرزان و فراوان بوون، ئەم هەرزانی و فراوانییە لە گرنگی ئەم کتێبانەی کەم کردوەتەوە وەهای کردووە بەو جۆرەی کە پێویست بێت پارێزگاری لێنەکرێت. کتێبەکانی خوێندگە سەرەتاییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست هەمان بارودۆخیان هەبووە. لەچەند پەڕەیەکی ناسکی پێستی پێکهاتبوون و پیتەکانی ئەلف و بێ و دوعا سەرەکییەکانی مەسیحی دەگرتە خۆ. ئەگەرچی هەزاران دانە لەو کتێبانە چاپ دەکرا، بەڵام ژمارەیەکی بەرچاو بەجێ نەماوە. لەو کتێبە تابلۆییانەی کە شایەنی ئاماژە بۆ کردنە جۆرێکی دیکەیە لە کتێبەکانی خوێندگا ((بنەماکانی رێزمانی لاتینی)) کە بەناوی دۆنت[٥] ناسرابوو بۆ زمانەوانی رۆمی ئەیلیۆس دۆنتۆس[٦] دەگەڕێتەوە.

چاپکردن بەپیتی جولاّو لە چین و ئەوروپادا

پیتە جولاّوەکان لە چین:

سەرەڕای ئەمەی کە چینییەکان لە سەدەی یانزەهەمدا دروستکردنی پیتی جولاّویان سەرەتا لە قوری سورەکراو و پاشان لە مس و زەرد دەست پێ کرد، بەڵام هێشتا تا ئەمڕۆش شێوازی چاپکردن بە هۆی تابلۆی دارینەوە لە هیندا کاری پێدەکرێت.

2- Bibilia pauperum.
3- Speeulum Humanue Salvationis.
4- Ars Moriendi.
5- Donet.
6- Aelius Donatus.

لە بەرانبەر هەر پیتێکی نووسراودا سەربەخۆ لە پیتی چاپ. هەڵدەکۆڵرا، پاشان هەر پەڕەیەك لە پەرەکانی کتێبەکە لەکۆی گشتی ئەم پیتانە پێك دەهات. دوای لە چاپدانی هەموو نوسخە دیاریکراوەکە، پیتە چاپییەکان بۆ ئامادەکردن و لە چاپدانی پەڕەیەکی دیکە ئامادەکراو لە یەکتری جیادەکرانەوە.

ئەم شێوازەی چاپ لە چیندا هێندە رەواجی پێنەدرا و هۆکەشی ئەوە بوو کە چینییەکان ژمارەیەکی زۆر هێمایان بەکاردەهێنا، تەنانەت بۆ چاپکردنی کتێبێکی ئاسایی نزیکەی چوار تا پێنج هەزار پیت پێویست بوو. بەڵام لە ئەوروپادا بابەتەکە بەتەواوی پێچەوانەبوو، چونکە ژمارەی ئەو پیتە ئەلف و بێیانەی بەکاردەهێنرا زۆر کەم بوون. بەم جۆرە هونەری چاپ کردن بەهۆی پیتە جولاّوەکان داهێنانێك بوو کە بەرهەم هێنانی کتێبی بەتەواوی هەڵاوێرکرد.

داهێنانی پیتی جولاّو لە ئەوروپادا:

ئاشکرایە کە کتێبە تابلۆییەکان نەیتوانی رۆڵێکی گرنگ بگێڕێت، چونکە ئەم کتێبانە لە قەبارە و بەرگی بچووکدا چاپ دەکران کە هەریەکەیان لە بیست پەڕە یان بەلایەنی زۆرەوە لە سی پەڕە پێکدەهات، و بەرێگەی تابلۆداراییەکان دەتوانرا تەنها هەر ئەوەندە چاپ بکرێت جگە لەمانە، چاپکردن تەنها لە یەك دیوی پەڕەکە و دەگونجا، چونکە بەهۆی فشاری زۆرەوە جێ شوێنە پیتەکان لەسەر پەڕەکە بەجێ دەما بەجۆرێك کە سوود وەرگرتن لە دیوەکەی تری پەڕەکە دژواربوو. بەڵام سەبارەت بە کتێبە گرنگەکانی چاپکردن بەهۆی تابلۆداراییەکانەوە زۆر سەختتر بوو. لەبەرئەوە داهێنانی پیتی جولاّو یان بەواتایەکی دیکە ئامادەکاری تایبەتی پیت چنین، بوو بەهۆی ئاوەڵاکردنی رێگای پێشکەوتنێك کە بایەخێکی زۆری هەبوو و شۆڕشێکی نوێی لە پیشەی کتێب سازیدا دروستکرد. هەرچەندە پیتە جولاّوەکان نەیتوانی وەك کاغەز لە چینەوە بۆ ئەوروپا بگوازرێتەوە. تەنانەت ئەم پیشەیە نەگوازرابووشەوە بۆ ئەو شوێنەی کە خاوەنی یەکەمین کتێبی چاپکراوبوو بەهۆی پیتە جولاّوەکانەوە لەسەرەتای سەدەی پانزەهەمدا. لە راستیدا داهێنانی گۆتەنبێرگی ئەڵمانی بەتەواوی سەربەخۆ بوو و دووەم لە هەر جۆرە پەیڕەویکردن یاخود لاساییکردنەوەی هیچ نموونەیەکی رۆژهەلاّتی ((چین)).

یوهان گوتەنبێرگ:[٧]

زانیارییەکی کەم دەربارەی ژیانی گوتەنبێرگ هەیە. دەگەڕێتەوە سەر بنەماڵەی ناسراوی گینسفلایش[٨] و خەڵکی شاری ماینز[٩] بوو. لە نزیکەی ساڵی ١٤٠٠دا لە دایك بوو، دایك و باوکی لە یەکێك لە مووڵکەکانی خانەوادەدا بەناوی زوم گوتەنبێرگ[١٠] ژیانیان دەبردە سەر و لە ساڵی ١٤٣٠دا لە شاری ستراسبۆرگ نیشتەجێ بوون. لە نزیکەی ساڵی ١٤٤٠ یان دەڵێن لە ساڵی ١٤٤٨دا دووبارە گەڕایەوە شاری ماینز و هەر لەو شوێنە کتێبەکانی چاپ کرد.

دەڵێن کتێبە یەکەمینەکانی لە دەوروبەری ساڵی ١٤٤٥ و ساڵەکانی دواتردا کەوتە بازاڕەوە، لە نموونەی ئەوانە وەك کتێبی ((سبیلەکان))[١١] ژنانی کاهینی پێشبینی کەر، کتێبی ((دوناتوس)) (بنەمای ڕێزمانی لاتینی) لە سێ چاپدا و ڕۆژمێری ساڵی ١٤٤٨ بوو. راستە ناوی گوتەنبێرگ لە هیچ یەك لەم کتێبانە و کتێبە بلاوبووەکانی دیکەدا نەنووسراوە، بەڵام بەوەی کە دەردەکەوێت دەتوانرێت ئەم کتێبانە بدرێنە پاڵ ئەو و هەروەها کتێبی ((وتاری لێخۆشبوون)) ی پاپا نیکۆلای پێنجەمی لە ساڵی ١٤٥١دا چاپکرد.

لۆرێنس کۆستەر:

دەربارەی ئەم داهێنانە، هەروەك داهێنانەکانی دیکە بەئازایەتییەوە دەتوانین بڵێین هەندێکیش لەو باوەڕەدان کە باشترە بیدەینە پاڵ کەسێکی تر. پیاوێکی هۆڵەندی بەناوی جانسون کۆستەر[١٢] لە شاری هارلم گومانی تێدا نییە کە کۆستەر توانای چاپی کتێبی هەبووەو لە میژووی کۆلۆنیادا لە ساڵی ١٤٩٩ باسی چەند کتێبێکی بنەمای زمانی لاتینی دەکات کە لە هۆڵەندا چاپکراون. بەڵام لەوانەیە ئەو کتێبە تابلۆیەکانی چاپ کردبێت. بەهەرحاڵ ئەوەی کە کۆستەر چاپی کردووە بێ میژووە و نازانین کە پێشی گوتەنبەرگ کەوتووە - یان نا. ئەو شێوازەی کە لە پیت چنینەدا بەکاری هێناوە لەوانەیە دژوار و نەکردەنی بنوێنێت. لەم ڕووەوە، تەنانەت ئەگەر ئەو بانگەشەیەش قەبوڵ بکەین کە گوتەنبەرگ لە جەژنی گەنجینە ئایینییەکاندا لە شاری ئەلیکس[١٣] لە ساڵی ١٤٤٠دا کتێبە

7- Johan Gutenbery. . .
8- Gensfleisch
9- Mainz
10- Zum Gutenberg.
١١- Sibylles: نارێکە لە یۆنانی و ڕۆمییە کۆنەکان بەو ژنە کاهین و پێشبینی کەرانەیان دەگوت، کە (بڕوای ئەوان) توانایان هەبوو. ڕێ کە ڕووداو پێشهاتە ناهەمواوەکان خوداکان بگرن.
12- Laurens Janzoon Coster.
13- Aix.

چاپکراوەکانی کۆستەری دیوە، هەر ئەم بابەتەش بووەتە هۆی ئەوەی کەوا دەست بکات بەچاپکردنی کتێب، دەبێت بێ پەردە بڵێم، کە ئەم هۆڵەندییەی هیچ شتێکی فێری گوتەنبەرگ نەکردووە، بەڵام ناتوانرێت ئەمە قبوڵ بکرێت کە بیری دروستکردنی پیتی جوڵاوەکان لە ڕێگەی پیتی جوانکارییەکانەوە کە بۆ جوانکردن لەسەر بەرگی کتێب بەکار دەهێنرا بەمێشکی گوتەنبێرگدا هاتبێت. چونکە ئەم پیتانە جۆرێك پیتی جودا لە یەکتری بوون، کە دەتوانرا پیت چنین بکرێت و پاش بەکارهێنان لە یەکتری جیابکرێنەوە، ئەو بەرگانەی کە جوانکارییان بۆ کراوە بەپیتی بەردی جیابووە لەیەك و دەگەڕێنەوە بۆ ساڵە سەرەتاکانی سەدەی پانزەهەم و، دەیانتوانی ئیلهام بەخش بن بۆ گۆتەنبەرگ.

داهێنانی کەرستەیەك بۆ قاڵب ڕێژی پیتەکان:

بەهەرحاڵ گۆتەنبێرگ بەداهێنەری چاپ دادەنرێت، چونکە بیری لە ئامرازێك کردەوە بۆ قاڵب ڕێژی پیتەکان و سادە و ئاسان کردنی چاپکردن. بەڵام ئەوەی کە دەڵێن کەسانی دی یارمەتییان داوە، لەوانەیە ڕاست بێت، لەگەڵ ئەمەشدا ئاشکرا نییە چ ڕۆڵێکیان دیوە لە داهێنانی چاپدا، لەبەرئەوە تەنها گۆتەنبێرگ دەناسین.

یەکەمین چاپخانەکان:

گۆتەنبێرگیش ڕووبەڕووی هەمان ئەو کێشانە بوویەوە کەزۆرێك لە داهێنەرانی تر ڕووبەڕووی بوونەتەوە، دژوارییەکان لەسەرتاسەری ژیانیدا بەردەوام بوو جگە لەوەی کە کەسانی دی زیاتر لە خۆی سوودیان لە داهێنانەکانی بینی، یەکێك لە کێشەکانی ژیانی گۆتەنبێرگ ئەوەبوو، بۆ دابینکردنی پارەی چاپ لە یەکێك لە سەرمایەداران بەناوی یۆهان فۆست[١٤] بڕێك پارەی بەقەرز وەرگرت، گۆتەنبێرگ هەر لەو کاتانەدا، تەوراتی گەورەی لاتینی لە ساڵی ١٤٤٥دا چاپ کرد کە لە دواییدا لێ دەدوێن. بەڵام پاش ماوەیەك بەهۆی کێشەی ئابووری و دارایەوە لەگەڵ فۆستدا جیاوازی دروست بوو و بۆ دانەوەی پارەکان بەفۆست، کەرەستەکانی چاپخانەکەی بەودا. وا دەردەکەوێت دوای ئەم ڕووداوە چاپخانەیەکی دیکەی دامەزراندووە. لە ساڵی ١٤٦٥دا بەشادوومانی ڕووی کردە دیوانی گەورەترین قەشەی شاری ماینز، دوای جیابوونەوەی لە فۆست زانیاری زیاتر دەربارەی ژیانی لەبەر دەستدا نییە، دواجار لە ساڵی ١٤٦٧ یان سەرەتای ١٤٦٨ کۆچی دوایی کرد.

14- Johan Fust.

بەرفراوانبوونی پیشەسازیی چاپ
هەڵکۆڵین لەسەر دار

قۆناغی یەکەمی چاپ لە ئەڵمانیادا

یەکەمین جێنشینەکانی گۆتەنبێرگ:

هەر کە فۆست کەرەستەکانی گۆتەنبێرگی دەستکەوت، بەبەشداری کردنی کەسێکی ئەڵمانی دی بەناوی پیتەر شۆفەر[15] کە لە سەرەتادا وێنەکێشی نوسخە دەستنووسەکان بوو لە پاریس، چاپخانەیەکی نوێی دامەزراند. توانی لە ساڵی ١٤٥٧ کتێبی سروتە گەورەکان[16]،کە لە دوای باسی لێ دەکەین، بڵاوبکاتەوە.

لە هەمان ئەو کاتانەدا زنجیرەیەك کتێبی دیکە هەبوون کە لە دوایدا چاپکران. لە نموونەی ئەوانە تەوراتێکی گرانبەهابوو، کە هەر پەرەیەکی چل و هەشت دێڕی هەبوو لە ساڵی ١٤٦٢دا بەچاپ گەیشت. هەموو ئەو چاپانە نەك تەنها خاڵی شارەزایی لە ئاسا بەدەری پیتەر شۆفەر بوون، بەڵکو شایەتی دەست رەنگینی رابردووشی لە هونەری جوانکاری وێنەکێشاندا دەدات، تەنانەت بە داینەمۆی پرۆژەکانی فۆست لە بواری کتێبدا دادەنرێت.

لە دوای مردنی فۆست، شۆفەر چەند ساڵێك کتێبخانەکەی بەڕێوەبرد، تا ئەوەی لە ساڵی ١٠٥٢دا کۆچی دوایی کرد.

شۆفەر خۆی پیتەکانی لە قاڵبەکاندا دارشت، ئەم پیتانە لەڕووی پتەوی و وردییەوە لە پیتەکانی گۆتەنبێرگ باشتربوو، تا ئەو رادەیەی کە بەهەندێك لە پیتەکانی گۆتەنبێرگ رازی نەبوو کە، تا ساڵی ١٤٦٠ لەلای ئابێرشت فیستەر[17]ی خاوەن چاپخانەی شاری بامبێرگ[18] پارێزگاری لێدەکرا.

چاپخانەکانی باشووری ئەڵمانیا:

بەرپرسیارانی پیشەسازی چاپ لە شارە جیاوازەکانی باشووری ئەڵمانیا لە ساڵی ١٤٦٠دا پەیدابوون و هۆکاری ئەمەش ئەو هێرشانەبوو کە کرایە سەر شاری ماینز. ئادۆلف روناسۆ[19]

15- Peter Schoffer.
16- Psalterium.
17- Albecht pfister.
18- Bamberg.
19- Adolph de Nassau.

دەستی بەو شارە گەشت و لە ساڵی ١٤٦٢ دا هەموو شوێنێکی وێران کرد و زۆرینەی دانیشتوانی ئاوارەبوون و بەناچاریش خاوەن چاپخانەکانیش کۆچیان کرد. شۆفەریش یەکێك بوو لەوانە و لە شاری فرانك فۆرت دا نیشتەجێ بوو، دەوترێت وێران بوونی شاری ماینز یارمەتیدەری خێرا بڵاوبوونەوەی ئەم پیشەسازییە نوێیە بوو.

لەسەرەتادا ئەم پیشەسازییە هەمان رێگای بازرگانی کۆنی رووباری راینی گرتەبەر و بڵاوبوویەوە هەتاوەکو ئەوەی شاری ستراسبۆرگ بوو بەیەکێك لە ناوەندە سەرەکییەکان و پاشماوەیەکی کورت لە شارەکانی دیکەی وەك کۆلن و ئوگبێرك و ئولم و نورەمبێرگدا چاپخانەی زۆرگەورە بنیادنرا و بەهۆی ئەو چالاکییە بەرچاوانەی کە لەلایەن ئانتۆن کۆبەرگیز[20] خرابوویە گەڕ لە نورەمبێرگدا، ئەم شارە لەم رووەوە پایەبەرزتر بوو لە شارەکانی دیکە. دەڵێن نزیکەی سەد کرێکاری لە چاپخانەکەیدا دامەزراند لە ساڵی ١٤٧٠دا بیست چاپخانەی بەڕێوە دەبرد.

بە درێژایی نیوسەدە دوای ئەوەی کە گۆتەنبێرگ چاپی داهێنا، بیست شار لە شارەکانی ئەڵمانیا چاپخانەی تیادابوو، بەڵام هۆی ئەوەی کە ئەم شارانە لە باشووری ئەڵمانیادا بوون، ئەوەبوو کە لە نزیك شاری ماینزەوە بوون کەلانکەی پیشەسازی چاپکردن بوو.

هەروەها پەیوەندیشی بەبوونی شارە بازرگانییە گەورەکانەوە هەبووە لە باشووری ئەڵمانیادا. ئەم شارانە لە سەرە رێگای گەورەترین مامەڵە و کڕین و فرۆشتەکان دابوون کە لەگەڵ دەریای ناوەڕاست و رۆژهەلاتدا ئەنجام دەدرا. جگە لە ناوەندی گەورەی بازرگانی، چاپخانەکانیان بەهەموو پێداویستییەکەوە بۆ کاری بەردەوام بەرەو لای خۆیان رادەکێشا، لەکاتێکدا کە شارە کەم بایەخەکان جگە لە قۆناغێکی کورت نەبێت هێندە کاریان بەچاپخانەکانەوە نەبوو.

ئەو شێوازانەی کە خاوەن چاپخانە یەکەمینەکان بەکاریان هێنا:

کارخانە سەرەتاییەکانی چاپ - پێش بەکارهێنانی ئامێرە کارەباییەکان لەم پیشەسازییەدا - لەرووکاری دەرەوەدا هەمان بارودۆخی ئەو کارخانەیان هەبووە کە دواتر دروست کران، ئەوەی کە پێش هەر شتێك بەرچاو دەکەوت. ئەو پرێسە گەورانە بوو کە لە داری بەرروو دروستکرابوو لە هۆڵی چاپخانەدا بەسەقف و زەوییەوە بەسترابوو، دوای ئەوەی کە کاغەزەکە لەسەر پیتە چنراوەکان دادەنرا، بەپرێسەکە فشاری دەخرایە سەر و بۆ ئەوەی بەتەواوی ئەم فشارە دروست بێت

20- Anton Koberger.

پرێسەکە بەهێزی دەست کۆنترۆڵ دەکرا، پرێس هەڵواسراوێکی داری و قورس بوو، بەناچاری بۆ ئەوەی کە فشارێکی گونجاو بخرێتە سەر کاغەکان دەبوو هێزێکی زۆر بەکاربهێنرێت.

بەڵام پرێس لەڕووی قەبارەوە زۆر بچووکتر بوو لە تابلۆی پیت چنین، لەبەرئەوە بەشێوەیەکی گشتی لە یەك جاردا چاپکردنی کاغەزێکی تەواو نەدەگونجا و کرێکارانی چاپخانە ناچاربوون کە کاغەزەکە دابەش بکەن بۆ چەند بەشێك. بەجۆرێك هەر بەشێك بەجیا چاپ دەکرا و پاشان لەیەك بەرگدا کۆدەکرانەوە. بەڵام پیت چنین لەوکاتانەدا، هەروەك چۆن ئەمرۆ لە چاپخانە دەستییەکاندا دەکرێت بەبۆرد و تابلۆی ((بالشێك وەك چەرمێك)) کە چەند گیرەیەکی هەبووە ئەنجام دەدرا، پاشان پیتە چنراوەکان مەرەکەبیان لێ دەدرا. ماوەیەکی زۆری دەویست بۆ شارەزابوون و ئاگایی لە بڵاکردنەوەی مەرەکەبەکە بەشێوەیەکی یەکسان بەسەر هەموو بۆردەکەدا وە دەبوو رێگری پێکەوەنووسانی پیتە چنراوەکان بکەن بەمەبەستی خراپ نەبوونی دێڕەکانی نووسینەکە، کاری هەڵکۆڵینی پیتە چاپییەکان بەتایبەتی کاری دروستکردنی پیتەکان بۆ پیشەوەرانی چاپ لە سەرەتادا وردترین کاربوو. بەڵام بەشی سەرەکی ئەو کەرەستانەی کە لە دروستکردنی پیتی کانزای بەکاردەهێنرا، لەمس یان لە برۆنز دروست دەکرا و ئەم ماددەیە بەجۆرێك بوو ئەگەر زۆر بەکاربهێنرایە لەناو دەچوو، لەبەرئەوەی بەهۆی زۆری بەکارهێنانییەوە ئەندازەی لاکار و لێوارە ناسکەکانی پیتەکان کە زۆر کاریگەربوو لە هاوئاهەنگ بوونی پیتەکان لەکاتی چاپدا بەیەك شێوە نەدەمایەوە.

کۆنترین کتێبە چاپییەکان:

سەرەڕای ئەم کێشە هونەرییانە، کۆنترین کتێبە چاپییەکان جوانییەکی لە رادەبەدەریان هەبوو، هۆکەشی، بریتی بوو لە پەیڕەوی لە شێوازی کۆنی نوسخە دەستنووسەکانی سەدەکانی ناوەڕاست کە سەرمەشق بوو لەم کارەدا. ئاساییە کە کۆنترین خاوەن چاپخانەکان و نوسخە دەستنووسەکانیان دەکردە سەرمەشقی چاپەکانیان و پیتە چاپییەکانیان بەشێوازی نوسراوەکانی نوسخە دەستنووسەکان دروست دەکرد و بەگشتی شێوەی پەڕەکە لەڕووی نووسین و لایەنەکانی دی لاسایی نوسخە دەستنووسەکانیان دەکردەوە، تەنانەت لەو بوارانەی کە پیشەسازی چاپکردن توانای ئەنجامدانی نەبوو ئەم لاسایکردنەوە، جێبەجێ دەکرا، بەتایبەت کاتێك کە بڕیاریان دەدا پیتی گەورەی یەکەم هاوشێوەی ئەم جوانکارییارنە بەکاربهێنن، تا ئەو جێگەی هەندێ کات ناچاردەبوون کە بەشێوازە کۆنەکاندا بچنەوە، وەك ئەوەی بەدەست رەنگیان بەکاردەهێنا، دواجار

شێوەی دەرەکی یەکەمین کتێبی چاپیان بەشێوەی نوسخە دەستنووسەکانی سەدەکانی ناوەڕاست کە لەسەر پێست دەنووسرا، دروستکرد و جوانییەکی سەرەنج راکێشیان دەخولقاند کە لەڕووی پتەوی و تووندوتۆڵییەوە لە نوسخە دەستنووسە رزێنراوە پێستییەکان کەمتر نەبوو.

تەوراتی گۆتەنبێرگ (١٤٥٥) زایینی:

بۆ پشتگیری راستی وتەکانمان ئاماژە بە تەوراتی گۆتەنبێرگ دەکەین کە لە دوو بەرگی ئەندازەی ٢/١ دا لە ساڵی ١٤٥٥دا چاپکرا، و ئێستاش هەندێکی دیکەی لێ دەدۆزن. چونکە ئەم کتێبە چاپکراوەمان لە نزیکەوە نەدیوە وا دەزانین کە دەستنووسە. ئەم کتێبە بەزۆری بە تەوراتی چل و دوو دێڕی بەناوبانگە، چونکە لە ستونێکی چل و دوو دێڕیدا نووسراوە و هەروەها بە((تەوراتی مازارانی))یش ناودەبرێت، چونکە یەکەمین نوسخە کە سەرەنجی شارەزایانی کتێبی راکێشا، نوسخەیەك بوو، کە کاردیناڵ مازاران لە کتێبخانە تایبەتییەکەی خۆی دا پارێزگاریی لێ دەکرد. ئەم تەوراتە هەزار و دوو سەد پەڕەیە و هەر پەڕەیەك بۆ دوو ستون دابەش کراوە و جۆری نووسینەکە وەکو قۆناغی کۆتایی نووسینی گوتیکە ئێمە ئەم نوسخە نووسراوە بەگرنگ و پڕ بایەخی دەزانین و خاوەنی پیتی دروست و پڕ گۆشەیە و پیتە گەورەکان بەپایەی دوایی[٢١] و پایەی گەورە[٢٢] ناسراون. بەڵام بۆ نووسینی یەکەمین رستە و پیتی یەکەم ناونیشانی بەشەکان و نەخشەکانی پەراوێز و لاکان بەبۆشایی لەلایەن کەسی چاپکەرەوە بەجێ هێڵراوە، گەرچی لە هەندێك نوسخەکاندا بەرەنگی سور چاپکراون. تا ئێستا چل و یەك دانە لەتەوراتی گۆتەنبەرگ بەدەست کەوتوون و دوانزە دانەیان لەسەر پێست چاپکراوە.

لەوانەیە ئەم چاپە لەسەد دانە زیاتری تێپەڕی نەکردبێت. ئەگەر لەم رۆژگارەدا ئەم ژمارەیە بۆ فۆرشتن دابنرێت، بەهۆی نایابییەوە، نرخەکەی لەوانەیە زۆر زۆرگران بێت. تەنانەت لە یەکێك لە زیادکردنەکانی لەندەن لە ساڵی ١٨٩٧دا بۆ فرۆشتن ئامادەکرا و بۆ کڕینی ٤٠٠٠ لیرەی ئەستەرلینی (پاوەند) درا، لە ساڵی ١٩٢٧ لە ئەمریکادا دانەیەك لەم تەوراتە بەبڕی ١٥٠٠٠٠ دۆلار، لە کلێسای نەمساویی بەناوی میلك[٢٣] کڕرا، تاوەکو بەدیاری ببەخشرێت بەزانکۆی مەیل[٢٤] بەشی نیو هاڤین[٢٥].

21- Double Canon.
22- Gros Canon.
23- Melk.
24- Yale.
25- New Haven.

تەوراتێکی بەناوبانگی دیکە هەیە کە بەتەوراتی شێلهۆرن[٢٦] ناسراوە و هەر ستونێکی ئەم تەوراتە سی و شەش دێرە و بۆ گوتەنبێرگ دەگەڕێتەوە و گەرچی ئەگەری ئەوە هەیە کە لە شاری سامبێرگ دا بەهەمان ئەو پیتانەی کە گۆتەنبێرگ بەکاری هێنابێ چاپ کرابێت.

کتێبی سروتەکانی ماینز (١٤٥٧) زایینی:

لەم شارەدا کتێبی جوانتر لە تەورات هەیە، ئەویش کتێبی سروتەکانە، کە لە ساڵی ١٤٥٧دا لەلایەن فۆست و شۆفەرەوە چاپکراوە و.. پێشتر ناومان هێنا.. بەو پێیەی کە ئەم کتێبە لەسەر پێست چاپکراوە، بەرزترین خاڵ نیشان دەدات کە چاپ پێی گەیشتووە. هەروەها بۆچوون و وەهایە کە یەکەمین کتێب بێت کە ئاماژە بۆ کاتی چاپکردن دەکات. ئەو زانیارییانەی کە چاپکەر لە کۆتایی کتێبەکەدا داینـاوە بریتییە لە: ((کتێبی سروتەکان و هۆکاری چاپ و شێوازی پیتەکان، و بەبێ ئەوەی لە نووسیندا پێنووس بەکاربهێنرێت بۆ بەرزراگرتنی ناوی خودا و بەچاودێری جان فۆست لە شاری ماینزدا و بەبەشداری پیتەر شۆفەر و لە شاری گیرشایم لەو شەوی کە(بە گوتەی ئەوان) مەریەمی پاك داوێن بۆ ئاسمان بەرزبوویەوە (واتە ١٥ی ئاب) کاری ئەو کتێبە تەواو بوو.

شێوەی ١ هێمای چاپخانەی فۆست شیفەر

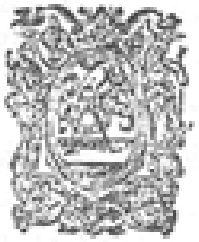

شێوەی ٢ هێمای چاپخانەی پلاتن

شێوەی ٣ هێمای چاپخانەی ئالدو مانومنشی

لەم نووسراوە ئەو ئەنجامە وەردەگرین کە هەموو ئەو کتێبانە بەئامێری چاپ بەوپەڕی جوانی چاپکراوە وەیەکەمین پیتەکانی بەرەنگی سور یان شین نووسراوە. وا دەردەکەوێت پیتەکان لەسەر بەرد هەڵکۆڵرابێت نەك دار. تا ئەو شوێنەی کە زانیارمان هەیە سروتەکان یەکەمین نیشانەی چاپکەرانیان لەخۆگرتبوو، هەروەك دەبینین (شێوەی) نیشانەی خاوەن چاپخانەکان بەلقە

26- Schellhorn.

داریێکەوە هەڵواسراوە. زۆری نەخایاند ئەم نەریتە لەلایەن خاوەن چاپخانەکانەوە پەیڕەوی کرا و چاپکراوەکانی خۆیان بەواژۆ یان نیشانەیەکی تایبەت و جیاکەرەوە، یان بەوێنەیەکی بچووك کە جوانکاری زۆری تیادا بوو دیاری دەکرد (شێوەی ٢و٣) لەو سەردەمەدا نزیکەی بیست نوسخە لە شاری ماینزدا هەبوو، جوانترین دانەیان ئەوەیە کە ئێستا لەکتێبخانەی نەتەوەیی ڤییەنادا هەڵگیراوە.

پیتە سەرەتاییەکانی کتێبە چاپییەکان:[٢٧]

کورتەی ئەوەی کە باسمان کرد ئەوەیە، کتێبە چاپییەکان سەرەتا بەتایبەتمەندی لاسایی کردنەوەی نوسخە دەستنووس و هاوشێوەکانی جیادەکرێتەوە، بەڵام زۆری نەخایاند ئەم لاساییەکردنەوەیە هەندێ لایەنی دیکەی چاپکردنی گرتەخۆ وەك نیشانە کورتکراوەکان کە لەنوسخە دەستنووسەکاندا بەکارهێنانی ئاسایی بوو، چونکە ناویشانی نەبوو و بەمەش جیانەکرایەوە.

مەبەستمان لەناونیشان لێرەدا وشەی مەبەستە، لەبەر ئەوەی لە یەکەمین لاپەڕەدا، ناوەڕۆکەکە بەوشە پێشەکییەکانی و وشەی لاتینی (ئین سپیت)[٢٨] دەستی پێ دەکرد، و یان بەدوو وشەی هیك ئین سپیت[٢٩] (لێرەوە دەست پێ دەکات) دەستی پێ دەکرد، تەنها کتێبێك لەم بنەمایە لادەدات کە ئەویش کتێبێکی بچووکە بەزمانی ئەڵمانی، ناوی ((هاواری مەسیحییەت لە دژی تورکەکان)) و بەپیتی گۆتەنبێرگ لە ساڵی ١٤٥٤ چاپکراوە. لەو کتێبە تەنها یەك دانەی ماوە کە ئەویش لەکتێبخانەی دەوڵەتییە لە میونیخ، بەڵام جیاوازی ئەم کتێبە ئەوەیە کە ناونیشانی کتێبەکە لە بەشی سەرەوەی پەرەکاندا چاپکراوە. ئەم حاڵەتە نزیکەی ١٥٠٠ جار لەم کتێبەدا دەبینرێت. ئەم کتێبە لە شێوەی رۆژ ژمێردایە هاواریێکە بۆ وڵاتە مەسیحییەکان بۆ جەنگکردن لەگەڵ ئەو تورکانەی کە لە ساڵی پێشتر دەستیان بەقوستەنتنییە گەشتووە، لە تیراژێکی زۆردا بۆ خەڵکی ئامادەی بلاوبوونەوە بوو. لەم رووەوە هەڵومەرجی وەك کتێبە جۆراوجۆرەکانی دیکەیە لە ئەڵمانیادا و بۆ قۆناغە سەرەتاییەکانی چاپ دەگەڕێتەوە.

27- In Cunables.
28- Incipit.
29- Hicincipit.

پەیدابوونی هەڵکۆڵین لەسەر دار

کۆنترین کتێبە وێنەدارەکان:

دوای ماوەیەك وەرگرتن لە نوسخە دەستنووسەکان، وەلانرا و خاوەن چاپخانەکان بەجێی ئەوەی کە دوای کۆتایی هاتنی چاپکردن، هونەرمەندان راسپێرن بۆ وێنەکێشانی وێنەی ناو کێتبەکان بەدەست، خۆیان وێنەکانیان لەگەڵ نووسراوی ناوەڕۆکدا چاپ دەکرد. ئەم کارە لە کتێبە تابلۆییە یەکەمینەکانی قۆناغی دەرکەوتنی چاپدا ئەنجام دراوە تێدا وێنەی چاپی هەڵکۆڵراو ئامادە دەکرا.

چاپکردنی وێنەکان لەگەڵ نووسراوەکاندا لەسەر بۆردێکی دارین دەردەچوو ئەم وێنە چاپییە هەڵکۆڵراوانەی سەردار لە دواییدا گۆڕا بۆ کتێبە چاپییەکان بەپیتە جولاوەکان، بەجۆرێك ئەو کلێشە داربیانەی کە شێوەی هەڵکۆڵراوەکانی تێدابوو، بەشێکی تەواوکەر بوو بۆ ستونی نووسراوەکە کە هاوکات لەگەڵ پیتە چنراوەکاندا چاپ دەکرا. کاتێ کە چاپی پیتە چنراوەکان تەواو دەبوو، کلێشەکان لەسەر ئەم بەشانە دادەنرا، تاوەکو لە جاری دووەمدا چاپ بکرێت. گەرچی سەلماوە کە ئەم وێنە چاپییانە لەسەرەتادا بەتەواوی شێوەی دەستنووسی و سەرەکییە کە وێنەکێش لە رەنگکردنی ئەم شێوە چاپییانەدا سوودی لێ وەردەگرن.

وێنەکانی ئالبرشت فیستەر کە هەڵکۆڵراوە لەسەر دار:

هەندێك بەرهەمی متمانە پێکراو هەبوو کە بەدلنیاییەوە نرخی ئالبرست فیستەری لە بامبێرگ بەرزکردەوە. وەك باسمان کرد ئەو یەکەم چاپکەربوو کە وێنەی هەڵکۆڵراوی سەرداری لەچاپکردنی کتێبەکانی دا بەکارهێنا.

لەوانەیە کارەکەی بەوێنەکێشان دەستپێکردبێت و وێنەی قەشەکانی لە کتێبەکانی پارانەوە و کاغەزی یاری و هاوشێوەی ئەمانەدا لە چاپکراوی تابلۆی دیکەدا رەنگ رێژیی دەکرد لەبەرئەوە لە وێنەکانی هەڵکۆڵراو لەسەردار، شارەزاییەکی باشی هەبوو.

لە سالی ١٤١٦ کتێبێکی پەسەند کراوی بچووکی چاپکرد کە پڕ بوو لە وێنەی جۆراوجۆری هەڵکۆڵراو لەسەر دار، کە ئەویش کتێبی بەردی بەنرخە و [٣٠] لە نووسراوی ئولریك بۆنەر[٣١]، کە

30- Edelstein.
31- Ulrich Boner.

بریتی بوو لە کۆمەڵێك چیرۆکی رەوشتی. هەروەها ئەم کتێبە یەکەمین کتێبی ئەڵمانی چاپکراوە کە تا ئەمڕۆ جگە لە یەك دانە نەبێت کە لە کتێبخانەی شاری وڵفێن بوتێل[٣٢]دا هەڵگیراوە، هیچی دیکەی نەماوە، ئەم کتێبەش پێکهاتووە لە نووسینی تۆکمە کە لەسەردار هەڵکۆڵراوەو بۆ چاپکردن زۆر گونجاوە و لایەنی جوانکاری بەڕادەیەکە کە ناتوانرێت باس بکرێت.

لە هەمانکاتدا فیستەر و هاوەڵەکانی لەو سەردەمەدا هیچ جۆرە کاریگەرییەکی جوانکارییان لە کتێبەکانیاندا نەکردبوو بەئامانج.

لەم رووەوە وێنەکان بەجۆرێك دەبینین کە تەنها ئامانجی رووکردنەوەی بابەتی ناوەڕۆکی نووسینەکەیە بۆ ئەو خوێنەرە ئاساییەی کە کتێبەکەی بۆ ئامادەکراوە.

هەڵکۆڵەرانی دیکەی ئەڵمانی:

کتێبە ئەڵمانییەکان و ئەو کتێبانەی پەسەند کراوی خەڵکی بوون و کتێبە ئایینییەکان کە لەلایەن خاوەن چاپخانەیەکەوە لە شاری ئۆگسبۆرگ[٣٣]، بەناوی گوتنەر زاینەر[٣٤] بەو شێوە رازێنراوە بلاوی دەکردەوە و پێشوازییەکی باشی لێکرا.

گومانی تێدا نییە کە زاینەر یەکەمین کەس بووە کە بەکارهێنانی پیتی یەکەمی رازێنراوەی لەسەردار بەپێوانێکی فراوان بلاوکردووەتەوە. هەروەها پێویستە ئانتۆن سۆرگ[٣٥] بەیەکێك لە چالاکترین بلاوکەرەوەکان بزانین کە کتێبە وێنەدارەکانی ئەڵمانی بلاوکردەوە هەروەها سەرەڕای بلاوکراوەکانی کتێبێکی بلاوکردووەتەوە کە پێکهاتبوو لە ١١٠٠ شیعر بۆ زانایان، بەجۆرێك کە بەیەکەمین کتێبی شیعری چاپکراو دادەنرێت.

هەروەها ناوی یۆهان باملەر[٣٦] دەهێنین کە کتێبە گشتییەکانی زۆر کات بە وێنەی هەڵکۆڕاو لەسەر دار دەرازاندەوە و لە ئاست پێشەکی کتێبدابوو. دەتوانین باملەر بەیەکێك لە یەکەمین پێشەوایانێ دابنێین کە وێنەی بەکارهێناوە وەك ناونیشان.

32- Wolfen buttel.
33- Augs bourg.
34- Gunther Zainer.
35- Anton sorg.
36- Johan Bammler.

تایبەتمەندییەکانی کۆنترین جۆرەکانی هەڵکۆڕاوە داڕیژەکان:

لە کتێبە جۆراوجۆرەکانی قۆناغە سەرەتاییەکاندا دەبینین کەوا یەک هەڵکۆڵینی سەردار بۆ ڕوونکردنەوەی چەندین شتی جیاواز بەکارهێنراوە.

بۆ نموونە دەبینین یەک وێنە زۆرجار بۆ پێشاندانی گرووپەک لە کەسایەتییە جیاوازەکان بەکارهێنراوە. لەوانەیە ئەم کارە بۆ ڕەچاوکردنی باری ئابووری بووبێت. هەندێ جاریش بۆ ئەوە بووە کە هونەرمەندی بەتوانا بۆ هەڵکۆڵینی وێنەکە لەسەر کلێشەی داڕێک کاتێکی زۆری ویستووە تاوەکو بتوانێت لەسەر کلێشەی داری بەڕوو یان داری هەرمێ وێنەیەک دابتاشێت، هەروەها ئەم کارەش پەیوەندی بەلاوازی توانای بیرکردنەوەی وێنەکێشەکەشەوە هەبووە.

جگە لەمانە. ئەو وێنانەی کە لە کتێبەکانی فیستەر و ئەوانی دیکەدا، واتە کتێبەکانی قۆناغی سەرەتا، کە بۆ وێنەسازی چاپکراون هەموویان لەڕووی بەهاو نرخی هونەرییەوە، سەرەڕای ئەو کەموکوڕییانەی کە تیادا دەبینرێت، ناتوانرێت بەکەم بزانرێت و بەبچووک تەماشا بکرێت. جگە لەوەی بەهۆی سروشتی سەرەتایی و سادەیی کە ئەم کتێبانە هەیەتی، هێشتا ئەمڕۆ بۆ ئێمە سەرنج ڕاکێشن.

لەم ڕووەوە هەروەها باسمان کرد ناتوانرێت نکۆڵی بکرێت لە پەیوەندییان بەو وێنەی قەشانەوە کە لەسەردار هەڵکۆڵراون، و هەروەها پەیوەندییان بەو شێوانەی کە لە کتێبە تابلۆییەکان دەبینرێت لە هەمانکاتدا ئەم وێنە هەڵکۆڵراوانە تۆوی دەستپێکی هونەری هەڵکۆڵێن لەسەر دار نیشان دەدات. ئەو هونەرەی لە پاش تێپەڕبوونی دەیان ساڵ، بەدەستی دوو هونەرمەند بەناوی دوریەر[٣٧] و هولباین[٣٨] گەشە و پێشکەوتنی بەرچاوی بەخۆوە دی بەجۆرێك لە ئیتالیا ڕێژەیەکی نوێی بەدەست هێنا.

تەوراتی هەڵکۆڵراوی کلۆنی١٤٨٠ زایینی:

ئەم تەوراتە پێشکەوتنی هەڵکۆڵینی سەردار نیشان دەدات لە قۆناغە کۆنەکانەوە تاوەکو دەرکەوتنی دوریەر. چونکە بێگومان بەناوبانگترین کتێبی تەورات لەنێو کتێبە جۆراوجۆرەکانی تەوراتدا، ئەو نووسراوە وێنەدارەیە کە بەتێپەڕبوونی کات قۆناغێکی تایبەتی مێژووی کتێب دەخاتەوە یاد. وێنەکانی لەلایەن هونەرمەندێکی وێنەکێشی گەورەوە ئەنجام دراوە کە ناوی ئەو و ناوی ئەو هەڵکۆڵەرەی کە کلێشەی دارەکانی بەگوێرەی شێوەکان داتاشیوە، نازانین.

37- Durer.
38- Hul bien.

بەپێچەوانەوەی زۆرینەی ئەو کتێبانەی کە ناومان هێنان. ئەم تەوراتە وێنە هەڵکۆڵراوەکانمان لەسەر دار نیشان دەدات، کە تەنها نیشانەی وێنە نانوێنێت، بەڵکو بەهۆی ئەو هێڵە تۆخانەی کە هەیەتی توانیوێتی دیمەنێکی بەرجەستەی کەسایەتییەکان بدات بەدەستەوە.

پێشکەوتنی خێرای هونەری سەرەتایی هەڵکۆڵین:

چەندین کتێبی دیکە هەیە کە لە ساتەکانی کۆتایی سەدەی یانزەهەمدا بەرهەم هێنراوە، چەرخی زێڕینی هونەری هەڵکۆڵێن لەسەر دار نیشان دەدات. لە نموونەی ئەوانە دەبێت بەتایبەتی ناوی کتێبی سەفەر بۆ سەرزەوی پیرۆز[٣٩] بهێنین. ئەم کتێبە یەکێك لە قەشەکانی شاری ماییز بە ناوی یوهان یوبان برایدل بلغ[٤٠] لە ساڵی ١٤٨٤دا داینناوە. لەم کتێبەدا نەك تەنها بۆ یەکەم جار ناوی ئەو هونەرمەندەی هێناوە کە شێوەی وێنەکانی کێشاوە، بەڵکو بۆ یەکەم جار چەند وێنەیەکی سروشتی لە کتێبەکەدا هاتووە. ئەو هونەرمەندە ناوی ئێرهارد ڕوویش[٤١]ە. لە وێنەکانیدا ژمارەیەك شار و دیمەنی جۆراوجۆر بەرچاو دەکەوێ.

هەروەها ناوی کتێبێکی دیکەی بەناوبانگ بەناوی ((میژووی جیهانی))[٤٢] دەهێنین لە هارتمان شێدێل[٤٣] لە ساڵی ١٤٩٣دا داینناوە و ٢٠٠٠ وێنەی چاپکراو لەسەر دار لەخۆ گرتووە. ئەم کتێبە لە گەورەترین کتێبە وێنە دارەکانە کە تاوەکو ئێستا بەجێ ماوە. وێنەکاری هونەرمەند مایکل وۆلگ موت[٤٤] و کوڕی هاوسەرەکەی (زڕ کوڕەکەی) ویلهێلم پلایدنورف[٤٥]ە و چاپکردنی لەلایەن ئانتوان کوبەرگیری خەڵکی شاری مبێرگ- هەروەك باسمان کرد ئەنجام دراوە. لەم کتێبانەدا وێنە هەڵکۆڵراوەکان لەسەر دار بۆ ڕەنگکردن ئامادابووە. چەند نوسخەیەك هەیە کە ڕەنگ کردنی تەواوبووە. بەڵام دەبێت بوترێت کە ئەم ڕەنگ کردنەی وێنەکان لەسەردەمی دوریەردا لە نێو دیاردە هاوشێوەکانی نوسخە ڕەنگاوڕەنگەکانی ئەوکاتەدا نەناسرابوو. بەجۆرێك کە وێنە چاپکراوەکان تەنها ڕەش و سپی بوون. بەڵام سەدەی هەژدەهەم کاتی دەرکەوتن و ئاشکرابوونی چاپی ڕەنگاوڕەنگە.

39- Voyage en Terre sainte.
40- Johnn Beryden bach.
41- Ernhard Reuwich.
42- Welt chronik.
43- Hertmann schedel.
44- Durer Michel wohlgemuth.
45- wilhelm pleydenworff.

یەکەمین چاپخانە لە دەرەوەی باشووری ئەڵمانیا

ماوەیەکی کەم پاش رووخانی شارمانیز. کاربەدەستانی چاپکردن، لە ولاتانی دیکە پەیدا بوون:

چاپ لە ئیتاڵیا:

بە دڵنیاییەوە ئیتاڵیا ولاتێك بوو کە بەهۆی دەوڵەمەندی ئەدەبییەوە خاوەن چاپخانەکانی بۆ خۆی راکێشا. لەوانە بەتایبەتی ناوی دوو قوتابی شۆفەر دەهێنین کە بریتین لە کونراد سوین هایم[٤٦] و ئارنۆڵد پانارتز[٤٧] ئەو دوانە لە ساڵی ١٤٦٤ لە یەکێك لە کڵێساکانی شاری سوبیاکۆ[٤٨] نزیك شاری رۆما چاپخانەیەکیان دروست کرد، دوای دوو ساڵ پانگهێشتنامەیەکیان بۆ رۆیشتن بۆ رۆما پێ گەشت. لەوێ لە ماوەی حەوت ساڵدا چەند کتێبیان بڵاوکردەوە و بەوتەی خۆیان سی و شەش کتێب بووە لە ١٢٤٧٥ نوسخەدا. بنەمای ئەم کۆمەڵە کتێبە سەرچاوە نووسراوە لاتینییە کۆنەکان بوو.

پیتی چاپی رۆمی:

قوتابییەکانی شۆفەر پیتی چاپی نوێیان بەکارهێنا کە ئەویش هەمان پیتی رۆمییە. ئەم پیتانە بەپێچەوانەی نووسین گۆتکەوەیە، وەك پیتی تێکەڵ بوون کە لەکتێبەکانی مرۆگەرایاندا بەکارهاتووە و لە پیتە بچووکەکانی کارۆلێنژییەوە وەك پێشتر باسمان کرد هەڵهێنجرابوو. ئەمەش هەمان ئەو پیتانەیە کە گومان دەبرێت لە نووسینی رۆمییەوە وەرگیرابێت.

لەبەرئەوە پیتی چاپی رۆمی، نووسینی لاتینییە و کە لە زۆر لایەنەوە ئێمە یادی شێوە رۆمییە کۆنەکان دەخاتەوە. بەو پێیەی کە ئەم پیتانە شێوەی بازنەیی و بێ گۆشە و لە هێڵی ڕێکدان و ڕێکخستنیان لەسەر قالبەکان ئاسانە، جگە لەوەی خۆیندنەوەی لە نووسینی گۆتیك ئاسانترە. شێوازی کۆنی ئەم نووسینە زۆر ڕوونتر و جوانترە، بەڵکو مامناوەندانەتر دروست کراون. بەڵام پیتەکانی گۆتیك ئەو بڕە تۆکمەیی و نرخەی نییە کە بەتوندوتۆڵی لە هەڵکۆڵینی سەردارا دەکەوێت.

46- cornnrad Sweynheim.
47- Arnold pannartz.
48- Subiaco.

خاوەن چاپخانە ئەڵمانییەکان لە ڤینیسیا:

دوا بەدوای سون هایم و پانارتز، ژمارەیەکی زۆری ئەڵمانی کۆچیان کرد بۆ ئیتاڵیا هەندێکیان لە رۆمادا نیشتەجێ بوون. وەك ئولریش هان[٤٩] کە لە ساڵی ١٤٧٦دا یەکەمین کتێبی، کەوێنەی هەڵکۆڵراوی لەسەر دار لە خۆ گرتبوو، بەچاپ گەیاند. هەروەها ئەوانی دی لە شارە گەورەکانی دیکەی ئیتاڵیادا گیرسانەوە.

بەڵام شاری گەورە و بازرگانی ڤینیسیا زیاتر لە جێگەکانی دیکە چالاکی دەکرد لە بواری چاپدا. لەم ڕووەوە، لە ساڵی ١٤٩٦دا گرووپەکی زۆر لە خاوەن چاپخانەکان چالاکییان لەو شارەدا دەست پێکرد و زۆرێکیان بەناوبانگ بوون وەك برایانی یۆهان و وندلین دو سپایر[٥٠] کە یەکەمین کتێبیان بەزمانی ئیتاڵی چاپ کرد کە بریتی بوو لە هۆنراوەکانی پیترارك سوناتا، پاشان نیکولا جێنسۆن[٥١] زانای فەرەنسی کە قالبی چەکی پارەی کارمەندانی دیوانی چارلی حەوتەمی هەڵدەکۆڵی، لەو کارەدا بەردەوام بوو. بەگوێرەی ئەوەی کە دەڵێن، لە ساڵی ١٤٥٨دا ڕۆشتە شاری ماینز تاوەکو ئەو هونەرە نوێیە فێر بێت. جێنسۆن جۆرێك پیتی ڕۆمی داهێنا کە تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆ ماوەتەوە و زۆرکەس کردوویانە بەنموونە و سەرمەشق و لاساییان کردووەتەوە، دواتر ئەڵمانییەك بەناوی ئیرهارد راتدۆلت[٥٢] خەڵکی شاری ئۆگسبێرگ، لەو کتێبانەی کە لە ساڵی ١٤٧٠دا بڵاوی کردەوە هونەری تایبەتی ڤینیسیای لە هەڵکۆڵینی لەسەردار بەکارهێنا، دواتر ئەم هونەرە بۆ شێوەیەکی بەرفراوان و بەربڵاو گۆڕا.

شێوەی ٤- پیتی یەکەمی گەورەی راتدولت
جوانکاری راتدۆلت و کاریگەری لە رازاندنەوەی پیتەکاندا

49- Ulrich Han.
50- Johann. Wendelin de Spire.
51- Nicola jenson.
52- Erhard Ratdolt.

بێگومان پیتی گەورەی یەکەم (شێوەی ٤)و چوارچێوە هەڵکۆڵراوەکان لەسەر دار لەلایەن راتدۆلتەوە دروستکراوە، یەکەمین جۆرە کە نیشانەکانی قۆناغی رێنسانسی پێوە دیاربێت. چونکە ئەو جوانکارییە کۆنە بەناوبانگە لە نوسخە دەستنووسەکانی سەردەمی رێنسانسیدا دەبینین، هەرچەندە ئەم هاوشێوە دروستکردنە بەبێ لاسایکردنەوەیەکی رەها ئەنجام دراوە. ئەم جوانکارییە بەرزاندنەوەیەکی هونەری بەشکۆ بەشێوەی رەش و سپی دروستکراوە، بەهۆی هەڵکۆڵینی سەرداڕەوە دەستکەوتووە و ئەم رازاندنەوەیە هەمان ئەو دیمەنەی هەیە کە لە رابردوودا رەنگە درەخشاوەکان لە نوسخە دەستنووسەکاندا هەیانبوو.

تەنانەت دوای ئەوەی لە راتدولت لە سالّی ١٤٨٦دا ئیتالّیای بەجێ هێشت، ئەم کاریگەرییە هەر بەردەوام بوو، چونکە لە سالّەکانی دواتردا پەڕەکانی یەکەمی کتێبەکان بەهەمان شێوازی کتێبەکانی راتدۆلت دەڕازێنرانەوە. ئەو شێوازەی کە رشتە پانەکانی بەشێوازی قۆناغی رێنسانسی دەگرتەخۆ، جوانکاری جۆراوجۆری وەک ستون و گوڵدان و گەڵا لق و پۆپی داری میّوو گەڵای چنار و ئاژەڵی سەرسوڕهێنەرو ئەفسوناوی سەری مرۆڤ و ماسکە جۆراوجۆرەکان چەندینی دیکەی لەخۆ دەگرت و لەتەواوی ئەم بوارانەدا بەخەیاڵێکی رەها جیادەکرایەوە.

دەبێت یەکەمین پیتە سەرنج راکێشەکانیش کە بەشێوە چوارگۆشەیی رازێنرابوونەوە، بۆ ئەمانە زیاد بکەین. سەرەڕای دەوڵەمەندی زۆری ئەم جوانکارییانە، دەبینین کە بەهیچ شێوەیەک رووکاری گشتی نووسراوەکەی نەگرتووەتەوە، بەڵکو بەپێچەوانەوە هەموو ناوەڕۆکی نووسراوەکە هاوئاهەنگ لەگەڵ یەکدیدایە.

هەروەها هونەری ئەڵمانییە پێشەنگە شارەزاکان، هەڵکۆڵێن بوو لەسەر دار. ئەوە لە ئیتالّیای مرۆگەردا، بەتایبەتی لە ڤیسینا و لەگەڵ جوانییەکانی قۆناغی رێنسانسدا. ئاکامێکی بەبەرهەمی هەبوو. تا ئەوەی لە ماوەیەکی زۆر کەمدا، هونەری کتێب رازاندنەوە (کتێب ئارایی) بەها و نرخێکی دەستکەوت، کە پێش ئەمە لە بواری چاپدا بەدەستی نەهێنابوو. سەرەڕای ئەزموونی سەدەکانی دواتر و بەڵکو سەرەڕای ئەو چاکسازییە گرنگانەی کە لە کەرەستە بەکارهێنراوەکانی ئەم سەردەمەدا دروست بووە، لە ئامادەکردنی کتێبێک وەک کتێبە چاپکراوەکانی سالاّنی ١٥٠٠دا لە ڤیسنیادا، دەستەوسان رادەوستین.

وێنەسازیی رەنگاورەنگ:

گرنگی کتێبەکانی راتدولت تەنها لە جوانکاری و رازاندنەوەی کتێبدایە، هونەری وێنەکێشان لە دوای ماوەیەکی کەم لە کتێبە چاپکراوەکانی ئیتالّیادا گەشتە کۆتا پلەی کەمالّ. خودی راتدۆلت ژمارەیەک کتێبی وێنەداری چاپکرد. جگە لەوەی کە یەکەمین کەسیشە کە چاپی رەنگە جۆراوجۆرەکانی چارەسەرکرد بەو مەرجەی کە پیتی دەستپێکتی دوو رەنگی کە لە کتێبی سروتەکانی ماینز و هەندێك لەو وێنانەی کە چوار رەنگ و بەچەند کلّێشەیەکی نوێ بۆ هەر رەنگێك چاپکراوە، جیابکەینەوە.

لە بەناوبانگترین کتێبە وێنەداڕە سەرەتاییەکان لەسەردەمی رێنسانسی ئیتالّیادا وەرگێڕانی تەوراتێکە کە نیکۆلودی مالیّرمی[٥٣]، چاپی کردووە لە سالّی ١٤٩٠دا بلاّوبووەتەوە. بێگومان وێنە بچووك و زۆرەکانی بەوردەکارییەکی زۆرەوە لەسەر دار هەڵکۆڵراوە، کاریگەری وێنەکانی تەوراتی کولونی لەسەرە. لەڕاستیدا کتێبەکانی راتدۆلت بەدەروازەیەکی کراوە بۆ قۆناغێکی فراوانی کتێبی ئیتالّی (سەردەمی بنەماڵەی ئالیۆ) لە قەڵەم دەدرێت.

چاپ لەسەر زەوییە نزمەکان (ئەسکەندەناڤیا) و ئینگلتەڕا

بەڵاّم لە دەرەوەی ئەڵمانیا و ئیتالّیا چاپ لە سالّەکانی دوای ١٤٧٠ بلاّوبوویەوە:

یوترێکت:[٥٤]

یەکەمین کتێبەکانی سەر زەوییە نزمەکان لە شاری یوترێکتدا چاپکرا. گەرچی لەو کاتەدا بەروار و ناوی چاپکەرەکە لەسەر کتێبەکە دانەدەنرا. پیتە چاپییە بەربلاّوەکان لەو شارەدا، هەروەك ئەڵمانیا، پیتەکانی گۆتیك بوو. جگە لەمە هونەری هۆڵەندی تایبەت بە وێنەسازی لەسەر بنەمای هەڵکۆڵینی دار کە پێشکەوتنی لە ولاّتاندا بەهۆی خێرا بەرهەم هێنانی کتێبەوە بوو، گەرم و گوڕی درەخشانێکی کورت خایەنی هەبوو. لەناودارترین چاپکراوەکانی ئەم شارە، کتێبێکە بەناوی شڤالییێ ئازاد[٥٥]. ئەم کتێبە بەجوانی بەناوبانگ بوو و لە سالّی ١٤٨٦دا لە

53- Niccolo de Mulermis.
54- Urecht.
55- Le chevalier Delibéré.

شاری گودا[٥٦] لەلایەن گوتفرێد ڤان ئوس[٥٧] ەوە چاپکرا. ئەو هەمان ئەوکەسەیە کەدواتر چەندین کتێبی لە شاری کوپنهاگندا لەژێر ناوی گوتفرێد ڤان گمێن[٥٨]دا بەچاپ گەیاند.

ئانڤیرس:[٥٩]

لە ساڵی ١٤٨٠دا پیشەسازی چاپ گەیشتە ئانڤیرس، ئەم ناوچەیە پاش ماوەیەکی کەم بوویە ناوەندێکی سەرەکی بۆ سەرزەوییە نزمەکان و ئەمەش یارمەتیدا تاوەکو پلەیەکی بەرز لە بواری بەرهەم هێنانی کتێبدا پەیدا بکات. لە کۆنترین خاوەن چاپخانەکانی ئەم شارە جیراردلی[٦٠] بوو، کە یەکەمین کەسە کە کتێبە ئینگلیزییەکانی چاپ کردووە و ناردنی بۆ ئینگلتەرا، و یارمەتی ئەم پیشەسازییەدا کە دواتر لەم ولاتە بڕەوشێتەوە.

بروجێس:[٦١]

بەو پێیەی کە یەکەمین کتێبی ئینگلیزی لە شاری ئانڤێرسدا چاپ نەکرا، بەڵکو لە شاری بروجێسدا بەچاپ گەیشت، ئەو شوێنەی کە ویلیام کاکستۆن[٦٢] بازرگانی قوماشی ئینگلیزی لەم شارەدا و هاوڕێ لەگەڵ هونەرمەندێکی فەرەنسی بەناوی کۆلار مانسیۆن[٦٣] چاپخانەیەکی دامەزراند لە ساڵی ١٤٧٤دا کتێبێکی بەناونیشانی زنجیرەی مێژووی شار ترۆیا[٦٤] چاپکرد.

وێست مینستەر:[٦٥]

کاکستۆن دوای چەندین ساڵ گەڕایەوە بۆ بەریتانیا و یەکەمین چاپخانەی لە ساڵی ١٤١٧دا لە وێست فیستەر دروستکرد، کۆمەڵێك لە کتێبە گەورەکانی بڵاوکردەوە وەك کتێبی

56- Gouda.
57- Gotfried Van Os.
58- Gotfried Van Ghemen.
59- Anvers.
60- Gerard Lee.
61- Bruges.
62- Willam Canton.
63- Co lard Mansion.
64- Rocviel des Histoires de Troyes..
65- West Miaster.

((داستانەانی کانتەر بری))[٦٦] لە دانانی چوسیر[٦٧] وە لە چاپکردنی نووسراوەکاندا وردەکاری تەواوی رەچاوکرد، گەرچی زۆر بایەخی بەجوانکاری کتێب نەدەدا. کارەکەی لەم رووەوە وەك هەموو خاوەن چاپخانەکانی پێشووە و لە بواری هونەری رازاندنەوەدا، کارێکی وەها نەکردووە کە شایەنی باس بێت.

چاپخانە لە فەرەنسادا:

کۆنترین کتێب کە لە فەرەنسادا چاپکرابێت دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٤٧٠ ئەم کتێبە کاری سێ کەسی ئەڵمانی بەناوی مایکل فرایبۆرگ[٦٨]، ئولریك گرینگ[٦٩] و مارتین کرانتز[٧٠]، ئەم سێ کەسە لەلایەن دوو مامۆستای زانکۆی سۆربۆنەوە بەناوی گیلیۆم فیشێت[٧١] و جان دولا پێیێر[٧٢]، بانگگران. ئەو کتێبەی کە چاپیان کرد ((کۆمەڵە نامەکانی لاتین)) بوو، کە گارسپارین دوبێرگام[٧٣] نووسیبووی. پاشان ئەم خاوەن چاپخانەش لە ساڵەکانی ١٤٧٠-١٤٧٣دا، ٢٢ کتێبیان چاپکرد کە هەموویان زمانی لاتینی بوو.

خاوەن چاپخانەکان لە پاریس و لیۆن:

یەکەمین کتێب بە زمانی فەرەنسی لە ساڵی ١٤٧٦دا لەلایەن پاسکی دوبۆنۆم[٧٤]ەوە چاپکرا. ئە کتێبە لە سێ بەرگدا و کتێبەکانی مێژووی بەناوبانگی فەرەنسا یان مێژووی کلێسای سان دێنس[٧٥]ی دەگرتەخۆ. هەروەها کتێبێکی دیکە بەزمانی فەرەنسی لە شاری کۆلن لەساڵی ١٤٦٦دا چاپکرا کە بریتی بوو لە مێژووی شاری تروایا کە لە دانانی راوول لوفێقرێ بوو[٧٦].

66- Canter bury.
67- Chavcer.
68- Michel friburger.
69- Ulrich Gring.
70- Martin Krantz.
71- Guillaume fichet.
72- Jean de la perre.
73- Gasparin de Ber game.
74- Pasquie de Bonhomme.
75- Sain – Denis.
76- Raoulle Feure.

دوای ماوەیەکی کەم ئەم پیشەسازییە لەلایەن لویسی یانزەهەمەوە گۆڕانکارییەکی خێرای بەخۆوە دی، بەجۆرێك لە ماوەی سێ سالّی دواتردا، نزیکەی حەفتا چاپخانە تەنها لەناو شاری پاریسدا دامەزرا.

لە سالّی ١٤٧٣دا پیشەسازی چاپ گەیشتە شاری لیۆن، کە تا کۆتایی سەدەی شانزەهەم، گرنگترین شاری بازرگانی ئەوروپا بوو، و بە جێگەیەکی گرنگ و ستراتیجی بۆ ژیانی فەرهەنگی دەهاتە هەژمار. ئەم شارە تا کۆتایی سەدەی پانزەهەم ناوەندی بەرهەم هێنانی کتێب بوو. هەروەك دەبینین ناوە لاتینەکەی وەك ناوەندی چاپ، بەسەر زۆرێك لە کتێبەکانی ئەم قۆناغەوە نووسراوە. دەتوانین لەنێو خاوەن چاپخانەکانی شاری لیۆندا ناوی مارتین هوس[٧٧] بهێنین کە لە سالّی ١٤٧٨دا یەکەم کتێبی وێنەداری بەناوی ئاوێنەی رزگاری مرۆڤایەتی[٧٨] بلاّوکردەوە. هەروەها ئیتین دولێت[٧٩] یش لەو زانا بەرجەستانەیە و لە سالّی ١٥٤٦دا بەهۆی بۆچوونەکانی بە زیندوویی سوتێنرا.

هەلّکۆڵین لەسەر دار لە فەرەنسادا:

یەکەمین کتێب کە لە پاریس چاپکرا و بەوێنەی هەلّکۆڵراو لەسە دەرخت رازێنرایەوە دەگەڕێتەوە بۆ هونەرمەندی بەڕێز و خاوەن چاپخانەیەکی کلّیسا بەناوی جان دوپرێ[٨٠]. لە سالّی ١٤١٨دا ((کتێبی پارانەوەکان))ی بۆ کلّیسای پاریس چاپکرد کە ئاراستەکرابوو بەدوو وێنە. هەروەك حەوت سالّ دواتر، کتێبی ئایینی لە کتێبە ساتەکانی کە چەندین وێنەی سەرنج راکێشی تێدابوو. هەروەها ئاماژە بەکتێبی ((شاری خودایی))[٨١] بکەین کە قەشە ئوگوستین[٨٢] داینابوو، لە کتێبە چاپکراوەکانی جان دوپرێیە. وا دەردەکەوێت گەورەیی بیرکردنەوە لە وێنەکێشان دا و وردەکاری لە ئامادەکردنی شێوەکاندا، جێگەیەکی درەوشاوەی بەدەست هێنابێ لە یەکەمین قۆناغەکانی چاپی فەرەنسیدا. هەروەها جان دوپرێ ئەو کەسەیە کە پیتی گەورەی یەکەمی هەلّکۆڵراوی لەسەردار هێنایە نێو کتێبە فەرەنسییەکان لە سالّی ١٤٨٦دا.

77- Martin Husz
78- Miroirde Redemption.
79- Etienne Dolet.
80- Jean de ple.
81- cite de Dieu.
82- Saint – Augustin.

هەروەها لەنێو خاوەن چاپخانەکانی دیکەی فەرەنسیدا کە ئەو کتێبە بەنرخانەی بە وێنە هەلّکۆڵراوەکان لەسەر دار رازێنراوەتەوە و چاپ کردووە. دەبێت ناوی پییر لوکارون[٨٣] بهێنین، لە سالّی ١٤٩٨دا کتێبی ((شەقام و کلّیساکانی پاریس))[٨٤]ی چاپ کرد. ئەم کتێبە جۆرێکی سەرەتایی رێبەری گەشت و گەڕانە کە تاوەکو ئێستا دەیناسین. هەروەها ناوی جان بونۆم[٨٥] دەهێنین کە لە سالّی ١٤٨٤دا چەند کتێبی چاپ کرد کە لە نێوانیاندا کتێبی مێژووی وێرانی ترۆپای گەورە[٨٦] لە دانراوی جەی. میلێتە[٨٧]، کە چەندین شێوەی سەرسوڕهێنەری تێدایە. بێگومان زانایان حەزیان کردووە کە مێژووی شاری ترۆیا بزانن.

کتێبی ساتەکانی ئەرکەکان:

هونەری رازاندنەوەی فەرەنسی سەرکەوتووبوو لە کاریگەری دروستکردن لەسەر کتێبە چاپییەکان. ئەم هونەرە یەکەمین جێگای لە کتێب رازاندنەوەی ئەم سەردەمەدا لە زەمینیەیەکی تایبەتدا لە بواری کتێبەکانی ساتەکانی ئەرکاندا، بەدەست هێنا. ئەم کتێبانە هەروەك پێشتر باسمان کرد، زۆرترینی ئەو کتێبە ئایینییانە بوون، کە بلاّوبوونەوە. هەروەها لە سەدەکانی ناوەڕاستدا لەڕووی جوانی چاپ و جوانکارییە سەرسوڕهێنەرەکانەوە، زۆرترین کتێبی چاپییەکان، کتێبە ئایینییەکان بوون.

ئانتوان فێرارد:[٨٨]

یەکێك لە سەرکەوتووترین بلاّوکەرەوانی فەرەنسی کە لەم بوارەدا چالاکیی هەبوو، وێنەکێشی نوسخە دەستنووسەکان بوو بەناوی ئانتوان ڤێرارد. هەرچەندە خۆی کتێبەکانی چاپ نەدەکرد، بەلاّم ژمارەیەکی دیاریکراوی خاوەن چاپخانەکانی دیکەی دامەزراند و بەم جۆرە چالاکییەکانی بۆ ماوەی سی سالّ درێژەی کێشاو بەشێوەی بازرگانییەکی گەورە لە مێژووی داستانەکانی سوارچاکی و کتێبە ئایینییەکاندا خۆی دەنواند. بەنزیکەی هەموو ئەم کتێبانە بەزمانی فەرەنسی بوون بە شێوەیەك کە بازرگانی کتێبە دەستنووسە ئایینییەکان لەم قۆناغەدا

83- Pierre le coron.
84- Le Rues et Eglises.
85- Jean Bonhomme.
86- Histoire de destruction. De Troyes la Grande.
87- J. Mi llet.
88- Antoine Verard.

بایەخی کەم بوویەوە و کتێبە چاپییەکان زۆر بەخێرایی پێش کتێبە دەستنووسەکان کەوت.
لەم رووەوە قێرارد توانی دامەزراوەیەکی گەورە بونیاد بنێ و کتێبە ئایینییە چاپکراوە بەنرخەکان بکڕی بێت، بێگومان ئەوانە قازانجێکی زۆریان بۆ هەبوو. جگە لەم دامەزراوە کە لەسەر بەردی نوتەردام[89] دروست کرابوو. لقێکی دیکەی ئەم دامەزراوەی نزیک کۆشکی دادپەروەری لە پاریس دامەزراند. ئەم دامەزراوەیە لایەنگرانی زۆری هەبوو. پاشا چارلی هەشتەم کە قێرارد هەندێك نوسخەی گرانبەهای بەتایبەت لە کتێبەکانی ساتی ئەرکانی بۆ چاپ کرد، لەو کەسە لایەنگرانە بوو.
قێرارد لە ساڵی ١٤٨٥دا دەستی کردە چاپکردنی ئەم جۆرە کتێبانە ساڵەکانی دواتر دوو زنجیرەی کتێبەکانی کاتژمێری بچووک[90] و ((کتێبەکانی کاتژمێری گەورە))[91] یان ((کاتژمێری پاشایەتی))[92] بەچاپ گەیاند. لە بەراورد کردنی ئەم چاپانەدا تا ئەو شوێنەی دەگونجێت. لەگەڵ نوسخە دەستنووسە هاوچەرخەکان کە سەرمەشقی چاپ بووە. بۆمان دەردەکەوێت کە نوسخە بەنرخەکان زۆرجار بەشێوەی رازێنراوەی هەڵکۆڵراو لەسەر دار چاپکراوە و بەدەست وێنەی بۆ کێشراوە و بەڕەنگە درەوشاوەکان رەنگی بۆ کراوەوە هەروەها جوانکاری زیاد لە پێویست زاڵ بوون بەسەر ناوەڕۆکی نووسراوەکەدا. پاریس، گەورەترین ناوەندی بەرهەم هێنانی ئەم جۆرە کتێبانەبوو و زۆر رەچاوی وێنەسازی دەکرا. لەبەرئەوە ئەم کتێبانە نەك تەنها بۆ ناوخۆ، بەڵکو بۆ دەرەوەش دەنێردرا. پلەی بەرزی چاپخانەکانی پاریس لە چاپخانەکانی دیکە لەم جۆرە چاپکراوانەدا، تا نزیکەی ناوەڕاستی سەدەی شانزەهەم درێژەی کێشا.
لەنێو کتێبە وێنەدارەکانی دیکەی قێراردا کە لەڕووی هونەرییەوە جیاکارییەکی زۆری هەیە. دەبێت ئاماژە بەکتێبەکانی شوالێی ئازاد لە ساڵی ١٤٨٨دا ((ئەفسانەی ئالتونی))[93] لە دانراوی جاك دو فۆراگێن[94] لە ساڵی ١٤٩٦دا و میژووی شوالێی ترستان لە ساڵی ١٤٩٩دا و ((کۆمیدیای ترافس))[95] لە ساڵی ١٥٠٠دا بکەین.

89- Noter Dame.
90- Petites Hueres.
91- Grand Hveres.
92- Hveres Royales.
93- Legende Doree.
94- Jacques de Foragine.
95- Terence.

بەکورتی قێرارد بەو هەستە هونەری و بەڕێوەبردنە بەهێزەییە کارەکانی توانی پلەی یەکەم لە نێو بلاوکەرەوانی فەرەنسی لە چەرخی یەکەمی چاپ دا بەدەست بهێنێت.

چاپکەرانی دیکەی کتێبەکانی ساتی ئەرکەکان:

قێرارد تەنها چاپکەر نەبوو کە هەستا بەچاپکردنی کتێبەکانی ساتەکانی ئەرکەکان. لەو سەردەمەدا جان دوپرێ یش - هەروەك باسمان کرد. ژمارەیەك لە کتێبەکانی ساتەکانی ئەرکەکانی بەو وێنانەی کە هەڵکۆڵرابوون لەسەر دار وەرگیرابوو، چاپکرد. ئەم کتێبانە کلێشەی هەڵکۆڵراوی بەرجەستەی سەرمس بەهێمایەکی زۆر ورد و جوانەوە چاپکرابوو.
ئەگەری هەیە کە توانیوێتی بەسوود وەرگرتن لە قالبی بەردین، وێنەکانی پراوپڕ لەگەڵ جوانکاری و چوارچێوەکانی چاپدا بکات، هەروەها توانی جۆرێك چاپی رەنگاوڕەنگ لە کتێبی ساتەکانی ئەرکەکاندا بۆ بەکارهێنانی کاتژمێرە، رۆمییەکان بەناونیشانی ((کتێبی کاتژمێرە رۆمییەکان))[96] لە ساڵی ١٤٩٠دا بلاوکردەوە.
لەو سەردەمەدا خاوەن چاپخانەیەکی دیکە بەناوی فلیپ بیگوشێت[97] کتێبەکانی ساتەکانی ئەرکەکانی چاپکرد. ئەو تەنها بۆ بلاوکەرەوەی ناودار سیمول قوستەر[98] کاری دەکرد کە لە رووی جوانکاری هونەری و چالاکی بازرگانییەوە هیچی لە قێرارد کەمتر نەبوو. لەنێو کتێبەکانی ساتەکانی ئەرکەکاندا قۆستەر بلاوی کردەوە، چەند نموونەیەك لە جوانترین ئەو چاپانە کە لە فەرەنسادا بلاوکرایەوە، دەبینرێت.
گەرچی ئەمە نەبوو بەڕێگر لە چاپکردنی کتێبەکانی دیکەدا کە کارتێکرابوو بەجوانکاری ئەڵمانی. قۆستر لە دوو ساڵی یەکەمی سەدەی شانزەهەمدا جۆرێکی تایبەتی لە هەڵکۆڵین لەسەر بەردی داهێنا. پەرەیەکی وێنە دەکێشا چەندین خاڵی سپی لەسەر وێنەکە دەبینرا کە جوانییەکی زیاتری پێ دەبەخشی. بەڵام رازاندنەوەی کتێبە فەرەنسییەکانی ساتەکانی ئەرکەکان تارادەیەکی زۆر شێوازی گوتیکی هەبوو، گەرچی لەڕووی شێوەو بازنەوە لە کارە ئەڵمانییەکان جوانتربوو. زۆر بەکەمی دەتوانین کاریگەری شێوازی ئیتاڵی لە قۆناغی رێنسانسدا لەم کتێبانەدا ببینین. هەروەها یەکێك لەو کتێبانەی ساتەکانی ئەرکەکان کە بیگوشێت بۆ سیمۆن

96- liure d'heures al'usage de Rome.
97- philppe pigouchet.
98- Simon Vostre.

قۆستر بەناوی بەکارهێنانی کاتژمێری بچووك لـە قێردونـدا[٩٩] چـاپ کـرد شـێوە و وێنـەکانی بەشێك لە سادەیی و جوانی بەرهەمەکانی سـەدەی رێنسانـسی نیـشان دەدا، چـونکە زۆربـەی کتێبەکانی ساتەکانی ئەرکەکان کە لە سەرەتای سەدەی شانزەدا چـاپکران. هێمـای گوتێکیـان لەگەڵدایە. هەروەها بەشێوەیەکی سروشتی کتێبەکانی دوو خاوەن چـاپخانەی ئـەڵمانی بـەناوی تیلمان گیرقەر[١٠٠] و کوپرەکەی، پاش کۆچ کردنیان بۆ پاریس بلاویان کـردەوە هـەمان حاڵـەتی هەبوو، هەروەها لەنێو بلاوکەرەوە ناوداڕەکـانی نیـشتەجێی شـاری پـاریس، بلاوکەرەوەیـەکی کتێب بەناوی گویوت ماربهانت[١٠١] کتێبێکی ئامۆژگاری بەناوی سەمای ((مردووەکـان))[١٠٢] بلاوکردەوە. ئەمەش یەکەمین کتێبێك بوو لەو جۆرە کە لە فەرەنسادا چاپ کرابوو. ئەم کتێبـە لـەنێو هـۆزە بـچووك و چـینە مامناوەندەکانـدا، سـەرکەوتنێکی گـەورەی بەدەسـت هێنـا. پیرلورۆژای[١٠٣] وێنەکێش، هەڵکۆڵـەری کتێبـەکانی مارشـاڵی بلاوکـەرەوە و بلاوکـەرەوەکانی دیکە وەك قێرارد و جان دوبرێ بوو. لورۆژ کارخانەیەکی بۆ هەڵکۆڵینی شـێوەکان[١٠٤] خـستە سەر چاپخانەکەی و ژمارەیەك شێوەی هەڵکۆڵراوی لە ئاستی هونەری بەرزدا چاپکرد.

گەورەترین کتێبی، کتێبی ((دەریای مێـژووە))[١٠٥] لـە ئەنـدازەی ٢/١دا بـوو لـە سـاڵی ١٤٨٨دا چاپکرا و شایەتی شارەزایی تەواوی ئەوە لە جوانکاری و لێهاتوویی و سەرنج راکێشی لە وێنەکردن دا، دەسەلماند.

ئەڵمانیای باکوور و سەرزەوییەکانی ئەسکەندەناڤیا:

پیشەسازی لـە ئـەڵمانیایی بـا شووڕیـشدا هاوکـات بـوو لەگـەڵ سـەرزەوییە نزمـەکان و فەرەنسادا، ئەوەش کاتێك بوو کە ژمارەیەکی زۆر لە خاوەن چاپخانە بەتواناکان هاتنە مەیدانی کارکردن، چالاکی ئەم پیشەسازییە لە شاری لوتیکدا چڕبوویەوە. یەکـەمین خـاوەن چـاپخانەی ناودار کە لەم شارەدا نیشتەجێ بوو لوکاس بیراندیس[١٠٦] بوو. لـە چـاپکراوەکانی کتـێبی پـڕ

99- Petites heures a lusage de Verdun.
100- Thielmann Kever.
101- Guyot Maihant.
102- Donce al Denth.
103- Pierre le Rouge.
104- Tuilleurs de yaiges.
105- La Mer des Histoires.
106- Lucas Brandis.

بایەخی هەبوو لە مێژووی گشتیدا بەناوی کورتەی هەواڵەکان[١٠٧] ئەم کتێبـە چـەندین وێنـەی تێدابوو کە بەهۆی هەڵکۆڵینی دارەوە چاپکرابوو.

هەروەها لە لوبێکدا خاوەن چاپخانەیەکی دیکە بەناوی یوهان ستیلێ[١٠٨] دەژیا کە هەنـدێ کات لە ساڵی ١٤٨٢دا بۆ چاپکردنی ((کتێبی پارانەوەکان)) لە دانراوی قەشە ئودانسی[١٠٩] بۆ دانیمارك دەکرا.

هەروەها پیشەسازی چاپی هێنایە ئەم وڵاتانە و لە سـاڵەکانی دواتـردا هێنایـە شـارەکانی سوید. پاش ماوەیەکی کـەم چـاپخانەیەکی دیکـەی لـە لوبێکـدا دانـا بـەناوی بـارتولوموس گوتان[١١٠]، بەاڵم گەورەترین چاپخانەبوو نە تەنها لە لوبێکـدا، بـەڵکو لـە هـەموو ئـەڵمانیای باکووردا بێ هاوتا بووە کە دەگەڕایەوە بۆ خاوەن چاپخانەیەك بەناوی ستیڤان ئـارنی یـێس[١١١] کە سەرەتا کارەکانی لە شاری ماینزەوە دەست پێکرد، پاشان لە شاری پیرۆسێ[١١٢] لە ئیتاڵیا، سەرقاڵی ئەم کارەبوو. ئـەو لـەم پیـشەسازییەدا زۆر شـارەزا بـوو. لـە گـرنگترین کتێبـەکانی تەوراتێکی وێنەداری گەورەیە کە بەزمانی ساکسۆنی نوێ لە ساڵی ١٤٩٤دا چاپکراوە.

بارودۆخی ئابووری لە قۆناغەکانی سەرەتای چاپدا:

باسی هەندێك نموونەی ژیانی خاوەن چاپخانە سەرەتاکانی کرا کە بەناچاری گەریـدە بـوون و هۆکەشی ئەوەبوو کە هەندێ لە کڵێسا تایبەتییەکان و دامـەزراوەکانی کڵێـسا توانایـان نـەبوو چاپخانەی تایبەتیان هەبێت و ناچار بوون یەکێك لە خاوەن چاپخانەکان بۆ ماوەیەکی دیاریکراو بانگهێشت بکەن بۆ لە چاپدانی کتێبە ئایینییەکانی خۆیان بۆ نموونە وەك ستێل و ئارندلیس. خێرا لەئاکامی گەشتە زۆرانەدا، لـە قۆنـاغی یەکەمـدا کێبرکێیـەکی گـەورە لـە نێـو خـاوەن چاپخانە و وێنەکێشە نوسخە دەستنووسەکاندا پەیدابوو، و لە ماوەیەکی کورتدا لە نێو خـودی خاوەن چاپخانەکاندا ئەم کێبڕکێیە دروست بوو.

107- Rudimentum Novitiorum.
108- Johann Snell.
109- Odensee
110- Batholomaus Gholon.
111- Stephan Arendes.
112- Perowse.

کێبڕکێی نوسخە دەستنووسەکان لەگەڵ کتێبە چاپکراوەکاندا:

زۆری نەخایاند کێبرکێیەکی قورس لە نێوان فرۆشیارانی نوسخە دەستنووسەکان و خاوەن چاپخانەکاندا دروست بوو. نوسخە لەبەرگرەوەکان و وێنەکێشە بەرگ تێگرەکان ئامادە نەبوو بەئاسانی خۆیان بەدەستەوە بدەن و بە هاوکاری زانکۆکان توانییان تارادەیەك ئاستی ئەو سەرکەوتنی بەرامبەرە نوێیەکەیان کەم بکەنەوە. بەڵام دواجار هەوڵ وکۆششیان لە بەرامبەر خاوەن چاپخانەکاندا رووەو کزی و نەمان چوو. بۆ نموونە لە قۆناغە سەرەتاییەکانی نوسخە دەستنووسەکان لە پاریس هەمان حاڵەتمان بینی و سەرەڕای ئەوە لەم کاتەدا، نوسخە دەستنووسەکان بەهەمان پایە بەرزی تەواوییەوە پارێزگاری لێدەکرا و، هەمیشە بەبایەخ درێژدا بووە. هەروەك چۆن لەسەردەمە کۆنەکاندا تۆمارە پاپیرۆسییەکان کاتێك کتێبە پێستییە سەرەتاییەکان لەگەڵیدا کەوتە کێبڕکێ، هەمان ئەم حاڵەتەی هەبوو. یان وەکو لە چاخە نوێیەکاندا کە کتێبە چاپییەکان بەڕێگەی پیت چنین بەدەست و لە بەرامبەر ئەو کتێبانەی کە بەئامێرە کارەباییەکان پیتچنینی بۆ دەکرا کەوتە هەمان کێبڕکێوە. بێگومان کتێبە چاپییەکان چەندین نوسخەیان لێ ئامادە دەکرا.

بەڵام نوسخە دەستنووسەکان تەنها یەك دانە زیاتر دەست نەدەکەوت، هەرچەندە دەتوانرا چەندین دانەی لەبەر بگرێتەوە. لەڕاستیدا زۆرێك لەلایەنگرانی کتێب و خاوەن کتێبخانەکانی ئەم سەردەمە، لەگەڵ کتێبە چاپییەکاندا دوژمنایەتی ئاشکرایان هەبوو، تا ئەو رادەیەی کە هیچ کاتێك بۆ کتێبخانە تایبەتییەکانیان کتێبی چاپکراویان هەڵنەدەبژارد. هەروەك چۆن شازادە فریدریك دوربن[113] وەك پێشتر باسمان کرد هەر بەم جۆرەی کردووە. هەوڵدانی کۆنترین خاوەن چاپخانەکان بۆ لێکچوانی ئەو کتێبانەی کە خۆیان هەڵیان دەبژارد. لەو شتانەیە کە بەهای نوسخە دەستنووسەکان ئاشکرا دەکات. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا، شایەنی باسە لەدەوروبەری کۆتایی سەدەی پانزەهەم و سەرەتای سەدەی شانزەهەمدا، هونەری وێنەکێشان رووی لەدابەزین کرد. گەرچی هێشتا ژمارەیەکی بەرچاو لە شارەزایانی وێنەکێشان لەم سەردەمانەدا هەبوو، بەڵام لایەنی هونەری وێنەکێشان ئەو ئاستەی نەبوو کە لە سەدەی جان فوکێدا بەدی دەکرا، و تەنها چەند بەشێك لەوێنە سەرنجراکێشەکانی قۆناغی زێڕینی وێنەکێشانی تێدا رەچاوکرابوو. بەهەرحاڵ، کتێبی چاپکراو لە ماوەیەکی کورتدا جێ پێی خۆی بەهێزکرد، بەجۆرێك زۆرێك لە خۆشنووس و وێنەکێشانی پێشووی کردە خاوەن چاپخانە و

113- Frederic d'urbin.

پیشەیان گۆڕی هەڵکۆڵینی سەردار.. کتێبە چاپییەکان هێدی هێدی جێی خۆی لە کتێبخانەدا کردەوە. بەڵام لە راستیدا لە هەندێ لە کتێبخانەکاندا نوسخە دەستنووسەکان بەپلەی یەکەم گرنگی پێدەدرا، وەك کتێبخانەی کۆرڤین[114] لە ولاتی مەجەر، و ئەم بابەتە نەدەبوویە ڕێگر لەبەردەم کتێبە چاپییەکان لە پاڵ ئەواندا.

هەروەك باسکرا، کڵێساکان خاوەن چاپخانەکانیان بۆ خزمەتکردن بانگ دەکردو زۆری نەخایاند کڵێساکانیش بوونە خاوەنی چاپخانە و چاپخانە جێگای ژووری لەبەرگرتنەوەی گرتەوە. هەروەها زانایانی مرۆڤەرایی ئیتاڵی، سەرەڕای گرنگی دانیان بەنوسخە دەستنووسەکان، بەزوویی سوودەکانی پیشەسازی چاپی نوێ و جیاکەرەوەی بۆ بێ شماری ئەم کارەیان بۆ دەرکەوت.

کێبڕکێ لە نێوان خاوەن چاپخانەکاندا:

ئاساییە کە گۆڕانکاری خێرایی چاپ، کێبڕکێیەکی بەرفراوانی لەگەڵ دابوو، چونکە هەرزانی نرخ فاکتەرێك بوو کە یارمەتی بلاوبوونەوەی بازاڕی کتێبیدا، دەرکەوتنی نووسراوەکان بۆ خەڵکی ئاسایی کە بەرهەمی سەردەمە سەرەتاییەکانی چاپکردن بوو، شتێك نەبوو کە ڕێکەوت بووبێت. نموونەی ئەو جۆرە کتێبانەش کتێبەکانی میژوو، ئەفسانە و کتێبەکانی ئامۆژگاری و داستانەکان بوو.

کتێبەکانی تر، چونکە بەزمانی خەڵکی بوو، شێوەی سەرنج راکێشی هەبوو لە نێوان چینە ئاساییەکانی خەڵکیدا، واتە ئەو کەسانەی کە تا ئەو سەردەمە دوور بوون لە بازنەی کڕیارانی کتێب بلاوکردنەوە و پێشوازییەکی گەرمی لێکرا. لەگەڵ ئەمانەدا، ئەوان گرووپەکی کەم بوون. بەشێوەیەکی گشتی توانای ئەو بەرەنگاری بوونەوەی ئەو لافاوە بەهێزەی کتێبیان نەبوو.

راستە لە ئیتاڵیادا بارودۆخەکە باشتر بوو، بەڵام لە شوێنەکانی دیکەدا خاوەن چاپخانەکان قازانجێکی زۆریان نەکرد هەندێکیان گەڕیدەبوون لە شارێکەوە بۆ شارێکی دی بەکەرەستەکانەوە بانگهێشت دەکران. لەو کەرەستانەی کە لەگەڵ خۆیان دەیانبرد. ئامرازی داڕشتنی پیتەکان بوو تا ئەو جێیەی کە خاوەن چاپخانە سەرەتاییەکان ناچاربوون خۆیان پیتەکان دابڕێژن و بەکاریبهێنن بەجۆرێك لەکاتی پێویستدا نەیاندەتوانی پیتەکانی ئەو هاوکارانەیان بکڕن کە مردبوو یان بەر شکست بووبوون. ئاشکرایە کە تا ساڵی ١٥٠٠ ژمارەی کتێبە چاپییەکان گەیشتە ٣٠٠٠ دانە و سێ یەکی ئەم کتێبانە تەنها لە ئەڵمانیادا کرابوون. لەگەڵ ئەوەدا

114- Corvin.

ژمارەی نوسخە چاپکراوەکان بۆ هەر کتێبێك نزیکەی ١٠٠ تا ١٠٠٠ دانە زیاتر نەبوو. دواجار خۆمان لە بەرامبەر بەرهەم هێنانێکی زۆری کتێبدا دەبینین.

کتێب فرۆشە گەڕیدەکان:

لەسەردەمە سەرەتاییەکاندا زۆرکات خاوەن چاپخانەکان لە هەمان کاتدا کتێب فرۆش بوون و خۆیان هەڵدەستان بەفرۆشتنی ئەو کتێبانەی کە چاپیان دەکرد. دوای ماوەیەکی کەم کتێب فرۆشە کۆچەرییەکان پەیدابوون.

ئەمانە چەند نوێنەرێك بوون کە بۆ فرۆشتنی ئەو کتێبانە کە لە خاوەن چاپخانەکانیان کڕیبوو لە شارێکەوە بۆ شارێکی تر دەچوون.

ئەو بانگەوازانەی کە لە ساڵی ١٤٦٩ بەدەستی ئێمە گەیشتووە هی ئەم فرۆشیارە گەڕیدانەیە، کە بۆ ئاگادارکردنەوەی هاتنیان بۆ ئەو شارانە دابەشیان کردووە بەسەر خەڵکیدا. هەروەها ئەو کتێبانەی کە لەسەر عەرەبانەکانیان دەفرۆشران.

دەبویە هۆی ئەوەی کە خەڵکان هاتووچۆی میوانخانەکان وە شوێنی نیشتەجێبوونیان بکەن وە چاویان بەوان بکەوێت.

بلاوکەرەوە گەورەکان:

لەنێو خاوەن چاپخانەکاندا تەنها چەند کەسێکیان سەرمایەی زۆریان هەبوو دەیانتوانی بەبودجەی خۆیان فرۆشگا لە شارە گەورە بازرگانییەکان بکەنەوە وەك شۆڤەر لە پاریس، بەڵام ئەوانەی کە ئەم توانایەیان نەبوو، قازانجی زۆریان نەدەکرد، چونکە بازاڕی ئەدەبیاتی لاتینی تەنها لە سنووری شارێکدا نەبوو، بەڵکو هەموو شوێنێکی دەگرتەوە.

فرانکفۆرت و کۆلن و سراسیۆگ گۆڕان بۆ ناوەندێکی چالاکی بازرگانی کتێب لەو کەسانەی کە لە شاری سراسیۆرگ دا زۆر بەقورسی بەم کارەوە خەریك بوو، یۆهان مێنیلین[١١٥] بوو کە یەکەمین تەوراتی ئەڵمانی چاپکرد و کچەکەی کردە هاوسەری ئادۆلف راش[١١٦] کە چەندین کتێبی دیکەی چاپکردبوو. راش جگە لەو کتێبانەی کە لە چاپخانەکەی دا چاپی دەکرد داوای لە خاوەن چاپخانەکانی دیکە دەکرد کە کتێبی بۆ چاپ بکەن. لە بەرامبەر ئەو کاغەزە چاپکراوانەی کە دەیانگەڕاندەوە، راش دوو بەرامبەر کاغەزی سپی وەك کرێ پێی دەدات.

115- Johann Mentelin.
116- Adolphe Rusch.

گەورەترینی ئەم خاوەن چاپخانانە ئانتۆن کوبەرگێر بوو کە دامەزراوەکەی لە شاری نورەمبێرگ[١١٧] بوو لە گەورەترین دامەزراوەی ئەڵمانییە. لەوکاتەدا تا ئەو رادەیەی ژمارەی ئەو کتێبانەی کە بلاوێکردبوویەوە، نزیکەی ٢٢٠ کتێب بوو وە زۆربەیان کتێبی یاسایی و دەستووری ئایینی بوون و دووبەکی کتێبەکانی لەخۆ دەگرت. ئەم کتێبخانەیە چەندین لقی لە فرانکفۆرت و پاریس و لیۆن هەبوو و لەگەڵ بازرگانانی کتێب لە ئیتاڵیا و هۆڵەندا و پۆڵەندا و نەمسا و مەرجەردا پەیوەندی بازرگانیی هەبوو. نوێنەرە گەریدەکان چالاکییەکانی کتێبەکانیان نەك تەنها لە ئەڵمانیا، بەڵکو لە تەواوی وڵاتە هاوسێکانیش دا بڵاودەکردەوە. بەڵام لە ئیتاڵیا نیکۆڵا - جانسۆن گەیشتە جێی فیسیابوو، لە دەوروبەری کۆتایی سەدەدا پلەی یەکەمی بەدەست هێنا.

کارە بازرگانییەکان:

زۆرجار خاوەن چاپخانەکان و هەڵگۆڵەران (پەیکەرتاشان) و سەرمایەداران پێکەوە لە بەرهەم هێنانی کتێب و قەبارە گەورەکاندا بەشداربیان دەکرد. کۆمەڵێ یەکەم و دووەم کاریان دەکرد و کۆمەڵێ سێهەمیش سەرمایەی بۆ کارەکە دادەنا. ئەم کارە ئانتوان کوپرگیر لە ساڵی ١٤٩٢ ئەنجامی داوە. گرێبەستێکی لەگەڵ هەندێك لە خاوەن چاپخانە و سەرمایەداراندا بەستووە و بەمەبەستی بلاوکردنەوەی کتێبی (مێژووی جیهان) لە دانراوی شێدیل[١١٨] بەهەردوو زمانی ئەڵمانی و لاتینی. گرێبەستەکە بەو جۆرە بوو کە کتێبەکە لە دوو چاپدا بلاوببێتەوە.

یەکێکیان بەشێوەی رەنگاورەنگی هەڵگۆڵراو لەسەر دار و ئەوی دیکە بەشێوەی بێ رەنگی بەپێی گرێبەستەکە هەموو بەشداربوان لەم کارەدا، هەروەها نووسەر و وەرگێڕەکەش قازانجیان کردووە هەندێك لە کاربەدەستانی بواری چاپ لە قۆناغە سەرەتاییەکاندا زانست و فەرهەنگێکی زۆریان هەبوو.

زۆر کات زاناکانیش هەروەك بلاوکەرەوەکان لە خزمەتی چاپخانە گرنگەکاندا بوون. ژمارەیەك لەم زانایانە لە درێژەی ئەم باسەدا ناویان دەهێنن.

117- Noremberg.
118- Schdel.

کتێب فرۆشییەکان:

لە سالّەکانی کۆتایی سەدەی پانزەهەمدا لەگەلّ کتێب فرۆشە گەڕیدەکاندا فرۆشتنی کتێبە جۆراوجۆرەکان کە بلاّوکەرەوە گەورەکان سەرقالّی بوون دەستی پێکرد، چونکە بەم هۆکارە نەك تەنها دەیانتوانی کتێبە بلاّوکراوەکانی خۆیان بفرۆشن، بەلّکو دەشتوانرا کتێبەکانی بلاّوکەرەوەکانی دیکە ساغ بکەنەوە، هەروەها لە پالّ ئەواندا چەندین شوێنگەی جێگیر بۆ فرۆشتنی کتێبی جۆراوجۆر پەیدابوو و ئاسانکاریش بۆ بازرگانی کردنی فەراهەم بوو، بەتایبەتی لەو شارە بازرگانییانەی کە خاوەنی زانکۆی گەورەبوون. بلاّوکەرەوەی کتێب نرخی کتێبەکانی دادەشکاند بۆ کتێب فرۆش. هەرچەندە تائێستا زانیاری تەواومان لەبەردەست دا نییە سەبارەت بە جۆری ئەو پەیوەندییە و چۆنیەتی نرخەکان.

لاسایی کردنەوە (تقلید):

بۆچوونەکان وەهابوو کە ژمارەیەکی زۆری نوسخە لاسایکراوەکان لە قۆناغە سەرەتاییەکانی چاپدا زۆر بلاّودەبوویەوە و هۆکارەکەشی لەوانەیە بەهۆی دابەزینی پلە بەپلەی کتێبەوە بووبێت. لەم سەردەمەدا هیچ رێگەیەك لەبەردەم خاوەن چاپخانە و بلاّوکەرەوەکاندا نەبوو کە مافی خاوەندارێتی بپارێزێت و زۆرێك لە کتێبەکان لاسایی دەکرانەوە و دووبارە لەسەر چاپ دەکرایەوە. هەرچەندە پێشکەوتنی خێرای هێمای خاوەن چاپخانەکان وەك باسکرا بەهۆی لاسایکردنەوەی خاوەن چاپخانەکان بۆ سەلماندنی خاوەندارێتی ئەو کتێبانە یەکەمین خاوەندارێتی فەرەنسای بۆ خاوەن چاپخانەی پاریسی ئانتوان کایۆ[119] دەگەڕێتەوە کە کتێبەکانی ساتی ئەرکەکانی لاسایی کردووەتەوە دوای ئەوەی جان دو برێ بلاّوی کردبوویەوە. لەگەلّ هەموو ئەمانەدا ئەم بابەتە نابێتە رێگر لەبەردەم پەیدابوونی لاسایی کردنەوەی هێمای خاوەن چاپخانەکان ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە هێماکانی خاوەندارێتی بەس نەبوو بۆ پشتگیری کردنی مافەکانی خاوەندارێتی ئەدەبی.

119- Antonie Caillaut.

لێکۆڵینەوە لە کۆنترین کتێبە چاپییەکاندا:[120]

بەکۆنترین کتێبە چاپییەکان دەوترێت In cunable کە لەوشەی لاتینی Cuna bulomەوە وەرگیراوە و بەواتای لانکە دێت، چونکە دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای دەست پێکردنی پیشەسازی چاپکردن و ئێمە بەدەستەواژەی ((چاپی کۆن))[121] دەری دەبڕین.

کاتێك بۆ هەموو چاپکراوەکان ئەم وشەیە بەکاردەهێنرێت، مەبەست لە وشەی incunable تەنها ئەو کتێبانەیە کە تا سالّی ١٥٠٠ چاپکراون. بەلاّم لە ولاّتەکانی باکووردا. پێشکەوتنی پیشەسازی چاپ تەنها لە چارەکی کۆتایی سەدەی پانزەهەمدا پەرەی سەند قۆناغی کتێبەکانی in conables دەگاتە سالّی ١٥٥٠ی زایینی.

پێرستی کتێبە چاپییە کۆنەکان لە سەدەکانی ١٨-١٩دا:

لە سەدەی هەژدەهەمدا، هەولّی ناساندنی یەکەمین کتێبە چاپییەکان و چۆنیەتی دەستپێکردنی درا. جیۆر مالفانگ پانزێر[122] لە نێوان سالّەکانی ١٧٩٣و ١٨٠٣دا کتێبی لەم بارەیەوە چاپکرد کە هێشتا سەرچاوەیەکی گەورە بۆ لێکۆڵەرەوان لە قەلّەم دەدرێت.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا، کاتێك کەتوانەوەی کلّێساکان بوو بەهۆی ئەوەی زۆرێك لەم کتێبانە بخرێتە سەر کتێبخانە گشتییەکان، لودیك هان[123] فەهرستێکی نوێی بۆ ئەم کتێبانە ئامادەکرد کە سەرەڕای ئەو زیانانەی کە پێی گەیشتووە هێشتا بەسەرچاوەیەکی سەرەکی دادەنرێت. لێکۆڵینەوە دەربارەی ئەم جۆرە کتێبانە تەنها لەوسەردەمانەی دواییدا ئەنجام درا.

هەلترۆپ[124]ی هۆلّەندی رۆبەرە پرۆکتور[125]ی ئینگلیزی و کۆنار هاپلێری[126] ئەلّمانی یەکەمین ئەو کەسانەن کە لەم بوارەدا کاریان کردووە، هاپلتر بەنووسینی کتێبێك بەناوی فەهرستی پیتەکانی چاپخانەی[127] کە لەکۆنترین کتێبە چاپخانەییەکاندا بەکارهاتووە. یارمەتی لێکۆڵینەوەی لەسەر چاپخانە کۆنەکان و ناساندنیان داوە.

120- incunalles.
121- Poleatype.
122- Georg Walfgany Panzer.
123- Ludwig Hain.
124- Holtrop.
125- Robert Proctor.
126- Conard Haebler.
127- Typenre pertoruim.

شێوازەکانی ناساندنی کۆنترین کتێبە چاپییەکان:

بەبەراوردی پیتە چاپییە جیاوازەکان، بەپێی ئەندازەی درێژی و شێوەکەی، دەتوانرێت شوێنی بەرهەم هێنانی زۆرێك لە کتێبەکانی دیاری بکرێت، هەرچەندە شوێنی چاپکردنی دەیان بەرواری بلاوکردنەوەکەی لە کتێبەکەشدا باس نەکرابێت.

کاتێك دەکەوینە لێکۆڵینەوە لەسەر کۆنترین پیتە چاپییەکانی کتێبەکان زۆرجار رووبەڕووی چەند جیاوازییەکی کەم دەبیتەوە و بەهۆی ئەم شێوازەوە نوسخە دەستنووسەکانی تایبەت بە قوتابخانە لەبەرگرەوە جۆربەجۆرەکان جیادەکرێتەوە. ئەگەرچی خۆشیان شێوازی نووسینیان بەکارهێنابێت، چونکە پیتی چاپخانەکان چەند لادانێکی بچووکی تێدایە کە دەتوانرێت لە نێوان هەندێکی و هەندێکی دیکە دا جیاوازی بکرێت. تەنانەت ئەگەر هەموو ئەم پیتانە لە جۆری گۆتیك یان رۆمی بێت. بەدڵنیاییەوە ناسینەوەی چاپکراوەکان، لەم رووەوە کێشەیەکی تایبەتی دروست دەکات، چونکە چاپکەر دەتوانێت کەرەستە و قالبییەکانی لە چاپکەرێکی دەستکەوتبێت. وەك پێشتر لێی دواین بۆ نموونە ئەوەی بەکەرەستەکانی چاپخانەی گوتەنبێرگ چاپکراوە مەرج نییە هەمووی هی گوتەنبێرگ بێت. ئەم جۆرە وریایی لە زۆرێك لە حاڵەتەکاندا پێویستە، لێکۆڵینەوەی نوێ دەربارەی کۆنترین چاپکراوەکان دەگەڕێتەوە بۆ نووسراوێکی بەنرخ بەناوی فەهرستی گشتی کۆنترین چاپکراوەکان[128] و حکوومەتی پڕوس هەندێکی ئامادە کردووە و بەرهەم هێنانی لەلایەن ئەنجوومەنێکی زانایانەوە بووە بۆ ماوەی بیست ساڵ پێکەوە بەهاوبەشی کاریان تێداکردووە. بەشە یەکەمینەکانی ئەم فەهرستە دەستکەوتووە و ئەم فەهرستە تەواوی کۆنترین کتێبە چاپکراوەکانی نێو کتێبخانە گشتییەکان دەگرێتەخۆ و بوونی ئەڵمانیا لەم مەیدانە زانستییەدا دەسەلمێنێت.

پێشکەوتن لە هونەری بەرگ تێگرتندا

بەرفراوانبوونی پیشەسازیی چاپ، هەروەك باسمان کرد چاخێکی نوێ لە بازرگانی کتێبدا دەستی پێکرد و هەروەها قۆناغێکی نوێ لە میژووی بەرگتێگرتن (بەرگ سازی)دا دەرکەوت. چونکە بەرگ تێگرتن تەنها لەم سەردەمەدا وەك پیشەسازییەك کە خاوەنی یاسای تایبەتی خۆیەتی ناسرا.

128- Gasmtkatalogder wiegen drucke.

بەدرێژایی سەدە سەرەتاییەکان لە چاپ تیایدا داهێنرا و خاوەنی چاپخانەکان لە پاڵ کارەکانی چاپکردندا هەڵدەستان بەبەرگ تێگرتنی کتێبەکانیش، بەتایبەت لەو چاپخانانەدا کە کتێبەکان بە بەرگ تێگراوی دەفرۆشران.

بەڵام بەشێوەیەکی گشتی بۆ بەرگسازی دەبوو چەند کرێکارێکی شارەزا لەم بوارە هەبێت و ئاشکرایە کە دامەزراوەکانی راندۆلت. کاکستون، کوبرگیر، ڤیرارد، چەندینی دیکە ژمارەیەك بەرگ تێگریان لە چاپخانەکاندا یان لە بینایەکی دیکەی سەر بەچاپخانەدا دامەزراندبوو.

بەرگە چاپکراوەکان بەهۆی تابلۆ هەڵکەنراوەکان

هەروەك چۆن کە پیشەسازی چاپ یارمەتی فراوانبوون و هەرزانبوونی کتێبەکانیدا شێوازەکانی بەرگسازیش بەپێی پێداویستییە نوێیەکان خۆی نواند، چونکە خاوەن چاپخانەکان ناچاربوون کە بە جۆرێك بەرگی هەرزانتر لە بەرگە چاپکراوە کۆنەکان و هەروەها سادەتر لەوان رازی بن، هەروەك دەزانین ئامادەکردنی بەرگە کۆنەکان پێویستی بەژمارەیەکی زۆر لە ئامێری بچووك هەبوو کە بەکارهێنانی دژواربووە و کاتێکی زۆری دەویست.

بەرگسازیی هۆڵەندی:

لە سێیەکی کۆتایی سەدەی پانزەهەمدا، لە هۆڵەندا شێوازێك بۆ بەرگ دروستکردن هاتەکایەوە. لەو جوانکارییەدا هەموو بەرگەکە لەسەر تابلۆیەکی کانزایی دادەتاشاو هەڵدەکۆڵرا و بەهۆی پریسێکەوە فشار دەخرایە سەر کتێبەکە و چاپ دەبوو.

ئەم جوانکارییانە سادە و بێ نەخش و نیگاربوون ئەو وێنە و شێوانەی کە لەسەر تابلۆی کانزایی بۆ چاپ ئامادە دەکرا بەشێوەی روچاڵ، هەڵدەکۆڵرا هەروەك هەموو کەرەستە بچووکەکان کە کۆن بوون هەمان حاڵەتیان هەیە بەجۆرێك کە لەسەر رووتەختی بەرگەکە جوانکارییەکە بەشێوەی بەرجەستە خۆی بنوێنێت.

بەڵام شێوەی ئەم جوانکاری نوێیانە، لە وێنەی قەشە و فریشتە و باڵندە و هێڵی پێکداچووەکان و گوڵ و دروشمی زانایان و چەندینی دیکە پێکهاتبوو ئەگەر رووتەختی بەرگەکە گەورەتر بوایە لەوەی کە برسکەکە بتوانێت بەیەك جار فشار بخاتە سەر هەموو بەرگەکە، بۆ نەهێشتنی ئەم کێشەیە.

فشارهێنان دوو یان چوار جار دووبارە دەکرایەوە تاوەکو ئەو جێگا خاڵییانەی کە ماوەتەوە بەجوانکاری گونجاو پڕبکرێتەوە.

ئاساییە کە کاری ئەم جۆرە بەرگە بەرجەستانە خێراتر و هەرزانتر بوو لەو شێوازەی کە بەهۆی کەرەستەی بچووکەوە ئەنجام دەدرا، لەبەر ئەوە ئەم شێوازە بەخێرایی لە هۆڵەندا و شارەکانی رایندا رەواجی پەیداکرد.

بەرگسازیی ئەڵمانی:

جێی سەرسوڕمانە کە ئەم شێوازە نوێیە تا ماوەیەکی زۆر لە ئەڵمانیادا گشتگیر نەبوو، نەریتی بەرگ تێگرەکان وەهابوو کە ناوەڕاستی بەرگەکە بەشێوەی لەبزینەیی کە بەجوانکاری پڕ دەکرایەوە بڕازێنینەوە لە زۆر حاڵەتدا لە لابەلا و دەوروبەری ئەم بەشەدا نەخشەیەکی ناوەندی چاپدەکرا کە وتەیەکی بەنرخ یان ناوی بەرگسازەکەی لە خۆ دەگرت.

نموونەی ئەم جۆرە بەرگە بەزۆر کات و لە کلێساکاندا دروست دەکرا و بەشێك لەم بەرگە کلێساییانە جگە لە جوانکارییەکانی چەند مۆرێکی هەبوو کە ناوی دروشمی ئەو کلێسایەی تێدابوو کە بەرگەکەی دروستکردبوو و شوێنی بەرهەم هێنانەکەی دیاری دەکرد. دوای داهێنانی چاپ چی دی بەرگ تێگرتن پیشەیەك نەبوو کە تەنها راهیبەکان یان بەرگ سازانی سەر بەزانکۆکان بیزانن، چونکە لەم قۆناغانەدا بەرگسازی بوویە پیشەسازییەکی گشتی بلاوبوویەوە لەناو ناخی خەڵکیدا.

لە کۆتایی سەدەی پانزەهەمدا، ژمارەیەك لە بەرگ تێگرانی ئەڵمانی بەهۆی ئەو شێوانەی کە بەشێك بووە لە جوانکاری بەرگەکانیان دەناسێنن. وەك یۆهان هاگمایر[129] لە شاری ئولم[130] کە بەرگ دروستکەری شاری لوبێك[131] بووە هەروەها کۆسفەر[132] کە بەرگەکانی ئەم دەستەواژەی تێدایە: ((ئەم بەرگە لە دروستکردنی (هاینرش کۆستەرە) هەروەها یۆهان نوگێل[133] بەرگ ساغ شاری ئێرفۆرت[134] کە لەناو بەرگەکانیدا دوو نوسخەی چل دێری هەیە.

129- Johann Hagmaye.
130- Ulm.
131- Lubeck.
132- Heinrich Coster.
133- Johann Fogel.
134- Eirfurt.

بەرگسازانی ئینگلیزی و فەڕەنسی:

ئەو بەرگانەی کە جوانکاری بەرجەستەی هەبوو لەڕێی ئەندامەکانی یەکێتی بەرگ سازانی کۆچەرییەوە لە هۆڵەندا‌وە بۆ فەڕەنسا و ئینگلتەرا گوازرایەوە، چونکە زۆرینەیان هەروەك خاوەن چاپخانەکان بەشێوەی گەریدەی کاریان دەکرد. ئەو کتێبانەی کە لە چاپخانەی کاکستۆن چاپ کرابوون هێشتا بەنەخشەی وردی رازێنراوە بوون، بەڵام جێنشینەکانی کاکستۆن بەتایبەت خاوەن چاپخانەکانی کامبێرج لە دروستکردنی بەرگدا تارادەیەکی زۆر نەخشی چوارچێوەداری هەڵکۆڵراویان بەکاردەهێنا کە لەلایەنەکانی هونەریشەوە پێشکەوتنی زۆری بەخۆوە دیبوو.

لە نێو بەرگسازانی فەڕەنسی ئەم سەردەمەدا، ناوەکانیان بەهۆی واژۆ نووسراوەکانەوە دەزانین کە لەسەر بەرگەکان دانراوە. ئاندرێ بول[135] خاوەنی کارخانەیەك بوو کە کۆمەڵە کتێبێکی لە بەرگی لەوپەڕی پتەوی و توندوتۆڵیدا بەرگ تێگرت و هەروەها ئیدمۆند بابیۆ[136] و جان کۆمیدین[137] و روبێرت ماسێ[138] چەندینی دی کە زۆربەیان لە پاریس و لێودان سەرقاڵی کاربوون.

بەرگسازی لە ئیتاڵیا - کاریگەریی رۆژهەڵات:

گۆڕانکاری لە ئیتاڵیادا بەتەواوی جیاوازبوو و گرنگی زیاتری لەخۆ گرتبوو و چونکە ئیتاڵیا لە رێگەی فینسینا و شارە بازرگانییەکانی دیکەوە، پەیوەندییەکی بەردەوامی بەرۆژهەڵاتەوە هەبوو لە کۆتایی سەدەی پانزەهەمدا کاتێك کە پیشەسازی چاپ لە ژێر کاریگەری رێنسانسدا پێشکەوتنی زۆری بەخۆوە دی، بەرگسازانی خۆرهەڵاتی هاتنە ئیتاڵیا هەروەك پێشتر تا ئەندازەیەك لێی دواین.

بەرگسازیی لە خۆرهەڵاتی ئیسلامیدا:

بەرگسازە رۆژهەڵاتییەکان نەك تەنها تایبەتمەندییە هونەرییەکانیان بۆ هاوکارەکانیان لە ئیتاڵیا گواستەوە، بەڵکو زیاد لەمە، شێوەی جوانکاری نوێشیان فێرکردن.

135- Ander Baule.
136- Edmond Bayeux.
137- Jean Compains.
138- Robert Mace.

لێرەدا مەبەستمان لە رۆژهەلاّت مەبەستمان لە ولاّتە ئیسلامییەکانە. بەلاّم وەك نموونە لە چین و هیند و ولاّتەکانی دیکە لە پەیوەندییان بەم دوو ولاّتەوە هەبوو، هەرگیز هونەری بەرگ سازییان نەبووە، چونکە کتێبە چینییەکان هەروەك ئەمرۆ - تەنها پێستی رەنگاورەنگ یان بەئاوریشم بەرگ دەگیرا و گەلاّ باریکەکانی درەختی خورما کە لە هیندیا بۆ نووسین بەکاردەهێنرا، بەشێوەی کتێب کۆدەکرایەوە و لە نێو دوو تابلۆی دارینی رازاوەدا دادەنرا.

بەپێچەوانەی ئەمەوە، لە ولاّتە ئیسلامییەکان هەروەك ئەوروپا، بەرگەکان لە پێست دروست دەکران و ئێرانییەکانیش زیاد لەوانی دیکە شارەزایی خۆیان لە بەرگسازی و رازاندنەوەی دا پیشان دابوو.

هونەری خۆشنووسی لە ئێراندا:

دەلێی فارسەکان لە رۆژهەلاّتدا پێشەنگیان لە بواری خۆشنووسیدا لەوانی دیکە سەند بێت. لە سەدەی چواردەهەمدا لەسەردەمی تەیمورلەنگ و جێنشینەکاندا، راهێنانیان لەسەر خۆشنووسی دەکرد وەك هونەرێکی زۆر گەورە، وێنەکێشانی میناتۆری ئێرانی لە سەدەی پانزەهەمدا گەیشتە لوتکەی درەوشانەوە بەدرێژایی دوو سەدەی دواتر بەردەوام بوو و لە ئاکامدا جوانتر و نەرم و نیانتربوو، بەجۆرێك کە هونەرمەندان تەنها بە وێنەکێشانی شێوەکان رازی نەبوون، پەڕەی سەرەتا کتێبەکانیان بەدیمەنی جوان کە بەرەنگی درەوشاوە رەنگ کرابوون، رازێنراوەیەوە و ئەم دیمانانە بریتی بوون لەگوڵ و گەلاّی درەخت یان شێوەی هەندەسی عەرەبی بوون کە بەجیاکەرەوەکانی هونەری ئیسلامی دادەنرێت.

هونەری بەرگ دروستکردن لە نێو ئێرانییەکاندا پەیوەندییەکی پتەوی هەبوو لەگەلاّ گۆڕانکارییە گەورەیەی کە لە هونەری رەنگ کردنی نوسخە دەستنووسەکاندا رووییدابوو. لە بەرگسازی ئێرانیدا بەرگی ژێری کتێبەکە لە خودی کتێبەکە گەورەتر بوو. بەجۆرێك کە دەتوانی لێوەی بەشی سەرەوەی بەرگەکە دابپۆشێت، ئەمەش بەجوانکاری کتێبەکە لە قەلّەم دەدرا.

بەلاّم جوانکاری بەرگەکە لە بنەڕەتدا و لە بەشەکانی ناوەندا بەشێوەی لەبزنەیی بوو چوار دەوری چوارچێوەی رازاوەی هەبوو کە لەگۆشەکاندا دانرابوون. بەکورتی دەتوانین بلّێین ئەم سەرچاوە جوانکارییانە بەجوانی لە فەرشە ئێرانییەکاندا رەنگی داوەتەوە، بەلاّم ناوەڕاستی گۆشەکان، پڕە لە گوڵی بچووك و گەلاّی رازاوە یان شێوەی هەندەسی عەرەبی وەیان هێڵی لێك

ئالاّبوون. هەموو ئەمانە لەسەر بەرگەکە ئەنجامدەدرا بەهۆی ئالتون یان ئاوی ئالتون وەیان خۆڵی ئالتون زێرکاری دەکرا. باشترین بەرگەکانی هونەری ئیسلامی لە سەدەی چواردەهەم و پانزەهەمدا هەستێکی بەرزیان لە جوانکاری بەرگەکان هەبوو. و پەردەی لادەدا لەسەر هونەرێکی سەرنج راکێش، لە پایە بلّندتر بووە و لە ئاستی بەرگسازی ئەورووپی لەو سەردەمەدا ئەم جۆرە بەرگسازییە لەسەر زەوییەکانی ئێرانەوە بەتایبەت رووەو تورکیا بەرێکەوت، هەروەك چۆن لە سەدەی پانزەشدا کاری کردە سەر بەرگ تێگرانی ئیتالّی ، وەئاسۆییەکی روونی لەبەردەم بەرگ تێگرانی رۆژئاواییدا پەیداکرد.

زێڕکاری (رازاندنەوە):

هونەری زێڕکاری سەرەتا هونەرێك بوو، کە پێش هەموو شتێ ئیتالّییەکان لە مامۆستا موسلّمانەکانیانەوە وەریان گرتبوو. ئەوان تا ئەو کاتە جوانکاری بەرگسازی ئەوروپییان بەشێوەیەکی سادە و بێ نەخش و نیگار ئەنجام دەدا، بەلاّم پاش ئەوە ئیتالّییەکان جوانکارییەکانیان بەبەکارهێنانی زێڕکاری رازاوەتر دەکرد، بەو جۆرەی کە ئاوی ئالتونیان بەهۆی کەرەستەیەکی نوك تیژە بەکاردەهێنا. لێرەدا مەبەستمان ئەوە نییە کە بەکارهێنانی بەرگ سازی بەڕێگایەکی سادە بەتەواوی بەهۆی رازاندنەوەی بەرگان، چی دی نرخی نەما، چونکە لە سەرەتادا شێوازی بەکارهێنانی زێرکاری بەرگسازی بەشێوازێکی سادە لە پاڵ یەکتردا ئەنجام دەدرا. هەروەك چۆن چەند کتێبێك بەناوی کورڤین کە دەگەڕایەوە بۆ شاری کۆرڤین پاشای مەچەڕ، هەمان ئەم حاڵەیان هەبوو، بێگومان بەرگەکان لە ئیتالّیا دروست دەکرا، یان بەدەستی پیشەوەرانێك دروست دەکران کە کاریگەری خۆرهەلاّتیان لەسەر بوو. چونکە لە جوانکاریدا چەندین نیشانە هەیە کە ناتوانرێت نکۆڵی لە کاریگەری رۆژهەلاّت لەسەر ئەوان بکرێت. هەروەها ئەگەری هەیە کە ئەم بەرگانە یەکەمین بەرگی ئەوروپی بن کە هەموو بەو شێوازە دروست کرابن.

لەگەلاّ هەموو ئەمانەشدا تەنها بەشەکانی ناوەڕاست و گۆشەکان کراوە و دەبینن کە بازنەکانی لای دەرەوە بەشێوەیەکی سادە رازاوەتەوە و لە کتێبەکانی کۆرڤێندا دیمەنەکانی بەرگسازی ئیتالّیایی دەبینن کە بەهۆی کاریگەری هونەری رۆژهەلاّتییەوە دروستکرابوو، و خاوەن چاپخانەو بلاّوکەرەوەی گەورە ئالدۆ زۆرترین بەشی لەم بەرهەمەدا هەبووە. ئەم کەسە بەناوبانگترین خاوەن چاپخانەکانی ڤێنیسیا بووە.

قۆناغی ئالدۆ لە ئیتالیا

کارە نوێیەکانی ئالدۆ:

ئالدۆ مانچی[١٣٩] یان ئالدۆبیوس مۆتۆنیوس[١٤٠] هەروەك بەلاتینی نازناوی لەخۆی نابوو، زمانی یۆنانی وەك زمانی لاتینی فێربوو، بەم دوو زمانە چەند کتێبێکی بچووکی بۆ فێربوونی دەستووری زمان دانا و شارەزاییەکی زۆری هەبوو لە فەرهەنگی مرۆییدا لە نزیکەی سالانی ١٤٩٤دا چاپخانەیەك و ناوەندێکی بلاوکەرەوەی دامەزراند لە ڤینیا، بە مەبەستی چاپکردنی کتێبەکانی رەخنە لەسەر نووسەرە کۆنەکان بەتایبەت لەسەردەمی کۆندا.

پیتی ئیتالیك یان پیتی خوارەوە بوو (مایل) (الار):

ئالدۆ، سەرەتا چینی ئیتالی کە نیکۆلا جۆستۆن پێشتر هێنابووی و کتێبەکانی بەئەندازەی ٢/١و ٤/١ کە ئەندازە بەربلاوەکان بوون لە ئیتالیادا کتێبەکانی بەچاپ دەگەیاند. دوای ماوەیەکی کەم لە سالی ١٥٠١دا ئەم نەریتەی واز لێهێنا و کتێبی ڤیرجیلی[١٤١] بەئەندازەی ٨/١ چاپکرد، چاپی کتێبە کلاسیکییە کۆنەکانی لە ئەندازەی ٨/١ی بچووکدا دەست پێکرد و ئەوانەش هەمان ئەو کتێبانەن کە دەتوانین ناوی ئەندازەی گیرفانی بەسەردا بسەپێنین.

بۆ چاپکردنی ئەم جۆرە کتێبانە هەندێ پیتی نوێی بەکارهێنرا کە بەتەواوی لەگەڵ ئەندازەی پەڕە نوێیە بچووکەکاندا هاوئاهەنگ بوو.

لە گێڕانەوەیەکدا کە گومان هەیە لە راستییەکەیدا، هاتووەکە ئەم پیتانە لە نووسینی خودی پیترارکەوە وەرگیراوە، و پێش هەر شتێك شێوەی خوارەوەبوو رووەو لای راست لە پیتە رۆمییەکاندا بووە. کە نووسینێکە بەناوی نووسینی ئیتالیك[١٤٢] یان خوارەوە بوو (مایل) ئەم ناوە وەك دەبینین لە دونیای چاپدا، واتایەکی دیکەی هەیە کە لەگەڵ واتاکەی لە مێژووی نووسینە دەستنووسەکاندا بەتەواوی جیاوازە، چاخی زێڕینی پیتە لارەکانی رۆمی لە سەدەی

139- Aldo Manucci.
140- Aldo Pius Menutius.
141- Virgil.
142- Cursive.

دواتردا دەستی پێکرد و شێوازێك کە ناوی شێوازی بارۆك[١٤٣] بوو بلاوبوویەوە بەکارهێنرا. زۆرجار لەم شێوازەدا لە پاڵ یەکدا بەکاردەهێنران. بەکارهێنانی چەندین شێوازی نووسین و چەندین پیت لە یەك کاتدا و بەئەندازەی جیاواز، یەکێك بوو لە تایبەتمەندییەکانی هونەری کتێب رازاندنەوە کە لە سەردەمی شێوازی بارۆکدا دەرکەوت.

پیتە شکاوەکانی رۆمی یان ئیتالیك هەمان ئەو پیتە لارانەی ئیتالییە کە[١٤٤] تاوەکو ئەم رۆژگارەی ئێستا ماوەتەوە و بەتایبەت بۆ نیشاندانی هەندێك لە وشەکانیان هەندێك دێڕ لە ناوەڕۆکی نووسراوی چاپیدا سوودی لێ وەردەگیرێت.

کتێبە کلاسیکییەکانی چاپی ئالدۆ:

هەرکات ناوی کتێبەکانی چاپی ئالدۆ دەهێنین، دەبێت بەتایبەت یادی ئەو کتێبە چاپییە بچووکە کلاسیکییانە بکەینەوە، کە ئالدۆ بەپیتی ئیتالیك بە درێژایی سالەکانی ژیانی بەژمارەیەکی زۆر بلاوی کردووتەوە لە نێوانیاندا بیست و هەشت کتێبیان دەگەڕێتەوە بۆ چاپی یەکەم کە لەسەر بنەمای نوسخە دەستنووسەکان کە بلاوکراونەتەوە، چاپکراون.

لە سەرەتای کاردا ئالدۆ، هەست بەلێکۆڵینەوەی زمانەوانی پێویست دەکات، بەڵام کاتێك ناوەندەکەی فراوان بوو. بەناچاری چەند کەسێکی دامەزراند لە دەوروبەری ناوەندەکەیدا، کە ناوی ئەکادیمیای نوێی ئالدۆ[١٤٥] بوو، کومەلێك لە زمانناسەکان کۆبوونەوە. تا ئەو کاتە پەیوەندی بازرگانی کە دواتر لە نێوان بلاوکەرەوان و کتێبدا دروست بوو، بەنەناسراوی مایەوە. لەبەر ئەو هۆیە کتێبە بچووکەکانی ئالدۆ لەلایەن هەموانەوە پەسەندکرا و هەرزان بوون و بلاوبوونەوەی کتێبە کلاسیکییەکان کە بابەتەکانی لە فەرهەنگی مرۆییەوە هەڵدەقوڵا زیاد لە جاران ئاسان کرا.

پاش ماوەیەکی کەم کتێبەکانی چاپی ئالدۆ بەهێمایەکی جوان لە پەرەی یەکەمدا کە پێکهاتبوو لە مانگێکی یونسی کە بەدەوری لەنگەرێکی کەشتیدا بوو، بوویە چاپی میللی. بەڕادەیەك لاسایی کەرەوانی بەتایبەت لە شاری لیۆندا پەیدابوو. ژمارەیەك کتێب کە

143- Baroque Style
144- Italics.
145- Aldo Neacadlemia.

دەستکەوتوون لاسایی ئالدوی تیاکراوە، هەندێ لە نوسخەکان پڕاوپڕ لاسایی کراونەتەوە و تەنانەت هێمای چاپەکەشی تەزویر کراوە و لەکتێبەکان دراوە.

خوێندکاران لەو کەسانە بوون کە سوودیان لە چاپکراوانی ئالدۆ وەردەگرت. لەبەر ئەو هۆیە بڕێکی زۆر لەو چاپانە بەهۆی زۆری بەکارهێنانی لە ناوچوون بەجۆرێك ئەمڕۆ ناتوانین دەستمان بکەوێت.

شێوەی -٥- پیتە یەکەم گەورەکانی فینسی کارتێکراو بەشێوازی ئالدۆ

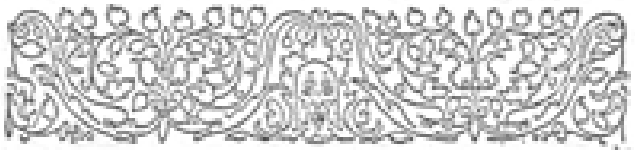

شێوەی ٦ جوانکارییەك لە چاپی کتێبەکان ئەرستۆدا (ئالدۆ - سالّی ١٤٩٧)

ناوبانگی ئەم چاپکراوانە تەنها بەهۆی ئەندازە و نوێگەری پیتی لارو چاپێکی پاك و تەمیز و چاکی کاغەزەکانەوە نەبوو، بەڵکو پەیوەندیشی هەبووە بەرەچاوکردنی ناوەرۆکی نووسین و ئەو هەوڵە زانستی و هونەرییانەی کە لەم چاپکراوانەدا بەکارهێنرابوو.

بەرهەمە زۆر گرنگە زمانەوانییەکان کە بەشێك بوو لەم چاپکراوانە، بلاوکردنەوەی کتێبەکانی ئەرستۆ بوو کە ئالدۆ لە پێنج بەرگدا و بەئەندازەی ٢/١دا لە نێوان سالّەکانی ١٤٩٥و١٤٩٨دا چاپی کرد و، بەیەکەمین چاپی تەواوی زمانی یۆنانی دێتە هەژمار.

شێوازی ئالّدۆ لە رازاندنەوەدا:

پیتەکانی ئیتالیك تەنها رووداو نەبوو کە ئالدۆ لە پیشەسازی کتێبدا بەدیهێنا ئەگەر لە میژووی کتێبدا سەردەمی ئەو بەچاخی ئالدویی ناونرا، لەبەرئەوەیە کە سەرکەوتووبوو لە خولقاندنی وێنەیەکی کلاسیکی بۆ پیتە گەورە یەکەمییەکان و پەراوێزەکان و شێوازێکی

بەکارهێنا کە جیاوازی هەبوو لەگەڵ شێوازی راندۆلتدا و توانی ئەم شێوازە بەتێڕوانینێکی وردەوە لە خشتە جوانکارییەکان (شێوە -٥- پیتە گەورە رازێنراوەکان (شێوەی -٦-) ئەو بازنانەی کە بەهۆیەوە کتێبەکانی بەبێ زیادەڕۆیی دەرازاندنەوە.

جوانکارییەکانی راندۆلت بەگشتی سپی بوون بە باکگراوندێکی ڕەش خۆی دەنواند. لە جوانکارییەکانی ئالدۆدا بازنەکان تەنها دەکێشران، دوور بوون لەهەر جۆرە زیادکردنێك بەبۆشایی ماوەتەوە و هیچی بۆ زیاد نەکراوە و ئەمەش شێوازێکی نەرم و نیان و ئاشکرا و روونە، بەڵکو لەڕاستیدا زیاتر دەچێتە پاڵ پیتە رۆمی و یۆنانییەکانەوە نەك شێوازی راندۆلت، کە لە سێبەرەکانی قورستر و تاریکییەکەی زیاترە، گەرچی بابەتی بە بەزرتر دانانی ئەم جوانکارییە لە بۆچوونی یەکێك لەو دوانەدا تەنها بیروبۆچوونێکی ئەو کەسە خۆیەتی، بەڵام لە راستیدا هەر لق و پۆپێك لەگەڵ و لقوپۆپەکانی خشتەکانی ئالدۆ و پیتە گەورە رازاوەکان لە خودی خۆیدا بەجوانکارییە بچووکەکان دادەنرێت. ئەگەرچی بازنە گیاییە تۆرییەکان ئیکتیفای کردبێت یان شێوەی سەرسوڕهێنەری وەك وێنە کلاسیکییە کۆنەکانی بۆ زیاد کردبێت وەیان لە پەڕە قوماشییەکان و ئەو پەڕانەی کە لە جوانکارییەکانی رۆژهەڵاتین.

ئالدۆ بەبلاوکردنەوەی رۆمانی شۆرش لە خەون دا[١٤٦] لە سالّی ١٤٩٩دا کە ئەفسانەیەك بوو لەلایەن قەشە دومینیکن فرانسیسکۆ کولۆنا[١٤٧] گەیشتە لوتکەی کارەکانی ئەم کتێبە ئەفسانەیەکی بەناوبانگە کە لە وەرگێراوە فەڕەنسییەکەیدا بەناوی خەونەکانی پۆلی فیل[١٤٨] هاتووە و نووسەر لە جیهانی خەون و خەیاڵدا پێشڕەوی هونەری کلاسیك هەست پێدەکات.

ئەم کتێبە نزیکەی ٧٠ وێنەی تێدایە کە زۆرکات وێنەکێشراوە و شێوازی راستەقینەی کلاسیك نیشان دەدات ئەم شێوانە یادی هەندێك لە وێنەکانی دانتینا[١٤٩] مان دەخاتەوە گەرچی شێوەکەی بەتەواوی لێهاتوویی‌ەوە بریتییە لە داهێنانێك. بەهەرحاڵ، لەهەر شێوەیەکی گەورە و خشتەیەك هەر شێوەیەکی رازاوەی بچووك لەم کتێبەدا، شیعر و ئەفسون ئاشکرا دەبێت، بەڵام ئەوەی نرخی ئەم کتێبە زیاد دەکات تەنها پەیوەندییە لە نێوان شێوەکاندا، جگە لە هاوئاهەنگی لە نێوان پیتەکانی ناوەڕۆکی نووسراوەکەدا، بەڕادەیەك کە زۆرێك لە شارەزایان، ئەم کتێبەیان بەچاکترین کتێب داناوە کە تا ئێستا چاپخانەکان بەرهەمیان هێناوە.

146- Hypnero to Machia.
147- Fruncisco Calonna.
148- Songe poliphile.
149- Mantegna.

بەرگەکانی ئالدویی:

بۆ بەرگسازیش کارخانەیەک دروستکرابوو کە سەر بەچاپخانەی ئالدۆ بوو، بەجۆرێک دەکرا ئەو کتێبانەی کە ئالدۆ بڵاوی دەکردەوە، بەبەرگەر بکرێت. زۆربەی بەرگەکانی ئالدۆ لە پێستی بزن بوو. لەیەکەمین ئەو بەرگانەیە کە لە هونەری بەرگسازی ئیسلامییە وەک باسکرا - کاری تێکراوە.

لەم رووەوە بڵاوبوونەوەی بەرفراوانی گەورەترین یارمەتیدەری بڵاوبوونەوەی هونەری بوو.

ئالدۆ لە سەرەتای کارەکەیدا بەشێوەی سادەی جوانکارییەکان رازی بوو. پاش ماوەیەک، هەندێ لە بەرگەکانی لە پاڵ بازنە و جوانکاری بچاپکراوەکاندا بەشێوەیەکی سادە ئاوڕی دایەوە بۆ جوانکارییەکانی دیکەی هونەری ڕێزکاری ناونیشانی کتێبە زۆرجار لە ناوەڕاستی بەرگەکەدا، کە بەشێکی بەپیتی ڕۆمی زێڕکاری بۆ کراو دەنووسرا، رازاندنەوەی بەرگ هەمیشە مامناوەند بوو هەروەک نامەی کتێبەکە و شێوە و خشتە جوانکارییە بچووکەکان بەکاردەهێنرا.

بەکارهێنانی مقەبا (کارتۆن):

لە بەرگەکانی ئالدۆدا ئاشکرا کاریگەری هونەری ڕۆژهەڵاتی دیاربوو لەجێی تابلۆدارییەکان کە زۆرکات بۆ تۆندوتۆڵی بەرگەکان بەکاردەهێنرا، تێڕوانین بۆ شێوازی ڕۆژهەڵاتییەکان لە بەکارهێنانی مقەبادا دەستی پێکرد.

راستە هەرچەندە پتەوی مقەبا لە تابلۆدارینەکان کەمتر بوو، بەڵام سوکترە و بۆ بەکارهێنان لە ئەندازە بچووکەکاندا کە بەتایبەت ئالدۆ سوودی لێوەردەگرت، گونجاوتر بوو. بەرگە داریەکان بەتەواوی لە سەدەی هەژدەهەمدا وەلاخرا، تەنانەت زۆرێک لە بەرگەکانی سەدەکانی پانزەهەم و شانزەهەم هەبوو کە بۆ ڕەچاوکردنی بواری دارایی، تابلۆداریەکان بەکەمێک پێست دادەپۆشران هێدی هێدی بەکارهێنانی مقەبا زیادی کرد، چونکە لەڕووی بەکارهێنانەوە سادەتر بوو. جگە لەوە لە بەرگە مقەباییەکاندا زۆرجار پاشماوەکانی چاپخانەکە پێکەوە نوسابوون، سوودی لێ وەردەگیرا وەک پەڕە دڕاوەکانی کتێب و زیادەکان و دەستنووسەکان. تاکە پەڕە چاپییەکان و زیادەکانی نوسخە دەستنووسەکان و چەندینی دیکە، تا ئەو ڕادەیەی لە نێو ئەم بەرگانەی کە پڕبوو لەم جۆرە ماددانە ئەگەری ئەوە هەبوو کە پاشماوەی هەندێک کتێب دەست بکەوێت کە ئەگەر ئەم شێواز و ڕووداوە نەبوایە، بەنەناسراوی دەمایەوە.

لایەنگران و خاوەن کتێبخانەکان لە سەردەمی ئالدۆ

گرولێی هاوچەرخەکان:

ئالدۆ وەک بڵاوکەرەوەیەک جگە لەوەی ناوبانگی هەبوو لە دروستکردنی بەرگە سادەکاندا، هەندێ کات بەدروستکردنی بڕێک بەرگی بەنرخ بۆ لایەنگرە دەوڵەمەندەکانی کتێب، ناوبانگێکی زۆری بەدەست هێنا. چونکە ئەو دەوڵەمەندانە بەنوسخە ئاساییەکان رازی نەدەبوون، بەڵکو خوازیاری نوسخەی تایبەت بەخۆیان بوون وەک لایەنگرانی کتێبە چاپکراوەکان لەسەر پێست، یان کاغەزی گەورەی داپۆشراو بەو بەرگانەی کە بەئاگایەکی تایبەتەوە دروستکراوە.

پاشان لە ساڵی ١٥١٢دا پەیوەندی ئالدۆ لەگەڵ جان گرۆلێی بەناوبانگترین خاوەن کتێبخانەکان دەستی پێکرد. ئەگەری ئەوە هەیە کە ئالدۆ کاریگەرییەکی بەرچاوی هەبووبێت لەسەر دروستکردنی بەرگەکانی گرۆلێی کە ئەمڕۆ لایەنگرێکی زۆری هەیە، هەروەها کاریگەری هەبووبێت لەسەر هونەری بەرگ تێگرتنی و شکۆمەندی. لە ماوەیەکی کورتدا ئەو بەرگانەی کە ئالدۆ وەک بڵاوکەرێک دروستی دەکرد، پێشکەوتنی بەرچاوی بەخۆوە دی و بەشێوازی تایبەتی خۆی پەرەی سەند لەم بەرگانەدا هەندێک کاریگەری هەیە کە لە هونەر و شێوازی زێڕکاری ڤینیا لە ناوەڕاستی سەدەکانەوە ئیلهامی وەرگرتووە.

بەرگەکانی گرۆلێی:

لەو کاتانەدا تەنها زێڕکاری بەربڵاوبوو. لەسەر هەموو ڕووتەختی بەرگی کتێبە کە بەشریتێکی دوانی بەرز و تەریب کێشرابوو کە رازابوویەوە بەگوڵی ئالتونی، و لە شێوەی هەندەسی یان بازنەی چوون بەناویەکدا ئەم شریتانە وەک بازنە، بەشی ناوەڕاستی بەرگەکەی داگیردەکرد. لەسەر بەرگەکە ناونیشانی کتێبەکە بەپیتی گەورەی ئالتوونی دەنووسرا. لە پشتی بەرگەکەدا وتەیەکی گرۆلێی لەسەر بوو کە بریتی بوو لەم دەستەواژەیە: خوایە زەویە زیندووەکانم بە نسیب بکە. بەڵام لە بەشی خوارەوەی بەرگەکەدا ئەم دەستەواژەیە هەبوو: ئەم کتێبە لەلایەن گرۆلیێ و هاوڕێکانییەتی.

بەڵام بازنەکانی ئەملاو ئەولا لە دوای ماوەیەکی کەم لە بەرگی کتێبەکاندا بەکاردەهێنرا. لەبەر ئەوەی کە جوانکاری زیاتری هەبوو، زۆرکات بەرەنگی جۆراوجۆر، دەڕازێنرایەوە تاوەکو ئەوەی کە هێڵەکان بەجوانکاری عەرەبی ئاڕاستە دەکرا. لە نێوان بازنە پێکەوە نووساوەکاندا جوانکاری پێچاوپێچ و گەلاّی درەختان هەبوو. بەڵاّم لە پشتی بەرگەکەدا لە رابردوودا هونەرمەندان گرنگییان پێ نەدەدا لە زۆربەی بەرگەکانی گرۆلێدا جوانکاری بۆ دەکرا. بەشی ناوەوەی بەرگەکە بەپێست داپۆشرابوو و لە سەری چەند پەڕەیەکی کاغەز و پێست دادەنرا و جوانکارییەکانی بەشێوەی شریتی درێژبوو بەجۆرێك کە ناتوانرێت وەسف بکرێت. هەروەها جۆراوجۆر هەتا بڵێی سەرنج راکێش بوو، چ ئەم بەرگانە و چ ئەو بەرگانەی کە بەم شێوازە دروستکران. بەرگەکانی تۆماس مایۆنی (مایێو)[١٥٠]ش کە هاوچەرخێکی گرۆلێیی بوو، بەهەمان شێوە بوو.

گرۆلێی و کتێبخانەکەی:

تاڕادەیەك هیچ زانیارییەکمان دەربارەی مایولی نییە، بەڵاّم بەپێچەوانەوە هەموو ژیانی گرۆلێی بۆمان ئاشکرایە لە ساڵی ١٤٧٩دا لە شاری لیۆن لە بنەماڵەیەکی ئیتاڵی هەتا دونیاوە. لە نێوان ساڵەکانی ١٥١٠و١٥٢٩ دا تەنها لە ئیتاڵیادا ژیانی دەبردە سەر پلەی ئەمیندارى گەنجینەکانی جەنگ و ئەمیندارى خەزێنەکانی دۆك میلانی هەبوو. پاشان لە پاریسدا بوویە وەزیری دارایی فەڕەنسا و تاوەکو مردنی لە ساڵی ١٥٦٥ هەر لەوێ دا ژیا.

گرولێی وەك کۆکەرەوەیەکی کتێب یەکەمین کتێب دۆستە بەواتای تەواوی ئەم وشەیە. ئەو عەودالّی کتێبە جوانەکان بەبەرگە دلّگیرەکانییەوە بوو، ئەمەش سیفاتی کتێب دۆستێکە لە رۆژگاری ئێمەدا. ئەگەری نییە کە هەموو کتێبەکانی لە ئیتاڵیادا بەرگ تێگرتبێت، دەگونجێت بەشێکی هەرە گرنگی ئەو کتێبانە کە بەشێکی پڕ بایەخە لەڕووی هونەرییەوە لە فەڕەنسادا بەرگی بۆ کردبێت. هەروەها دەگونجێت ئەم کتێبانە لە لایەن ئەو بەرگ تێگرە ئیتاڵییانەی کە هاتبوونە فەڕەنساوە وەیان ئەو بەرگ تێگرانەی لەلای پیشەرەوە ئیتاڵییەکان ئەم هونەرە فێربووبن و بەرگیان بۆ دروستکرابێت، هەرچەندە ناوەکانیان نازانیت.

کتێبخانەکەی گرۆلێ کە زیاد لە سێ هەزار بەرگ کتێبی هەبوو لە ماوەی سەد ساڵی دواتردا لە کۆشکەیدا نەوەکانی فەرامۆشیان کرد و لە زیاد کردنێکدا لە شاری لیۆن ئەم کتێبە

150- Thomas Mahieui.

بێ نازانە پەرتەوازەبوون، بەجۆرێك ئێستا جگە لە چوار سەد بەرگ کتێب، بەبەرگەکانی گرۆلێی هیچی دیکە ناناسین و هەندێك لەمانە لەگەڵ ئەو بەرگانەی کە لە پێستی مەڕ و گوێرەکە بەرگ گیراون، هێمایەکی تایبەتیان هەیە و ئەمەش خۆی لەخۆیدا نرخ و بەهایەکی تایبەتیان پێ دەبەخشێت. لەم رووەوە کارەکانیان نرخ و بەهایەکی تایبەتی هەیە. تەنانەت ئەمڕۆ بەهای بەرگە ئاساییەکانی گرۆلێی، بەبێ خودی کتێبەکە دەگاتە چەندین هەزار فرانکی ئاڵتونی.

تۆێژەرەوەکان، بۆ ماوەی شەست ساڵ بەقوڵی کەوتنە لێکۆڵینەوەی بەرگەکانی گرۆلێی بەجۆرێك بەپێی کات و شێوازی رازاندنەوە، دابەشکران بۆ شەش کۆمەڵە. کۆنترین کۆمەڵە سەرەڕای ئەوەی کە ناوی ئەوی لەسەر نییە ، دەگەڕێتەوە بۆ بەشی ناوەڕاستی کە بەشێوەیەکی رەنگین چاپکراوە. پاشان هەموو ئەو بەرگانەی کە ناوی ئەویان لەسەرە لە ساڵی ١٥٣٠ی یەوە دەستی پێکردووە شوێنی شریتە رەنگاوڕەنگەکان لەڕووی کەمی و زۆرییەوە لە یەك جیاوازبوون، هەروەها شێوە هەندەسییەکان دوای ماوەیەکی کەم لە ساڵی ١٥٤٠ دا و شێوە ئیسلامییە سێبەردارەکان و نەخشە جیاوازەکانی دیکەی بۆ زیادکراوە.

بەرگسازی بەشێوازی کامیو[١٥١]

ابەردی وێنەکراو:

کتێب دۆستێکی سێهەمیشی هەیە کە زۆرکات لە ریزی گرۆلێی مایونیدا دادەنرێت. ئەویش کانیڤاری[١٥٢] پزیشکی تایبەتی پاپا نوربانی حەوتەم بوو.[١٥٣]، چەند بەرگێکی چەرمی (چەرمی مەغریبی) لە جۆری ئالدۆبی کە لە رۆماندا لە ساڵی ١٩٤٠دا دروستکراوە بەهەڵە دراوەتە پاڵ کانیڤاری روتەختی بەرگی ئەم کتێبانە بەجوانکاری بەرجەستەی سپی رازاوەتەوە و ئەسپێك بەدوو باڵەوە لەسەر کێوی پارناس[١٥٤] یان خواوەند ئاپۆلۆ کە عەرەبانەی هەتاوی رێموی دەکات، پیشان دەدات. ئەم شێوەیە یادی کامیوکانی کۆتمان دەخاتەوە. دەڵێن یەکەمین

151- Cameo bindings.
152- Demetrio Canevari.
153- Urban VII.
154- Parnasse.

خـاوەنی ئـەم کتێبـە بـەرگ تێگیراوانـە پیرلـویی فارنیـسازر[155] کـوڕی ئەلیکـساندەر فەرەنـسایە[156]، لـە دواتـردا پاپـا پـاولی سـێهەم[157] یەکـەمین شـازادەی پارمـا[158] و پیاچینزایە[159]، هەروەها لە زۆرێك لە بەرگەکانی دیکەدا کە کۆکـەرەوەکانی کتێـب دەسـتیان کەوتووە دەبینن کە زۆرکات لاسایی کەرەوەکان هاوشێوەکانیان بەجۆرێك دروسـت کـردووە کـە جیاکردنەوەیان دژوارە و ئەم کۆمەڵە کتێبـە لەگـەڵ کتێبـە بەرگییـە چـاپکراوەکانی دیکـەدا، بەکۆمەڵێکی تایبەت لە نێوان بەرگە ئیتاڵییەکانی لەسەردەمی رێنسانسدا لە قەڵەم دەدرێت.

جێنشینەکانی ئالدۆ - بنەماڵەی جونتا:[160]

ئالدۆ لە ساڵی ١٥١٥دا کۆچی دوایی کـرد و چـاپخانەکەی بـۆ ماوەیـەك هـەر بەچـالاکی مایەوە، بەڵام دوای مردنی ماوەیەکی زۆر بەپایەداری نەمایەوە. لە هەمانکاتدا نمونەیەك بـوو کە دواتر کۆمەڵێك لە خاوەن چاپخانەکان لە زۆر لایەنەوە بەوردەکارییـەوە لاسـاییان کـردەوە، مەبەستمان لەو کۆمەڵە بنەماڵەی جونتا یان ژۆنتە[161]. کە لە دواییدا لە ئیتاڵیا و ئیسپانیا و فەرەنسادا (بەتایبەت لە شاری لیۆن) لەم بوارەدا ئەندامانی چالاکیان هەبوو.

تـەنها لـە کارخانەیـەکی فلیـپ جونتـادا[162] ژمارەیـەکی زۆری چـاپکراوە کلاسـیکییە بچووکەکان بەپیتی ئیتالیك چاپ و بڵاوکرانـەوە. ئـەو هـەروەها لاسـایی بەرگـەکانی ئالـدۆی کردەوە و ئەم کارەش لەلایەن هەمان ئەو هونەرمەندانەوە ئەنجامدرا کە بۆ ئالدۆ کاریان دەکرد، ئەمرۆ زۆرێك لە بەرگەکانی جۆنتا لە زۆربەی کتێبخانەکانی ئـەوروپادا دەبیـنین کـە شـایەتی سەرکەوتنێکی گەورەیە کە ئەم کتێبانە لەو سەردەمەدا بەدەستیان هێناوە.

155- Pierre _ Louis Farnese.
156- Alexandre Famese.
157- PaulIII.
158- Parma.
159- Piacenza.
160- Giunta.
161- Junte.
162- Philippo Giunta.

هونەری نووسین لە ئەڵمانیا و لە قۆناغی رێنسانسدا

لوتکەی هەڵکۆڵین لەسەر دار:

سەردەمی دورێر

لە ئەڵمانیادا و لە سەدەی شـانزەهەمدا (چـەرخی زێـڕین) هـەڵکۆڵێن لەسـەر دار دەسـتی پێکرد. لە هەمان ئەو کاتانەی کە هونەری ئیتـاڵی سـەرکەوتنێکی زۆری لـە هونـەری کتێـب رازاندنەوەی قـسیایی و فلۆرانـسیدا بەدەسـت هێنـابوو لـە شـارەکانی ئـەڵمانیایی باشـووردا پیشەسازی چاپکردن سەرکەوتنە سەرەتاییەکانی خۆی جێگیرکرد. هەڵکۆڵێن لەسەردار بۆ یەکەم جار لە شێوە رووڕنکەرەوەکانـدا بـەکارهێنرا. لـە سـاتەکانی دوای سـەرەتای سـەردەمی چاپکردن هەڵکۆڵێن سەرکەوتنێکی یەك لـە دوای یەکی هەبوو بە جۆرێك کە هەندێك لە کتێبـەکانی وەك کتـێبی چـاپیان[163] لـە نووسـینی بریـدینباخ[164] و کتـێبی میـژەی جیهـانی[165] لـە دانـانی سـیدیل[166] دەرکەوتنی دەستی پێکرد.

وێنەی هەڵکۆڵراوی سەردار
لەکاری ئەلبێرت دورێر سەدەی شانزەهەم

163- Livre du pelerine.
164- Breydenbach.
165- Universal Chronicle.
166- Schedel.

وێنەی هەڵکۆڵراوی سەردار، وێنەی گەورەکانی نەمسا لەکارەکانی دورێر

دورێر و هەڵکۆڵین بەرەش و سپی:

لە شاری نـورم بێـرگ لـە سـاڵی ١٤٩٨دا خەونـەکانی یۆحـەنا لەلایـەن دوو هونەرمەنـد دروستکرا. تابلۆ گەورە پانزە لاکان کە لەسەر دار هەڵکۆڵرابوو یەکێکە لەو کارە هونەرییانـەی کە قۆناغێکی دیاریکراو لە پیشەسازی چاپ پیشان دەدات و لەوکاتـەدا وێنـە چـاپییە رەش و سپییەکان بەبێ ئەوەی کەوا ڕەنگ بکرێن بەتەواوەتی پەرەی سەند. بەجۆرێك کـە بـەهۆی ئـەو سـێبەر و تیـشکانەی کـە تـەنها لـە ئاکـامی کێـشانی هێلـی رەش لەسـەر کاغـەزی سـپی دەستکەوت، کاریگەرییەکی تەواو سەرنج راکێشی لەسەر بینەران بەجێ هێشت.

لێرەدا درێر هەستە قوڵە ئاییننییەکانی خۆی لەم شێوەیەدا هەڵکۆڵێرانەدا دەخاتـەڕوو. هـەروەك لە هەندێك شوێنی دیکەی کۆمەڵەی وێنەکانیـدا ئازارەکـانی مەسـیح دەخاتـەڕوو (بەتایبـەت دوانزە پەڕە کە لە ساڵی ١٥١١دا دروستکرا) یان چەندین وێنە لە ژیانی مەریەمی پاك داوێـن کە هەڵکۆڵینی ئەم وێنانە لەسەر دار توانا و لێهاتووی بـێ هاوتـای ئـەم هونەرمەنـدە پیـشان دەدات.

زانراوە کە دورێر، هەندێ وێنەشی لەسەر مـس هـەڵکۆڵیوە کـە بـەناوبانگترینیان شـێوەی ئازارەکانە کە لە ساڵی ١٥٠٩دا لە شانزە وێنەی هەڵکۆڵراوی سەر مسدا دروستی کردووە.

بەرفراوان بوونی هەڵکۆڵینی سەر دار لە ئەڵمانیادا:

ئەوەی لە ئیتاڵیادا ڕوویدا، ئەڵمانیا بەسەری داهات ، لە ماوەیـەکی کەمـدا بوونـە هـۆی سەرسوڕمان و، هونەری هەڵکۆڵێن لەسەر دار گەیشتە بەرزترین ئاستی پێشکەوتن.

پاشان ئەم هونەرە بەشێوە جولانەوەیەکی بەربلاو لە نێوان خەڵکیدا پەرەی سەند. پاش ئەوە دورێر بەهۆی نەخۆشی گیانی دەرچوو. بەڵام هەروەك کە چاوەڕوان دەکرا، ناوەندی گەورەی ئـەم هونەرە کە بەرهەمەکەی لە هەزاران کتێبی ئەڵمانیدا بەجێ ماوە، شـوێنی نیـشتەجێی دورێـر واتە شاری نورمبێرگ نەبوو بەڵکو شاری ستراسبۆرگ بوو. لە نموونەی ئەو کتێبانەی کە لەوێـدا بلاوکردبوەیەوە هەندێ لە بەشـەکانی کتێبـەکانی گـژوگیا و ڕووەکـەکان بـوو[١٦٧]. هـەروەها هەردوو شاری گزبۆرگ بەتایبەتی شاری بال لە ناوەندە گرنگەکانی ئەم پیشەسازییە بوو.

شێوەی -٧- تابلۆی دەستپێك تەهولباین بۆ بەشێك

167- Krauterbucher.

بال ناوەندی لێکۆڵینەوە مرۆییەکان:

بال وەکو شاری کتێب و ناوەندی ئەدەبی سویسرای ئەڵمانی ناوبانگێکی نوێی دەرکرد و لە ساڵی ١٤٩٤ لەو شارەدا یەکێك لە ناسراوترین کتێبەکانی بلاوکرایەوە کە نووسراوێکی داشۆرین (هجو) بوو کە سباستیان برانت[١٦٨] بەناونیشانی کەشتی دێوانەکان[١٦٩] نووسیبووی. زۆرێك لەو باوەڕە دابوون کە وێنەکان لەسەردار هەڵگۆڵراوە وەك وێنەی عاشقی بەناوبانگی کتێب کە گومانی تێدا نییە کە بەرهەم هێنانی کتێبە لە بالدا نزیکەی ئەندازەی هەمان بەرهەم بوو لە ئەڵمانیای باشووردا.

بێگومان لەو کاتەدا بال بەهۆی چەند ئەنجوومەنێکی گەورە لە نێوان ساڵەکانی ١٤٣١-١٤٤٩دا رێکخرابوو. یەکێك لەو شارانە دەهاتە ژمار کە وەك بازنەی بەیەکگەیاندنە لە نێوان جیهانی جێرمەن رێنسانسی ئیتاڵیدا. ئەم شارە لەسەردەمی گەشەسەندنی هونەری هەڵکۆڵێن لەسەر دار بە شورایەك دادەنرا کە پشتگیری لە جولانەوەی مرۆگەرایی ئەڵمانی دەکرد. ئیرا سام[١٧٠] خەڵکی شاری رۆتەردام[١٧١] لەوێدا نیشتەجێ بوو، و چاپکراوە بەناوبانگەکانی لە کتێبە کلاسیکی و کتێبەکانی پیاوانی کڵێسا لەم شارەدا بەئەنجام گەیشتووە و لە جیهاندا بلاوبوویەوە. ئەم چاپانە لەڕووی زمانناسییەوە لە چاپەکانی ئالدوی پایەبەرزتربوون.

هۆڵباین و لوتزیك بورگێر:[١٧٢]

لە شاری بالدا هەلومەرجێك هاتە پێشەوە کە بزاوتنی ئەم لەو سەردەمەی کە تایبەت بەکتێب، بەهێزترببووە. چونکە لەو شارە یەکێك لە نوێنەرە گەورەکانی ئەم هونەرە دەبینین. مەبەستمان هولباینی بچووکە، کە لەگەڵ هەڵکۆڵەری بەناوبانگی داردا هانز لوتزیل بورگێر و خاوەن چاپخانەیەکە کە ناوبانگی لەو کەمتر نەبوو بەناوی یۆهان فرۆبین یان فرۆبینۆس بوو بەشەریك فرۆبین ساڵانێکی دوورودرێژ ئیراسەی لە ماڵەکەیدا وەك هاوکارێکی چالاك لە بەشە زانستییەکاندا نیشتەجێ کردبوو. لەبەر ئەوەی هەریەکەیان بەچاکترین کەسانی سەردەمی خۆیان

168- Sebastien.
169- Narrenschiff.
170- Erame.
171- Rotterdam.
172- Holbien, Lutzelburger.

لە قەڵەم دەدران، پێکەوە سەرکەوتووبوون لە چاپکردنی ئەو کتێبانەی کە لە هەموو ئەوروپادا

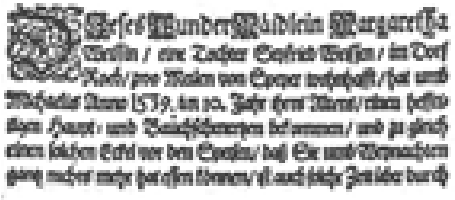

شێوەی -٨- پیتە شکاوەکانی کۆن

ناوبانگی دەرکردو هاوکاری هولباین و لوتیزیل بورکیز لەم کتێبانەدا بریتی بوو لە رازاندنەوەی ناونیشانە جوانەکان و پیتە گەورە یەکەمینەکان. لەم جوانکارییانەدا کۆمەڵێك منداڵی بچووك و چالاك کە لە دیمەنێکی جواندا لەنێو کۆڵە کرد کەوانە کۆنەکان و جوانکارییەکانی دیکەی رێنسانسدا سەرقاڵی سەما و هەڵبەز و دابەزن شێوەی -٧- جوانترین وێنەکانی هولباین چەند وێنەیەکی (تەوراتی) سەردەمی کۆنە کە بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٥٤٧دا بۆ کتێبێك لە شاری لیۆندا چاپکرا.

لەو هێڵە پان و رووناندەی کە وێنەکانی هولباین پێك دەهێنن، وەها دەردەکەوێت کە بەتایبەت دروستکراوە، چونکە لەگەڵ پیتی ناسك و ئیتالیکی رۆمیدا بەتەواوی دەگونجێت و ئەم گونجانەش لە نێوان پەڕەی ناوەڕۆکی نووسین و وێنەکانیشدا رێکخرایەوە، هەروەها لە وێنەکانی کتێبی خەونەکانی پولی فیل هەرچەندە شێواز و جۆری ئەم کتێبانە جیاوازترە، بەڵام ئەم حاڵەتە بەدی دەکرێت.

هونەری کتێب رازاندنەوە لە ئۆگسبێرگدا:

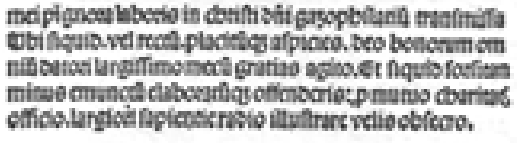

شێوەی -٩- پیتەکانی شواباجی کۆن

ئۆگسبێرگ دووەمین ناوەندی سەرەکی بوو بۆ پیشەسازی کتێب لەسەردەمی رێنسانس لە ئەڵمانیادا و جێی سەرسوڕمان نییە کە شەپۆلەکانی رێنسانس بەهۆی پەیوەندی بازرگانی بەردەوام لەگەڵ ئیتالیا و ڤینسیادا بەئۆگسبێرگدا گەشتبوو. وەیەکێك لە خاوەن چاپخانەکان لە ساڵی ١٥٣٢ لە ئۆگسبێرگدا کتێبێکی پیترارك بەناوی خۆشبەختی لە پزیشکیدا[١٧٣] بلاوکردەوە،

173- Vonder Arznei beiden gluckes.

ئەم کتێبە کە ٢٥٠ وێنەی هەڵکۆڵراو لەسەر دار لەلایەن هانس مابرنس[١٧٤] رازێنرابوویەوە وەشایەتی دەدا لەشەر شارەزایی دەرکی هونەری قوڵیان.

کتێبەکانی ئیمپراتۆڕ ماکسی ملیان:[١٧٥]

هەوڵەکانی ئیمپراتۆر ماکسی ملیان یەکەم، گرنگییەکی زۆری لەسەر نووسینی گوتیك هەبوو، ئەو نووسینەی کە تا ئەوکاتەی فەرمانڕەوایی کتێبی دەکرد. لەوەتەی کە دەیویست لەخۆیدا گەورەیی دەستەڵاتەکەی ئاشکرا بکات و یادگاری نەتەوەی لەنێو خەڵکەکەیدا بەهێز بکات. بڵاوکردنەوەی هەندێك لە کتێبە مێژوونووسییەکانی لە ئەستۆ گرت کە بەناوبانگترینیان کتێبی سوپاسی فراوان[١٧٦] ئەو لەم کتێبەدا رووداوە سەرکێشییەکانی خۆی لەکاتی ژنهێنانەدا لە بیرگاندی فەڕەنسی بەشێوەی قارەمانێتی باسی دەکات.

پیتە نوێیەکانی ئەڵمانی - پیتی شکاوە و پیتی شواباخ:[١٧٧]

پێس هەموو شتێ، ناوبانگی کتێبێکی تیۆردانك[١٧٨] کە بە ئەندازەی ٢/١ بڵاوکرایەوە، دەگەڕێتەوە بۆ پیتە جوانە قورسەکانی کە هەموو هێڵە راست و کەوانییەکانی نووسینی بەربڵاوی زیادکردووەتە سەر نووسینی گوتیك. پاشان پیتەکانی تویردانك کە شێوەی زۆر نوێ و ئاسانی هەیە، بەجۆرێك کە بەشکاو ناودەبرێت و ئەم ناوە وەرگیراوە لە وشەی لاتینی فراکتۆم[١٧٩] کە بەواتای شکان دێت (شێوەی -٨-)

ئەم پیتانە تا ئەمڕۆ وەك پیتی سەرەکی چاپ دادەنرێت لە ئەڵمانیادا وڵاتە کارتێکراوەکان بەهونەری ئەڵمانی. هەروەها پیتی گوتیکی شکاو، لە پیتی گوتیکەوە هاتبوو، لە سەرەتاکانی چاپدا بەکاردەهێنرا.

پاشان بەتێپەڕبوونی کات هێدی هێدی جێگەی گرتەوە و بوونە نموونەیەکی جیاکەرەوەی جۆرێك نووسین، کە بەشێوازی باروك ناسرابوو.

ماوەیەکی کەم پێش ئەمە بەشێوەیەکی دیکەی پیتەکان بەناوی پیتی شواباخ دەرکەوت. گەرچی ئەم ناوە لە بنەڕەتدا نەناسراوە، بەڵام دەگەڕێتەوە بۆ شاری شوایاخ نزیك شاری

174- Hans Weiditz.
175- Maxmilein.
176- Teuerdank.
177- Schwabach.
178- Teuerdank.
179- Fractum.

نورەمبێرگ. بەتێڕوانینی ئەو پیتانەی کە لە چاپی کتێبی رێزمانداندا بەناوی کالۆ کیلون[١٨٠] بەکارهێناوە، دەگونجێت پیتەکانی شواباخ لەم کاتەدا گەیشتووەتە ئەوپەڕی پێشکەوتنی خۆی، گوتەنبێرگ ئەو کتێبەی لە ساڵی ١٤٦٠ دا لە شاری ماینز چاپکرد. ئەم کتێبە بەتەواوی لاوانی نموونەی گوتیکی بۆ نموونەی رۆمی دەخاتەڕوو، و ئەم کارە بەدانانی هەندێ شێوەی پانتر و بازنەیی تر لە جێی شێوە شێوەی گۆشەدارە چوارگۆشەییەکاندا دروستبێت.

شێوازی گوتیك بەوە دەناسرایەوە و دیاردەیەکی ئاشکرا لەسەردەمی رێنسانس وێنادەکات.

جگە لە بەرفراوانبوونی بڵاوبوونەوەی پیتی شواباخ (شێوە -٩-).

وەکو پیتە شکاوەکان نەبوو، چونکە لە هێڵی شێوە مانگی لە هەندێ لە وشەکاندا، لە دەرەوەی ناوەڕۆکی نووسراوەکە پێشان دەدرا، لەبەر ئەم هۆیە لەم رۆژگارەی ئێمەدا بەشێوەیەکی تایبەت بەکاردەهێنرێت.

وێنە دروستکردن و جوانکاری:

کتێبی تویردانك بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٥١٧دا بڵاوکرایەوە و هانس شوپێنسپرگۆ[١٨١] خاوەن چاپخانەی تایبەتی ئیمپراتۆر ماسکی میلیان چاپی کرد و ناوبانگێکی زۆری پەیداکرد، ئەم کتێبە وەك کتێبەکانی دیکەی ئیمپراتۆر تارادەیەك تەواو کرا بەهۆی وێنە گەورەکان، زۆری نوسخەکانی ناوبانگی زۆری هەیە و لەم کتێبەدا زۆرترین ناوەڕۆکی نوسخەکان بەوێنەی راستەقینەکان، وێنەسازی بۆ کراوە.

لە نێو ئەو هونەرمەندانەی کە بۆ ماکسی ملیان کاریان دەکرد، دورێرو لوکاس کرانـاخ[١٨٢] هانس بورك مابەر[١٨٣] و چەندین هونەرمەندانی دیکە هەبوون، بۆ نموونە دورێر لە وێنەسازی کتێبی پاڕانەوەدا بۆ کۆمەڵەی قەشە، جۆرج بەشداریکرد، ئەو کەسە بوو کە چەند کەرەستەیەکی بۆ شەڕ لەگەڵ تورکەکان دروستکرد و بەکاری هێنا، گەرچی بەهۆی مردنی ئیمپراتۆرەوە، ئەم کارە بەنیوە ناچڵی مایەوە. دانیال هاپفەر[١٨٤]یش توانی کۆمەڵی تابلۆی

180- Catholicon.
181- Hans schonsperger.
182- Lucas Chrana ch.
183- Hans Burg Kmair.
184- Daniel Hopfer.

سەرەتای کتێبەکان بەخەیاڵێکی سەرنجراکێش و کاریگەرییەکی گەورە دروست بکات و ناوبانگێکی گەورەی بەدەست هێنا.

کتێبەکانی دوعا و نزا (عیبادەت):

بەبوونی ئەمانە نابێت کە ئەم کتێبە بەنرخانە، ئەو کتێبانەی دیکە کە لەم سەردەمەدا بەرهەم هێنران، چاپە ئاساییەکانمان لە بیر نەبەرنەوە، چونکە هەروەک چۆن کە بەرگەکانی گرولێی و هاوکاری لە میژووی هونەردا بەکارێکی پڕ بایەخ لە قەڵەم دەدرێت، سەرەڕای ئەوەی کە بەکارهێنانی سنووردارکرابوو بۆ چینە دەوڵەمەندەکان، کاری ئەو هەڵگۆڵەرەوانەی لەسەر دارەکان کە ناومان هێنان، گرنگی خۆیان هەیە ئەگەرچی دیاردەیەکی نایاب نییە، بەڵام پێویستە ئەوان وەک ئەو دەرختانەی بەڕو لە قەڵەمیان بدەین کە بەشە وشک بەرزەکانی لە دەرختەکانی دیکەی دارستان بڵندترە.

بێگومان پێویستە لەو کۆمەڵە زۆرە کتێبانەدا هەندێ لە کتێبەکانی دوعا و سروودو کتێبەکانی ئەرکە ئایینی و سروتەکان چەندینی دیکە بناسین کە تایبەت بوون بەبنەماکانی بەندایەتی کردن. پێشتر هەندێك نموونەمان بۆ هێناوە کە کلێسا فەرمانی بڵاوکردنەوەی ژمارەیەکی زۆری دابوو، دەڵێن ئەڵمانیا بەتەنها لە نێوان ٥٥٠-٦٥٠ دانەی لەم جۆرە کتێبانە لە ماوەی نێوان ساڵەکانی ١٤٥٧ تا ١٥٢٥دا بەرهەم هێناوە، ئەم کتێبە بەرفراوانانە لە ئەندازەی ٢/١دا چاپکراون، بەهۆی پیتە گەورە بچووکەکانەوە بەشە جۆربەجۆرەکانی کتێبەکان دیاری کراون، هەروەها بەهۆی چاپی یەك لە دوای یەکی رەنگی سور و رەش کاریگەرییەکی جوانکاری زۆری لە دوای خۆی بەجێهێشتووە و زۆرێك لە چاپخانەکان شارەزاییان لەم جۆرە چاپەدا پەیدا کرد، بەجۆرێك لەم بوارەدا چالاکی زۆری لە زۆربەی شارەکاندا وەك لایپزیك[١٨٥]، سپایریس[١٨٦]، کوان ماگدیۆرك[١٨٧] ، بال[١٨٨]، جێنەوا، پاریس، لیون، دەستی پێکردووە

185- Johan Sensenschmidt.
186- Leipzig.
187- Spirles.
188- Magdebury.

چەندین هونەرمەندی دیار و بەرجەستە بەشداربیان تێداکرد وەك ئەو کتێبانەی پارانەوە کە یوهان سینسین شمێت[١٨٩] بۆ قەشەی شاری راتیسنون چاپی کرد.

کتێبە بچووکە فەرەنسییەکانی ساتەکانی ئەرکەکان - وەك پێشتر باسی لێکرا و کتێبەکانی بەندایەتی کردنی ئەڵمانی و هاوشێوەکانی وەك بێستانی رۆمی بچووك[١٩٠] کە بڵاوکەرێکی بەناوبانگ بەناوی ئالتۆن کۆبەرگەر لە شاری نورەمبێرگ بڵاوی کردبوویەوە لە وێنەسازیدا هانس سپرینگ ئینکلی[١٩١] کە یەکێکە لە قوتابییەکانی دورێر بەشداری کردووە و تاڕادەیەك هەمان حاڵەتی ئەو کتێبانەی دیکەیان هەیە.

کتێبەکانی مەزارە ئایینییەکان جۆرێك کتێبی بەکارهێنرابوو وەك رێبەری حاجییەکان، ئەو کتێبانەی کەدیمەنەکانی مەزارە ئایینی و کلێسا و شوێنە ئایینییەکانی دیکەی باس دەکرد. لە باشترینی ئەم کتێبانە ((رێبەری دیتنبێرگ))[١٩٢] بوو کە کارخانەی لوکاس کراناخ وێنەکانی بۆ زیاد کردووە. بەبوونی زۆرێك لەم کتێبە بچووکە ئایینییانە سەرەتای دەرکەوتنی چەند کارێکە کە لە نیوەی دووەمی سەدەی پانزەدا کە بوویە هۆی داڕووخانی هونەری هەڵکۆڵین لەسەر دار لە ئەڵمانیا و ئیتاڵیا و فەرەنسادا.

چاپخانە و کتێبخانەکان لە سەردەمی چاکسازیی ئایینیدا

کاریگەریی چاکسازیی ئایینی لەسەر کتێب:

داڕووخانی لایەنی هونەری

ئەو بابەتانەی کە زۆرترین بەشی ئەدەبیاتی سەر بەچاکسازی ئایینی بوو پەیوەندی بەرووداوەکانەوە هەبووە هیچ گومانێکی تێدا نییە، لەم رووەوە ئەو بزاوتنەی کە ((لوتەر)) لە ساڵی ١٥١٧دا دژی کلێسای کاسۆلیك دەستی پێکرد، ئاگادارکردنەوەیەك بوو بۆ شۆڕشێکی گەورە کە کاریگەری خۆی لە میژوودا بەجێ دەهێنێ لەم نوێیەدا، بەناوی چاپکراوەکانی رووەو ئەڵمانیا و وڵاتە هاوسێکانی دیکە برد، بەهۆی ئەم بزووتنەوە لافاوە ئاساییە، لە جوواڵانەوەی

189- Bale.
190- Hortulus Animae.
191- Hans Springinklee.
192- Wittenberg.

ئاییننی نوێدا چەکێکی کاریگەرتری لە چەکەکانی دیکە بەکارهێنرا، تەنانەت شایەنی باسە کە سەرکەوتنی خێرای چاکسازانی ئاییننی بەهۆی داهێنانی چاپەوە بوو.

بەدڵنیاییەوە جوانکاری پێویست نەبوو بۆ ئەم بلاوکراوە ئەڵمانییە بێ شومارانە کە زۆرجار ناونیشانی وروژێنەری هەبوو، چونکە چاپکراوی بەربلاوی تایبەت بەم بۆنەیەوە بۆ جێگیرکردنی پەیامەکانی شۆڕش، دەبوو بەنرخێکی کەم بفرۆشرێ، لەبەرئەوە جۆری کاغەزەکان دابەزی و پیتەکانی شواباخ و پیتە شکاوەکان کە گەیشتووە ئاییننییەکانەوە پەیدابوو زیانی گەیاند بەپیتە کۆتیکی کۆن. هەروەها دواجار کلێشەی خراپ کە جوانکاری زۆر کەمی هەڵگرتۆاو لەسەر داری هەبوو، بەکارهێنرا، بەرەبەرە چاپی ئامێری (مەکینەی) کارێکی نەخوازراوی دروست کرد.

داڕووخانی ئاستی کتێب و بلاوبوونەوەی لە نێو خەڵکیدا:

بارودۆخی گشتی چاپ لە زۆربەی چاپکراوەکانی سەدەی چاکسازی ئاییننیدا هەر بەو جۆرەبوو، تەنها لە هەندێ بواری کەمدا نەبێت، لەگەڵ ئەوەشدا دەبێت ئەوە لە یاد نەکەین کە چاکسازی ئاییننی هۆکاری بلاوبوونەوەی کتێب بوو لە نێوان جەماوەردا کە تا ئەوکاتە نەناسراوبوو لایان و کاریگەرییەکەی تاڕادەیەك هەبوو کە دەتوانرێ بەبەرهەمی گرنگی پێدانی تایبەتی لوتەر دابنرێ لەسەر عەقڵی نەوەکانی میللەت.

بلاوبوونەوەی کتێبە ئاییننییەکانی پرۆتستانت:

دابەزینی پیشەسازی چاپ لەسەردەمی چاکسازی ئاییننی، کتێبەکانی ئاییننی پرۆتستانتی و کتێبە رێنەدارەکانی تەوراتیشی دەگرتەوە هەرچەندە ئەم کتێبانە سەر بەکتێبە کاسۆلیکەکان نەبوون، تاڕادەیەك کە ناتوانرێت چوارەمین کتێبی وەك قەشەکانی لۆگزبێرگ کە لە سالّی ١٥٥٥دا بلاوکراوەتەوە و دانەیەکی لە کتێبخانەی نەتەوەی میونیخدا هەیە، بەراورد بکرێت لەگەڵ جوانترین کتێبە پیرۆزەکانی کاسۆلیکیدا. لە نزیکەی کۆتایی سەدەی پانزەدا چەرخی زێڕینی کتێبە ئاییننییە گەورەکان تەنانەت لە ولاتە کاسۆلیکییەکان کۆتایی پێهات، هەروەك چۆن ئەو چاپکراوە تایبەت و جۆراوجۆرانەی کە قەشەکان بلاویان دەکردەوە کەم بوونەوە و

جێگەی سپارد بەو کتێبە پیرۆزانەی کە ئەنجوومەنی ترانت[١٩٣] بلاوی دەکردەوە و جگە لە رۆما تەنها ناوەندی دیکەی چاپ شاری ئانڤیرس[١٩٤] بوو.

خاوەن چاپخانەکانی شاری ڤێتەنبێرگ:

هەرچەندە هاوکاری نێوان چاپخانەکان و هەڵگرانی سەر دار لە باشووری ئەڵمانیادا تێکچوو، بەڵام زۆری نەخایاند کە ئەڵمانیای باکوور دووبارە جێگەی جارانی خۆی دەست کەوتەوە و، وەك ئەڵمانیای باشوور هەر لەو بارودۆخە نەمایەوە. لە ناکاو شاری ڤێتێنبێرگ گۆڕا بۆ زانکۆیەکی نوێ و ناوەندێکی گرنگ لە جیهانی کتێبدا. بەرهەمەکانی لۆتەر دەربارەی ئامۆژگاری و نووسراوە جەدەلی و ئەخلاقییەکان لەلایەن خاوەن چاپخانەکانەوە چاپکرا و سەرەڕای نارەزایی بوونی خۆی بەرهەمەکانی بەهۆی خاوەن چاپخانە بەرێزەکانەوە ژمارەیەکی زۆر لەشارەکاندا بەشێوەیەکی بەرفراوان چاپکرا، وەك شارەکانی بال، ئۆگسبێرگ، نورەمبێرگ، سیراسیۆرگ، و سەرەڕای نارەزایی قورسی لۆتەر، بازرگانە گەریدەکان لەگەڵ زیادبوونی بلاوکردنەوەی تەورات و سروتەکان بەزمانی ئەڵمانی، بۆ فرۆشتنی ئەم کتێبانە چالاکی خۆیان زیاد کرد.

لە ماوەی سێ مانگدا، چاپی یەکەمی وەرگێڕاوی چەرخی نوێی (ئینجیل)، چاپی لۆتەر ئەو چاپەی کە لە سالّی ١٥٢٢دا لە ٥٠٠٠دانەدا لەلایەن میلکیور لۆتەر[١٩٥] لە شاری ڤێتبێرگ ئەنجامدرا، زۆر نایاب بوو بەقورسی دەست دەکەوت، ئەم کارەش بەهۆی گرانی نرخەکەیەوە بوو. نرخەکەی فلورینێك و نیو بوو کە دەکاتە ١٢٠ فرانك. بەدوای ئەمەدا، وەك دەگێڕنەوە هانس لوفت[١٩٦] چاپکەری رەسمی ئینجیلی لۆتەر بوو. سەد هەزار دانە لەم کتێبە چاپکرا. هەروەها چاپکردنی ئەو کتێبانەی لۆتەر کە تایبەت بوو بەزانیاری و ئامۆژگاری ئاییننی سەرکەوتوو بوو.

193- Cancile de Trent e.
194- Anvers.
195- Melchior Lotter.
196- Hans Lufft.

بازارەکانی کتێب:

وەها باوبوو کە هەموو بازرگانان و بلاوکەرەوانی کتێب هەموو ساڵێك دووجار لە بەهار و پاییزدا لە بازاڕی شاری فرانکفۆرت دا کۆبنەوە و تاوەکو بازرگانی کتێب لەڕێی ئالوگۆڕی پەڕە بەپەڕەی کتێبەکانەوە بکەن. بەجۆرێك کە شوێنە بازرگانییەکان پڕ دەبوو لە جموجۆڵ و چالاکی لە ئاکامدا بەهۆی هەڵکەوتنی شوێنی جوگرافی ئەو فشارە کە یەکێك بوو لە ناوەندە گرنگە شارستانییەکانی ئەوروپا لەو سەردەمەدا. هەموو کتێب فرۆشەکان لە ئیتالیا و فەڕەنسا و شوێنەکانی ترەوە بۆ بەشداری کردن لەم بازاڕەدا دەهاتن بۆ ئەم شارە.

بەڵام شوێنی نیشتەجێ بوونی کتێب فرۆشان لە بەشی باشووری ئەم شارەدا بوو. هەمیشە ژمارەیەکی زۆر سندووق لەو شوێنەدا دەبینرا کە لەو کاتەدا بۆ هەڵگرتنی کتێبەکان بەکاردەهێنرا.

دواتر لایپزیك لەڕووی گرنگییەوە، توانی سەربکەوێت بەسەر بازاڕی فرانکفۆرتدا، بەجۆرێك کە تا ئەم ساڵانەی دوایی وەك ناوەندی کتێبخانەکانی ئەڵمانیا مایەوە لە ساڵی ١٥٦٤دا چاپکردنی فەهرستی ئەو کتێبانەی کە لە بازاڕدا دەفرۆشرا، دەستی پێکرد. لە نموونەی فەهرستەکانی ئەم بازاڕە، ئەو فەهرستە سەرنج راکێشەیە کە هەر شەش مانگ جارێك بۆ کتێبە ئەڵمانییەکان دەردەچوو. کتێب فرۆشەکانیش لە کاتێکدا لەناو مەیدانی جولانەوەی چاکسازی ئایینیدا بوون، خۆیان لەنێو کێبرکێکەرانی نێوان رای کۆن و رای نوێدا دەبینییەوە ئەمان بەناچاری دەبوو لایەنگری یەکێك لەم دوو کۆمەڵەیە بکەن، زۆرینەی چاپخانە ئەڵمانییەکان لە ژێر دەستی پرۆتستانتەکاندا بوو. لە حاڵێکدا کە پاشماوەی چاپخانەکان کۆلۆنی مایینز تەنها بۆ ماوەیەکی کەم لە ژێر دەستی کاسۆلیکەکان دابوو، بەجۆرێك کە بلاوکەران و خاوەن چاپخانەکانی ئەڵمانیای باشوور جگە لە کاتی بزاوتنی چاکسازی کاسۆلیکی و دوای ئەوە هیچ چالاکییەکان لەخۆ پیشان نەداوە.

چاکسازیی ئایینی و کتێبخانەی کڵێساکان:

بەم جۆرە، چاکسازی ئایینی بوویە هۆی چالاکییەکی ئەدەبی زۆر، لە هەمانکاتدا وەك چاودێرێك فەرمانڕەوایی دەکرد بەسەر زۆرێك لە کتێبەکاندا، چونکە کێشمەکێشی لەگەڵ کڵێسای کاسۆلیکیدا هەبوو. ناچاربوو چاپکراوەکانی پاپاکان بخاتە بەرهێرش.. شتێك کە پێویستە جەختی لەسەر بکەین، ئەوەیە زۆرێك لە نوسخە دەستەوتووەکانی پەرستگاکان و چاپکراوە سەرەتاییەکان لەم سەردەمە ئالۆزەدا، بەبێ سوودمانەوە و دووچاری چارەنووسێکی خەمناك بوونەوە.

هێرش و وێرانی لە ئەڵمانیادا:

بە هۆی شەڕی جووتیارانەوە کە لە ساڵی ١٢٥٢دا بەرپابوو، ژمارەیەك لە کتێبخانەکانی کڵێساکانی ئەڵمانیا لەناوچوون. تەنانەت ژمارەی ئەو پەرستگایانەی کە کتێبخانەکانیان وێران بوو تەنها لە شاری تورنجیای دا دەگەشتە حەفتا کتێبخانە.

ئەو بەڵگەنامانە دان بەچارەنووسی پڕ ئازاری کتێبخانەکان دەنێن لە شارە پڕ شەڕ و شۆڕەکاندا، ئێستا بەڵگەمان لەبەر دەست دایە، کە ئەو سەردەمەی کە کتێبەکان سوتان یان دڕان و خرانە نێو ئاوەوە یان بەکیلۆ فرۆشران و دواتر زۆرێك لە کتێبخانەکانی فەڕەنسادا وەك کتێبخانەی ملوری - سو - لوا[١٩٧] و کلونی[١٩٨] لەسەردەمی جەنگە ئایینییەکاندا دووچاری هەمان حاڵەت بوونەوە.

ئەمە راست نییە کە رابەرانی چاکسازی ئایینی بەبەرپرسی کەمبوونی ئەوکتێبانە بزانین کە لە کتێبخانە دەوڵەمەندەکانی سەدەکانی ناوەڕاستەوە بەدەستمان گەیشتووە، چونکە یەکەم زۆرێك لە کتێبەکان لە پێش ئەم جولانەوەیەدا بەهۆی ئاگر کەوتنەوە کە کڵێسا و پەرستگاکانی وێران کرا و سوتان وەیان بەهۆی کەمتەرخەمی خودی راهیبەکانەوە بوبێت لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا. هەروەها زۆریشیان لەدوای چاکسازی ئایینییەوە بە هۆی ئاگرکەوتنەوە و جەنگەکانی ئەو سەردەمە لەناوچوون.

دووەم دەبێت لە یادی نەکەین کە کڵێسای لوتەر لە نرخی نوسخە دەستنووسەکانی سەدەکانی ناوەڕاست دوای زیادبوونی کێبرکێ بۆ دەستکەوتنی ئەو نوسخانە، بێ ئاگانە بوو. کە نموونەی ئەو بەڵگانەی کە هەمانە فەرمانێکە لە کۆمەڵگەی ئۆرۆنیسێ لە دانیمارك لە ساڵی ١٥٧٧دا دەری دەکرد، تیادا هاتووە کە کتێبە کۆنەکانی کڵێسا وەك پیرۆزەکان و سروت و تەورات نووسراوەکان لەسەر پێست یان کاغەز دەبێت لە کڵێساکان بهێنرێتە دەرەوە و وەیان بۆ بەرگ تێگرتن سوودی لێ وەربگیرێت.

لە کۆتاییدا دەبێت بوترێت کە لوتەر لە ساڵی ١٥٢٤دا لە نامەیەکدا هەموو شارەکانی ئەڵمانیا ئاگادار دەکات کە کەمترین هەوڵ یان سەرمایە بۆ دامەزراندنی فرۆشگای کتێب یان کتێبخانە گرنگەکان بەتایبەت لە شارە گەورەکاندا نابێت بەکاربهێنرێت.

197- Fleury- Sur – loir.
198- Cluny.

کتێبخانەکانی فەرمانڕەواکان:

فەرمانڕەوایانی ولاتە جیاوازەکان لە دامەزراندن و فراوانکردنی کتێبخانەی ولات و زانکۆکانیان تا تواناییان لە پاشماوەی کتێبی پەرستگا و کڵێساکان سوودیان وەرگرت، بۆ نموونە ئوتون هێنری[۱۹۹] نوێنەری لە ویلایەتی پالاتینان[۲۰۰] هەستا بەگواستنەوەی کتێبخانەی پەرستگای لورش[۲۰۱] بۆ کۆشکەکەی لە شاری هایدلیبێرگ کە دواتر بوویە بەشێك لە کتێبخانەی زانکۆی ئەم شارە.

هەروەها کتێبخانەی پاشایەتی لە شاری شتوتگارت سوودی وەرگرت لە کتێبەکانی کڵێساکانی قۆرتەمبێرگ، هەروەها لە گەشەکردنی کتێبخانەی زانکۆی تونبێگن[۲۰۲]یشدا دەستی هەبوو. بەشێکی زۆر لە کتێبخانەکانی پەرستگاکانی ساکسی خوارو گواستراینەوە بۆ کتێبخانەی شازادەو لفێنبوتیل[۲۰۳]، دوای ئەو دوو کتێبخانەی دی خرایە سەر زانکۆی هێلمستان[۲۰٤]و لە سالی ۱٥٤۳دا کتێبخانەیەك لە کتێبخانەکانی ساکسۆنی لە دامەزراندنی زانکۆی لاپیزیکدا بەشداریی کرد.

لەولاتەکانی باکووریشدا بارودۆخ هەر بەم شێوەیە بوو، بۆ نموونە کریشیانی سێهەم پاشای دانیمارك داوای لە یەکێك لە زاناکانی کرد بۆ گەڕان بەشارەکاندا بەمەبەستی لێکۆڵینەوە دەربارەی کتێبەکانی کڵێسا و پەرستگاکان تاوەکو بەو هۆیەوە کتێبخانەی زانکۆی کۆپنهاگن دەوڵەمەندتر بکات.

دووبارە دامەزراندنەوەی کتێبخانە گشتییەکان:

ئەم بارودۆخە بوویە هۆی پەیدابوونی ژمارەیەکی زۆری کتێبخانەی شارە نوێیەکان. دامەزراندنی لەسەر بنەمای ئەو کتێبخانە بوو کە لەسەردەمی کاسۆلیکەوە بەجێ مابوو و بەم شێوە کتێبخانەی شارەکانی ئۆگسبێرگ، فرانکفۆرت لوبێك، هامبۆرگ، مێجد بۆرگ. نورەمبێرگ و چەندینی دیکە بەهۆی لەناوچوونی کتێبخانەی پەرستگا و کڵێساکانەوە دروستکران.

199- Otton Henri.
200- Palatinate.
201- Lorsch.
202- Tubingen.
203- Wolfen buttel.
204- Helmstadt.

لە هەندێ شوێنی دیکەدا، نوسخە دەستنووسەکان لە کتێبخانە نوێکاندا کە سەر بەکڵێسا و پەرستگاکان بوو، دانران، بەڵام لە سەرەتای کاردا رۆڵی ئەم دامەزراندنە کەم بوو بە هیچ جۆرێك نەدەتوانرا بەراورد بکرێت لەگەڵ ئەو کتێبخانەی کڵێساییانەی کە رۆژگارێك لە ترۆپکی گەشەدا بوو.

لەناوبردنی کتێبەکانی بۆ بەکارهێنانی لە کارەکانی دیکەدا:

بەم جۆرە دواتر زۆرێك لە نوسخە دەستنووسەکانی سەدەکانی ناوەڕاست لەناوچوون، چونکە بەڵێنەرانی باکوور بۆ بەرگتێگرتنی دەفتەری حسابەکانیان بەکاریان دەهێنا.

لە سالی ۱٦۳٤ ژمارەیەکی زۆر لە نوسخە دەستنووسە پێستییەکانی بەکارهێنرا بۆ دروستکردنی قەباغی فیشەکی یاریی ئاگرینەگان کە بۆ شادومانی لە کۆبوونەوەکانی ژنهێنانی فەرمانڕەوایانی کوپنهاگندا سوودی لێوەرگیرا. پاشان هەروەك شوێنەکانی دی بەرگگرەکان بۆ کاری رەنگ تێگرتنی نوسخە دەستنووسەکانی پەرستگاکانیان بەکاردەهێنا، لەبەر ئەوە لە کتێبخانە گشتییەکانی ئەمڕۆدا، چەندین کتێب دەبینین کە بە نوسخە دەستنووسە ئایینی و نائایینییەکان بەرگ تێگراون، بۆ تۆندوتۆڵی پێستی بەرگی کتێبی بەرگ تێگیراو وەیان بۆ داپۆشینی نوسخە دەستنووسە کۆنەکانیان بەکارهێناوە.

دەستگرتن بەسەر کتێبدا لەلایەن نائایینەکانەوە لە ئینگلتەرا:

لە بەریتانیا، بارودۆخەکە لەوە خراپتر بوو، چونکە ماوەیەکی کورت دوای سەرکەوتنی بزاوتنی چاکسازی ئایینی دەستی حکوومەت گەیشتە مالّ و مولکی کڵێسا، پەرستگاکان و دەستی بەسەردا گرت. لەو ساتەوەختەی کە شۆڕش گەیشتووتە لوتکەی کاولکاری و نوێنەرەکانی ئەم هێزە بەدەست بەکاربوون و کتێبخانە گەورە کڵێسایی و ئایینییەکان لە سالّە سەرەتاکانی پێش رووخانی کڵێسای کاسۆلیکی گوازرایەوە بۆ کتێبخانە نائایینییەکان و بەم جۆرە تا ئەندازەیەك لەو زیانە زۆرەی کە بەسەر کتێبخانەکاندا رووی دەدا رێگیری کرا.

وەها گومان دەبرا کە لە بەریتانیادا چەند گۆڕانکارییەك بۆ پاریزگاری کردنی کتێبەکان لە چاو بگیرێت، چونکە رێزی شتومەکە دێرینەکانیان یەکێك بوو لە خوو نەریتەکانیان، بەڵام لەراستیدا ئەم بابەتە تەنها لە هەندێ کاتدا پەیڕەوی دەکرا، بێگومان جولیلاند[۲۰٥] بەڕێوەبەری

205- John Leland.

کتێبخانە پادشایی هونەری هەشتەم لەکاتی گەشتەکەیدا بۆ سەرتاسەری بەریتانیا لە نێوان ساڵەکانی ١٥٣٦ بۆ ١٥٤٢ سەرکەوتبوو لە رزگارکردنی هەندێ لە کۆمەڵە کتێبە گرانبەهاکان وە بیخاتە سەر کتێبخانەی شایەتی. بەپێچەوانەوە، کتێبخانەی بەناوبانگی زانکۆی ئۆکسفۆرد دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چواردەم و لە ساڵی ١٥٥٠دا بەهۆی دەستەیەک نێردراوی ئێدواردی شەشەم یاخود کتێبەکان سوتان و یاخود فرۆشران. تا ساڵی ١٦٠٢دا بەهۆی هەوڵەکانی تۆماس بادلییەو کە یەکێك بوو لە کەسایەتییە حکومییەکان لە سەردەمی شاژنە ئیلیزابێسدا دووبارە ئەم کتێبخانەیە کەوتەوە گەڕ. ئەم کتێبخانەیە تاوەکو ئەمڕۆ بەناوی باولیانەوە بەپایەداری ماوەتەوە و بەدووەمین کتێبخانەی بەریتانیا دادەنرێت.

کتێبخانەی ئەو وڵاتانەی کە کاریگەریی چاکسازیی پرۆتستاتیتان پێ نەگەیشتبوو:

بەڵام ئەو وڵاتانەی کە لەژێر فەرمانڕەوایی کلێسای کاسۆلیکیدا بوون کتێبە کاسۆلیکە کۆنەکان لەگەڵ پێشوییەکانی سەرەتادا بەتایبەت لەو وڵاتانەی کە رابەرایەتی کردنیان بەدەست مەسیحییەتدا نەدەبوو، هەر بەم حاڵەیەی خۆی مایەوە، لەم وڵاتانەی وەك نەمسا و ئیتاڵیا و فەرەنسا، زۆرێك لەم کتێبخانانە کاتێك گۆڕان بۆ کتێبخانە نائایینییەکان لە کۆتایی سەدەی هەژدە و سەرەتای نۆزدەدا کە گەشە و پێشکەوتنێکی تەواویان هەبوو، بەڵام لە دواییدا ئەو گۆڕانە نائایینییە دواتر سەری هەڵدا.

لە ساڵی ١٧٧٨ کتێبخانەی بەسوعی لە ئەڵمانیا داخرا پاشان لە ساڵی ١٨٠٣دا دەوڵەت مالّ و مووڵکی کلێساکانی گرتە دەست.

لەم کاتانەدا گواستنەوەی کتێبەکانی کتێبخانەکانی کلێسا ئەڵمانییەکان کە داخراوان دەستی پێکرد بۆ کتێبخانەکانی کۆشکی فەرمانڕەوایان و زانکۆ و خوێندگاکان گۆڕانی نائایینی بەبێ کۆنترۆڵ و تێبینیکردن و بەخێرایی رووید بەجۆرێك کە ژمارەیەکی زۆر لە کتێبە گرانبەهاکان کەوتنە دەست کەسانی نەشیاو و بەنرخێکی هەرزان فرۆشران.

بەشێوەیەکی گشتی گۆرانی ئەم کتێبخانانە بۆ کتێبخانە نائایینییەکان بوویە هۆی رووداوێك کە زاناکان تواناییان بەئاسانی ئەو نوسخە دەستنووسە کۆنەیان دەست بکەوێت کە لەشەڕ و ئاشوب رزگاری بوو.

هونەری بەرگ تێگرتن لە سەدەی شانزەهەمدا لە ئەڵمانیا

بەرگە چاپکراوەکان بەهۆی چەرخەوە:

بەرگە بەرجەستەکان بەهۆی فشاری تابلۆ بەردییەکانەوە هێدی هێدی بەشێوەیەکی فراوان بەرهەم دەهێنرا. بەدرێژایی سەدەی شانزەهەم بەردەوام بوو، بەڵام جوانکارییەکان بەهۆی فشاری تابلۆ بەردییەکانەوە دروست نەدەکرا، چونکە لە پێش کۆتایی سەدەدا، لە کارخانەکانی بەرگ دروستکردنی ئەڵمانیدا ئامێرێکی بەناوی چەرخی بچووکەوە داهێنرا و جوانکارییەکان لەلای ئامێری فشارەکەوە کە بازنەیەکی هەڵکۆڵراو بوو بەهۆی فشاری زۆرەوە لەسەر بەرگەتەڕ کراوەکە دەسوڕایەوە.

شێوازی نوێ و بەکارهێنانی لە چوارچێوەکاندا:

هەروەها بەهۆی ئەم ئامێرەوە، چوارچێوە یان لاکان بەهەمان نموونە هەڵکۆڵراوەکان هێڵکاری دەکران، ئەم کەرەستە نوێیە بەشێوەیەکی چاوەڕوان نەکراو کاری دروستکردنی بەرگەکانی ئاسان دەکرد و کاتی زۆری نەدەبرد تەنانەت زیاد لەمەش، چەرخێك هەبوو لە هەموو کتێبەکاندا بەقەبارەی جیاواز بەکاردەهێنرا، بەپێچەوانەی تابلۆ بەردینەکانەوە ئامرازی فشارهێنان بۆ ئەندازەی ١/٤, ١/٢ی گەورە گونجاو نەبوو.

ئەم سوود و تایبەتمەندییانە هۆکاری مانەوەی ئەم چەرخەیە تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان، لەسەر چەرخەکان ئەم وێنانەی کە لایەنی ئایینی هەبوو، وەك وێنەی مەسیح و دیمەنەکانی تەورات و ئەو وێنانەی دیکەی پیشان دەدا کە رەمزی چاکەکانی مەسیحییەتیان هەبوو. وێنەی فەرمانڕەوایان و کەسایەتییەکانی دیکە بەبێ رەچاوکردنی شوێنی ئەم وێنانە لە بەشی سەرەوەی چوارچێوە یان پاریزگاریکردنی هاوسەنگییەکەی، دەکێشران و هەڵدەکۆڵران.

بەردەوام بوونی چاپی جوانکاری بەهۆی تابلۆی بەردین لە ناوەڕاستی بەرگەکەدا:

بەکارهێنانی تابلۆی بەردین بۆ رازاندنەوەی بەشی ناوەڕاستی بەرگەکە و هاوڕێ لەگەڵ بابەتەکانی کە لە تەورات و شێوەی هێماکانی کە لە وێنەی کەسایەتییەکانەوە سەرچاوەی گرتبوو، بەردەوام بوو بەرگ تێگرەکان لەسەردەمی چاکخوازی پرۆتستانەکاندا، چاپی هەموو

یان نیوەی لوتەریان ملانکتون[٢٠٦] یان یەك لە دواییەك سەر بەرگی کتێبەکانی لە وێنەکانی تر بەباشتر دەزانرا، ئەو بەرگانەی کە وێنەی پێشەوایانی چاکسازی تێدایە لە کێشانی لوکاس کراناخ، بەدەست گەیشتووە. بەم پێیە وێنەی فەرمانڕەوا بەرجەستەکان و کەسایەتییە گەورەکان و نووسەرانی کلاسیك بەشێوەی فراوان دەبینن. هەروەها زۆربەی ئەو وێنانەی کە بەرگ سازەکان سوودیان لێ وەردەگرت شایەتی ئەوەن کە هونەری هەڵکۆڵین لەسەر دار مۆزە جوانکارییەکان لەم ولاتانەدا لە ئاستێکی بالآدا بووە. لە نێوان ئەو بەرگانەی کە زۆرێك لە بەرگ تێگرانی وێتەنێرگ بۆ فەرمانڕەوایانی بنەماڵەی ئەنهالت[٢٠٧] یان دروست کردووە چەند نموونەیەکی دڵگیری ئەم جۆزە بەرگانەیە.

گەورەیی چوارچێوە بەگوێرەی ناوەڕاست:

شێوازی نوێی بەرگسازی بەربلاو لە ئەڵمانیا و ولاتانی باکووردا لەسەردەمی چاکسازی ئایینیدا کە پاش ئەوەش بۆ ماوەیەکی زۆر هەر بەردەوام بوو بەکارهێنانی شێوازی بەرگسازی بوو بەپێستی گوێرەکەی بچووك یان بەراز وای سپی کردنەوەی و پێکهاتبوو لە دوو یان سێ چوارچێوە لە پاڵ یەکدیدا و بەهۆی چەرخەوە چاپکرابوو و تا ئەندازەیەکی و تاڕادەیەك بەشی ناوەڕاستی کە تەنگ بوو دەگرتەوە.

لە بەشی سەرەوەیدا شوێنێکی خاڵی بۆ دانانی پیتی یەکەمی ناوی خاوەنی کتێبەکە دانرابوو و لە خوارەوەی بەرگەکەشدا شوێنێکی خاڵی بۆ بەرواری بەرگ تێگرتنەکە دانرابوو. بەڵام هەرچی بەشی ناوەڕاستە، بەدروشمەکانی خاوەنی کتێبەکە پڕکرابوویەوە و هەموو بەشێوەیەکی بەبێ نەخش و نیگار چاپکرابوون.

بەڵام پشتی بەرگەکە پێکهاتبوو لە جوانکاری بەتاڵ و چەند لقێکی گەورە لەگەڵ یاخود گرێی بەرجەستەی لە خۆگرتبوو، بەجۆرێك لە خواروو بەرگەکەدا چەندین بازنەی بەرجەستەی هەبوو. بەم رێگەیە بەشی پێشەوەی بەرگەکە دابەش دەکرا بۆ چەند بەشێك لەگەڵ ئەمەشدا لە هەندێ لە کتێبەکانی سەدەی شانزەهەمدا پشتی بەرگی کتێبەکان رووتەخت بوون و دوای ئەوە پشتی بەرگی رووتەختی کتێبەکان پتەوو تووندوتۆڵ تر بووەو پشتی کاغەزەکان بەبێ ئەوەی بەرجەستە بێت کاری هەڵکۆڵینی بۆکراوە.

206- Melanchton.
207-Anhalt.

بەرگە زێڕکاری کراوەکان:

لە نیوەی سەدەدا بەرەبەرە زێڕکاری لە بەرگسازیدا پەرەی سەند تاوەکو ئەوەی پلە بەپلە بەکارهێنانی شێوەی هەندەسی عەرەبی و بازنە بەبەناویەکدا چووەکان، کە پێشتر بەرگسازی ئیتاڵی بەم شێوازە ناوبانگی دەرکرد و رەواجی پەیداکرد.

جوانترین بەرگە زێڕکاری بۆکراوەکان ئەو بەرگانەیە لە شاری هابرلبێرگ لەلایەن کۆنت ئۆتوهێنرییەوە. وەك پێشتر ناومان هێنا دروستکرابوو. ئەم فەرمانڕەوایە فەرمانیدا کە بۆ کتێبخانەی کۆشکەکەی لە کتێبخانەی پالاتینی کە لەدواییدا ناوبانگی دەرکرد، کە لە ساڵی ١٥٥٣دا کردی بەکتێبخانەی دەوڵەتی، چەندین بەرگ دروست بکەن. لەم بەرگانەدا جوانکاری بەرگسازی ئالتۆنی و بەتابلۆیەکی بەردین چاپکرابوو. هێمای کۆنتی پالاتینەکان لەسەری دانرابوو، چوارچێوەی ئەم جوانکارییانە ئالتون نەبووە و بەچەرخ چاپکراوە و پێکهاتبوو لە شێوەی رەمزی و یان ئەو شێوانەی کە تەوراتی نیشان دەدا.

هەروەها فریدریکی سێهەم جێنشینی ئوتوهینری، حەزی خۆی بۆ بەرگە جوانەکان دەرخست. بەرگێکی کتێبی پیرۆزیان بۆ دروستکرد کە تاڕادەیەك هاوشێوە بوو لەگەڵ جوانکاری سەرنج راکێشەکان و هێڵکاری رازاوەکانی شێوازی گرۆلیێی.

بەرگەکانی جاکوب کراوس:[٢٠٨]

کاریگەری ئیتاڵی لە ئەڵمانیادا تەنها بەڕادەیەکی کەم دەرکەوت، ئەم کاریگەرییانە لەهەندێك لە بەرگەکانی کارخانەی ساکسۆنیدا ئاشکراتر دەردەکەوێت. ساکسۆن بوو بەناوەندێك لە ناوەندەکانی هونەری بەرگ تێگرتن لە ئەڵمانیاداو لەو کاتانەدا لە رێزی ورتەمبۆرگ و پالاتینەکان دابوو.

شازادەکانی ساکسۆنی شێوازی کۆنتی بالاتینەکانیان بەکارهێنا لە بەرهەم هێنانی ژمارەیەکی زۆر بەرگی زێڕکاری بۆکراو هەندێکی دی لەو جۆرانەی کە ئێستا باسمان کرد.

لەسەردەمی شازادە ئۆگستدا کە عاشق و کۆکەرەوەی گەورەی کتێب بوو و لە ساڵی ١٥٥٣ تا ١٥٨٦ فەرمانڕەوایی کرد پێشکەوتنی هونەری ئیتاڵی و رۆژهەلاتی بەتەواوی تێدا ئاشکرابوو. ئەو لەگەڵ هاوسەرە دانیمارکییەکەیدا ئانا.. بەشداری کۆکردنەوەی کتێبە فراوانەکانی کرد. ئەو کتێبانە جاکوب کراوس لە نێوان ساڵەکانی ١٥٦٦ و ١٥٨٩ دا کاری

208- Jacob Krause.

بەرگگرتنی بۆ کرد، پاشان کاسپا موزر[٢٠٩] لە سالّی ١٥١٤دا لەگەلّیدا هاوکاری بەرگسازی کرد. ئەم دوو کەسە لە هونەرەکەیاندا زۆر بەناوبانگن.

لە بەرگەکانی ئەم شازادەدا رەگەزی دیاریکراوی بەرگسازی ڤینسیایی لەسەردەمی رێنسانسدا دەبینن، وەك بەکارهێنانی مقەبا و زێرکاری و جوانکاری ناسراو، شێوەی هەندەسی عەرەبی و شریتە رازاوە تۆڕییەکانی لەسەر شێوەی گرۆلێی جوانکارییەکانی پشتی بەرگ و هەموو ئەم کارانە بەجۆراوجۆری سەرنج راکێش ئەنجام دەدرا و بێگومان ئەوانە بەلّگەی ئەوەن کە بەرگتێگر، لە نموونە ئیتالّییەکانەوە ئیلهامی وەرگرتووە و هەروەها دەبینین کە بەگەلّاوگولّی تێك ئالّاو گولّ باران کراوە هەرچی لاکانی کتێبەکەیە زێڕکاری کراوە و زۆرکات وێنەکێشراوە وەیان رەنگ کراوە. تارادەیەك کە تەنانەت ئەگەر لە بەرگەکانی کراوس رەخنەی ورد لەو بگیرێت کە لە بنەڕەتدا لاساییکردنەوە و نەگونجاوە، بەلّام بەڕاستی لەگەلّ هەموو ئەمانەدا جێگایەکی بالّای لە میّژووی هونەری کتێب رازاندنەوەدا بۆ خۆی دیاریکردووە. ئەو وردەکارییە هونەرییەی کە لە دروستکردنیدا بەکارهێناوە بەسە بۆ پتەوکردنی شوێن پێی خۆی سەرەڕای ئەمانە، کراوس تەنها پەیڕەوی لە نموونە پێکانەکان نەکردووە، بەلّکو رێزیشی بۆ دابونەریتی شارەکانی داناوە و چەند بەرگێکی پێستی بەرازی سپی دروستکردووە کە بەوێنە جوانکارییەکان رازاوەتەوە، بەهۆی چەرخ و تابلۆ فشار هێنە سادەو بێ نەخش و نیگارەکانەوە دروستکراون. لە کتێبخانەی کۆشکی شازادە ئۆگستدا، چاپخانەیەکەیشی بۆ دامەزراندبوو. ئەم کتێبخانەیە لە سالّی ١٧١٧دا خرایە سەر کتێبخانەی نێونەتەوەیی ساکسۆنیا و تاوەکو ئەمڕۆش هەر بەپێوە ماوە.

بەرگە زێڕکاری کراوەکان:

لە سەدەی شانزەدا لە ئەلّمانیا بەرگە زێڕکاری کراوەکان لە سەدەی ناوەڕاست رەواجێکی نوێی بەخۆوە دی و هاوکات پیشەی زەرنگەری بلاّوبوو بەتایبەت ٢٠ بەرگی زێڕکارکراو دەناسین کە لە کتێبخانەی شازادە ئەلبێرت دی پروس[٢١٠]ەوە بەدەستمان گەیشتووە دەستکردی زەرنگەرێکە لە شاری کونیکسبێرگ[٢١١] ئەم بەرگانە بەسەرنج راکێشترین کتێبە گرانبەهاکانی

209- Caspar Meuser.
210- Albert de Prusse.
211- Konigsberg.

کتێبخانەی زانکۆیی ئەم شارە دێتە هەژمار لەگەلّ ئەمەدا ، لە نێو ئەم بەرگانەدا لەڕووی جوانکارییەوە. هیچ پەیوەندییەك لەگەلّ بەرگە زێڕکارییکراوەکانی سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا نابینرێت. هەرچەندە هاوئاهەنگی هەیە لەگەلّ بنەمای بەرگە دروستکراوە پێستییەکان لەم سەدەیەدا. ئەو تابلۆ زێوییەی کە بۆ روپۆشی بەرگەکە بەکارهێنران، لە جوانکاری نووسینی بەدزو شێوەی هەندەسی ئیسلامی پێکهاتووەو زۆرکات لە بەشی ناوەڕاستدا وێنەیەك لە کەسایەتی یان شتەکان و هێما ئالّتونییەکان بەشێوازێکی هونەری سەرنج راکێش دەبینرێت.

هونەری کتێب رازاندنەوەی فەڕەنسی لەسەردەمی ڕێنسانسدا

شێوازی گرۆلیێ:

ئەگەرچی شێوازی گرۆلیێ، لەئەڵمانیادا بۆ ماوەیەکی دیاریکراو بەپایەداری مایەوە، بەڵام لەفەڕەنسادا بەرفراوانییەکی وروژێنەری دروستکردو هەر بەبەردەوامی بێ وەستان مایەوە.

کتێبەکانی لویسی دوانزەیەم:

ئەو کتێبانەی کە بۆ لویسی دوانزەیەم چاپکران، گۆڕانکارییەك بوو لە نێوان هونەری گوتیك و هونەری ڕاپەڕینی نوێدا ڕوویدا. لە سەرەتادا هەموو جوانکارییەکان لە شێوەی چاپکراوی سادە پێك هاتبوو، گەرچی دوای چاپکردن، زۆرکات زێڕکاری بۆ دەکرا. پاشان پاشا لە دوای هاوسەرگیری لەگەڵ ئان دووی بریتانی[٢١٢] هێماکانی چاپی سەر بەرگەکان بەوێنەی ژێرگ و لەگەڵ هێماکانی بەریتانیدا لە شێوەی سۆرەدا چاپ کرد.

کۆنترین بەرگە زێڕکارییە فەڕەنسییەکان کە دەیناسین، لە راستدا لە پێستی گوێرەکە دروستکراوە. تا ئەوکاتە هەمیشە ئەم بەرگانە چەند نیشانەیەکی لە کاریگەری بەرگە زۆر خایەن و وردەکاری و بێ نەخش و نیگارەکانی پێشووتری لەگەڵ بوو، لەگەڵ ئەمەدا و سەرەڕای ئەم وردەکارییە چەند نیشانەیەکی کەمی هونەری نوێ لەم کاتانەدا بەرچاو دەکەوێت.

پایەداری شێوازی ڕاپەڕینی نوێی ئیتالی لەو بەرگانەی کە پەیوەندی بە سالۆکانی کۆتایی حکومەتی لویسی دوانزەیەم هەبوو یادی کرد و لەوکاتەنەدا بنەما هونەرییەکەی ڕووی لە زیادبوون کرد. زۆرکات دەبینن کە لاکانی کتێبەکەدا زێڕکاری یان وێنەکراوە. لەو بەرگە واتانەی گەلە خزمەت لویسی دوانزەیەمدا کاریان دەکرد گیولام ئوستاسی[٢١٣]ە کە بەرگتێگری ڕەسمی زانکۆی پاریس بوو و هەروەها بۆ فرانسوای یەکەم کاری کردووە و سەرەڕای ئەوە کتێب فرۆش و چاپکەرێکی زۆر چالاکیش بوو.

212- Anne de Bretagne.
213- Gillaume Eustace.

کتێبەکانی فرانسوای یەکەم:

لە ڕاستیدا سەرەڕای ئەوانەی کە دواتر، کاریگەری بەرگسازی ئیتالی تەنها دوای گەڕانەوەی گرۆلیێ بۆ وڵاتەکەی، فەڕەنسا، دەستی پێکرد و نموونەی ئەم کاریگەرییە لە شاری بۆنیشدا کە وەك پاریس ناوەندی بازرگانی بوو دەبینن و هەروەها لە و بەرگانەی کە تایبەت بوو بەفرانسوای یەکەم ئەم دیاردەیە تێبینی دەکرێت. ئەو کەسەی کە حەز و کارتێکردنی بنەماڵەی میێتسی ئیتاڵیدا لێی دواین ئەو یەکەمین بوو کە یاسای سپاردنی زۆرەملێ لە تەوزعی بۆ کتێبەکان دانا. لە ساڵی ١٥٧٧دا فەرمانێکی بۆ خاوەن چاپخانە فەڕەنسییەکان دەرکرد و ناچاری کردن کە بۆ هەر کتێبێك کە چاپ دەکەن دەبێت نوسخەیەك بدرێت بەکتێبخانەی پاشایەتی.

بەرگەکانی فرانسوای یەکەم دوو جۆر بوون، هۆی یەکەم تایبەت بوو بەکتێبە ئاساییەکان و هێما سادەکانی فرانسوا و وێنەی مارمێلکە هەبوو کە بڵێسە و کلپەی ئاگر چواردەوری گرتبوو، هەروەها هێماکانی پاشایەتیش دەبینرا. لە بەرگەکانی دیکەدا ئەم نیشانە و هێمایانە، بەنووسینی بەرز، گوڵی ئاڵتونی لەگەڵ بوو. بەرگە جوانەکانی دیکە هەندێك چوارچێوە و وێنەی هەبوو کە بەتەواوی لە وێنە و بەرگەکانی گرۆلیێ دەچوو. لەوانەیە بەو ئەنجامە بگەین کە پاشا هەروەك زۆرێك لە کتێب دۆستانی سەردەمی خۆی لە هونەرمەندانی گرۆلیێ سوودی وەرگرتووە. بۆ دروستکردنی بەرگەکانی، وەك قاردنیاڵ چارل دورلورین، ناوی ژمارەیەك لە بەرگ سازەکانمان لەبەر دەستدایە کە بۆ پاشا کاریان دەکرد، وەك لویس بلوك لە شاری بروج کە کاری دەکرد بۆ کتێب دۆستانی ئەم سەردەمە، کلۆد گۆمێیە، بنەماڵەی رۆخێیەی باوك و کوڕ کە نازناوی بەرگسازانی پادشایان وەرگرت. نەگونجاوە هەر بەرگێك لە بەرگەکانی فرانسوای یەکەم بدەینە پاڵ هونەرمەندێکی دیاریکراو لە کاتێکدا کە ناوی ئەو هونەرمەندانەی کە هەستاون بەدروستکردنی ئەم بەرگانەی گرولیێ، نازانین.

چاپی هونەریی جێوفرۆی تۆری:[٢١٤]

هونەرمەندی گەورە جێوفرۆی تۆری هاو قۆناغی فرانسوای یەکەم و گرۆلیێی بوو. بەکارهێنانی پیتەکانی گوتیك لە کتێبە فەڕەنسییەکان تا ئەوکاتەش باوی هەبوو. هەرچەندە کاریگەری شێوازی ئیتاڵیاش لەم بوارەدا بەرچاو دەکەوت بەجۆرێك کە پیتەکانی رۆمی لە

214- Geofroy Tory.

ساڵی ١٥٠٣دا لەلایەن جۆس باد بلجیکی[٢١٥] یەوە بەلاتینی (جادوکوس بادیوس ئاسپۆس)[٢١٦] هاتووەتە نێو پاریس. لە زۆرێك لە کتێبە فەرەنسییەکاندا بەکاردەهێنرا. پێشکەوتنی پیتی رۆمی لە شێوەیەکی گشتی رێکخستنی پیتەکان لە فەرەنسادا کاتێك دەستی پێکرد کە جیۆفرۆی تۆری لە ساڵی ١٥٢٠ز بۆ پەیوەندی کردن بەدونیای هونەرەوە بەجێ هێشت لە کاتێکدا بەهرەیەکی بەرجەستەی هەبوو، کە وەکو وێنەکێش و هەڵکۆڵەرێك (کلێشەکانی) رازاوە چاپییەکان دەستبەکاربوو، هەرچەندە ئەم دەرکەوتن و درەوشانەوەیە درەنگ بوو، بەڵام لە هەمانکاتدا کارێکی گەورەبوو.

کاریگەریی هونەری ئیتاڵی لەهونەری تۆڕیدا:

تۆری لە ساڵی ١٤٨٥دا چاوی بەدونیا هەڵهێناوە و زمان و ئەدەبیات فێربوو، پاشان بوو بەمامۆستای کۆلیژی بێرگاندی لە پاریس. دووجار نیشتەجێبوون لە ئیتاڵیا لە ساڵەکانی ١٥٠٣و ١٥١٦دا هەستی هونەری و پەرۆشی لەودا هەڵقوڵاندو تاوەکو ساڵی ١٥١٨ نەگەڕایەوە بۆ شاری پاریس. تا ئەوەی کە هاتە نێوکارکردن لە بواری کتێبدا و لەکاتێکدا کە لە نموونەی هونەری ئیتاڵییەوە ئیلهامی وەرگرت، دەستی کرد بەبازرگانی کتێب. زۆری نەخایاند بەهۆی ئەو بەهرە زۆرانەی کە هەیبوو لە وێنەکێشان و هەڵکۆڵین و دروستکردنی پیتەکان و شارەزایی لە چاپدا، بەخێرایی جێگای خۆی لەم زەمینەدا کردەوە. ئاشکرایەکە لەوانەیە لە کێشانی وێنەی بەرگەکاندا پەیڕەوی شێوازی گرۆلێی کردبێت. تۆری لە یەکەمین کتێبی وێنەداری دا کە خۆی چاپیکرد و بڵاوکردەوە، وادیارە کە لە ژێر کاریگەری رۆمی رێنسانسی ئیتالیدا بووبێت. ئەم لە کتێبەکانی ساتەکانی ئەرکە ئایینییەکاندابوو کە سیمون دوکولین[٢١٧] لە ساڵی ١٥٢٥دا چاپی کرد لایە جوانەکانی ئەم کتێبە بەشێوەی چوارگۆشە دەورە دراوە و بەلقی درەخت یان شێوەی تەلارسازی و هەڵکۆڵین رازێنراوەتەوە و میرو و گوڵ و میوە و چەندین شتی دیکە نیشان دەدات. ئەم بەرهەمانە دەگونجێت لە هونەری فلامینکییەوە کاری تێکرابێت، رۆمی رێنسانس بەتایبەت لەناودارترین کتێبی تۆریدا کە لە ساڵی ١٥٢٩دا لە ژێر ناونیشانی چامپ فلۆری[٢١٨] داینراوە کە ئاشکرا دەردەکەوێت کە لە کتێبەکەیدا هێڵی

215- Joss Bade.
216- Jadocus Baduis Ascensius.
217- Simon de Colines.
218- Champ Fleury.

جوان و سەرنج راکێش هەیە و پیتەکان لەناو چوارگۆشەیەکدا وێنەکراوە، ئەم چوارگۆشەیە دابەش بووە بۆ چەندین چوارگۆشەی بچووکتر پیتە رۆمییەکان لە سیانزە پیت کەمتر نییە. تۆری لەم کتێبانەدا تاڕادەیەك زۆر سوودی لە شێوازی کتێبی سگمۆند فانتی[٢١٩] وەرگرتووە، کە لە جوانکارییە ماتماتیکەکانەوە بۆ پیتەکانی داناوە. چەند رووبەکی چوونییەکی لە نێوان شێوەکانی کتێبی جان فلوری کتێبی خەونەکانی پولی فیلدا دەبینین، هەرچەندە پشکی تۆری خۆی بەتەواوی ئاشکرایە، بەجۆرێك لەکتێبی شان فلوری کارێکی داهێنەرانەیە و قۆناغێکی نوێی لە میژووی هونەری کتێب رازاندنەوەی فەرەنسیدا، ئاوەڵا دەکات.

بنەماڵەی ئیستین و[٢٢٠] هاورێکانی:

پیتە رۆمییەکان لەم کاتەوە، رێگایەکی فراوانی لە چاپکراوەکانی فەرەنسیدا بڕی، هەروەك چۆن لە پاریسدا بۆ نموونە لە سەردەمی رۆبەرت ئیتین ئەنجامدرا ناوی ئیستین بەلاتینی بریتییە لە رۆبێرتۆس ئیستیفانوس. ئەو یەکێك بوو لە ئەندامی بنەماڵەی خاوەن چاپخانە ناودارەکانی فەرەنسا، سەرۆکی ئەم بنەماڵەیە هێنری ئێستینە کە لە ساڵی ١٥٢٠ کۆچی دوایی کردووە.

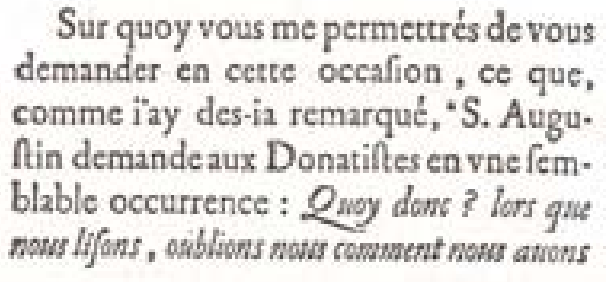
Sur quoy vous me permettrés de vous
demander en cette occaſion, ce que,
comme i'ay des-ia remarqué, S. Augu-
ſtin demande aux Donatiſtes en vne ſem-
blable occurrence : *Quoy donc ? lors que*
nous liſons, oublions nous comment nous auons

شێوەی ١٠ پیتەکانی گارامۆیی رۆمی

رۆبرت ئێستین:

رۆبەرت یەکێکە لە ٣ کوڕەکەی هێنری کە هەروەك ئالۆدۆ فرۆبین[٢٢١] و خاوەن چاپخانەکانی دیکە، کەسێکی زانابوو. لە نێو ئەوانەی کە لە ساڵی ١٥٣٢دا بڵاوی کردۆتەوە

219- Sigismund Fonti.
220- Estienne.
221- Froben.

فەرهەنگێکی لاتینی گەورەیە بەناوی ((تێساروس زمانی لاتین))[٢٢٢] ((گەنجینەی زمانی لاتینیج)) کە لە نووسینی خۆیەتی. پاشان فرانسوای یەکەم لە ساڵی ١٥٣٩دا ئەوی وەک خاوەن چاپخانەی پاشایی دامەزراند. لەگەڵ ئەمەدا هەمیشە ناچاربوو بەدزی زانا ئایینییەکان لەزانکۆی پاریس بەرگری لە خۆی بکات ئەوان بەهۆی ئەو پشتگیری کردنەی کە بەچاپەکانی تەوراتی کردبووی لە جولاّنەوەی چاکسازی ئایینی رۆبەرێ ئیستنینان دایە بەر هێرش، سەرەڕای لایەنگیری پاشا دواجار لە ساڵی ١٥٥٠دا ناچاربوو کۆچ بکات بۆ شارەکانی دی، لە کۆتاییدا پەنای برد بۆ شاری جێنوا.

گارامۆند:[٢٢٣]

هەروەها رۆبەرت ئیستین بەپیتی عیبری و یۆنانی چەند کتێبێکی چاپ کرد پیتی یۆنانییەکان، یەکێك لە قوتابییەکانی تۆری[٢٢٤] بەناوی کلۆد گارامۆندەوە هەڵکۆڵرابوو هەروەها هەڵکۆڵدری قاڵبەکان کە پیتە رۆمییەکانیشی بەشێوەیەك بەناوی شێوەی پاشایەتی[٢٢٥] ((شێوە - ١٠-)) هەڵکۆڵیبوو. ئەم پیتانە هاوشێوەی پیتەکانی جان سۆن بوو. بەتێپەڕبوونی کات بوو بەچاکترینی ئەو پیتانەی کە لە چەند بەشێکی گونجاو پێکهاتبوو کە تا ئەو رادەیەی کە پیتە وەرگیراوەکان لە پیتەکانی گامۆندەوە، ئەمرۆ لە باشترینی ئەو پیتانەیە کە بەتەواوی لە ئامێری مۆنۆ تایپدا[٢٢٦] سوودی لێ وەردەگیرێت.

هێنری ئێستین:

رۆبەرت ئیستین لەگەڵ کچەکەی ژوس باددا هاوسەرگیری کرد، پاشان یەکێك لە کورەکانیان بەناوی هێنری چاپخانەیەکی لە شاری جێنوادا دامەزراند. ئەو یەکێك بوو لە بەناوبانگترین کەسانی بنەماڵەکەی، لەڕووی زانستەوە لە باوکی پایە بڵندتربوو، سەرەڕای ئەم چالاکییانە ئەو لە باوکی کەمتر نەبوو. بەدرێژایی سی ساڵ نزیکەی ١٧٠ کتێبی چاپی بڵاوکردەوە هەندێکیان

222- Thesauius Linguar Latinae.
223- Garamond.
224- Tory.
225- Type regii.
226- Monotype.

زۆر ئەستور بوون. زۆربەی کتێبەکان پەیوەندییان بەزانستی ئایینییەوە هەبوو، کتێبەکانی لەڕووی وردەکاری و چاپ و بەهای زانستییەوە زۆرباش بوون.

هێنری لە ساڵی ١٥٧٢دا لە فەرهەنگێکیدا بەزمانی یۆنانی بەناونیشانی ینزاروسی زمانی یۆنانی[٢٢٧] ((گەنجینەی زمانی یۆنانی)) چاپ کرد و وەک هاوشانێکی فەرهەنگەکەی باوکی لە قەڵەم دەدرا.

وێنەی هەڵکۆڵراو لەسەردار (خەونەکانی پولی فیل)

227- Thesaurus graecae Linguae.

(Snge de pbly phile) چاپی کاك کێرڤەر Jaeque kerver، پاریس ساڵی ١٥٤٦ كه وێنەكانی دەگەڕێتەوە بۆ جان كۆسن Jean Cousin.

بنەماڵەی فورگر[٢٢٨] لە ئەڵمانیا:

لە نێو خاوەن چاپخانەكاندا، هێنری ئیستنی بچووك، بەپێچەوانەی ئەو گوزەرانەی كە چینی مامناوەند لەوكاتەدا لە ئەڵمانیادا هەیانبوو، لەگەڵ بنەماڵەی فوگردا پەیوەندی هەبوو كە بنەماڵەیەكی گەورەی بازرگانی بوون لە شاری ئۆگزبێرگ، ئەندامانی ئەم خانەوادەیە بەكۆكردنەوەی كتێبە هونەرییە گەورەكان بەناوبانگ بوون.

زۆری نەخایاند كتێبخانەی فورگر لە نیوەی سەدەدا فراوان بوو، چونكە ژمارەیەكی كتێبی كتێبخانەی هارتمان سیدل[٢٢٩] پزیشكی ناوداری شاری نۆرەمبێرگ خرایە سەر كتێبخانەی فورگر، كتێبە بەناوبانگەكەی ئەم پزیشكە بریتییە لە میژووی جیهان - وەك باسكرا.. دوای ئەوە ئەلبێرتی پێنجەم شازادەی بافاریا كتێبخانەی راوێژكاری ئیمپراتۆر جاكوب فورگری كری كە ئێستا بەشێكە لە كتێبخانەی نەتەوەیی شاری مونیخ و لە ئاكامدا كتێبەكانی هارتمان رووبەڕووی پێشوازی و ڕێزێكی گەورە بوویەوە.

كتێبە هونەرییەكان لەسەردەمی هێنری دووەم و سێیەمدا:

ئەو جوانكارییانەی كە بەرگسازانی گرۆلێی بەكاریان هێنا، لە بەرگی كتێبەكانی ئێستنیشدا دەبینرێت هەروەها لە بەرگی كتێبەكانی پاشا هێنری دووەمدا سوودی لێوەرگیراوە ئەگەر بەڕاستی فرانسوای یەكەم بەكتێب دۆست بزانین، ئەوا جێگیرەكەی زیاد لەو ئارەزوومەندی كتێب بووە.

هێنری دووەم كاتێك فەرمانڕەوایی دەكرد كە پیشەسازی كتێب لە ئیتاڵیادا پوكایەوە و بواری كۆكردنەوەی كتێب و جوانی گەرایی لەناوچووبوو. ئەمە بەڵگەیەكی یەكتر كرەوەیە لەسەر لەناوچوونی زۆرینەی هونەری فەڕەنسی كە لەم سەردەمەدا دەستی پێكردبوو، كاریگەرییەكەی لە كتێبەكانی ساتەكانی ئەركە ئایینییە بچووكە بەنرخەكاندا دەركەوتبوو، بەڵام بەرگەسازی فەڕەنسی لەم كاتەدا بەدڵگیرترین شێوەكانی دەدرەوشایەوە.

228- Fugger.
229- Hartman Schedel.

بەرگە پلە بالاکان:

ئەو بەرگانەی کە هێنری دووەم فەرمانی دابوو کە بۆ ئەو و هاوسەرەکەی، کاترین دومێسیت، و هاوڕێکەی دیانا دوپواتیێر[۲۳۰] دروست بکەن. بەڕادەیەك جوانبوو کە پیاوانی خانەدان و هەموو کتێب دۆستەکان لاساییان دەکردەوە و ئەم بەرگانە بەبۆچوونی زۆرێك لە جوانترین ئەو بەرگانەیە کە لە فەڕەنسادا دروست کراوە. تاوەکو ئەم دواییەش لە زەمینەی بەرگە پلە بالاکان لە ئەوروپادا لە لوتکەدا بوو.

ئەم بەرگانە نووسینی طغرائي[*] بالای لەخۆگرتبوو رووەك پیتی کاتێك ئالاو بەدوو پیتی D,Cو بەو جوانکارییانەی کە زۆرکات لە شێوەی مانگ و تیروکەوان و هێمای دیانا، خواوەندی راوکردن بوو، زمان حالی دەولەمەندی هونەری بەرگسازی بوو لە فەڕەنسادا. دەولەمەندییەکی تەواو کە خاوەنی رۆمی شێوازی گرۆلیێی بوو بەلگەیەك لەسەر بەهێزی ئەم هونەرە و سەرەڕای ئەوە لە زێڕکاری دا دەستێکی بالای هەبوو.

لەوێدا جۆرێکی دیکەی بەرگ هەبوو کە کتێبی جوغرافیای[۲۳۱]ی ف. بێرلینجیری[۲۳۲] لەخۆگرتبوو لە دەوروبەری سالی ۱٤۸۰دا لە ئەندازەی ۲/۱دا چاپ کراوە. جوانکارییەکانی لە چەند شریتێکی شێوە هەندەسی بەشێوازی رۆژهەلاتدا دەردەکەوێت و بەرەنگی رەش لەسەر سیستەم و شێوازی کاشی، لەسەر پێستی تۆخ درەنگ کاریك رازابوویەوە و هەردوو دیوی بەرگەکەی گرتوویەوە.

ناونیشانی کتێب و هێماکانی خاوەندارێتی کە لە لاکێشەیەکی خاڵیدا و لە ناوەڕاستی چوارچێوەکە دابوو، نووسراوبوو بۆ پارێزگاری کردنی بەرگەکە چەند پانە بزمارێك لەسەریدا کوترابوو.

بەڵام ئەو کتێبخانە جوانەی کە خاوەنەکەی دیانا دو پواتیێرو لە کۆشکی ئانتیدا[۲۳۳] بوو، لە زیادکردندا لە سالی ۱۷۲۳دا فرۆشرا. لەبەرئەوە خاوەندارێتی کەوتە دەست ژمارەیەکی جیاواز لە کتێب دۆستان.

230- Diana de poitiers.

(*) گغزائی: نووسینێکی تێکەڵ و پێکداچوو و ناو کەسەکەی تێدایە و زۆر جار ئەم لە مۆرو کانزاکان دەنەخشێنرێت. لە کۆندا لە فەرمان و نامەکاندا دادەنراو واژ و و ناوی پاشای لەسەر بوو.

231- Geagrophia.
232- Berlinghieri.
233- Anet.

هەروەها کاترین دومیدیسیت بەرەبەرە سەرکەوتووبوو لە کۆبوونەوەی کتێبەکانی کتێبخانەکەی کە نزیکەی ٤۰۰۰ بەرگ کێتبی هەبوو سپێردرا بەکۆشکی شنونسو[۲۳٤]، بەڵام دوای مردنی خەریك بوو کتێبخانەکەی بکەوێتە دەست چاوچنۆکەکان، بەڵام رزگاری بوو و خرایە سەر کتێبخانەی پاشایەتی.

بەرگسازی بەشێوازی فانفار:

لەسەردەمی فەرمانڕەوایی کوڕی کاترین دومێدیست و چارلی نۆیەم و هێنری سێیەم، بەرگسازی قۆناغی گەشانەوەی تێپەڕ دەکات و هێنری سێیەم بەتایبەت عاشقی کتێب بوو نیکۆلائیقی[۲۳۵] بەرگساز و وێنەکێشی کۆشك بوو. ئەو هەروەها سەرقالی فرۆشتنی کتێب و چاپی کتێب بوو لە پاریس. لەوێدا چەند بەرگێك هەیە کە بەدەستی خۆی دروست کراوە و هەموو بەگوڵی زەنبەقی فەڕەنسی داپۆشراوە. پاش ماوەیەکی کەم ئەم جۆرە نەخشە لە وێنەکردنی ئەو بەرگانەی کە بۆ پاشاکان دروست دەکرا، رەواجی پەیداکرد.

بەناوبانگییەکەی بەتایبەت بەهۆی ئەو جوانکارییانەوە بوو بەشێوازی فانفار کە خۆی داهێنەری بوو، هەرچەندە بۆ ئەم وتەیە بەڵگەیەك لەبەر دەست دا نییە. لەو بەرگانەی کە بەم شێوە رازێنراوەتەوە زیاتر رووتەختی بەرگەکە بەڕووەکی گوڵداری تێك ئالاو لقی درەختی خورما و درەختی بی پڕکراوەتەوە. لەم جۆرە جوانکارییانەدا هونەر گەشتووەتە ترۆپکی خۆی، چونکە ئەو ئالتونانەی کە فەڕەنسییەکان تێدا شارەزابوون وەسوودیان لێ وەردەگرت بۆ داپۆشینی بەرگەکان و پێکهاتبوو لە ژمارەیەکی زۆر شێوەی بچووك کە شارەزاییەکی هونەری بێ هاوتای دەویست.

بەڵام ناوبردنی وشەی فانفار بەسەر ئەم شێوازە بەرگ گرتنەدا تەنها لە سەدەی نۆزدەهەمدا لەلایەن نۆدییر[۲۳٦] کە کتێبخانەیەکی هەبوو، بلاوبوویەوە. یەکێك لە کتێبەکانی بەناو لی فانفار ئەت کۆریس[۲۳۷] کە کتێبێکی کۆمیدی بوو لە سالی ۱٦۱۳دا بلاوکردەوە، و بەم شێوازە بەرگ تێگیرابوو.

234- Chenonceaux.
235-Nicolas Eve.
236- Nodier.
237-Le Fanfares et Courvees.

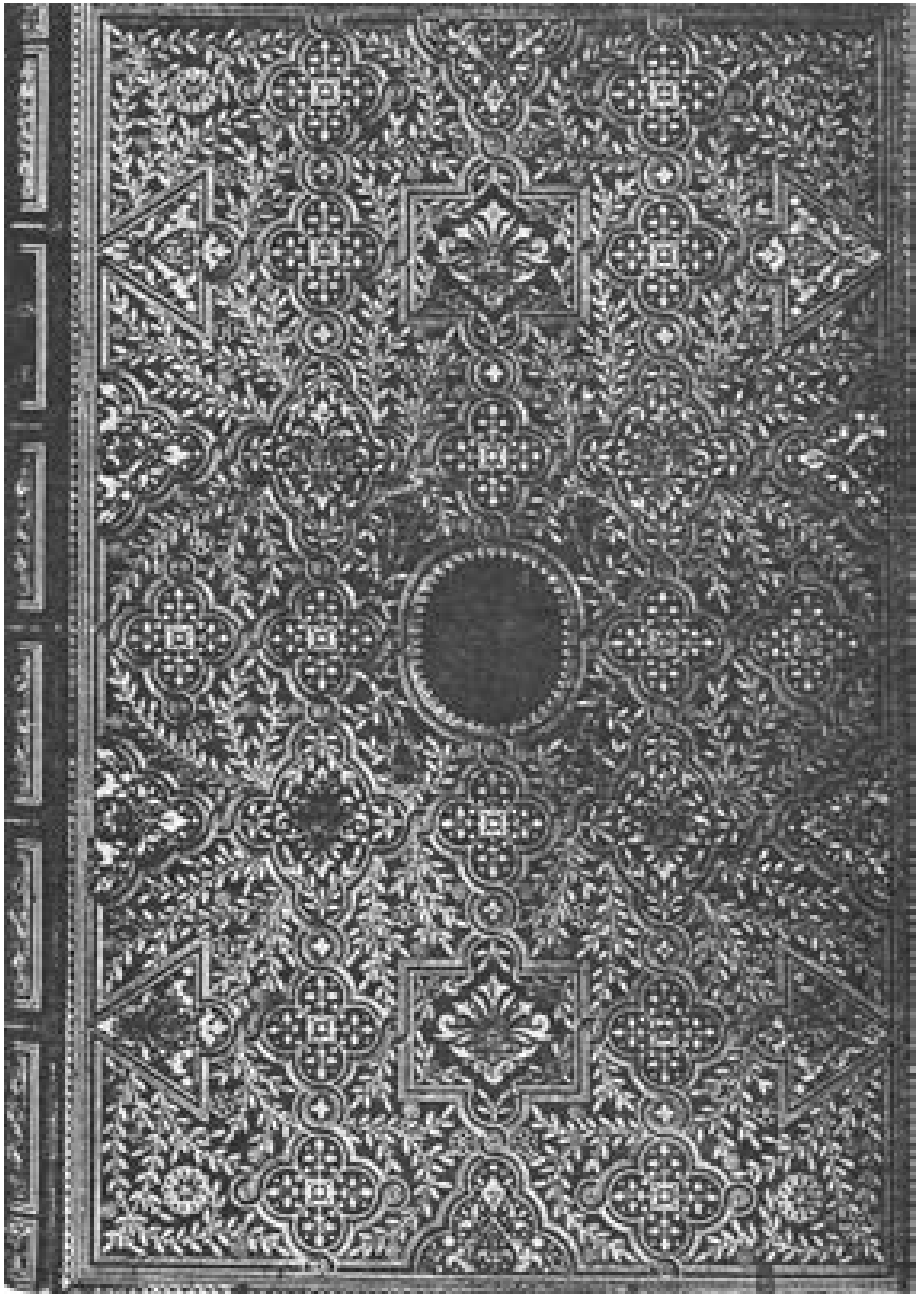

کتێب دۆستانی هاوچەرخی هێنری سێیەم:

ئەم شێوازەی هونەری بەرگسازییە و پاش مردنی هێنری سێیەم و نیکولانوش هێشتا خوازیاری زۆری هەبوو، بەجۆرێك چەندین نموونەی فراوان لە نێوان کتێبەکانی گەورەترین کتێب دۆستە خانەوادەکاندا دەبینین. کتێب لەو نموونانە، کتێبەکانی جاك ئۆگۆست دوتو[٢٣٨] سیاسەتمەدار و مێژوونووسی بەناوبانگە کە باوکی هاوپەیمانی گرۆلێی بوو و لەکاتی مەرگیدا لە سالّی ١٦١٧دا کتێبخانەکەی نزیکەی ٨٠٠٠ بەرگ کتێبی چاپکراووە ١٠٠٠ بەرگ نوسخەی دەستنووسی هەبوو.

بەئاسانی دەتوانین بەرگەکانی دوتو لە بەرگەکانی دیکە جودا بکەینەوە. چونکە هێمایەکی هەیە کە لەپیتی یەکەمی ناوەکەی پێکهاتووە، JADI کاتێك لە سالّی ١٧٧٨دا ئەم بەرگانە فرۆشران و پەرتەوازە بوون، پاش ماوەیەکی کورت خایەن لە زۆرێك لە کتێبخانە گشتییەکاندا پەناگەیەکی بۆ خۆی دۆزییەوە و مارگرێت دوڤالوا[٢٣٩] شاژنی نافار، لەگەورەترین کێبڕکێ کەرانی دووتۆبوو لە پەرۆشی بۆ کتێبدا. ئەو نەك تەنها لەم بوارەدا زانست و زانیارییەکی فراوانی هەبوو، بەڵکو لەو حەزە زۆرەشی بۆ بەرگە جوانەکان، ناوبانگی هەبوو، لەبەر ئەو کلوویس ئیو هاوڕێ نیکولائێو لە نموونەی ئەو کەسانەبوو بەرگسازیی بۆ کتێبەکانی ئەو دەکرد.

بەرگە ئاساییەکان:

لێرەدا کەمترین لێکچوون نەبوو لە نێوان کتێبە ئاساییەکانی نێو بازاڕی فەڕەنسا لە سەدەی شانزەدا و کتێبەکانی ئەم کتێب دۆستەی کە ناومان برد. جوانکاری بە شێوەیەکی سادە یان بەشێوەی ئالتۆنی بەربلاوبوو.

یاخود ئەوەی کە زۆربەی جوانکارییەکان لە شێوەی چاپکراوی سادە پێکهاتبوو بەهۆی چەرخەوە دروست دەکرا.

238- Jacques Auguste de Thou.
239- Morguerite de Vulois.

هونەری بەرگسازی لە ئینگلتەرا لەسەدەی شانزەهەمدا

بەرگە چاپکراوەکان بەهۆی چەرخەوە:

گەرچی وا دەردەکەوێت کە بەکارهێنانی چەرخ لە فەرەنساوە دەستی پێکرد، بەڵام لە ئینگلتەردا بەکارهێنانی زیاتر بوو. بەتایبەت پێشەوەرانی کامبێرج کە لە بارەی شارەزاییان بەتایبەت لە چاپکردنی بەرگەکاندا بەهۆی پرێسەوە دواین، بەرەبەرە چەرخەکانیان زیاتر بەکارهێنا وەک لە پرێس و زۆرینەی بەرگەکان بەهۆی چەرخەوە دروست دەکرا.

بەشی ناوەڕاستی بەرگەکە پڕ بوو لەو خشتانەی کە بەچەرخ چاپکرابوون و بەگوێرەی خشتەکانی دیکە بەئەستونی دانرابوون.

جوانکاری چەرخەکانی ئینگلیزی لەگەڵ هاوتا ئەڵمانییەکانیدا جیاوازییەکی هەست پێکراوی هەبوو، وێنەی کەسەکانی لە حاڵەتی سەمادا و ئاژەڵە ئەفسوونییەکان و یان لق و پۆپە گوڵاوی و خونچەدارەکان، کۆمەڵێك لە گەڵای لێك ئاڵاوی پیشان دەدا.

شێوەی ١١ کریستۆڤ پلانتین

کاریگەرییەکانی فەرەنسی و ئیتاڵی:

لەدەوروبەری ناوەڕاستی سەدەکەدا. چەندین بەرگ بەشێوازی ئیتاڵی قۆناغی رێنسانسیدا هاتە نێو ئینگلتەراوە هاوکات شێوازەکانی زێڕکاریش گۆڕزایەوە.

لە ئینگلتەرادا پیاوانی کوشك و خانەدانەکان، وەك فەرەنسییەکان گرنگییان بەکێتب دەدا، ئەگەرچی لەڕووی فراوانی کتێبخانەکان و حەزکردنی لە رازاندنەوەی کتێبەکان نەدەگەیشتە پلەوپایەی فەرەنسییەکان.

لە نموونەی ئەو کەسانەی کە گرنگییان بەکۆکردنەوەی کتێب دەدا بەتایبەت هێنری حەوتەم و هێنری هەشتەم و ئیدواردی شەشەم بوو دەبێت بەتایبەتی ناوی شاژنە ئیلیزابێت بهێنین کە ئارەزووی ئەو بەرگی کتێبە بەنرخانەی دەکرد کە بەشێوازی ئیتاڵی و فەرەنسی بەرگسازییان بۆ کرابوو.

بەرگتێگری هێنری هەشتەم و ئیدواردی شەشەم خەڵکی فەرەنسابوو و لە لاساییکردنەوەی شێوازی ئالدۆ و گرۆلێیدا شارەزایی هەبوو. تۆماس واتۆن یەکێك بوو لەو خانەوادە زۆرانەی کە پەرۆش و دۆستی کتێب بوو تا ئەو رادەیەی کە نازناوی گرۆلێی ئینگلیزییان پێ بەخشی، چونکە لە لاساییکردنەوەی ئەو عاشقە گەورە فەرەنسییەی کتێب گەیشتە ئاستێك کە لەسەر بەرگەکانی دەستەواژەی لەلایەن تۆماس واتون و هاوڕێکانییەوە، بەکاردەهێنا.

بەرگە گوڵ چنراوەکان:

شاژنە ئیلیزابێت بەجۆرێکی تایبەت ئارەزووی ئەو بەرگانەی دەکرد کە لە پارچەی ئاوریشم دروستکرابوون و رازاندنەوەکانی بەپەتی ئاڵتۆنی و زیوی یان ئاوریشمی رەنگاوڕەنگ هەندێ کات بەخشڵ (زێڕ) گوڵ چینی بۆکرابوو. ئەم شێوازە یەکێك بوو لە شێوازەکانی بەرگسازی کە بەدرێژایی سەدەی شانزەهەم و حەڤدەهەم لە بنەماڵەی پاشایەتی ئینگلیزیدا بەکاردەهێنرا. ئەم بەرگانە لەو چنراوانە (قوماش) دروستکراوانەی کە لە میژووی بەرگە هونەرییەکان زۆر بەبایەخ و بەنرخە و لەو رووەوە لە رێزی بەرگە زێڕکاری کراوەکان دایە.

کریستۆف پلانتین بەرگتێگر و بلاوکەرەوە:

لە پێشدا ئاماژەمان بەوە کرد کە نیکۆلائیف، بەرگتێگری رەسمی پاشای فەرەنسا بووە، هەروەها خاوەن چاپخانەش بووە. لەم لایەنەوە پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە لەو سەردەمەدا

دەگونجا کە کەسێك، هاوکات کارخانەی بەرگسازی و چاپخانەش پێکەوە بەڕێوە ببات و هەروەها هەردوو پیشە فێردەبوو، هەرچەندە سەرقاڵ بوونی بەیەکێك لە پیشەکانی بەباشتر دەزانی بۆ نموونە کریستۆفۆ پلانتین وەك پیشەوەرێکی گەورەی کتێبی فلامنگی ئاوەها بارودۆخێکی هەبوو. ئەو فەرەنسییە لە سەرەتای کاردا بەرگ تێگربوو، بەڵام وەك خاوەن چاپخانە و بڵاوکەرەوەیەك ناوبانگی دەرکرد.

بڵاوکراوەکانی پلانتین:

پلانتین لەکارخانەیەکەیدا لە شاری بازرگانی بەناوێکی نورس و بەدرێژایی چل ساڵ سەرقاڵی کارکردن بوو، زیاد لە ١٦٠٠ کتێبی بڵاوکردەوە کە هەندێکیان بەتەواوی کتێبی گەورەبوون. لەو کاتەدا توانی چەندین کتێب بەهەموو زمانە ناسراوەکانی ئەوروپا چاپ بکات و لە شوێن کارەکەیدا پیتی زۆری لەبەردەست دابوو و توانی تەوراتێکی گەورەی هەشت بەرگی بەپێنج زمانی جیاواز لە نێوان ساڵەکانی ١٥٦٩ تا ١٥٧٣دا بڵاوبکاتەوە لە ساڵی ١٥٨٩دا کۆچی دوایی کرد.

کەم بڵاوکراوە هەیە کە لە بازاڕی بەرفراوانی وەك بازاڕی پلانتین بووبێت. جێی سەرسوڕمان نییە کە کتێبەکانی بازاڕەکانی ئەڵمانیا و ئەسکەندەناڤیا و فەرەنسا و ئیسپانیا و بەریتانیای گرتبوویەوە و چەند لقێکی لە لەندەن و پاریس هەبوو. ئەو کتێبی زانست و زمانەوانی و یاسایی و ماتماتیکییەکانی چاپ دەکرد.

سەرەڕای ئەمانە ژمارەیەکی زۆر کتێبی ئایینی هەبوو کە هێمای چاپخانەی پلاتینی بەشێوەیەکی تایبەت لەخۆگرتبوو. ئەم هێمایە بریتی بوو لە دەست و پرگارێك و دروشمێکی تایبەت بەخۆی کە ئەویش کارو بەردەوامی بوو.

هاوکارەکانی پلانتین:

پیتی رۆمی پلانتین کە لەلایەن پیشەرەوانی فەرەنسی وەك هەڵکۆڵەری بەناوبانگ گیوم لوبلە[٢٤٠] بەتوند و تۆڵی هەڵکۆڵراوون، بەهیچ جۆرێك لە پیتەکانی ئیستین کەمتر نەبوو، بەڵکو پیتە خوارەبووەکان (ئیتالیك) پایە بەرزتربوون لەپیتەکانی ئالدۆ.

چەندین زانا لەگەڵ پلانتیندا بوون، هەروەك چۆن پیاوە گەورەکانی پێش ئەویش هەمان بارودۆخیان هەبوو. یەکێك لە زاواکانی بەناوی فرانس رافلنگیواس[٢٤١] بوویە میراتگری

240- Guillaume Le ble.
241- Frans Raphelengius.

چاپخانەی ئنورس لە بەلجیکا و کەسێکی زانابوو. بەڵام دوو زاواکەی دیکەی بە شێوەیەکی یەکسان لە لقەکانی دیکەی دامەزراوەکەیدا کاریان دەکرد، پاشان کوڕی یەکێکیان بەناوی بالتازار مۆریتۆس[٢٤٢] ناوبانگی پەیداکرد، کە پاشان بوو بەجێگری هونەرمەندی ناودار روبنس[٢٤٣] کارخانەکانی پلانتین کۆمەڵگایەکی گەورەی پێکهێنابوو کە چاپکەران و دروستکەری پیتەکان و هەڵکۆڵەرانی قاڵبەکان و وێنەکێشە بەرگتێگرەکان سەرقاڵی کارکردن بوون تێدا.

ئەم کارخانانە تا ساڵی ١٨٧٦ مایەوە و چالاك بوون و پەیوەندییان پێکەوە هەبوو. تاوەکو ئەوەی کە حکوومەتی بەلجیکی ئەو خانووە گەورەی کڕی کە ڕێکخراوی پلانتینی تێدابوو لە شاری ئنورس. مۆزەخانەیەکی بەناوی مۆزەخانەی پلانتین - مورتوسی دامەزراندو ئەمڕۆ لە هەموو جیهاندا ناسراوە، پیشەسازییە کۆنەکان تاوەکو ئێستا تێدا پارێزراوە و لەڕووی ناوییەوە بارودۆخ و هەڵومەرج و شێوازەکانی چاپ دەخاتەڕوو.

دووبارە درەوشانەوەی هەڵکۆڵین لەسەر دار لە ئەڵمانیادا:

پلانتین زۆربەی کتێبەکانی بەوێنەو شێوەی هەڵکۆڵراو لەسەر دار دەرازاندەوە، بەوەی کە هەڵکۆڵین لەسەردار لەوکاتەدا وەك باسمان کرد، زۆرێك لە تایبەتمەندییەکانی خۆی لە هەموو شوێنێکدا لە دەست دابوو، جارێکی تر لە ناوەڕاستی سەدەی شانزەهەمدا دووبارە بایەخی پەیدا کردەوە.

هەڵکۆڵەرانی سەردار لە فرانکفۆرت:

کۆمەڵێك لە هونەرمەندان بەناوی ڤیرجیل سۆلیس[٢٤٤] و هانس سێبالد بێهام[٢٤٥] یوست ئامان[٢٤٦] و توبیاس ستیمەر[٢٤٧]، کە لە هەموویان بەتواناتر بوو لە دەوروبەری بڵاوکەرەوەی گەورە سێگسمۆند فرۆزابند[٢٤٨] کۆبوونەوە لە شاری فرانکفۆرت.

لەوێدا زۆرێك لە چاپەکانی تەورات و نووسراوە پێشینەکان لە ئەندازەی ٢/١دا ئەنجامدرا. لە نێو ئەم کتێبانەدا ئەوەی کە زۆر رەواجی هەبوو، کتێبێکی وێنەدارە کە وێنەکانی لەسەر دار

242-Balthasr Moretus.
243- Rubens.
244- Vrgil Solis
245- Hans Sobald Beham.
246- Jost Amman
247- Tobias stimmer.
248- Sigismund Fruerabend.

هەڵکۆڵراون و لە ساڵی ١٥٤٦دا یوست ئامان لە ژێر ناونیشانی ((باسی تەواوی پیشەکانی سەر زەوی))[٢٤٩] بڵاوی کردەوە. لە دواییدا ئەم کتێبێکی خاوەن کۆنترین و راستەقینەترین وێنەیە، کە چاپخانە کۆنەکان چاپیان کردووە، ناسراوە، لەم رووەوە سوودی لێ وەرگیراوە. بۆ نموونە لەم کتێبەدا کۆنترین وێنەکانی چاپخانە و کارخانەکانی بەرگ تێگرتن و کاغەزسازی دەبینین. هەروەها یوست ئامان وێنەیەکی زیندووی یەکێك لە دانیشتنەکانی دادگای کێشاوە بۆ رازاندنەوەی ژمارەیەکی لەو کتێبە یاساییانەی کە فوی ئیرابێند بڵاوی کردەوە. هێشتا بڕێك وێنەمان لە بەردەستدایە کە بەدەست و پەنجەی ڤیرجیل سولیس بۆ کتێبی ((تەوراتی لوتێری)) و ئەفسانەکانی ئیزۆپ[٢٥٠] ئامادەکراوە و لە ساڵی ١٥٦٤دا بڵاوبووەتەوە. توبیاس ستیمەر لەو کەسانە بوو کە لەبەردەم هێنانی هەندێك کتێبدا بەشداری کرد کە هەندێك وێنەی ئەو کەسانەی تێدابوو کە ئەو رۆژگارە زۆر بڵاودەبوویەوە. لە نموونەی ئەو کتێبانە، کتێبێکە کە قەشەی ئیتاڵی پاول چۆڤ یان پاولۆ جیوڤیۆ[٢٥١] داینـاوە و پیکترۆپێرمۆی[٢٥٢] خەڵکی شاری بال بڵاوی کردووەتەوە و باسی گوزەران و وێنەی کەسایەتییە ئەدەبییە بەناوبانگەکان دەگرێتەخۆ.

کتێبێکی بەناوبانگی وێنەداری دیکەی ئەم سەردەمە هەیە کە دەگەڕێتەوە بۆ جاکوب ستارادا[٢٥٣] و لە زوریخ چاپکراوە و کۆمەڵێك وێنەی قەشە مەسیحییەکان لەخۆ دەگرێت.

هەروەها دەتوانین ئاماژە بە کتێبە وێنەدارە گشتییەکانی بکەین وەك زنجیرەی ئیمبیل مانا[٢٥٤] واتە کتێبە وێنەدارەکان کە بریتییە لە کۆمەڵێکی بچووك لە پەند و وتەی فەلسەفی و وێنە و شێوە نەناسراوەکانی لە شێوەی هێما و مەتەڵ دایە، پیشەوەران و هونەرمەندان، ئەم شێوەیان وەك نموونەیەکە لە وێنە جوانکارییەکانی خۆیاندا بەکارهێناوە.

لەناوچوونی هونەری هەڵکۆڵین لەسەردار:

هێندەی نەخایاند کە هونەری هەڵکۆڵین لەسەردار بەتەواوی لە نیوەی دووەمی سەدەی شانزەهەمدا لەناوچوو، لە کاتێکدا پێشر لە بەکارهێنانیدا زیادەڕۆی دەکرا و بەرهەم هێنانی

249- Description de Tous Metiers de la terre.
250- Fables d'esope.
251- Paul Jove, paolo Jiovio.
252- Pictro Perna.
253- Jacob Stradu.
254- Emblemata.

گشتگیر بووبوو. لەبەر ئەوەی لە کۆتایی قۆناغی رێنسانسدا تێڕوانینی بۆ وێنەکان لە چەندین شێوەی زۆردا، هۆکاری لەناوچوونی تەواوی هاوگونجاوییەکان و لە ئاکامدا هۆکاری دابەزینی هونەربوو.

لەم سەردەمەدا لەناوچوون بەرەبەرە ئاشکرا دەبوو، هەڵکۆڵین لەسەر مس کە تا ئەم کاتە لە کتێبەکاندا تەنها وەك ناونیشانێك دەرکەوتبوو بەکێشمەکێشێکی سەخت هاتە نێو مەیدانی کتێبەوە، سەرەتا وەك تابلۆی دەست پێکردنی کتێب دەستی پێکرد و پاشان تەنها بۆیە شێوازێکی وێنەکێشان و کریستۆف پلانتین هەڵکۆڵینی سەر مسی بەشێوەیەکی فراوان لە زۆرێك لە چاپەکانیدا بەکارهێناوە. لە ئاکامدا ئەم جۆرە هەڵکۆڵینەش لە فەرەنسا بەشێوەیەکی تەواو هاتە کایەوە. هونەری هەڵکۆڵین لەسەردار کە جێگەی خۆی لە جوانکاری کتێبدا لەدەستدا بوو، جگە لە سەدەی نۆزدەیەم، لە قۆناغی زێڕکاری رۆمانتیکیدا هیچ دەرەوشانەوەیەکی بەخۆوە نەدی. سەدەی هەقدەیەم و هەژدەیەم سەدەی هەڵکۆڵینی سەر مس بوو. بەکۆتا گەیشتنی هەڵکۆڵینی سەر مس، چاپی بەردی و شێوازە هاوچەرخەکانی کە بەزۆری هێمای پیشەسازی چاپی هەبوو، بڵاوبوونەوەی خۆی دەست پێکرد.

بەشی چوارەم

سەدەی هەڤدەهەم

پێشکەوتنی هونەری وێنەسازیی کتێب

گواستنەوەی هونەری هەڵکۆڵین لەسەر دار بۆ هەڵکۆڵینی سەر مس:

یەکەمین کتێبی وێنەدار بەوێنەی هەڵکۆڵراو لەسەر مس لە سالّی ١٤٤٧ لە شاری فلۆرانس چاپکرا. پاشان دوو خاوەن چاپخانە لە شاری لیۆن لە چاپکردنی ((کتێبی سەفەرەکاندا))[1] لە نووسینی برایدینباخ[2] ئەم شێوازەیان لە سالّی ١٤٤٨دا هێنایە ناو ولاّتی فەرەنساوە.

بەلاّم لە سەدەی شانزەهەمدا، هەڵکۆڵینی سەرمس لە وێنەکێشاندا تەنها بۆ هێما و ئاگاداری بەکاردەهێنرا. زۆرکات وەها رێکدەکەوت کە کتێبەکە بەم شێوازە وێنەدەکرا و پاشان بەوێنەی هەڵکۆڵراوی سەردار، جوانکاریی بۆ دەکرا و لە دوایدا لە چاپ دەدرا. سەرەتا کاربەدەستانی چاپ بەرەنگاری ستایلی هەڵکۆڵینی سەرمس بوونەوە، چونکە لەیەک کاتدا نەدەتوانرا چاپی هەڵکۆڵراو لەسەر مس وەک چاپی هەڵکۆڵراوی سەردار لەگەلّ چاپی ناوەڕۆکی نووسینەکەدا پێکەوە بگونجێنێت.

شێوازی هەڵکۆڵینی سەر مس:

لە هەڵکۆڵینی سەردارد، وێنەکان لەسەر تابلۆیەکی داریین بەشێوەیەکی بەرجەستە هەڵدەکۆڵران و بەش و شێوە بەرجەستەکان مەرەکەبیان لەخۆ دەگرت و چاپ دەبوو و بریتی بوو لەچاپی بەرجەستە. بەلاّم لە هەڵکۆڵینی سەر مسدا، بەپێچەوانەوە وێنەکان لەسەر تابلۆیەکی مسی لە شێوەی رووچاڵدا هەڵدەکۆڵرا، پاشان ئەم هەڵکۆڵراو و چاڵانە بەمەرەکەبی چاپ رەش دەکرانەوە، لە ئەنجامی فشاری بەهێزی کاغەزەکە لەسەر تابلۆ مسییەکە، شێوەی چاپکراوەکە دەست دەکەوت بەواتایەکی دی چاپکردنی وێنەکان بەهۆی ئەم هەڵکۆڵراوە چاڵانەوە ئەنجام دەدرا. لەبەرئەوە لەچاپی پیتەکاندا نەدەکرا و نەدەگونجا. بەبەکارهێنانی ئەم شێوازە بۆ چاپکردنی وێنەکان شوێن جێی پیتەکانی تابلۆکە لەسەر کاغەزەکە بەجێ دەما. بوونی ئەم شوێن جێیانەش هۆکارێکە بۆ ناسینەوەی وێنە چاپکراوەکانی ئەم قۆناغە و ئەوە یەکلایی

1- Peregrinations.

2- Breydenbach.

دەکاتەوە کە ئایا چاپەکان بەهۆی هەڵکۆڵێن لەسەردار، یان بەهۆی هەڵکۆڵینی سەر مسەوە ئەنجام دراوە.

لەبەرئەمە کاتێك لە کتێبێکدا وێنەی هەڵکۆڵراو لەسەر مس بەکاردەهێنرا، پیتەکان لە جاری دووەمدا چاپدەکران، واتە سەرەتا وێنەکان و پاشان ناوەڕۆکی نووسین وەیان بەپێچەوانەوە. ئاشکرایە لە بنەڕەتدا هەڵکۆڵێن لەسەر مس بۆ بەکارهێنان لە وێنەکردنی کتێبدا گونجاو نییە. لە راستیدا بەتەواوی نازانین بۆچی ئەم شێوازە بۆ ماوەی نزیکەی دوو سەدە لە جوانکاری کتێبدا زۆر بەربلاّوبووە.

بەکارهێنانی هەڵکۆڵین لەسەر مس:

سوود وەرگرتنی بەجێ و گونجاو لە هەڵکۆڵینی سەر مس لەو تابلۆیانەدا بوو کە بەسەر بەخۆی چاپ دەکرا، نەك لە کتێبەکاندا. ئەمەش کاتێك وەك وێنەی جودا لە ناوەڕۆکی نووسین[3] چاپ بکرێت و لە راستیدا هەڵکۆڵێن لەسەر مس بۆ یەکەم جار بەم شێوازە بەکاردەهێنرا. ئەم کارە بۆ وێنەکردنی پەرەی دەستێکی[4] بەکتێب کە وەك شێوە یان هێمای نواندنێك بوو لە بابەت کتێبەکە. یان دانانی وێنەی نووسەری کتێب، لەسەرو پەرەکە و پێش دانانی ناونیشانی کتێبەکە. دواتر تابلۆ هەڵکۆراوە مسییەکان هێدی هێدی بەربلاّوییەکی فراوانی پەیداکرد، وئاشکرابوو، لە کتێبە زانستییەکانیشدا کە رۆڵێکی تایبەتیان هەیە بەکارهێنرا. هەروەها لە کتێبی جوگرافی و مێژووی سروشتی و مێژووی هونەری و شوێنەوارناسی و لە کۆتایی سەدەی شانزەهەم. بەدرێژایی سەدەی هەڤدەهەم کە زۆرێك لە کتێب ناوچەییەکانی گرتەوە. وێنە و نموونەکانی هونەری تەلارسازی و هەڵکۆڵێن دەیان ئەو شتانەی کە لە هەولّە شوێنەوارناسییەکاندا بەدەست گەیشتبوو لە هەموو ئەمانەدا سوود لە تابلۆ مسییەکان وەرگیرابوو، هەروەها بەهەمان ئەم شێوازە ژمارەیەکی زۆر کتێبی گەیشتن نامە و ناوەڕۆکی نووسینە جوگرافییەکان بلاّوبوویەوە کە رازێنرابوویەوە بە نەخشەو دیمەنی سروشتی و دیمەنی شار و شوێنەوارە کۆنەکان.

3- Hors- Teyte

4- Frontispiece

لە ناودارترین نموونەی ئەم جۆرانە، کتێبی تیۆدۆر دوبری[٥] لە هیند (١٥٩٠-١٦٢٥) بوو کە لە چەندین بەرگدا بلاوبوویەوە. کتێبی وەسفی شارەکان[٦] لە دانانی گیورگ براون[٧] (١٥٧٢)و کتێبی ((جوگرافیای گەورە)) لە نووسینی مارتین زیلەر[٨]ەیش هەر بەهەمان شێوەیە. کتێبی جوگرافیای گەورە زیاد لە دوو هەزار نەخشە و دیمەنی تێدا بووە. جگە لە کتێبی وێنەداری قۆناغی و کتێبێکی ناوچەی دیکە کە رووداوەکانی ئەو قۆناغە میژوویەیان لەژێر ناونیشانی نەپاشنامەی ئەوروپیدا باس کردووە.

هەروەها لە کتێبە بەناوبانگەکانی ئەم قۆناغە. بڕێکی زۆر لە کتێبی هونەری تەلارسازی هەیە کە بێگومان کتێبە هەڵکۆڵراوەکانی سەرمەشقێك بووە بۆ هونەرمەندە دەست رەنگینەکان.

لێرەدا دەبێت لەنێو کتێبەکان و بەرهەمە بەنرخەکانی ئەم سەردەمە ناوی کتێبە وێنەییەکان و هەڵکۆڵراوەکانی پیترۆ سانتۆبارتۆلی[٩] ئیتاڵی بهێنین کە تەرخانکراوە بۆ شۆێنەوارە رۆمییەکان. لە نێو کتێبە تایبەتییەکانی میژووی هونەردا دەبێت یادی کتێبە وێنەدارەکانی پیترۆ ئاگیلا[١٠] بکەینەوە کە وەرگیراوە لە کتێبە بەناوبانگەکانی ئەو سەردەمە.

بەهای هونەری هەڵکۆڵین لەسەر مس:

هەڵکۆڵین لەسەر مس بە شێوەیەکی تایبەت بۆ چاپکردنی تابلۆ هونەرییە وێنەدارەکان گونجاوبوو، چونکە هونەرمەند دەیتوانی بەجوانی جیاوازی نێوان رەنگەکان و کاریگەری هونەری دیمەنە سروشتییەکان لەکارەکەیدا رەنگ بداتەوە. لەبەرئەوە خێرایی بلاوبوونەوەی هونەری هەڵکۆڵین لەسەر مس بەچەرخی زێڕینی وێنەکێشاندا بەهیچ جۆرێك ڕێکەوت نەبووە. بەڵام ئەو شتانەی کە پەیوەندی بەلایەنی هونەری و داهێنانەکارییانەی کەسی، هەڵکۆڵەرەوە هەبوو. دەبینن کە پشکی هەڵکۆڵەری سەر مس لەڕووی هونەرییەوە چەندین پلە کەمتر بووە لە

5- Theodore de bry

6- Theatrum urbium

7- Geory Braun

8- Martin Zeiller

9- Pieter stunto Bortoli

10- Pietro Aguila

هەڵکۆڵەری سەردار گرنگترین شتێك کە لە وێنە گەورەکانی هەڵکۆڵینی مسدا بەوردی بەرچاو دەکەوێت گواستنەوەی ڕاستەقینەی دیمەنەکانە بەوردی، تا ئەو جێیەی کە دەگونجێت، جا ئەگەر ئەم کارە پەیوەندی هەبێت بەهێنانی ڕەنگی ڕەش و سپی لە جێی ڕەنگە جیاوازەکان یان هەڵکۆڵینی تابلۆیەك بۆ بینایەك یان تەلارێك یان پەیکەرێکی داتاشراویان پەیوەندی بەئاژەڵێك یان رووەکێکەوە هەبێت. بەڵام لە شوێنەوارە میژوویییەکان میژووی هونەری و میژووی سروشتیدا، هەڵکۆڵینی سەر مس هۆکارێکی یاریدەدەری زۆر گرنگ بووە، چونکە بەتەواوی وەك خۆی وێنەکانی گواستۆتەوە. ئەم کارە بەردەوام بوو تا ئەوەی کە شێوازی فۆتۆگرافی لەسەدەی نۆزدەیەم دەرکەوت و، بەهۆی ئەم وێنە چاك و جوانانەی کە ئەم شێوازە هەیبوو، پایە بەرزتر بوو لە شێوازە کۆنەکان. بێگومان مەبەستی ئێمە لێرەدا ئەوە نییە کە هەڵکۆڵەرانی سەر مس سەرەڕای شارەزایی زۆریان، بەهرەی هونەرییان نەبووە.

ماتائۆس ماریان[١١] سویسری کە کوڕەکان و کچەکەی ماریا سیبیلا[١٢] لە بەرهەم هێنانی هەندێك لەکتێبەکانیدا - کە پێشتر باسمان کرد هاوکارییان لەگەڵ دا کردووە و بەشایستەییەوە سەرکەوتووبوو لە بەدەست هێنانی ناوبانگێکی فراوان لە هونەری هەڵکۆڵینی سەر مس.

شێوازی بارۆك[١٣] لە هونەری کتێب رازاندنەوەدا

شێوەی هێماییەکانی تابلۆکانی دەستپێکی کتێب:

لەسەرەتای سەدەی هەقدەهەمدا شێوازی بارۆك بۆ رازاندنەوەی کتێبەکان ڕەواجی پەیداکرد. جێی سەرسوڕمان نییە، کە پەرۆشی زۆری بۆیە خۆی دروستبوونی کاریگەری قوڵ و بەشکۆ و ئاشکرا لەو کتێبانەدا کە بەئەندازەی ٢/١ و لە شێوازی پیتی گەورەدا بوون دەرکەوت. هەرچەندە بەتایبەت ڕووناکترین دیمەنەکانی لە تابلۆکانی دەستپێکردنی کتێبە وێنەدارەکاندا دەرکەوت. ئەم تابلۆیانەی دەستپێکردنە چەندین دیمەنی سەرسوڕهێنەری پیشان دەدا کە هەموو جۆرە بوونەوەرێکی سەرسوڕهێنەر و ئاژەڵە جیاوازەکانی دەگرتەخۆ، لەگەڵ یەکدیدا

11- Matthaus Merion.

12- Mayia Sibylla.

13- Baroque style.

کۆکرابوونەوە و دانرابوون. لە کتێبەکانی شوێنەوارە مێژوویییەکاندا، تابلۆکانی دەست پێکردن بریتی بوو لە وێنە کەسایەتییە (کلاسیکییە) کۆنەکان و لە ناوەڕاستی دیمەنەکان بوو لەناو وێنەی بینا رووخاوەکاندا وێنەی زانایەك وەیان وێنەیەکی دیکە دادەنرا لە هەموو کتێبەکاندا شێوەکان بەتەواوی نیشانەبوون و وێنەی کەسایەتییەکان نیشانە و هێمای حیکمەت و دۆستی و دادپەروەری و دەوڵەت و ئایین بووە.

زۆرێك لە شێوەکان یان بەواتایەکی تر گەورەترین شێوەکانی تابلۆکانی دەست پێکردنی کتێب کە زۆربەی جێگایەکی چۆڵی هەبووە بۆ ناونیشانی کتێبەکە و لەڕووی هونەری جوانکارییەوە لەگەڵ بەرهەمە باشەکانی سەدەی شانزەهەم لە بواری کتێب رازاندنەوەدا ناتوانرێت بەراورد بکرێت لەگەڵ ئەمەدا بڕێکی کەمیان لە ئاستێکی باڵادا بوون.

ئەو شێوانەی کە وێنەکێشی بەناوبانگ رۆبنس کە بۆ تابلۆکانی دەست پێکردنی کتێب ئامادەی کردبوو، هەمان حاڵەی هەبوو ئەو هەندێك لە کاتەکانی لەگەڵ بنەماڵەی گاولدا لەلای باڵتازار موراتوس[١٤] کە ئەندامی ناوەندی باڵاوکردنەوەی پلانتن بوو، کاری دەکرد.

لە وێنە هەڵکۆڵراوەکانی روبیش و قوتابییەکانیدا دەرکەوت کە زۆرتر ئارەزووی هونەری لەم سەردەمەدا لە شێوە و وێنەی نیشانەدا بوون. لە هەمانکاتدا گەشەی وێنەکێش لەوانەدا رەنگی داوەتەوە و بەجۆرێك لەم پەڕانەدا سەرەڕای زیادەڕەوی و کەموکوڕییەکان شارەزاییەکی هونەری دەبینین کە زۆر بەکەمی لە جوانکاری کتێبەکانی ئەم قۆناغەدا بدۆزێتەوە. لە هەندێ کاتدا رۆبینس تەنها کلێشەی سەرەتای وێنە دەکرد (کە راڤە لاتینییەکەی ئەمە ئەوەیە کە رۆبینس ئەمەی داهێناوە)[١٥] و هونەرمەندێکی دیکە وێنەکەی تەواو دەکردو (وێنەکێشان)[١٦] و هونەرمەندی سێیەم وێنەکەیە سەر مس هەڵدەکۆڵی (ئەم وێنەیەی هەڵدەکۆڵی)[١٧].

14- Buthasar Moretus.

15- Rubens invenit.

16- delineavit.

17- Sculpsit.

هونەری کتێب رازاندنەوەی فەڕەنسی لە سەدەی حەڤدەهەمدا

هەڵکۆڵەران لە نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەهەمدا:

بەناوبانگترین هەڵکۆڵەرانی سەر مس لە فەڕەنسادا لە نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەهەمدا لیونارد گولتیێر[١٨] و تۆماس دولو[١٩]یە.

یەکەمیان وەك هەڵکۆڵەرێکی تایبەتی شێوەکان ناوبانگی دەرکرد. رۆبەرت نانتۆس[٢٠] و قوتابییەکەی جێرارد ئیلینك[٢١] لە هونەری هەڵکۆڵینی وێنەی کەسایەتییەکاندا ناوبانگی هەبوو کە بەرە بەرە لەڕووی بەرهەم هێنانەوە زۆرترین لایەنەکانی هونەری بۆ خۆیان تەرخان کردبوو. ئەم دوو هونەرمەندە لە وێنەی هەڵکۆڵراوی کەسایەتییەکاندا پسپۆڕ بوون، و ژمارەیەکی زۆر لەوێنە تابلۆکانی دەست پێکردنی کتێبیان بەدیهێنا کە وێنەی نووسەران یان وێنەی کەسایەتییەکان و پیاوە گەورەکان پیشان دەدا و ئەمانە کەسانێك بوون کە کتێبەکەیان بەدیاری پێ درابوو. نانتوپل نزیکەی دوو سەد و پەنجا وێنەی لەم جۆرەی دروستکرد. بەڵام ناوی ئیدلینك بەتایبەتی بەهۆی کتێبێکی گەورەی چارلس پیرۆلتەوە[٢٢] بەناونیشانی پیاوە ناوداڕەکانی فەڕەنسا[٢٣] دەنگی دایەوە. ئیدلینك خەڵکی شاری ئانڤیریس بوو، پاشان لە فەڕەنسادا کاری کردو کەوتە ژێر کاریگەری قوتابخانەی رۆبینزەوە.

جاك کالۆت:[٢٤]

بە شێوەیەکی گشتی وێنەسازی کتێب لە فەڕەنسادا لە نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەهەمدا بەڕادەیەکی زۆر لە هونەری ڤلامێنکییەوە کاری تێکرابوو. هەروەها ئیتالیاش

18- Leonard Gaultier.

19- Thomas de leu.

20- Robert Nanteuil.

21- Géard Edelinck.

22- Cnorles Perrault.

23- Les hommes illustres quiont paru en France.

24- Jacqres Callot.

کاریگەریی لەسەر فەڕەنسا و بەتایبەت کاریگەریی لەسەر جاك کالۆت هـەبوو کـە نـاودارترین هەڵکۆڵەری ئەم سەردەمە بوو. جاك کالۆت لە سالّی ١٥٩٢ لە دایکبّکی دانیمارکی لە شـاری نانسی هاتە دنیاوە پاشان لەلادێدا مالّی باوکی بەجێهێشت و کۆچی کرد بـۆ ولاّتـی ئیتالّیـا و لەگەڵ چەندین کەسانی تردا لە کۆشکی هەرنجی تێسکانیادا سەرقالّی کارکردن بوو.

لە دواییدا کۆشکی لۆرین بانگهێشتی کرد بۆ شاری نانسی دواجـار پاشـا لویـسی سـیانزە بانگهێشتی کرد بۆ شاری پاریس لە نێو کارەکانی کالۆتدا چەند وێنەیەك دەبینرا کە لـە سـالّی ١٦٤٦دا، بۆ کتێبی تیشکی پەرستگا[٢٥] وێنەی کێشا، هەڵکۆڵینی بۆکرد. کـالۆت بەرێگـەی تێزاب هەڵکۆڵینی دەکرد. بەپێچەوانەی تانتوێلەوە کە کاری هەڵکۆڵینی بەهۆی قەڵەمی بـەرد تاشەوە ئەنجام دەدا. بەو واتایەی کە کالۆت لە جێی هەڵکۆڵێن لەسەر مـس. شـێوەکەی لەسـەر تابلۆیەك کە رووپۆش کرابوو بەمادەیەکی مۆمی و ئەو کارەش بەهۆی کانزایەکی نوك تیـژەوە ئەنجام دەدرا لە هەڵکۆڵراوەکان بۆ کێشانی هێڵەکان لەسەر روپۆشە نوێیەکە بـەکاریان دەهێنـا. پاشان وێنە کێشراوەکان لەسەر مۆمەکە بەشێوەی چاڵ بوو بەتێزاب پـڕ دەکرایـەوە بەشـەکانی دیکەی تابلۆکە بەجێ تێزاب و بەجێگۆران دەمایەوە.

25- Kux Claustri.

شێوەی - ١٢ - وێنەیەکی لورین کە بەتێزاب لەلایەن جاك کالۆتەوە لە سەدەی حەڤدەهەمدا لەسەر مس کاری وێنەکێشان و هەڵکۆڵینی بۆکراوە

شێوەی - ١٣- وێنەیەکی لورین کە بەتێزاب لەلایەن جاك کالۆتەوە لە سەدەی حەڤدەهەمدا لەسەر مس کاری هەڵکۆڵینی بۆکراوە

کالۆت تەنها وێنە کێشێکی شارەزا و وردەکار کە خاوەنی حەزێکی زۆر و تێکەڵ بەرۆحێکی خەندان بێت، نەبوو بەڵکو سەرەڕای ئەمە پیشەوەرێك بوو کە گەشتبوویە لوتکەی پیشەسازی لەو بوارەدا. شێوازێکی تایبەت بۆ رووپۆشی تابلۆی مسین داهێنا و چەندین جار بەردەوام و یەك لە دوای یەك بەهۆی تێزابەوە هەڵکۆڵینی دەکرد بەجۆرێك کە بەوێنە هەڵکۆڵراوەکە لەڕووی سێبەر و دووربیینەکانەوە نیگایەکی داهێنان کاریانەیان دەبەخشی. شێوەی (١٢-١٣) گەشەسەندنی کالۆن لەسەر زۆرێك لە جێنشینان و هاوچەرخەکانیدا کاریگەرییەکی زۆری هەبوو. وەك ستیفانۆ دلابلای[٢٦] فلۆرانسی کە چەندین سالّی لە پاریسدا بەسەر برد لە نێو وێنەکانیدا لە پاریس، شێوەیەکی گالّتەجاڕی لەتابلۆی دەستپێکردنی کتێبی کۆمیدی سکارۆن[٢٧]دا دەبینرێت. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا ئابراهام بۆس[٢٨] زیاد لەوانی دیکە لە کالۆت دەچێت. چونکە لە زۆرێك وێنە جۆربەجۆری کتێبەکاندا پەیڕەوی لە کالۆت کردووە توانای لەراستەقینە دەرخستنی سروشتدا بەقولّی و بەجوانی نیشانداوە تا ئەو رادەیەی کە وێنەکانی ئابراهام بۆس بەڵگەیەکی گرنگە لەسەر ژیانی خەڵکی فەڕەنسا لە سەردەمی ئەودا.

هەڵکۆڵەران لە نیوەی دووەمی سەدەی حەڤدەهەمدا

دامەزراندنی چاپخانەی پاشایەتی لە کۆتایی سالّی ١٩٦٠دا لەلایەن میشلیۆوە رووداوێکی گرنگ بوو لە هونەری پیشەسازی کتێب لە فەڕەنسادا، چونکە زنجیرەیەکی تەواو لە کتێبە بەنرخەکان لەوێدا چاپکران لە نموونەی ئەوانە چاپکردنی تەورات لە سالّی ١٦٤٢دا وێنەکانی کێشرا لەلایەن نیکۆلاس پوسین[٢٩] و هەڵکۆڵینەکەشی کلۆدمیلان[٣٠] ئامادەی کرد. لەم کاتەدا سباستیان کراموسی[٣١] یەکەمین بەڕێوەبەری چاپخانەی لوفەر بوو کە ئێستا بریتییە لە چاپخانەی نەتەوەی، و بەچاوێری کردنی زۆرێك لە کتێبە کلاسیکییەکاندا پلەی بلّندی زانستی و پلەوپایەکەی وەك خاوەن چاپخانەیەك سەلماند. هونەرمەندێکی دیکە لە فەڕەنسادا بەچالاکی

26- Stefono Della Bella.

27- Scarron.

28- Abraham Bosse.

29- Nicolas Poussin.

30- Claude Melan.

31- Sebastien Cramoisy.

زۆر و بەهرەی بەتوانا ناسرابوو ئەمیش بریتییە لە فرانسوا شۆقۆ[٣٢] کە بەوێنەی دیمەن و شێوە جیاوازەکان، لەلای بلاوکەرەوانی پاریس بەیەکێك لە ناودارترین وێنەکێشانی ئەو سەردەمەی دەکاتە هەژمار.

سپاستیان لێکلێرک:[٣٣]

لەگەڵ ئەمەدا شۆقۆ گەورەترین ناو نەبوو لە نیوەی دووەمی سەدەی حەڤدەهەمدا، بەڵکو سباستیان لێکلێرك بوو. لێکلێرك قوتابی کالۆت و شەیدای ماتماتیك بوو. لەبەرئەوە وێنەیەکی زنجیرەیەکی تەواوی کێشا لە شێوەی هێڵکاری ئەندازیاری لەگەڵ دیمەنە جوانە سروشتییەکاندا تێکەڵ بوو کرابوو.

پێویستە ئەوە بخەینە ڕێزی لۆلس و شۆقۆ کە پێشەنگەکانی یەکەمین هونەری جوانکاری بچووك بوون، ئەو هونەرە لە دواییدا ڕووتەختێکی زۆری بەدەست هێنا.

لێچونێکی زۆر لە نێوان هونەری لێکلێرك و هونەری مامۆستاکەی ئالۆتدا بەدی دەکرێت، گەرچی کارەکانی لێکلێرك تووندوتۆڵی و قوڵاییەکی کەمتری هەبوو، بەڵام سێبەرەکانی کەمتر و جوانییەکەی زیاتر بوو، تەنها بڕێکی کەم لە کارەکانی لێکلێرك لەسەردەمی ریشیلیودا بوونی هەبوو.

بەرەچاوکردنی ئەو هونەرەی لێکلێرك کە باسمان کرد قۆناغێکی گواستنەوەی نێوان ئەم سەردەمە و سەردەمی دواتری پیشان دەدا، سەرەڕای ئەوەی گرنگی ئەو شوێن و پلەوپایەی لە جوانکاری لە هونەرەکەی بەدیهێنا لە ئاستێك دایە پایە بەرزترە لەوەی کە لەسەدەی حەڤدەهەم بەربلاوبوو.

32- Francois chauveau.

33- Sebostien Leclerc.

خاوەن چاپخانە و بلاوکەرەوە گەورەکانی هۆڵەندی:

سەرەڕای ئەو چالاکییە زۆرەی لە زەمینەی هونەری کتێب، لەسەدەی حەڤدەهەم لە فەڕەنسا ئەنجام دەدراو سەرەڕای ئەو جێگا بەرزەی کە بلاوکەرەوەی زرنگی کلۆد باربین[٣٤] لەم سەدەیەدا لە پاریس بەدەستی هێنا بلاوکەرەوەیەکی دیکە ناتوانرێت ببینرێت لەم سەدەیەدا وەك ئەوەی کە لە ئاست ئانتوان ڤێراد[٣٥] و سیمون ڤۆستەر[٣٦]دا بێت.

هەروەها ڕێکخراوەی پلانتن لە ئانتێرس بەهۆی بەرفراوان بوونی هەڵکۆڵێن لە هونەری وێنەسازی کتێبدا گرنگییەکی زۆری بەدەست هێنا. بەڵجیکا بەشێوەیەکی گشتی لە هۆڵەندا بەشێوەیەکی تایبەتی ئاوەها بارودۆخێکیان هەبوو بەجۆرێك لەبواری پیشەسازی کتێبدا و لە سەدەی حەڤدەهەمدا پلەی یەکەمی لە ئەوروپا بەدەست هێنابوو. هۆکاری ئەم پایە بەرزەش لەلایەکەوە پەیوەندی بەرابەرایەتی کردنی سیاسی سەرزەوییە نزمەکانی ئەم سەردەمەدا و بەهۆی بوون بەناوەندێکی زانستی لە جیهاندا لەلاکەی دیکەوە. جێی سەرسوڕمان نییە کە خوێندکاران لە هەموو دەوروبەری جیهانەوە ڕووەو زانکۆی سیدن دەڕۆیشتن بۆ ئامادەبوون لەو وانەی کە لەلایەن ژمارەیەکی زۆر لە مامۆستا ناوداڕەکانەوە دوورخرایەوە دەچوونە ناو ئەو زانکۆیە.

بنەماڵەی ئێلزڤیر:

لەکۆتایی سەدەی شانزەدا کەسێك بەناوی لۆدویك ئێلزڤیر[٣٧] یان ئیلزڤی کرایە جێگری سەرۆکی زانکۆی لیدن. ئەو کەسێ بوو کە لە دوای گەیشتن بەو پلەیە مۆڵەتی فرۆشتنی کتێبی بەخوێندکاران وەرگرتبوو. هێدی هێدی بازرگانی یەکەمی بەرفراوان کرد، چونکە چالاکییەکان تەنها بەشار و ولاتەکەی سنووردار نەکرد و لقێکی هەمیشەیی لەشاری فرانکفۆرت دا کردەوە بەجۆرێك کە ئەڵمانیای باشوور هەموو کتێبە دەرەکییە پێویستەکانی لەوێدا دەکڕی.

34- Claude Barbin.

35- Antoine Verard.

36- Simon Vostre.

37- Lodewijk Elzevir.

لۆدویـك کۆمـەڵێکی زۆری لـە خـاوەن چـاپخانەکان و بلاوکەرەوەکان کۆکردەوە، چالاکییەکانی بەدرێژایی سـەدەی حەڤدەهەم گەیشتە زۆرێك لە شارەکانی هۆڵەنـدا بـەجۆرێك ناوی ئێلزڤیر سەرتاسەری ئەوروپای گرتەوە. بـەناوبانگترین کەسانی ئەم کۆمەڵەیە کوڕی لودیك بوناڤانتور[38] نەوەکەی ئابراهام بوو. سەردەمی چالاکییان لە ساتەکانی (١٦٢٥ تـا ١٦٥٢) ترۆپکی گەورەی بنەماڵەی ئیلزڤیربوو.

C. PLINII CAECILII
SECUNDI
V I T A
PER
IOANNEM MARIAM
Cassanum compilata.

شێوەی ١٤ پەڕەیەك لە نامەکانی بلینوس چاپی ئێلزڤیر

چاپەکانی ئێلزڤیر:

هەروەك چۆن ئالدۆ لەکاتی خۆیدا بە شێوازی ڤینیسی لە سەرتاسەری ئەوروپادا چاپە بچووکەکانی لە نووسـراوە کلاسیکییەکاندا بەپیتە خوارەوە بووەکان (ئیتالیك) چاپ و بلاوکردەوە.

چـاپەکانی ئیلـزڤیریش ژمارەیـەکی زۆر لـە چاپکراوەکانی لە ئەندازەی دوازدەدا و تا ئەندازەیەك وەك چاپکراوەکانی ئالدۆ خستە نێو بازاڕەکانی جیهانەوە. لەم سەردەمەدا کتێبـەکان لـە ئەنـدازەی ٢/١ی گەورەدا رەواجی هەبوو ئەم چاپکراوانە وەك چاپکراوەکانی ئالـدۆ، رەنگێکـی نەتـەوەی نوێی هـەبوو کـە بـەهۆی ئەنـدازەی ئاسـیای و گونجـاوی نرخـەکانی خوازیـارانێکی زۆری بـۆ پەیداکرد. بەناوبانگترین ئەم کتێبانەی چاپی قەیسەر و پلنیوس شێوەی (١٤)ی و تیرانس[39] و ڤیرجیلە[40] ئەم چاپانە لەڕووی وردەکاری زمانەوانی و ناوەڕۆکەوە ناتوانین بەراوردی بکەین بـە چاپەکانی ئالدۆ. ئەم چاپە بەهۆی پـاکی و جـوانی پیتـەکانی دیـەنێکی بەشـۆکی هـەبوو کـە شێوازی کلاسیکی نیشان دەدا. پیتەکانی کریستۆفل ڤان دیك[41] بـەگوێرەی نموونـەی گـارادون هـەڵکۆڵینی بـۆ کـرد بـوو، هـەمان ئـەو پیتانـەی کـە بـۆ ماوەیـەکی زۆر لـە ئینگلتـەرادا

38- Bonaventure.
39- Térence.
40- Virgil.
41- Christofel van Dyck.

بەکاردەهێنرا. ئەویش کاتێك بوو کە قەشە فێـل[42] نزیکـەی سـاڵی ١٦٧٠ ئەوانـەی هێنایـە ئینگلتەرا و لە چاپخانەی زانکۆی ئۆکسفۆرددا بەکاری هێنا.

پاشـان بنەماڵـەی ئیلـزڤیر جگـە لـە چـاپی نووسـراوە کلاسـیکییەکان ژمارەیـەکی زۆر نەنووسراوەکانی دیکەی بلاوکردەوە. لە نموونەی ئەو کارانەی کە لـە سـاڵی ١٦٢٦دا دەسـتیان کەوت چاپکردنی زنجیرەیەك کتێبی بچووکە کە باسی ئامار و تۆپۆگرافی چەند شارێك دەکـات و ئەم زنجیرانە ناوی زنجیرەی کۆمارییەکان[43] یان لێ ناوە کە زۆریش گونجاوبوو.

یەکێك لە پایەکانی دامەزرێنەری ئەم بنەماڵەیە کە هەمان ناوی هەبووە، بەلۆدویکی بـچووك ناودەبرا لە ساڵی ١٦٣٧ لە شاری ئەمیستردام جێگیر بوو، کتێبی فەلسەفەی دیکـارتی چـاپکردو پەیوەندییەکی پتەوی لەگەڵ دادوەری گەورەی یاسای دەوڵەتی هۆگۆ گروبیوس[44] هـەبوو لـە نێـو چاپکراوە بەناوبانگەکانی ئیلزڤیردا دەتوانین چاپی کتێبەکانی قەشە ئۆگستین لە سـاڵی ١٦٧٥دا و چاپـی وەرگیراوی کۆرۆنیل[45] لـە سـاڵی ١٦٥٢دا کتـێبی پـەیرەوی مەسـیح[46] لـە نووسـینی تۆماس ئەی کێمپس[47]، ناوی بهێنین. هەروەها چاپکردنی کتێبی ((یاسای رۆمـانی)) لـە سـاڵی ١٦٦٣دا بەئەندازەی ٢/١و سەرەڕای چاپەکانی مویر و کۆرۆنیـل و راسـین و باسـکال و چـەندینی دیکە لەگەورەترین نووسەرانی فەڕەنسی تاوەکو ئەوەی کە چاپە راستەقینەکانی ئیلزڤیر لە ٢٠٠٠ تێپەڕی کرد. چونکە لەوێ چەندین چاپی جۆراوجۆر هەبوو کە ئیلزڤیرەوە هەڵهێنجرابوو، هـەروەك چۆن لە چاپەکانی بنەماڵەی ئالدۆشدا بارودۆخەکە هەمان حاڵی هەبوو.

سەروەت و سامانی بنەماڵەی ئێلزڤیر لە سەدەی هەژدەیەم و نۆزدەیەمدا:

کتێبەکانی ئیلزڤیر بەتایبەت لە سەدەکانی هەژدەهـەم و نۆزدەیەمـدا پێـشوازییەکی گـەرمی لێکرا لەلایەن کتێب دۆستانەوە، تا ئەوەی کە بوو بەهۆی پەیدابوونی عەشـقێکی راسـتەقینە لـە جیهانی هاوڕێیانی و دۆستانی کتێـب دا و بەعەشـقی ئیلـزڤیری[48] نـاوزەدکرا، وە ئـەم عەشـقە

42- Fell.
43- The Republics.
44- Hugo Grotius.
45- Croneille
46- Imitatron of christ
47- Thomas A. Kempis.
48- Elzeviromania

بەتایبەت تا ئەمڕۆ لە نێو عاشقان و خاوەن کتێبخانە دەوڵەمەندە ئەمریکاییەکاندا بەپایەداری ماوەتەوە، بەجۆرێك کە پارێزگاریکردن لە هەندێ لە نوسخەکانی ئەم پاشماوانە بەکەمترین زرپین و داخوران و بەشانازییەکی گەورە لە قەڵەم دەدرێت، لە هۆی ئەمەش، پێوانی کتێبەکانی ئیلزڤیرە بەتایبەتی لە ئەندازەی دووریێەکانی چوارچێوە پەراوێزەکاندا، لەبەرئەوە ئەو نوسخانەی کە بەچاکی ماونەتەوە و دەگەڕێتەوە بۆ قۆناغی زێڕینی ئەم بنەماڵەیە بەچەندین نرخی سەرسوڕهێنەر فرۆشراون، هەرچەندە هێندەش نایاب نەبوو، لە نموونە ناسراوەکانی کتێبەکانی ئیلزڤیر کە رۆژبەڕۆژ نرخەکەی لەزیادبووندایە، کتێبەکی بچووکەکە بەناونیشانی ((شیرنی فرۆشی فەڕەنسی))[٤٩] کە دامەزراوەی ئیلزڤیر لە ساڵی ١٦٥٥دا بەفەڕەنسی چاپی کردووە و نرخەکەی لەیەکێك لە فەهرستەکانی ناوەندی بلاوکردنەوەیاندا کە کەمێك زیاتر لەنێو فلۆرین[٥٠] دیاری کرابوو، بەڵام، بەتێپەڕبوونی کات ئەم کتێبە نایاب بوو، تاڕادەیەك کە نرخی هەندێ لە نوسخە باشەکانی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم گەیشتە دە هەزار فرانك. لە گرنگترین و جوانترین زنجیرەکانی چاپی ئیلزڤیر ((زنجیرەی بێرگمان))ە[٥١] و لە کتێبخانەی ستۆکهۆڵم هەڵگیراوە.

بنەماڵەی ئینشیدی:

هەندێك لە گەنجینەی پیتەکانی ئیلزڤیر[٥٢] لە سەدەی هەژدەیەمدا کەوتە بەردەست بنەماڵەیەکی دیکەی خاوەن چاپخانەی هۆڵەندی. بنەماڵەی ئینشیری لە شار هارلم[٥٣]دا لەلایەن ئیرك ئینشیرنێ و لە ساڵی ١٧٠٢دا دامەزرا.

ئەم رێکخراوە تاوەکو ئەمڕۆ بەپێ ماوەو خاوەنی چەندین گەنجینەی جۆراوجۆر لە پێست و چاپی کۆن و نوێیە بەجۆرێك کە بەپایە بڵندترە لە هەموو چاپخانە ئەوروپییەکانی دیکە. ئەم دامەزراوەیە بۆ ماوەی بیست ٢٠ ساڵ کەرەستە چاپییەکانی چاپخانەی ناوداری بەرلینی ج. ف. ئون گێر[٥٤] لە دوایدا لێی دەدوێن. لەلابوو.

49- French Pastry- Cook

٥٠- Florn. پارەیەکی کانزایی زێڕ دەگەڕێتەوە بۆ فلۆرانس لە سەدەکانی ناوەڕاست (١٢٥٢).

51- Berghaman Collection.

52- Les Enchedes.

53- Harlem.

54- J.F. Unger.

فراوان بوونی چوارچێوەی دامەزراوەی ئیلزڤی:

بنەماڵەی ئیلزڤیر لە چالاکییەکانیدا وەك بازرگانی کتێب لە هەموو هاوچەرخەکانی خۆی پایەبەرزتر بوو لەبەرئەوە لە بواری بازرگانی کتێبدا هیچ کەسێك وەك ئەوان نەبوو لەسەردەمی خۆیاندا لە بواری ئەدەبیاتی فەڕەنسیدا بەنوێ کردنەوەی چاپی کتێبە فەڕەنسییەکان بلاوکراوەی زۆریان هەبوو کە جگە لەم رێگەیە نەدەتوانرا، بەرێگەیەکی دی ئەنجام بدرێت، ئیلزڤیر لەم زەمینەدا لە پلەی یەکەمدا بوو.

دامەزراوەی ئیلزڤیر کتێبەکانی بەبەرگ گیراوی دەفرۆشێت و لەم بوارەدا جیاوازی لەگەڵ بلاوکەرەوەکانی دیکە نەبوو لە نێو بەرگسازانی ئەم دامەزراوەدا بنەماڵەی ماگنوس[٥٥] هەبوو کە بنەماڵەیەکی ناوداری بەرگسازی ئەم قۆناغەیەو پەیڕەویی لە فەڕەنسییەکان دەکرد هەروەك چەندین کتێبی دیکە دامەزراوەی بلوش[٥٦] کە لە ساڵی ١٦١٨ تا ساڵی ١٦٧٢ بەپایەداری مایەوەو تایبەت بوو بەبلاوکردنەوەی ئەتلەسە جوگرافییە گەورەکان و لە بازنەی ئەم خاوەن چاپخانەدا دادەنرێت.

بنەماڵەی بلو:

زانستی ئەتلەسەکان لە هۆڵەندا پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەخۆیەوە دی و گەیشتە شارەکانی کەنار دەریا. لەناوداره گەورەکانی ئەم هونەرە ولیام یانسۆن بلۆ[٥٧]یە کە دامەزرێنەری ناوەندی بلویە و لە گەشتەکانیدا ولاتی دانیمارك تیکۆ براهێی[٥٨] ناسی و چەندین زانیاری بەنرخی دەربارەی ئەستێرە ئەتلەسییەکانی لێوە فێربوو. چەندین ئەتلەس و نەخشەی دەریای بلاوکردەوە لەڕووی جوان و وردەکاری و لە نەخشە بینییەکانی دیکە باشتربوو بۆ نموونە نەخشەکانی گۆی زەوی[٥٩] کە لە ئەمستەردام چاپکرا لە نموونەی ئەو بەرهەمانەن.

55- Magnus.

56- Blaeu.

57- Willem Jonszoon Blaeu.

58- Tycho Brahé.

59- Globen en Kaartemaker.

ئەتڵەسی گەورە:

گەورەترین بەرهەم کە بۆتە هـۆی ناوبـانگی ئـەم بنەماڵەیـە، ئەتڵەسـێکی گـەورەبوو کـە کوپڕەکەی بلو کە بەناوی (جان)[٦٠] هوە ئامادەی کردوو بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٦٠٢دا بـەرگ داوە لە ئەندازەی ٢/١دا بڵاوی کردەوە.

هەڵکۆڵینی سەرمس فاکتەری سەرکەوتنی چاپەکانی بوو، ئەو تەنها لە وێنەکردنی نەخـشە ڕەنگ کراوەکان بەهۆی دەست سەرکەوتوو نەبوو، بەڵکو لە وێنەکانی تابلۆی دەستپێکی کتێـب و جوانکارییەکانیشدا سەرکەوتوو بوو. سەرەڕای گەورەیی ئەندازە و گرانی نرخی ئەم ئەتڵەسـە، بەتەواوی خوازراو بوو تا ئەو رادەیەی کە دەڵێن شـازادەی تیـسکانیا بـۆ کـڕینی نوسـخەیەکی گەورە سێ هەزار فلۆرینیدا. ئەم ئەتڵەسە زۆر گران بەهایە و تا ئەمڕۆش ماوەتەوە.

مرۆڤ بەسەرسوڕمانەوە بەرامبەر ئەم کارانەدا لە خۆی دەپرسێت کە چـۆن ئـەم ئەتڵەسـە و چاپە کۆنەکانی دیکە دروست کراوە. دەگونجێت ئەم پرسیارە لەلایەکـەوە ڕاقـە بکرێـت یەکـەم بوونی حەقدەستی کرێکاران لەو کاتانەدا. بەڵام لەگەڵ زۆرینەی ئـەم ئەگەرانـەدا دەبینێـت دان بەوەدا بنرێت کە فەرمانڕەواکان بەگرنگییەوە پارەو بوونی زۆریان بۆ هاندانی بەدەسـت هێنـانی زانست تەرخان کردووە. بڵاوکەرەوە بەدەستەواژەیەك لە سەرەتای کتێبەکەدا ستایش و سـوپاس گوزاری دەکردن بەبێ بوونی ئەم پشتگیرییانە ئەم جۆرە کارە زانستییە گەورانە نەدەتوانرا ئەنجام بدرێت. بەتەواوی وەك ئەوەی کە ئەمڕۆ ڕوودەدات کە بەبێ یارمەتی دەوڵەت و کەسایەتییەکان بڵاوکردنەوەی ئەم جۆرە بەرهەمانە مەحاڵە.

60- Jan.

کتێبخانەکان لەسەدەی حەڤدەهەمدا

دەست پێکردنی فرۆشتنی کتێب لەڕێی زیادکردنەوە:

لە سەرەتای ساڵەکانی سەدەی حەڤدەهەمدا شـێوەیەکی نـوێی بازرگـانی کتێـب دەرکـەوت. کتێب برایە نێو مەیدانی هەراجییە گشتییەکانەوە تاوەکو بفرۆشرێت بـەو کەسـەی کـە نرخێکـی زیاتر دەدات.

لەو کاتەشدا هۆڵەندا دەستپێکەری ئەم بواڕە بوو، لە لیدن ئالۆوێرە سـەرەتاییەکانی کتێـب لەڕێی زیادکردنەوە ئەنجام دەدرا. گومان دەبرێت کە لۆدویك ئیلزڤیر یەکەمین کەس بووبێت کـە کاری بەم شێوازە کردبێت.

بەخێرایی دەرکەوت کە ئەم شێوازی مامەڵەیە بۆ کڕیار و فرۆشیار لایەنێکی باشی هەبووە، مامەڵە لەڕێی زیادکردنەوە فرۆشیار سوودێکی زیاتری وەردەگرێت، کڕیار ئەو زنجیرە کتێبانـەی دەست دەکەوت و نەدەبوویە هۆی پەرتەوازەبوون و جیابوونەوەی کتێبەکانی فرۆشیار بەو جۆرەی کە بەدڵنیاییەوە لە زنجیرە کتێبەکانی کتێبخانەکان، (کتێب فـرۆش)ەکانـدا ڕوودەدات. لەگـەڵ هەموو ئەمانەدا پاش ماوەیەکی کەم گلەیی و سکاڵا دەستی پێکرد لە کتێب فرۆشەکان کە بەم جۆرە فرۆشتنییە هەڵێکیان بۆ دروست دەبێت بۆ ڕەهابوون لە هەندێك لە کتێبە هەرزانەکان بەم ڕێگەیە لەم هەلومەرجە گونجاوەدا، ئـەو کتێبانـەیان لەگـەڵ کتێبـە هەراجەکانـدا دەفرۆشـت، هەروەك چۆن ئەمڕۆش ئەو دیاردەیە ڕوودەدات فەهرستێکی ئەو کتێبانە کە بۆ فرۆشتن دادەنران لەنێو هەراج کەرەکاندا دابەش دەکرا، زۆرکات کتێبەکان بەپێی ئەندازە دابـەش دەکـران و وەك ئەندازەی ٨/١و ٤/١و ٢/١ پاش ماوەیەك، لە هۆڵەندا ئالۆودێری کتێبەکان لەڕێی زیادکردنەوە سەرنجی وڵاتانی دیکەی بۆ لای خۆی ڕاکێـشاو بـەم جـۆرە بەرەبـەرە گرنگییـەکی نێودەوڵـەتی پەیداکرد. پاشان یەکێك لە پیاوە ئایینییەکانی ئینگلیزی بەناوی جوسیف هیل[٦١] ماوەیەك لە هۆڵەندا نیشتەجێ بوون و ئەم نەریتەی لە ساڵی ١٦٧٦دا هێناوە شـاری لەنـدەن بـەم ڕێگەیـە کتێبخانەی یەکێك لە هاوڕێ گەشتکەرەکانی کـڕێ و زۆری نەخایانـد ئـەم شـێوازی فرۆشـتنە ڕەواجی پەیداکرد.

61- Joseph Hill.

هەراجییەکانی کتێب لەو بارودۆخ و چالاکییەی کە لە هەموو هەراجییەکانی دیکە هەبوو بێ بەش نەبوو. کاتێك کە کتێبە نایابەکان هەراج دەکران زۆرکات رووداوی سەرسوڕهێنەر رووی دەدا بەم پێیە، رەواجی هەراجییەکانی کتێبەکان تەنها لە سەدەی هەژدەهەمدا دەستی پێکرد.

ئەم شێوازە لە فەڕەنسا و ئەڵمانیاش بلاوبوویەوە، پاشان لە دەوروبەری ساڵی ١٦٧٠ گەیشتە ساکسۆن تاوەکو ئەوەی کە بەدەست بەکاربوونی کتێب فرۆشە ئەڵمانییەکان بازاڕی کێبڕکێی کتێب بێسوود قازانجی کرد.

کتێب دۆستان و خاوەن کتێبخانە فەڕەنسییەکان:

بەم شێوەیە هۆڵەندا رێ و شوێنێکی گەورەی لە بازرگانی کتێبە ئەوروووپییەکان لە سەدەی هەژدەیەمدا بەدەست هێنا. تەنانەت فەڕەنسا سەرەڕای گەورەیی ئەدەبیاتی درەوشاوەی ئەو ولاتە. لەم بوارەدا پلەی دووەمی بەدەست هێنابوو، زۆرێك لە بلاوکراوە ئەدەبییە فەڕەنسییەکان هەروەك باسمان کرد. پەیڕەوی هۆڵەندایان دەکرد، بەڵام فەڕەنسییەکان لە زەمینەی کۆکردنەوەی کتێبدا لە پلەی یەکەمدا بوو، چونکە فەڕەنسییەکان خوونەرینی گرۆلێی یان درێژە پێداو، گرنگی زۆریان دەدا. بەلایەنی جوانکاری کتێبەکان بەجۆرێك کە جوانی و شکۆی زۆرێك لە کتێبەکان پارێزگاری کراو مایەوە و ئەمەش جیاکەرەوەیەکە کە دەوڵەتە ئەوروووپییەکان لە سەرەتادا بەرچاویان دەکرد.

دۆستانی کتێب لە نێو گەورە پیاوان و خانەدانەکاندا:

هەرچەندە لە هێزی پاشاو کۆشکی فەڕەنسا زیادی دەکرد، ئەمەندە کتێبی جوانتر رووەو دیوانی پاشا دەهات و کێبڕکێی خانەدان و گەورە پیاوان بۆ کۆکردنەوەی کتێب زیاتر دەبوو، پاشا لۆردەکان و کۆشك و دۆستانی دیکەی کتێب بەکڕینی کتێبە نایابەکان و بەنرخەکان هەوڵیان دەدا گەنجینەکانی خۆیان دەوڵەمەندتر کەن ئەم پەرۆشییە لە سەردەمی حکوومەتی لویسی پانزەیەم و شانزەهەمدا گەیشتە لوتکە. لەگەڵ ئەمانەدا ئەگەر گرنگیدانی راستەقینەی ئەدەبیات بدەینە پاڵ ئەم دوو پادشایە و دەربارەی کارەکانیان، بەتەواوی زیادەڕۆییمان کردووە. چونکە دەبێت بووترێت ئەو دوو پادشایە وەك لایەنگرانی کۆکردنەوەی کتێبە گران بەهاکان بوون، لە ئیمپراتۆری رۆمدا بەجۆرێك دەتوانین ئەو گلەیی و گازندانەی کە فەیلەسووفی

سینیکا[٦٢] لە پیاوانی ئیمپراتۆری رۆمی گرتبوو، بەهەمان شێوە لە زۆرێك لە فەرمانڕەوا فەڕەنسییەکانی سەدەی حەڤدەیەم و هەژدەیەمیش بگرێت لەبەر ئەوە بە شێوەیەکی رێکەوت نەبوو کە لابروێرێ[٦٣] لە کتێبەکەی دا بەناوی کەسایەتییەکان[٦٤] سوکایەتی و گاڵتە بەهەندێك لە کتێب دۆستان بکات. گومانی تێدانییە لەم نێوانەدا کۆمەڵێك رۆشنبیر و خوێندەری کتێب هەبوو کە مەبەستێك لە کۆکردنەوەی کتێب و دروستکردنی کتێبخانە رازیکردنی هەستی خۆشەویستی و خوپەرستی نەبوو. کۆمەڵێکی زۆر لەکتێب دۆستان و هاوڕێیانی کتێب لەم سەدە گەورەیەدا کە بەسەدەی دیکارت و پاسکال و مولێر و راسین و پاشایی خۆر[٦٥] ناوبراوە شایەتی شێوازێك دەدەن کە فەلسەفە و هونەر لەم سەردەمەدا لەیەك جیادەکرایەوە تا ئەو رادەیەی کە زۆرێك لە کتێبخانەکانی سەدەی حەڤدەیەم هێمای زانستیان هەبوو.

ریشیلیو و کتێبەکان:

لە نێو ئەو سیاسەتمەدارە گەورانەی کە ئارەزووی راستەقینەیان بۆ کتێب هەبوو دەبێت لە پلەی یەکەمدا ناوی ریشلی و مازارین و کولبێر بهێنین.

یەکێك لەگەورەترین و گرنگترین هۆکارەکانی بایەخدانی ریشیلیۆ بۆ کتێب هەروەك باسمانکرد دروستبوونی چاپخانەی دەوڵەتی بوو لە لۆقەر کە کاریگەرییەکی زۆری هەبووە لەسەر پێشکەوتنی پیشەسازی چاپ لە فەڕەنسا.

دامەزرێنەری ئەکادیمیای فەڕەنساش یەکێك بوو لە کۆکەرەوەکانی کتێب بە شێوازە سەرەتاییەکانی، نەك تەنها بودجەیەکی زۆری بۆ کتێبخانەکان تەرخان کردبوو، بەڵکو هەوڵ و کۆششێکی زۆری دەدا بۆ دەستگیربوونی کتێب یان نوسخە دەست نووسە پەسەندکراوەکان، بەجۆرێك کە ئەم ئەکادیمیایە لە ماوەیەکی کەمدا وەك دەوڵەمەندترین کتێبخانەی ئەوروپا ناوبانگی دەرکرد، دوای مردنی ریشیلیۆ یەکێك لە میراتگرەکانی کتێبخانە و کتێبەکانی سپارد بەزانکۆی سۆربۆن. بەڵام بەشێکی دیکە خرایە سەر کتێبخانەی دەوڵەتی (کتێبخانەی میللی ئێستا).

62- Seneca.

63- Le. Bruyére.

64- Les Caracterés.

٦٥- (ملك للشمس) یان پاشای خۆر، یەکێکە لە نازناوەکانی لویسی چواردەهەم.

کتێبخانەی مازارین: [٦٦]

مازارین، جێنشینی ریشلیۆش حەز و خولیایەکی زۆری بۆ کتێب هەبوو، لە راستیدا ئەو کەسێکە کە هەر لە هەڕەتی لاوییەوە حەزی بۆ کتێب جولاوە. ریشلیۆ و مازارین بۆ لێکۆڵینەوەکانیان هاوکارێکی گەورەیان پەیداکرد و سەرپەرشتی کێتبخانەکانی ئەوانی دەکرد. ئەویش گابرێل نوودی[٦٧] بوو ناوی لە مێژووی کتێبدا بەهۆی یادگاری نامەیەکەوە ناوبانگی دەرکرد و لە ساڵی ١٦٢٧دا بڵاوی کردەوە لە ژێر ناونیشانی: چەند ئامۆژگارییەك بۆ دروستکردنی کتێبخانەیەك[٦٨] ئەمەش یەکەمین هەوڵ بوو. لە بەدواداچون کە زانستی کتێب ناسی لەو ڕێڕەوەدا هەنگاوی بۆ نابوو. نودێ ماندوو نەناسان و بەوردەکارییەکی زۆرەوە دەستی دایە کارێك و لە هەموو کتێب فرۆشە ئەوروپییەکان فەهرستێکی ئامادەکرد. تاوەکو ئەوەی کتێبەکانی کتێبخانەی مازارین گەیشتە ٤٥٠٠٠ بەرگ کتێب و ئەمەش ژمارەیەکی کەم نەبوو.

کاردینڵ ئارەزووی ئەوەبوو کە ئاسینۆس پولیۆنی[٦٩] فەڕەنسا بناسرێت، یان بەواتایەکی دی کتێبخانەکەی ببێتە کتێبخانەیەکی گشتی بەجۆرێك کە هاوکارەکانی بتوانن سوودی لێوەربگرن. ئەمە بڕیارێك بوو کە ریشلیۆ پێش ئەم بەبیری داهاتبوو ئەم بیرو بۆچوونە لە ساڵی ١٦٤٧دا بەراوەردە بوو کاتێك کە بڕیاردرا کتێبخانەکەی مازارین هەر هەفتە جارێك بەڕووی جەماوەردا ئاوەڵا بکرێت.

بەڵام ئەم پرۆژە پڕ شکۆیانە درێژەی نەکێشا، و زۆری نەخایاند (پاش دوو ساڵ) مازارین لە پۆستەکەی دوور خرایەوەو کتێبخانە بەشکۆکەی فرۆشرا بەدرێژایی فرۆند[٧٠] هەموو گەنجینەکانی پەرتەوازەبوو. نودێ بەهۆی ئەم کارەساتە گەورەوە لەکارەکەیدا شکستی هێناو لەسەر بانگهێشتی شاژنە کریستین[٧١]ی پادشای سوید، کە پێشتر چەند نوسخەیەکی

66- Mazarin.

67- Gabriel Naudé.

68- Avis pour dresser une Bibliotheque.

69- Asinius Pollion.

70- Fronde.

71- Christine.

دەستنووسی لە مازارین کڕیبوو، ڕووی کردە شاری ستۆکهۆڵم و لەوێ سەرپەرشتی کتێبخانەی شاژنی گرتە ئەستۆ.

بەڵام کاتێك کە مازارین هێز و دەستەڵاتی بۆ گەڕایەوە، دەستیکرد بەکۆکردنەوەی چەندین کۆمەڵە کتێبی نوێ، و داوای لە سەرپەرشتی پێشووی کتێبخانەکەی کرد کە دووبارە بۆ کارەکەی بگەڕێتەوە، بەڵام لە ڕێگای گەڕانەوەیدا مرد و نەیتوانی لە دامەزراندنی کتێبخانەی دووەمی مازارینیدا بەشداری بکات کە لە ساڵی ١٦٩١دا بۆ خەڵکی گشتی کرایەوە، ئەم کتێبخانەیە ئەمڕۆ یەکێکە لە کتێبخانە گرنگەکانی شاری پاریس.

کتێبخانەی کۆلبێرت:[٧٢]

کۆلبێرتیش لەلایەنگران و پەرۆشانی کۆکردنەوەی کتێب بوو. کاتێك کە کاردینال مازارین بەتەواوی کاروباری فراوانبوونی کتێبخانەکەی بەنودێ سپارد، خودی کۆلبێرت لە فراوانکردنی کتێبخانەکەی بەشداری کرد، لەم بوارەدا دەستەی نێردراوی دەرەوەی فەڕەنسا کۆمەکیان کرد، جگە لەمە چەندین کتێبی بەبایەخ و نایاب پێشکەش بەم ناوەندە کرا و یارمەتی فراوانبوونی دا. کۆلبێرت چەندین کۆمەڵە کتێبی بۆ ئەو کتێبخانەیە کڕی و هەندێکێشیان زۆر گرنگ بوون.

یەکێك لە خزمانی بنەماڵەی کۆلبێرت کۆمەڵێك لە نوسخە دەستنووسەکانی کەزیاتر لە ١٥٠٠٠ دانەبوو بەسەد هەزار ئیکۆ بەلویسی یانزەهەمی فرۆشت.

بەڵام کتێبە چاپکراوەکان لە ڕێگەی هەڕاج و زیادکردنەوەی فرۆشران و لە ئاکامدا ئەو کتێبانەی کە بەپێستی بزن بەرگی بۆ دروست کرابوو و هێمای ماری لەسەر بوو، پەرتەوازە بوون، و بەهۆی ئەم بەرگانەوە چەندین کتێبخانەی ئەو سەردەمە رازێنرایەوە و دەوڵەمەند کرا.

لایەنگر و دۆستانی کتێب لە سەدەری حەڤدەهەمدا:

لە نێوان ئەو کەسانەی دیکەدا کە ناویان لە دەفتەری دۆستانی کتێب لە سەدەی حەڤدەهەمدا هاتووە گاستۆن دۆرلیان[٧٣]ی برای لویسی سیانزەهەم و دوو کتێبخانەی گەورەی هەبوو، یەکێکیان لە پاریس و ئەوی دیکەیان لە کۆشکی بلوا.[٧٤]

72- Colbert.

73- Gaston d' Orleans.

74- Blois.

ئێستا هەردووکیان لە کتێبخانەی میللی (نەتەوەیی)دا پارێزراون. پێرسگییر[٧٥] وەزیری لویسی سیانزەهەمیش کۆکەرەوەیەکی گەورەی کتێب بوو، پەرۆشێکی هەست ناسکی بەرگی کتێبەکان بوو لە کتێبخانەکەیدا ئەندامانی ئەکادیمیای فەڕەنسای لە دەوری یەک کۆکردەوە و لە پاڵ چاپکراوەکانیدا کۆمەڵە کتێبێکی کۆکردەوە کە زیاتر بوو لە ٢٠٠٠٠ بەرگ. لەم کتێبخانەیەدا نزیکەی چوار هەزار نوسخەی دەستنووسی رۆژهەڵاتی تێدابوو. سکرتێرە تایبەتەکەی جۆرت باڵێندن[٧٦] کتێبخانەیەکی هەبوو کە لەڕووی چەندێتییەوە لە کتێبخانەکەی کەمتر نەبوو، بەڵام لەڕووی چۆنیەتی و جوانکارییەوە، لەو کەمتر بوو.

یەکەمین کتێبخانە گشتییەکانی ئەڵمانیا

کتێبخانەی برۆنسویک: [٧٧]

لایبنتس،[٧٨] یەکێك بوو لە قوتابییەکانی نۆدێ و لە رێکخستنی کتێبخانەدا شێوازی مامۆستاکەی بەکارهێنا، دوور لەوەی کە بە شێوەیەکی کوێرانە لاسایی دەکاتەوە لە ساڵی ١٦٧٦دا بوو بەبەرێوەبەری کتێبخانەیەك لە شاری هانۆڤەر[٧٩] پاشان بۆ بەرێوەبردنی کتێبخانەیەك کە شازادە ئۆگۆست دو برۆنسویك - لون بۆرگ[٨٠] دروستی کردبوو رۆیشتە شاری ولفن بۆتیل و لە ساڵی ١٦٦٤دا کۆمەڵە کتێبەکانی کۆشکی هیتزاکر[٨١]ی بۆ ئەو شوێنە گواستەوە. ئەم کتێبخانەیە بەهۆی زۆری کتێب و گرانی نرخەکانی هۆکاری سەرسوڕمانی هاوچەرەکانی ئەم سەردەمەبوو. شازادە سەرەڕای زۆری کاروباری حکوومەت، هەندێك لە کاتەکانی بۆ زیادکردنی کتێبەکان تەرخانکردبوو، تا ئەو رادەی کە لەکاتی سەرەمەرگیدا لە ساڵی ١٦٦٦ نزیکەی ١١٦٠٠٠ بەرگ

75- Pierre Seguier.

76- John Ballenden

77- Brunswick.

78- Leibnitz.

79- Hanover.

80- Auguste de Brunswick – Lunebourg.

81- Hitzacher

کتێبی هەبوو. ئەم ژمارەیە زیاترە لە ژمارەی کتێبەکانی کتێبخانەی پاشایەتی پاریس و خۆی فەهرستێکی بۆ ئەم کتێبخانەیە ئامادەکرد کە لە چوار هەزار پەڕە زیاتربوو.

لە دواییدا کتێبخانەی ولفن بۆتیل بوو بەنموونەیەك لە نێو کۆمەڵە کتێبخانەکانی ئەڵمانیادا، گۆڕا بۆ کتێبخانەی نەتەوەیی برۆنسویك، ئەم کتێبخانەیە نموونەیەکە لە خەروارای کتێبخانەکانی دیکە. ئەم نموونەیە ئەوە دەسەلمێنێت کە کتێبخانە نەتەوەییەکانی سەردەمی ئێمە لە کتێبخانەکانی فەرمانڕەوایانی سەدەی حەڤدەهەمەوە سەرچاوەی گرتووە، و لەم سەردەمەدا زۆر پەڕەی سەندووە.

کتێبخانەی پروسیا:

لە ساڵی ١٦٥٩دا شازادەی هەڵبژێردراو، فریدریك ولیام لە ئوردوگاکەی دا، لە ڤییۆرگ [٨٢] گرێبەستێکی واژۆکرد کە تێدا بڕیاری ئاوەڵاکردنی کتێبخانەی کۆشکی بەرلین دەدات بەڕووی جەماوەردا (گەرچی واتای ئەم دەستەواژەیە لەو رۆژگارەدا زۆر سنووردارترە لەو واتایەی کە لە رۆژگاری ئێمەدا هەیە). بەم جۆرە ئەم بوو بە بەردی بناغەی پەیدابوونی کتێبخانەی نەتەوەیی پروسیایی ئێستا. فریدریك ولیام[٨٣] بۆ فراوانکردنی کتێبخانەکە چالاکییەکی زۆری نواند و تەنها بەکۆکردنەوەی کۆمەڵە کتێبە زۆرگرنگەکان سنووردار نەکرابوو، بەڵکو بودجەی جێگیری ساڵانەشی بۆ تەرخان کرد.

دەتوانین لەم کتێبخانەیەوە کتێبخانەیەکی نەتەوەیی دیکە کە لە کتێبخانەکانی فەرمانڕەوایانەوە سەرچاوەی گرتبوو، زیاد بکەین لە نموونەی ئەوانە کتێبخانەی دەوڵەتی میونیخە ئەم کتێبخانەیە شازادە ئەلبێرتی پێنجەم[٨٤] لە ساڵی ١٥٥٨دا دایمەزراند و هەروەها کتێبخانەی نەتەوەیی ڤیەن کە لەم نموونانەیە، بنەچەکەی بۆ ئیمپراتۆر ماکسیمیلیان دەگەڕێتەوە. لێرەدا نابێت باسی کتێبخانەی پاریس وەك پێشتر باسکرا - لە یاد بکەین.

82- Viborg.

83- Fredrik William

84- Albert, V.

چالاکی لە کتێبخانەی فەرمانڕەوا گەورەکاندا:

هەموو کتێبخانەی فەرمانڕەوایان لە سیفەتێکی گشتیدا هاوبەشن و ئەویش ئەوەیە کە مێژووی هەریەکەیان بەڕووداوە یەك لە دوای یەکە شوم و ناهەمواركان کۆتایی پێهاتووە چەندین فەرمانڕەوا هەبوون کە گرنگییان بەکتێب دەدا و بڕە پارەیەکی بێ شوماریان بۆ تەرخان دەکرد. فەرمانڕەوایانی دیکە هەبوون کە بەرامبەر بەکتێب و کتێبخانە کەم تەرخەم بوون و کتێبخانەکانیان واز لێدەهێنا تاوەکو درێژە بەژیانی ئاسایی و دوور لە کاریگەری خۆیان بدەن.

کاتێك زانای مێژوونووس پیتەر لامبێچ[٨٥] لە شاری هامبۆرگ لە ساڵی ١٦٦٢دا بەسەرپەرشتی کتێبخانەی کۆشك کە بنچینە گرانبەهاکانی ئەو شوێنە بەتۆز و خۆڵ داپۆشرابوو، بەجۆرێك کە نارچاربوو کەسانێکی تەواو هەوڵ بدات بۆ دووبارە رێکخستن و خاوێن کردنەوەی.

ئاسانی مافی سوود لێوەرگرتن و بەسپاردە و ئەمانەت وەرگرتنی کتێب لە کتێبخانە فەرمانڕەواياندا هەمیشە لە باریٚکی گۆڕان و ناجێگیردا بووە. کاتێك ولیام فریدریك خوازیار بوو خزمەتێك بەفرمانڕەوایان بکات و بەکارهێنانی کتێبخانەی کۆشك بۆ خەڵکانی ئاسایی ئازاد بکات، فەرمانێکی دیکە لە ساڵی ١٧١٠دا دەرکرا و تێدا مافی بەئامانەت وەرگرتنی کتێبەکانی تەنها بۆ راوێژکارە نهێنی و ئەندامانی ئەکادیمیایی زانستی سنووردار کردبوو.

ئەگەر سەرپەرشتیاری کتێبخانە لەتوانایدا بوایە خۆی لە فەرمانڕەوا نزیك بکاتەوە، لە فراوانبوونی کتێبخانەدا بایەخێکی گەورەی هەبوو. بە ئاشکرایە ئەم نزیك بوونە و بوون و نەبوونی دەست رۆشتنە، کاریگەری هەبووە لەسەر متمانەی فەرمانڕەوا و بڕیارە تایبەتەکانی بۆ کتێبخانە. پێشکەوتنی کتێبخانەی فەرمانڕەوایان بە شێوەیەکی گشتی و تاڕادەیەکی زۆر لەسەر ئەم هەلومەرجە راوەستابوو.

پێشکەوتنی هونەری تەلارسازی کتێبخانەی:

بەتێپەڕبوونی کات، بینای کتێبخانەکان لەڕووی دیمەنی دەرەوەیدا پێشکەوتنی بەرچاوی بەخۆوەدی. لەمانێکدا کە هەڵجنینی کتێبەکان لە شوێنی کتێبەکاندا لە ماوەیەکی زۆری سەدەی شانزەهەمدا کاری پێدەکرا. دەبینین کە بەرەبەرە پەیڕەوی کردنی شێوازێکی تایبەت لە ژوورەکانی کتێبخانەکاندا گشتگیر بوو. ئەم شێوازەش بریتی بوو لە دانانی کتێبەکان بە شێوەی وەستاو لەسەر

85- Peter Lambech.

چەند بۆردێك لە شێوەی رەفە و لە پاڵ دیوارەکاندا و زۆرکات بەرزی رەفەکان دەگەیشتە سەقف و، لە ناوەڕاستی ژوورەکەدا رێڕەوێك دروست دەبوو.

ئەگەری هەیە ئەم شێوازە تەلارسازییە واتە شێوازی ژوورەکان بۆ یەکەم جار لەشاری مەدرید بەکارهێنرابێت لە بینایەکی بەشکۆدا و لە نیوەی دووەمی سەدەی شانزەهەمدا کە بۆ کتێبخانەی ئیسکوریال[٨٦] دروستکرا. لێرەدا تەنها پەیڕەوی ئەم شێوازە کرا و گۆڕانی بەسەردا نەهات هەتا وەکو نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم، پاشان هەندێك شێوازی دیکەی تەلارسازی جێگەی گرتەوە کە لەڕووی زانستییەوە سادەیی زیاتری هەبوو.

جوانکاری لە تەلارسازی کتێبخانەکاندا:

چونکە لە تەلارسازی کتێبخانەکاندا: لە ئاکامی شارەزایی هونەری تەلارسازان، بۆ کتێبخانەکان هۆڵی گەورە و کراوە دروستکرا و زۆربەیان لەگومەز و پایە و ستون و سەقفی رەنگکرا و نووسراو پێك دەهات و جوانییەکی زۆری دەردەخست.

هەرچەندە تەلارسازی کتێبخانەکان لەسەر شێوازی بارۆك بوو، بەڵام بەهای جوانکاری کتێبە هەڵچنراوەکانی ناو قەفەس و رەفەکان، و کاریگەری و جوانییەکەی لەبەرچاوی خەڵکیدا نەناسرا و، شاراوەبوو. بێگومان بەرزی و باڵای رازاندنەوە لە تەلاری کتێبخانەکاندا، هۆکاری وەلاخستن و گرنگی پێنەدانی کتێبەکان بوو. بەجۆرێك چوارچێوە رازاوەکانی قەفەسەکانی کتێبەکانی داپۆشیبوو و بە بەشێکی سەرەکی کتێبخانە لە قەڵەم دەدرا. لەگەڵ ئەمەشدا خەڵکی لەو رۆژگارەدا نوقمی جوانی پەرستی بوون و ئەمە بەکەموکورتی نەدەهاتە هەژمار. بەناچاری تەلاری کتێبخانەکان شێوەی مۆزەخانەی لەخۆگرتبوو. دانانی چەندین مۆدیلی گۆی زەوی و وێنەی ئاسمان و چەندین قەفەس و پێشانگای شووشەیی و پڕ گەنجینەی هونەری و هەموو جۆرە گەنجینەیەکی نایاب لە ناوەڕاستی ژوورەکەدا، جەخت کردنێك لەسەر ئەو جوانی پەرستییە.

ئەم بابەتە تاڕادەیەك بەو جۆرە راقە دەکرێت لە زۆرێك لە عەودالانی کتێب لایەنگری کۆکردنەوەی گەنجینە هونەرییەکانی دیکە بوون لە نمونەی ئەوانە پیرسیێکیریە کە پێشتر لێی دواین. ئەو چەندین هۆڵی بۆ خوێندنەوە لە کۆشکەکەیدا دروستکرد و کۆمەڵێك لە جوانکاریی چینییەکانی تێدا دانا و ئەم گەنجینانە زۆر نایابتربوون لە خودی کتێبەکان.

86- Escurial.

کتێبخانەی سان ژینفییێک: [٨٧]

لە باشترین نموونەکانی تەلاری کتێبخانەکانی لەسەر شێوازی باروک، تەلاری کۆنی کتێبخانەی سان ژینیڤیڤە کە لە سەرەتای سەدەی حەڤدەهەمدا بیناکرا. لەم تەلارەدا شکۆ و بالآیی و پایە بڵندی جوانکاری هاوئاهەنگییەکی تایبەتی دروست کردووە و بەرزی گومەزەکان لە ئەندازەی ئاسایی زیاتر بەرز نەبووتەوە. لەبەر ئەوەی زۆرینەی تەلاری کتێبخانەکان زۆر بەرزن. تەنانەت هەندێ جار دەبوو بۆ دابەشکردنی بۆ دوو بەش و کەمکردنەوەی بەرزی قەوس و رەفەکان و چەند بالکۆنێک لەسەر یەکتری دروست بکەن، و هێشتا بەم شێوازەش دەبوو پەیژە جولاوەکان بەکاربهێنرێت.

کتێبخانەی ڤیەن:

لەنێو ئەو کتێبخانە جیاوازانەی کە چەندین بالکۆنی بەرزی تێدا دروست کرابوو. تەلارێکە لە جوانترین تەلارە بەناوبانگەکان و گومەزێکی بڵندی هەیە و لە سەرەتای سەدەی هەژدەهەمدا بۆ کتێبخانەی کۆشک لە شاری ڤییەننا دروستکرا، لەلایەن ئەندازیارێکی نەمساوی شارەزایی شێوازی بارۆک[٨٨] بەناوی فیشەر ڤۆن ئیرلاج[٨٩] ئەم تەلارە هەنووکە بەهەمان شێوە و بەبێ گۆڕان ماوەتەوە و بەیەکێک لە بەشکۆترین و جوانترین پاشماوەکانی شاری ڤییەنا لە قەڵەم دەدرێت. درێژی ئەم بینایە زیاد لە ٧٨ مەترو بەرزییەکەی ١٥ مەترە و لە ناویدا پایە و ستونی چوارگۆشەیی دروستکراو لە بەردی مەرمەرِ دەبینرێت و سەقفە رەنگرێژی کراوەکانی تالارەکە بەجۆرەها رەنگ و نەخش و نیگاری هەمەڕەنگ رازاوەتەوە و دیوارەکان بەوێنەی هەڵکۆڵراوی سەردار بەرەنگی ئاڵتونی نیگایەکی تایبەتی هەیە. لەم تەلارەدا جۆرێک لە هاوئاهەنگی و رێککەوتن بەرچاو دەکەوێت و ئەمەش هەمان کاریگەری هونەری سەرنج راکێشی بارۆکە و تەنها پێویست بوون پەیژە بڵندو جۆراوجۆرەکان ئەم هاوئاهەنگی و گونجاوییە لەکەدار دەکات.

87- Saint Genevieve.

٨٧- Baroque: شێوازێکی تەلارسازی و جوانکارییە، و بریتییە لە تازادی لەکلێشەداو زۆری شێوە جۆراوجۆرەکان و تێکەڵبوونی پێکهاتەی رەگەزەکان و لە کۆتای سەدەی شانزەدا لە ئیتالیا پەیدابوو.

89- Fischervon Erlach.

کتێبخانەی وایمار: [٩٠]

لەم کتێبخانەیەدا نموونەیەکی دیکە لە تەلاری کتێبخانەکان هەیە کە زۆر گەورە نییە، ئەم کتێبخانەیە سێ بالکۆنی بەرزی لەسەر یەکی شێوە هێلکەیی لەخۆگرتووە و پلە بەپلە فراوان دەبێت و پایە و ستونە مەرمەرِەکان و تاجەکانی بەئاڵتون رازاوەتەوە و لە شوێنە خاڵییەکانی دیوارەکاندا تابلۆ هونەرییەکان هەڵواسراون و ئەم تابلۆ و پەیکەرە نیو جستەییە جۆراوجۆرەکان و مۆدیلی گۆڕی زەوییە گەورەکان دیمەنێکی مۆزەخانەی بە کتێبخانەکە بەخشیوە و هەروەک وتمان لە کتێبخانەکانی دیکەشدا ئەم دیاردەیە زۆر کات هەستی پێدەکرا.

جگە لەو شوێنە چەندین نموونەی جۆراوجۆر لە تەلاری کتێبخانەکان هەیە لەسەر شێوازیی بارۆک بەتایبەت بەجوانکارییەکانی کتێبخانە کلێساییەکان لە ئەڵمانیای باشوور و نەمسا کە لە بابەتی سەرەکی جوانکاریدا لاسایی کراوەتەوە هەمەڕەنگییەکی فراوان بەرچاو دەکەوێت.

بەرگسازی لە سەدەی حەڤدەهەمدا

بەرگە ئاساییەکان:

بەرگە بالآکان هەنگاوبەهەنگاو لەگەڵ جوانکاری بینای کتێبخانەکاندا پێشدەکەوت، لەگەڵ ئەمەشدا، زۆرێك لە بەرگەکانی سەدەی حەڤدەهەم نەگەیشتە ئاستی ئەو بەرگە بالآیانەی کە پێشتر باسمان لێ کرد. لە کتێبخانەکاندا ژمارەیەکی زۆر بەرگی دروستکراو لە پێستی مەرِ و گوێرِەکە دەبینین کە دەگەڕێتەوە بۆ ئەم قۆناغە، و بەوێنەی وەك شێوەی پشتی کیسەڵ رازاوەتەوە وەیا بەکاربۆنانی ئاسن رەنگ کراون. روخساری دەرەکی زۆر سادەیە و ئەم سادەییە دەگەڕێتەوە بۆ بەبەتاڵ هێشتنەوەی بەشەکانی ناوەوە یان دەرخستنی چەند ستونێك لە گەڵای سنەوبەر بەجۆرێك کە شوێنەکانی گەڵای گەورە پیشان دەدات.

بەرگە ئاساییەکانی هۆڵەندا و ئەڵمانیا لە پێستی بەرازی سپی پلەیەك کە دووبارە شووردرابوویەوە، دروست دەکرا. ئەم بەرگانە جوانکاری سادەی هەبوو و ناونیشانی کتێبەکە بەمەرەکەبی چینی لە بەشی سەرەوەدا دەنووسرا، بەلام لە بەرگە ئیسپانی و ئیتالییەکاندا ناونیشانی کتێبەکە بەپێچەوانەوە لەسەر لای کتێبەکە دەنووسرا.

ئەم بەرگانە هیچ پشتیوانێکی تووندوتۆڵی کاغەزی نەبوو، بەڵکو نەرم و قرت بوون، هەروەك ئەو بەرگە کتێبە بچووکەکان کە لە پێستی بزنی کێوی دروستکراون.

90- Weimar.

بەرگەی هونەرییەکان:

هەروەك باسمان کرد، زۆربەی عاشقانی کتێب و فەرمانڕەوا و خانەدانەکان رازی نەبوون بەبەرگە سادەکان، بەتایبەت کە لە فەڕەنسادا هونەری بەرگسازی لەسەردەمی فرانسوای یەکەم و هێنری دووەمدا نرخ و بەها و پلەیەکی بەدەست هێنابوو.

شێوازی لوگاسکۆن: [۹۱]

شێوازی فانفار بەدابەشکردنی جوانکارییەکان و لق و پۆپە رازاوەکانی وەك لقی درەختی بی لە سەرەتای سەدەی حەڤدەهمدا بەربلاوبوو. لەلایەکی دیکەوە بەرگە رازێنراوەکان بەگوڵە پەرتەوازەکان (وەك گوڵی سەوسەن) و پیتە یەکەمینەکان بەچینێکی تر، تاوەکو سەردەمی هێنری دووەم بەهای خۆی پاراستبوو. بەڵام ئەو شێوازە جوانکارییە نوێیەی کە لە ساتەکانی دوای قۆناغی حکوومەتی لویسی سیانزەهەم دا دەرکەوت، لەم شێوازە جوانکارییە بەچووکە خاڵدارەکان بەشێوەی چوار گۆشەی تۆڕدار بەخاڵی بچووکی نزیك لەیەك، وەك تۆڕی جاڵجاڵۆکە، لەسەر هەموو رووتەختی بەرگەکەدا دەبینرا، یان بەشی ناوەڕاستی بەرگەکەی دادەپۆشی و هێمای خاوەنی کتێبەکەی لەخۆ دەگرت. لەم رووەوە مێژووی هونەری بەرگسازی شێوازی باروك لەم قۆناغەدا جیاوازی هەیە لەگەڵ ئەو شێوازە هونەرییە مێژووییەی کە پێشتر هەیبووە.

جوانکاری لە پشتی بەرگی کتێبدا ئاشکرابوو، تەنانەت لە بەشی ناوەوەی بەرگەکەشدا هەبوو و لە بەرگە گرانبەهاکاندا، ئەم بەشە زۆرکات بەپێست یان بەئاوریشم دادەپۆشرا، بەڵام رووی بەرامبەری بەرگەکە لە رابردوودا لە کاغەزی سپی ئاسایی دروستدەکرا، زۆرجار کاغەزەکە هێڵداربوو. هەروەها لاکانی کتێبەکە یان هێڵدار یان ئاڵتونی یان هەندێك جار ڕەنگین بوو.

داهێنانی جوانکاری خاڵدار بۆ لوگاسکۆنی بەرگساز دەگەڕێتەوە، بەڵام دەربارەی ئەو زانیارییەکی کەم لەبەردەستدایە، تەنانەت نازانین ئەم ناوە، ناوی راستەقینەی خۆیەتی یان نازناوێکە بۆ شوێنی لەدایکبوونی.

هەندێك وتوویانە لۆگاسکۆن بەرگسازێکی دیکەیە بەناوی فلۆریمۆند بادیێر[۹۲] چەندین بەرگی بە شێوازی تایبەتی خۆی دروستکرد، بەڵام ئێستا دەزانین ئەم دوو کەسە، دوو بەرگسازی جیاوازبوون.

91- Le Gascon.

92- Badier.

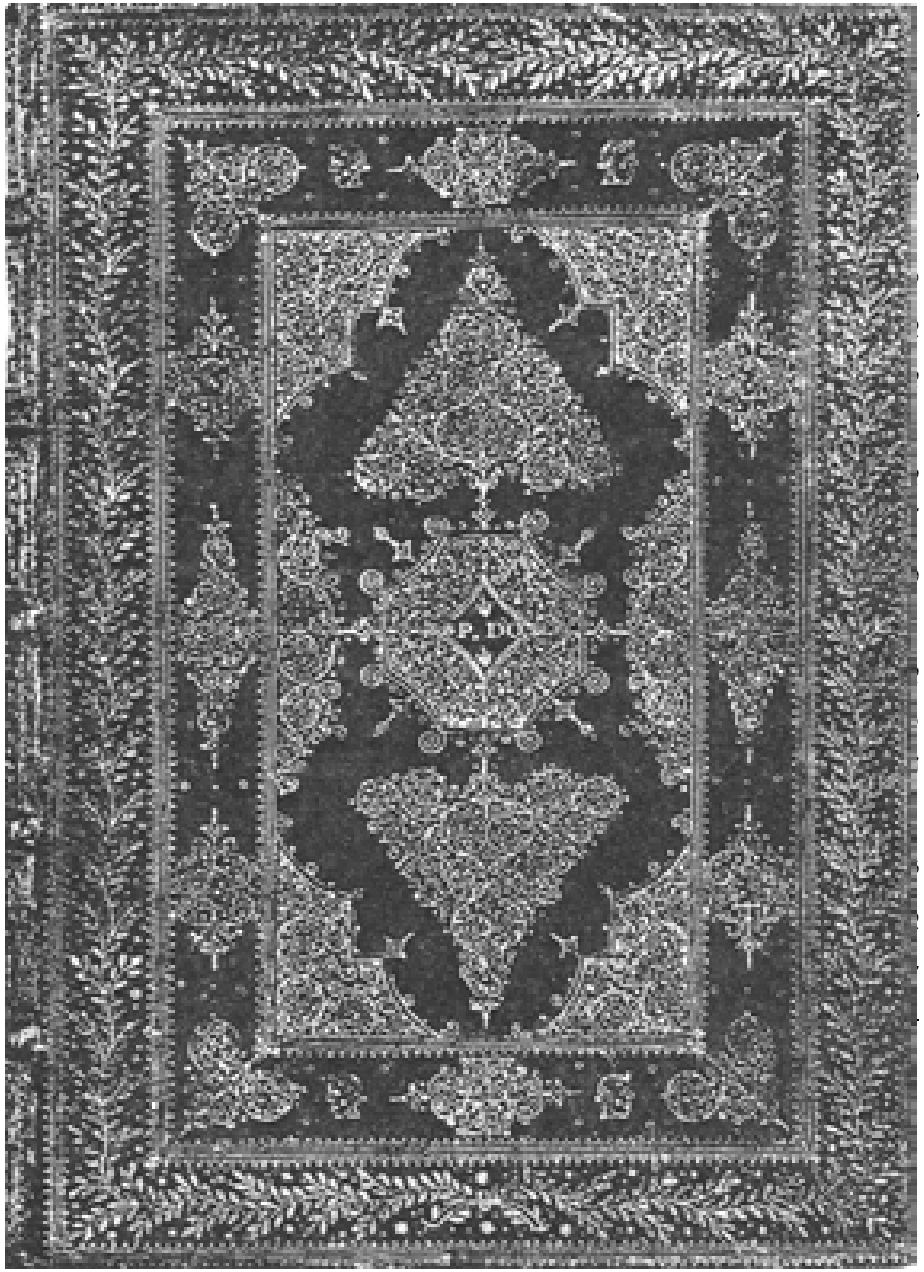

98- Mace Ruette.

99- Augustin du Seuil.

بەرفراوانبوونی شێوازی لو گاسکۆن لە دەرەوەی فەڕەنسادا:

شێوازی لوگاسکۆن لەو جۆرانەبوو، کە بنەماڵەیەکی بەرگسازی هۆڵەندی بەناوی بنەماڵەی ماگنۆس[100] لە پێشدا لێی دوایـن - لاسـاییان دەکـردەوە، ئـەم شـێوازە بـۆ جوانکاریـیە خاڵدارەکانی بۆ بەرگ گرتنی کتێبەکانی ئێلزڤیری کە بۆ فرۆشتن ئامادەبوو بـەکاردەهێنرا. ئـەم بەرگانە زۆرجار لە پێستی ڕەنگ سەوزی بزن دروست دەکرا، لە حاڵێکدا کە بەرگـە سـوورەکان لە فەڕەنسا و شارەکانی دیکەدا زۆرتر سوودی لێوەردەگیرا.

100- Magnus

لە ئینگلتەراش، کاتێك کە جێی خانـەدان و کەسـایەتییە ئایینییـەکان ژمارەیـەکی زۆری کتێب دۆستانیان پێك دەهێنا، شێوازی لوگاسکۆن، لەلایەن سامۆێل میێرن[101] بەرگسازی شـا چارلزی دووەم[102] گوازرایەوە بۆ ئەو وڵاتـە. میـرن جوانکارییـە خاڵـدار و بـێ خاڵـەکانی لـە شێوەی هیلالی مانگ و گوڵی میخەك و گوڵەکانی دیکەدا دەڕازاندەوە.

شێوازی بەگسازی جانیسینیستەکان: [103]

لەگەڵ ئەوەی شێوازی لوکاسکۆن تەنها شێوازی ئەوکاتە نـەبوو، بـەڵام بـۆ ماوەیـەکی زۆر ڕەواجی هەبوو، ئانتوان رویتت[104]ی بەرگساز کـوڕی ماسـێ رویتـت[105] بـۆ پاشـا لویـسی چواردەهەم و کۆشکەکەی چەندین بەرگی دروستکرد کە جوانکارییەکی مامناوەندی بوو.

لەدوایدا سادەبوونی زیادی کرد و چەندین بەرگیان دروست کرد کە بێ جوانکاری بـوون، تـا ئەو ڕادەیەی کە لە دەرخستنی کاریگەری هونەری بەرگسازیدا تەنها بەپیتەکانی سەر بەرگەکان ڕازی بوون. ئەم بەرگانە بەڕوکارێکی هەبوو بەتەواوی پێچەوانەی جوانکاری ئـەو ڕۆژگـارە بـوو واتە سەرەتای سەدەی هەژدەهـەم لەبـەر هـۆی هاوئاهـەنگی لەگـەڵ بیروڕاکـانی و ڕەوشـتییە تووندوتیژەکاندا کە هۆزی جانسنی پێی ناسرابوون، بەبەرگی جانسنی ناوزەد دەکرا.

لە بەرامبەر ئەم سادەگەراییەدا بۆ قەرەبووکردنـەوەی زیانـەکانی بەرگـسازی لـە چـاکترین جۆری پێستی بزن سوود وەرئـەگیرا و جـوانی خـودی مـاددەی بەرگەکـە کاردانەوەیـەکی دژی زیادەڕۆیی لە زێڕکاریدا دروست کرد. گومانی تێدا نییە لە بواری زێڕکاریدا زیادەڕۆیی دەکـرا، بەتایبـەت لـە سـەردەمی پاشـای لـۆردا، خـەڵکانی ئـەو ڕۆژگـارە ڕوویـان کـردە ئـارامی و خۆشگوزەرانی.

101- Samuel Mern.

102- CharlesII.

١٠٣- Jansenists (پەیڕوانی جانیسیۆس) (Janesens (1638-1585 کە دژی فەرمانە ئایینییەکانی سان ئوگوستین و نووسینگە مەسیحییەکان بوون پاسکال چەندینی دی لایەنگری بوو.

104- Antoine Ruette

105- Macé Ruette

جوانکاری هەمەڕەنگەکان:

زۆری نەخایاند جوانکارییە سەرەتاییەکانی لوگاسکۆن بەرەبەرە گۆڕانی بەسەردا هات و نەخش و جوانکاری نوێ بەهەمەڕەنگی لەخۆگرت، هاوکات هەڵکۆڵدران فرۆشتنی شێوەی ئەو نموونەیان دەستپێکرد کە بەرگسازی هونەرمەندەکان بەکاریان دەهێنا. لە ساڵی ١٦٢٥دا جوانکارییە دروستکراوەکان لە شێوەی هەڵی بچووك یان باوەشێندا بوو، و لە پاڵ ئەوانەدا هێمایەکی گەورە لەسەر بەرگەکان دانرا و بەتایبەتی ئەم شێوازە لە ئیتاڵیادا بڵاوبوونەوە. ئەم جوانکارییانە هاتە وڵاتی ئەڵمانیاشەوە، گەرچی لە نموونە فەڕەنسییەکان نەدەچوو، بەڵام تەنها لەلایەن بەرگسازەکانی هایدلبێرگەوە[١٠٦] نەبێت کە میوانی کۆنی سەردەمانی ئوتوهێنری یان پاراستبوو.

لەوانەیە بتوانرێت لە کتێبخانەی فەرمانڕەوای شاری کاسێلدا[١٠٧] چەندین نموونەی جوان دەستکەوێت کە تیایدا شێوازی فەڕەنسی لە جوانکاری بەخاڵدارەکان بەکارهێنراوە.

جەنگی سی ساڵە و ئەنجامەکانی:

لە راستیدا ساڵەکانی پاش١٦٢٠ بۆ ئەڵمانیا بەسەردەمی داروخان و دابەزین لە قەڵەم دەدرێت، چونکە کێشمەکێشی جەنگی سی ساڵەی سەربازی و سیاسی و ئابووری وڵاتی لەناوبرد و بووە هۆی پەیدابوونی هەژاری لە هەموو لایەنێکەوە. لە ئاکامدا فەرهەنگی گشتی خەڵك رووی لەلاوازی کرد. دە ساڵ پێش ئەمە و لەکاتی جەنگە ئایینییەکاندا (١٥٦٢-١٥٩٨) هەمان دیاردە لە فەڕەنسادا رووبدا.

کێشمەکێشی بەردەوام و شۆڕشەکان سەرتاسەی ژیانی جەماوەری داگیکردبوو و گومانی تێدا نییە ئەم هۆکارانە زیانێکی گەورەی گەیاند بەفەرهەنگ و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی و کۆکردنەوەی کتێب.

قەیرانی کتێب لە ئەڵمانیادا:

بڵاوکەرە ئەڵمانییەکان لەبەرامبەر ١٣٥٨ کتێب کە لە ساڵی ١٦١٣دا خستیانە بازاڕەکانی فرانکفۆرت و لایپاریك، لە ساڵی ١٦٣٥دا تەنها ٢٨٦ کتێبی نوێیان خستە بازاڕەوە و تا

106- Heidelberg.

107- Cassel.

نزیکەی نیو سەدە بڵاوکەرەوان نەگەیشتنە ئاستی ئەو ساڵە کۆنانە. ئەم ڕێژەیە بەتەواوی لە ئەنجامی ئەو گۆڕانکارییانەدا بوو کە ژمارەی دانیشتواندا رووبدا، لە بەرامبەردا تێکشکانی ئەڵمانییەکان هەڵێکی بۆ هۆڵەندییەکان ڕەخساند کە بەرهەم و فرۆشتنی کتێبەکانیان بۆ ئاستێکی زۆر بەرز بکەنەوە و تەنانەت ئەو وێنانەی لە ئەڵمانیا بە درێژایی سەدەی حەڤدەهەم دەرکەوت، جگە لە نەخشێکی سەرنج راکێش لە هونەری هۆڵەندی و فەڕەنسی هیچی تر نەبوو.

بازرگانی کتێبیش لە نوێکردنەوەی بێ سنووری چاپی کتێبدا زیانێکی گەورەی لێکەوت و هۆکەشی ئەوەبوو کە مافی بڵاوکەرەوەکان نەدەپارێزرا و هەوڵدان بۆ ڕەچاوکردنیشی کاریگەری نەبوو، چونکە لە وڵاتێکی وەك ئەڵمانیا کە لەوکاتەدا دابەشکرابوو، پیادەکردنی دەستوورو فەرمانەکان کارێکی ئەستەم بوو. خاوەن چاپخانە دانیمارکییەکانیش لە ئەڵمانیادا ئەم زیانەیان بەرکەوت، چونکە بەرهەمەکانی خاوەن چاپخانە دانیماریکییەکان بوو بەقوربانی نەریتێك کە ڕووداوەکانی لە سنووری وڵاتدا کۆتایی پێنەدەهات، بەڵکو بەرەو دەرەوەی وڵاتیش ڕێچکەی گرتبوو، تا گەیشتە ئەو ڕادەی کە زۆرێك لە کتێبە بەرهەمهێنراوەکانی ئەو سەردەمە و ئەو کتێبانەی کە پێشتر لە کۆپنهاگن چاپ دەکران، لە ئەڵمانیادا چاپکران.

هەرچی ئەوەی پەیوەندی بەبەرگسازییەوە هەبوو، ئەڵمانیا پەیڕەوی شێوازی سەدەی شانزەهەمی دەکرد، کەچی ئەو جوانکارییەشی نەبوو کە ژمارەیەك لە بەرگە کۆنەکان ناوبانگیان پێ دەرکردبوو و هەروەها تەنها لە چەند حاڵەتێکی کەمدا پەیڕەوی کرانی بەرگسازانی هایدلبێرگ لە شێوازە نوێ بەفەڕەنسییەکان بەرچاو دەکەوێت.

تاڵانکردنی کتێبخانەکان

کاتێکە پشێوی جەنگە ئایینییەکان چالاکی کتێب فرۆشەکانی ئیفلیج کردبوو، دەرهاویشتەکانی ئەم جەنگانە زۆرترین زیانی گەیاندە کتێبخانەکانی ئەڵمانیا.

تاڵانکردنی کتێبخانەکان لەلایەن کاسۆلیکەکانەوە:

کۆنترین کتێبخانەی زانکۆی ئەڵمانیا کتێبخانەی پاریزگاری پالاتیناتە کە ناسراوە بەکتێبخانەی هایدلبێرگ وەك پێشتر باسمان کرد و بەگەورەترین کتێبخانەی ئەو سەردەمە لە قەڵەم دەدرێت.

ئەم کتێبخانە لە ساڵی ١٦٢٣دا بەهۆی دەست بەسەردا گرتنی شارەکە لەلایەن سوپای تیلییەوە، ئەم شارە کەوتە دەست کاسۆلیکەکانەوە و پاشان بەدیاری درایە ماکسی میلیان دو پاڤیێ[١٠٨]ی پاپای گەورە و رابەری کاسۆلیکەکان و دواتر بەدیاری خرایە سەر کتێبخانەکانی ڤاتیکان.

سامانی کتێبخانە سویدییەکان:

پرۆتیستانتەکان لەڕووی گاڵاکردنەوە لە کاسۆلیکەکان کەمتر نەبوون، کاتێک گۆستاڤ ئادۆلف پادشای سوید پرۆتیستانتەکانی بۆ بەرگری کردن لە دژی کاسۆلیکەکان بانگ کرد، رێگەی لە هاتنە پێشی کاسۆلیکەکان گرت، هەموو کتێبخانەکان بەتایبەتی کتێبخانەی زانکۆ مەسیحییەکانیان داگیرکرد.

لەو ناوچانەی کە بەرەی جەنگ بوو کتێبخانەکان یەک دوای یەک دەستی بەسەردا گیرا و پاشان وەک دەستکەوتی جەنگ بۆ سوید گوازرایەوە لە ساڵی ١٦٢٠ گۆستاڤ ئادۆلف کتێبخانەی پوپسالای[١٠٩] دامەزراند و پێکهاتبوو لەو کۆمەڵە کتێبانەی کە دەستکەوتی جەنگەکان بوون. لەم قۆناغەوە پەرەسەندن و گەشانەوە لە کتێبخانەکانی سویددا دەستی پێکرد و پاش مردنی گۆستاڤ ئادۆلفیش هەر بەردەوام بوو و لە جەنگەکانی چارلس گۆستاڤدا لە پۆلۆنیا و دانیمارک، کتێبێکی زۆریان وەک دەستکەوتی جەنگی داگیرکرد، لەبەرئەوەی کە خانەدانە سویدییەکان وەک ئەفسەر لە سوپادا خزمەتیان دەکرد یان لەکاتی جەنگدا بەهۆی پلە و پایەوە دەیانتوانی فەرمانی جێبەجێکردنی کارەکان بدەن بەتایبەت ژن برا و راوێژکاری چارلس گۆستاڤ بەناوی گابرێل دەلاگاردی[١١٠] و هەروەها ئیریک ئوکسینیس ئێرنا[١١١]و شیرینگ روسین هان[١١٢] چەندینی دی سوودیان لە پلەوپایە وەرگرت و ژمارەیەکی زۆر کتێبیان بۆ کتێبخانە تایبەتەکانی خۆیان گواستەوە.

108- Maximilion de Buviere.

109- Uppsala.

110- Gabriel de la Gardie.

111- Eric Oxenstierna

112- Schering Rosenhane.

راستە هەر لە کۆنەوە تائێستا لە هەر جەنگێکی گەورەدا سوپای سەرکەوتوو دەستی گرتووە بەسەر کێتبخانەکانی دوژمندا، بەڵام نە لە پێش جەنگی سویدییەکان و نە لە پاش ئەو هەرگیز تاڵانییەکی هەمەلایەنەی وەک کاتی سەرکەوتنی سویدییەکان رووی نەداوە، چونکە هەر لەگەڵ دەست بەسەرداگرتنی کتێبخانەکان، کتێبەکانیان بۆ خۆیان قۆرخ کرد، ئەمەش بەپێچەوانەی رەسم و نەریتی جەنگە ئاساییەکان بوو، کە لەکاتی ئاشتبوونەوەدا، کتێبە داگیرکراوەکانیان دووبارە دەگەڕاندەوە بۆ خاوەنەکانیان.

کتێبخانە تاڵان کراوەکان:

لەنێو کتێبخانە ئەڵمانییەکاندا کەزۆرترین زیانی لەلایەن سویدییە سەرکەوتووەکانەوە پێ گەیشت، کتێبخانەی کۆلیژی یەسوعی لە شاری برونس بێرگ[١١٣] و کتێبخانەی دەستەی کلێسای فروون بێرگ[١١٤] بوو. گۆستاڤ ئادۆلف کۆمەڵە کتێبەکانی ئەم دوو کتێبخانەی کردە دیاری بۆ کتێبخانەی ئۆپسالا و هەروەها بەشێکی زۆر لەو کۆمەڵە کێشانەی لە شاری ماینزو ورتز بێرگ[١١٥] بەدەستی هێنابوو لە ساڵی١٦٣١دا خرایە سەر ئەم کتێبخانەیە. هاوکات لەگەڵ ئەوەدا سویدییەکان کلێسای ئێرفورت[١١٦]و کۆلێژی یەسوعییان لە شاری هیگلین هاوس[١١٧] بەتاڵان برد.

هەروەها هاوپەیمانەکانیان، کە فەرمانڕەوایانی هێسین[١١٨] بوون، بەشێک لە کتێبخانەی یەسوعی شاری پادر بۆرن[١١٩]یان تاڵان کرد.

هەر ئەوان دەستیان گرت بەسەر کۆمەڵە کتێبەکانی کتێبخانەی مەسیحییەکان لە کلێسای فۆلدا و هەروەها دەستیان گرت بەسەر بەشێکی زۆری کتێبخانەی کلێسای ئیبێرباخ[١٢٠] و لە

113- Braunsberg.

114- Frauenberg.

115- Wurtzberg.

116- Erfurt.

117- Heiligenhaus.

118- Hessen.

119- Paderborn.

120- Eberbach.

هەمان کاتدا خەڵکی برۆنسویك بەرپرسیاری وێرانکردنی کتێبخانەی یەسوعی شاری هیلدیس هایم[١٢٢] بوون.

کتێبخانەی کۆنی کۆرڤێ چەندین ساڵی دوورودرێژ تەنها تارمایی رابردووی خۆی پیشان دەدا، چونکە جەنگاوەرانی سویدی ساڵی ١٦٣٢ بەلایەنی کەمەوە پێنج جار دەستیان پێگەیشت، سەرەڕای ئەوەی کە بەشێکی گرنگی بەهۆی ئاگرەوە سوتا و لەناوچوو. تەنها راهیبەکانی کلێسای زویغالتنی[١٢٢] گەورە توانییان لەکاتی نزیك بوونەوەی سویدییەکاندا خۆیان و کتێبەکانیان رزگار بکەن و لە دوایدا بەبێ زیان دووبارە بۆ شوێنی خۆی بگەڕێنەوە. بەڵام لە کۆتایی جەنگی سی ساڵەدا زیان گەیشت بەکلێساکانی بۆهیماو مورافیا. و ئەو زنجیرە کتێبە سەرنج راکێشەی کە مولکی بوهیما و لە کۆشکی هیراشیندا[١٢٣] بوو، گوازرایەوە بۆ شاری ستۆکهۆڵم و پاشان خرایە سەر کتێبخانەی شاژنە کریستینا، ئەم شاژنە لەکاتی بەجهێشتی سویددا بەشێکی گرنگی ئەم کتێبانەی لەگەڵ خۆیدا برد. بۆ نموونە بڕێکی زۆر لە نوسخە دەست نوسەکانی ئەو کتێبانە لە ڤاتیکان بەرچاو دەکەوێت و ئەو بەشەشی لە سویددا مابوویەوە بوو بەبەردی بناغەی کتێبخانەی پاشایەتی ستۆکهۆڵم. پاشان بەهۆی دەستکەوتەکانی چارلس گۆستاڤ لە جەنگەکانیدا دژی پۆڵەندا و دانیمارك ئەم کتێبخانەیە زۆر زیاتر دەوڵەمەندتربوو.

وەك پێشتر وتمان، سویدییە سەرکەوتووەکان کتێبی کۆدیکس[١٢٤] یان کتێبی زیوینی بەناوبانگیان لەم هەڵومەرج و بارودۆخەدا بردە شاری ئۆپسالا و هێشتا ئەم کتێبە لە کتێبخانەی زانکۆی ئەم شارەدا پارێزراوە.

قۆناغی نووسەرانی کتێبی چەند زمانی و چەند زانستی:

پێویست ناکات نموونەی دۆستانی کتێب لە سەدەی حەڤدەهەم و ئەو کەسانە بهێنینەوە کە گرنگییان بەچاپکراوە گشتییەکان دەدا لە ئەوروپادا. دەکرێت لە فەرەنسا و لەنێو ئەوانەدا

121- Hildesheim.

122- Zwiefalten.

123- Hradshin.

124- Codex Argenteus.

ناوی ئەفسەرێکی پۆلیس بهێنین کە ئەویش سستێرنی دوفای[١٢٤] یە و گرنگی زۆری دەدا بەئەفسانەکانی سوارچاکی فەرەنسی.

کۆمەڵە کتێبەکانی ئەم قۆناغە بە شێوەیەکی گشتی یەك سیفەتیان هەبوو، کتێبە زانستییەکان هەموویان بەزمانی لاتینی بوو. تەنانەت فەهرستی بازاڕی جەژنی هەستانەوەی مەسیح لەلایب زیك لە ساڵی ١٦٥٠دا لە ٧٠٪ کتێبەکانی بەزمانی لاتینی بوو. دەتوانرێت جەخت لەسەر ئەوە بکرێتەوە کە کتێبە زانستییەکان بەزمانی لاتینی بنچینەی بازاڕی کتێب بووە لەو سەردەمەدا.

لەگەڵ ئەوەشدا، دۆستانی کتێب توانییان بەرە بەرە کتێبە فەرەنسی و ئیتاڵییەکان پەیدا بکەن، ئەدەبیاتی هۆڵەندی و ئیسپانی و ئینگلیزیش لە بازاڕەکانی ئەڵمانیادا کڕیاری هەبوو.

کاتێك زنجیرە کتێبەکانی لەڕووی زمانەوە بەرەسمی ناسران، لەڕووی بابەتیشەوە بازنەکەی بەرفراوانتر بوو سەرەڕای واتە ئایینییەکان کە هەمیشە کتێبی ئامۆژگارییە بەربلاوەکانی لەخۆ دەگرت زۆرکات جێگەی کتێبەکانی دیکەی گرتبوویەوە. لەبەرئەمە لێرەدا خۆمان لەسەردەمی نووسەرانی کتێبە چەند زمانی چەند زانستییەکاندا دەبینینەوە ئەو جێیەی کە زانست رووەو هەموو لایەنەکان هەنگاوی نەبوو، بەڵام تا ئەوکاتە هێشتا پسپۆری لە بواری فیکر و زانستدا نەناسرابوو. کەسی زانا دەیتوانی لە هەموو بوارەکاندا ئەسپی خۆی تاوبدات، و دەگونجا مامۆستایەك هەندێك جار بابەتێك بڵێتەوە و هەندێ جاریش بە دوای ئەو بابەتەدا بابەتێکی جیاوازتر بڵێتەوە. وەها دەردەکەوێت کە ئەو زانایە توانا و هێزێکی هەبوو کە لە توانایی دابوو دوو بابەتی جیاواز راڤە دەکات. گیانی شارەزابوونی چەند زانستێك کە لە جیاکەرەوەکانی سەدەی هەژدەهەم بوو، لە (نێو کتێبخانە) زانایانی ئەو سەردەمەدا بەڵاچکەی گرتبوو، لە نموونە بالاکانی نووسراوە چەند زانستییەکان لەوکاتەدا نموونەی زانای بەناوبانگی ئیتاڵی ئەنتۆنیۆ مالیابێکی[١٢٦] یە کە بەهۆی زێرەکی سەرنج راکێشییەوە چەندین داستانی هەمەڕەنگی بەیان کردووە و زۆربەیان راست و دروستە. چەند داستانێکی جۆراوجۆر دەربارەی فەرمانڕەوای ئەوکاتە دەگێڕێتەوە کە ناتوانرێت زۆر پشتگیری لێ بکرێت. دەڵێن لەناو ئەو کتێبانەدا ژیانی بردووەتە سەر کە کۆی کردوونەتەوە.

125- Cisternay du Fay.

126- Antonio Magliabecchi.

بازرگانیی کتێب له ئەڵمانیا و فەڕەنسادا

ناوەندە بازرگانییە گەورەکانی کتێب لە ئەڵمانیا:

بازرگانی کتێبی ئەڵمانی بەدرێژایی سەدەی حەڤدەهەم ناوەندبوونێکی بەدەست هێناو پلە بەپلە لە باشووری رۆژئاواوە بۆ باکووری رۆژهەڵات گوازرایەوە و لە کۆتایی سەدەی شانزەهەمدا بازاڕەکانی کتێب لەلایب زیك جموجۆڵێکی زۆری بەخۆوەدی. فەهرەستەکانی ئەم بازاڕە لە ساڵی ١٥٩٤دا دروست کرا. کەچی جەنگی سی ساڵە جارێکی دی ئەم بازاڕانەی مزاندبوو. بەڵام بازاڕی کۆنی شاری فرانکفۆرت گەرمی و رەونەقی خۆی تا ساڵی ١٦٧٨ پاراست و لایب زیك لەو بوارەدا جارێکی دی پلەوپایە و پێشەنگ بوونی خۆی بەدەست هێنایەوە. هەروەها هاوکات شارەکانی دیکەی وەك ئینا و[١٢٧] درزین[١٢٨] بوون. ناوەندێکی گەورەی بازرگانی کتێب و لەوکاتەدا شارەکانی تری وەك کێڵسن و ستراسبۆرگ کە لە رابردوودا لەم بوارەدا رۆڵێکی دەرخشانیان هەبوو لەم چالاکییانە بێبەش بوون هەموو ئەم گۆڕانکارییانە پەیوەندییەکی راستەوخۆی بەداڕووخانی چاپکراوە لاتییەکانەوە هەبوو کە لەرابردوودا لە بەرامبەر چاپکراوە ئەڵمانییەکان، بازاڕەکانی پڕ کردبوو.

چاپکەرە بلاوکەرەکان:

کتێب فرۆشەکان. بلاوکەر یان دەڵاڵ بوون. هەرچەندە هەندێ کات ئەم دووکارە پێکەوە ئەنجام دەدرا، بەڵام یەکێکیان بە شێوەیەکی گشتی بەسەر ئەوی دیکەدا زاڵ نەبوو.

چاپ و بازرگانی کتێب وەك رابردوو، هەمیشە لە دەستی یەك کەسدا نەبووە و لق و بەشەکانی ئەم پیشەسازییە یەکێکی لە یەکێکی دیکە جیادەکردەوە، لەگەڵ هەموو ئەمانەدا کۆمەڵێك لە خاوەن چاپخانەکان لە هەمانکاتیشدا، بلاوکەوەرە بوون ئەمانە، چاپکەری حکومەت و زانکۆ و نووسینگە و کۆڕ و کۆبوونەوەکان بوون، بەم پێیە مۆڵەتی چاپکردنی بەڵگەنامەی ڕەسمی فەرمانڕەوایان و دامەزراوەکانیان هەبوو و زۆرکات مافی سنووردار چاپکردنی کتێبەکانی خوێندن و فێربوونی بنەما ئایینییەکان و رۆژ ژمێر و رۆژنامەکانیان

127- Iéna.

128- Dresden.

هەبوو، دەبوو نوسخەیەك لەهەر چاپێك بۆ حکوومەت ڕەوانە بکەن، سەرەڕای ئەوە دەبوو نرخەکان دیاری بکات ماددە چاکەکان لە کارەکاندا بەکاربهێنێت. لە بەرامبەر ئەم مەرجانەدا هەندێك سوودیان دەستگیر دەبوو، وەك بەخشین لە پێدانی باج و خەراج و گومرگ و هەروەها شوێنی نیشتەجێ بەخۆڕایی بوو.

لەم ڕووەوە جێی سەرسوڕمان نییە کە ئەو کەسانەی کە ئەو سوودانەی سەرەوەیان پێ بڕاوە و سوودیان لێ وەرگرتووە کەوتوونەتە بەرهێرشی ئیرەیی و حەسوودی خاوەن چاپخانە و کتێب فرۆشەکانی دی.

بەرگتێگرانی کتێب فرۆش و، فرۆشت و، فرۆشتنی کتێبی گیرفانی:

لەلایەکی دیکە لەمەیدانی بازرگانی کتێبدا چەندین تاوانکاری و گێرەشێوێنی دیکە بەرچاو دەکەوێت، لەوانەش کاری بەرگسازی شارە بچووکەکان بوو، کاتێك قازانجی تەواویان لە کارەکانیان چیگ نەدەکەوت زۆرجار هەڵدەستان بەفرۆشتنی کاغەز و ئەو کتێبە جۆراوجۆرانەی کە لەلایەن خەڵکییەوە پەسەند دەکران و هەروەها کتێبە بچووکەکانی وەك کتێبی ئامۆژگاری و خەونامە و مەتەڵ و زنجیرە پزیشکییە خۆماڵییەکان و رۆژ ژمێرەکان و چەندینی دیکە، هەرچەندە ئەمرۆ دژوارە بتوانین مێژووی بلاوکردنەوەی ئەم چاپکراوانە دیاری بکەین، بەڵام بەدڵنیاییەوە ئەمانە لە نموونەی ئەو کالا بلاوکراوە فراوانانەبوون کە ئەو سەردەمە فرۆشێکی باشی هەبوو، هەروەها چەندین دامەزراوەی گرنگ بۆ بەرگتێگرتن یان بەرگسازی هەبووە و ناچاربوون ڕووەو مەیدانی بازرگانی کتێب هەنگاو بنێن، چونکە هەندێ لە بلاوکەرەوان ئەو کتێبە نوێیانەی کە بلاۆیان دەکردەوە بەرگیان بۆ دروست دەکرد. لە جێی پێدانی نرخی بەرگەکان چەندین کتێبی نوێی دیکەی بەبەرگسازەکە دەدا و ئەویش بەفرۆشتنی ئەو کتێبانە، کرێی کارەکەی وەردەگرتەوە. ئاسایی بوو کە ئەم شێوازە ناڕەزایی لە نێوان بەرژەوەندی بەرگسازان و بەرژەوەندی دەڵاڵەکان بەجێهێڵێت. پاش بگرە و بەردەی زۆر دواجار دەگەیشتن رێکەوتنێك کە گوتەکەی ئەوەبوو کە، بەرگسازەکان تەنها مافی فرۆشتنی کتێبە بچووکەکانیان هەبووە.

پشکنین

کاتێك كه بازاڕەكانی كتێب بەهۆی جیاوازییە زۆرەكانی نێوان بازرگانی و پیشەوەران زیانی زۆری بەخۆوەدی، دەگونجا رووبەڕووی جۆرێكی دیكە لە كێشە ببینەوە. لەبەرئەوە لە قۆناغی سەرەتای چاپدا، بەناچاری پشكنین بوو بەكارێكی ئاسایی.

پشكنینی ئایینی:

قەشەی گەورەی ماینز لە ساڵی ١٤٨٦دا پرۆژەیەكی لەم بارەیەوە خستەڕوو، پاشان بەهۆی ئەمە چەندین فەرمان لەلایەن پاپاوە دەركراوە، كە بێ پەردە ئاشكرا چاودێری چاپخانەكانی بەپێویست دەزانی بۆ پارێزگاری كردن لە كلێسا و مەترسی بلاوبوونەوەی كتێبە ئیلحادییەكان. لە سالی ١٥٦٣ لە كلێسای كاسۆلیك فەهرستی خۆی بلاوكردەوە بۆ كتێبە حەرام كراوەكان و ناسراوە بەناوی فەهرستی كتێبە تەحریم كراوەكان[١٢٩] لە زانكۆی پاریس، كۆلێژی وانە ئایینییەكان لە ساڵی ١٥٢٦ بەدواوە تایبەت كرا بۆ پشكنینی تەواوی هەموو كتێبە ئایینییەكان. ئەم یاسا و مافە لە ساڵی ١٥٣٧دا لەكاتی جەنگە ئایینییەكاندا بەتایبەت وەك ئامرازێك تەرخانكرا بۆ پیادەكردنی دادگاییەك لە دژی ئەو خاوەن چاپخانەی كە لە خزمەتی لایەنگرانی لۆتەردا بوون.

پشكنینی سیاسی:

سەدەی حەقدەهەم بەتایبەتی بەسەدەی پشكنینی ئایینی لە قەڵەم دەدرێت هەرچەندە پشكنینی سیاسیش لەو رۆژگارەدا هەبوو، بەڵام لەراستیدا لە سەدەی دواتردا گەشەی كرد.

پێش هەموو شتێك ئامانجی پشكنین و چاودێری ئایینی بەرگری كردن بوو لە ئایین و خوڕەوشتی ئایینی، گەرچی یەكێك لە پایەكانی لەو سەردەدا چاودێری كردنی بەرژەوەندییەكانی دەوڵەت بوو لەبەرئەوە فەرمانڕەوایان ناچاربوون ئەم هێزە لە سنوورەكەی خۆیدا بەكاربهێنێت لەبەرئەوە لە پارێزگا جیاوازەكانی ئەڵمانیا توندوتیژی فەرمانڕەوایەك لەگەڵ فەرمانڕەوایەكی دیكەدا جیاوازبوو.

129- Index Librorum Prohibitorum

ئەنجوومەنی كتێبی ئیمپراتۆری ئەركی ئەوەبوو بەرگری بكات لە پایەكانی ئیمپراتۆری ئەگەر هاتوو بازرگانانی كتێب زیادەڕۆیی كرد. لە فەرمانەدا كار گەیشتە جێگایەك لە ساڵی ١٥٦٣دا فەرمانێك دەركرا، بەپێیان ئەم فەرمانە، بەگوێرەی ئەم فەرمانە قەدەغەبوو هەر كەسێك (لەهەر پلە و پایە و بارودۆخێك دابێت كتێب چاپ بكات و بلاوی بكاتەوە یان كەسێك راسپێرێت بەچاپكردنی هەر جۆرە كتێب یان نامەوەیان شتێكی دیكە هەر كەس سەرپێچی ئەم یاسایە بكات سزاكەی لە سێدارەدان دەبێت ئەم یاسایە لە قۆناغی فەرمانڕەوای هێنریك چوارەمدا جێبەجێ نەكرا، چونكە لە راستیدا گیانێكی كەم تەرخەمی بەسەریدا زاڵ بوو).

بەڵام پاش ماوەیەك لەسەردەمی فەرمانڕەوای لویسی سیانزەهەم و ریشیلیۆدا ئەو یاسایە بە تووندی جێبەجێكرا. تەنانەت لەكاتی جەنگی فروندا[١٣٠] چاپكردن و فرۆشتنی مازارینەكان[١٣١] لەگەڵ ئەوەی كە هەزاران جار چاپكرابوون، بەڵام بۆ خاوەن چاپخانەكان ترسناك بوو. سەرەڕای ئەو یاسا سەختانەی بەناونیشانی یاسای پشكنین پیادەكرا. چەندەها كتێب لە پشكنین دووربوون و لە دەست بەسەرداگرتن رزگاریان بوو، لە خاڵێكدا ئەگەر بیزانایە بەناچاری فەرمانی دەست بەسەردا گرتنیان بۆ دەردەكرا. لەم لایەنەوە چەندین نموونەمان لەبەر دەستدایە كە قەدەغەكردنی هەروەك لەم رۆژگارەشدا رووەدات وەك رێكلامێك بوو و تەنها دەبوویە هۆكاری زیادكردنی بەنهێنی فرۆشتنی ئەو جۆرە كتێبانە.

تەزویرو مافی چاپ:

لەو كاتانەدا تەزویركردن نەخۆشییەكی كوشندەبوو، رێ وشوێنە یاساییەكان نەیدەتوانی بەری لێبگرێت، لەبەرئەوە هەوڵیاندا بۆ پارێزگاری كردنی هەر كتێبێك مافی چاپ دابنرێت.كۆنترین مافی چاپ لە ئەڵمانیادا دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی شانزەهەم. بەهۆی مافی چاپەوە، نوێكردنەوەی مافی چاپ قەدەغە بوو، بەڵام لەبارێكدا ئەگەر خاوەنی كتێبەكە مافی چاپی لەلایەن ئیمپراتۆرەوە پێ بدرایە، ئەمە واتای ئەوەبوو كە بڕیاری قەدەغەكردن

١٣٠- جەنگێك لەناوخۆی فەرەنسادا لەسەرەتای حكوومەتی لویسی چواردەهەمدا لە دژی سیاسەتی وەزیرەكەی (مازارین) رووبدا. وشەی فرۆند لە زمانی فەرەنسیدا بەواتای بەكارهێنانی ئەم وشەی بۆسوكایەتی كردن بەم جەنگە ناوخۆییە.

١٣١- مازاریناد (Mazarinade) هەجونامە و ئەو نووسراوانەی لە دژی مازارین بەدرێژایی جەنگی فرۆند بڵاوكرایەوە.

هەموو هاوڵاتییەکی ئەڵمانی دەگرتەوە. ئەم ماوە بۆ سااڵێك یان چەندین ساڵ دەمایەوە و لەبەرئەو هۆیە فەرمانی مافی چاپی خاوەن کتێبەکە زۆرکات لە سەرەتای کتێبەکەدا چاپ دەکرا. سزای سەرپێچی کردنی ئەم یاسایە پێدانی پارە (غەرامە) بوو کە لەڕووی چەندێتییەوە جیاوازی هەبوو.

لەگەڵ هەموو ئەمانەدا تەزویرکردن بنەبڕ نەکرا، سەرەڕای هەموو ئەم یاسایانە کەسانی سەرپێچی کەر، شێوەی بنەڕەتی کتێبەکانیان دەگۆڕی و هەندێ کات چەند هاوپێچێکیان بۆ زیادەکرد کە کەمترین پەیوەندی لەگەڵ چاپی سەرەکیدا هەبوو.

بڕیارنامەی پاشایەتی کە لە فەڕەنسا لە ساڵی ١٦٨٦دا دەرکرا:

ئەم بڕیارنامەیە بناغەیەك بوو بۆ گەڕانەوەی یاسای ڕێکخستنی بازرگانی کتێب لە فەڕەنسادا و سنوورێکی بۆ ئەو بارودۆخە ناهەموار و بەرز و نزمەی پێشوو دانا. ئەم یاسایە تایبەت بو بەشاری پاریس و ژمارەی بازرگانانی کتێبی دیاری دەکرد و ژمارەیان سی و شەش کەس بوو و دەبوو زمانی لاتینی و یۆنانی بزانن و لە بەشە ناوخۆییەکانی زانکۆدا نیشتەجێ بن، ژمارەی پشکێنەرە پاشاتییەکان کە ئەرکیان چاودێری کردنی ئەوان بوو لە ٧٠ کەس کەمتر نەبوو. بازرگانانی کتێب و خاوەن چاپخانەکان سەندیکایەکیان هەبوو کە سەرۆکێك و چوار کارگێڕی هەبوو و گرووپی بەرگسازان، بەرگتێگران و زێڕکاری و چوار کەسی چاودێریان هەبوو بەم جۆرە چاپخانە و کتێب فرۆشییەکان بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ ئازادییەکی ڕێژەییان دەستکەوت بارودۆخ و هەلومەرجێکیان دەستگیر بوو کە پێویست بۆ گەشەکردنیان پارێزگاری کردنی مافی چاپ لە فەڕەنسادا ئاسانتر لە ئەڵمانیا چووە قاڵبی جێبەجێکردن بەئاسانکارییەکی زۆرتر لە چاودێریکردنی کتێب لە فەڕەنسادا زۆرینەی کتێبەکان لە پاریس و ژمارەیەکی کەمیشیان لە شارەکانی دیدا چاپکران.

نرخ دانانی کتێبەکان:

نرخی کتێب لە سەدەی حەڤدەهەمدا دیاری نەکراوو بوو. بلاوکەرەوان نرخی کتێبیان لە بازاڕدا دیاری دەکرد وەك (نرخ دانانی فرانکفۆرت و لایب زیك)، بلاوبوونەوەی فەهرستی بلاوکەرەوان کەتیایدا نرخی کتێبەکان دیاری کرابوون، تەنها لە ساڵەکانی سەرەتای سەدەی

هەژدەهەم دا لە ئەڵمانیا دەستی پێکرد و لە ساڵی ١٧٤٢دا لە کاتێك گێورگی[١٣٢] کتێب فرۆش فەهرستە گەورە ئەوروپییەکەی بلاوکردەوە کەتیایدا ژمارەی پەڕەکانی هەر کتێبێك و نرخەکانی دیاری کردبوو، لە دواییدا کەوتە بەر هێرش و خەشم و قینی هاوکارەکانی.

بەبەراورد کردنی ئەم نرخ دانانە و نرخ دانانەکانی ئێستا، دەبینین لەو سەردەمانەدا نرخەکان زۆربوون. لەو نموونانەی کە زۆر بەربلاوە ئەوەیە کە کرێکارێك لە شاری لایب زیك لە ساڵی ١٧٠٠دا بڕی حەوت گروسی[١٣٣] بۆ کڕینی کتێبی سروودەکان داوە کە دەکاتە کرێی یەك ڕۆژی تەواوی جگە لەمانە ئەگەر بەرهەمی ناوخۆیی لەگەڵ نرخە ئاساییەکانی کتێبە دەرەکییەکاندا لەو سەردەمەدا بەراورد بکرێت، تاڕادەیەك نرخی کتێبەکان بەرزبوون و نرخی هەر بەرگی کتێبێك لە نێوان دوو تا پێنج پێنسی ئەڵمانیداو بووە، لەکاتێك نرخی کاغەزی چاپ و لە جۆری سیسرون لە لایب زیك لە ساڵی ١٦٦٤دا لە دوو پێنس زیاتر نەبووە. چاپەکانی ئلیزڤیر کە لە ساڵی ١٦٩٢دا بلاوبوویەوە نرخەکەی گەیشتە دوانزە پێنس و ئەمەش نرخێك بوو کە یارمەتی زۆری بەرهەم هێنانی دەدا، هۆکەشی ئەوەیە کە بێگومان بەرهەم هێنانی کتێب لە سەدەی حەڤدەهەمدا لە ئەڵمانیا نەگەیشتوویە ئاستێکی بالا، کەرەستەکانی وێنەکێشان کە تایبەت بوو بەهەڵکۆڵینی سەردار دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی شانزەهەم و لەگەڵ ئەوەی کە زۆر بەسوود نەبوو، بەاڵم هەر بەکاردەهێنرا. هەروەها زۆرکات لە خودی کتێبەکەدا پێکهاتنێکی سەیر لە جوانکاری سەردەمی ڕێنسانس کە لەسەر دار هەڵکۆڵراوە و هەروەها چەند ناونیشانی هەڵکۆڵراو لەسەر مسیش لەسەر شێوازی بارۆك دەبینین.

بنەماکانی سەندیکای کرێکاری و سستەمی کرێکاری لە ئەڵمانیا:

لە قاڵب رشتنی پیتەکان. دوای ئەوەی لەسەرەتادا چاپکەر خۆی ئەم کارەی ئەنجام دەدا - بەرە بەرە بوو بەپیشەیەکی تایبەت و ئەمەش کاتێك بوو، کە پیشەی چاپکەرەکان سەرەڕای بەربەستەکانی دیکە، برپیارو ڕێ و شوێنە پێداگرەکانی سەندیکای کرێکاریشی لەبەردەمدا بوو.

ماوەی فێربوونی کار لە نێوان چوار تا هەشت ساڵ دا بوو تەنانەت دوای تەواوکردنی ماوەی کار فێربوون، دەبوو پێش ئەوەی ببێتە هاوکارو ئەندامی سەندیکای چاپکەران، خولێکی بەناوی

132- Georgi.

١٣٣- یەکێکە لە پارە کانزاییەکان و ئێستاش هەیە لە وشەی عەرەبی قرش یان گرشەوە هاتووە و کۆکەی دەکاتە فروش یان گروش.

غورنوت[١٣٤] تەواو بکردایە. بۆ گەیشتن بەم قۆناغە پێویست بوو سەرەتا ناوی تۆمار بکات و پاشان وەربگیرێت. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە دەبوو زنجیرەیەك یاسا و گرێ و بەندی سەیر و دژوار قەبوولّ بکات کە بریتی بوو لە زنجیرەیەك کاری رەمزی زانکۆکانی سەدەکانی ناوەڕاست. قوتابییە منداڵەکانیان ناچار دەکرد کە پەسەندی بکەن و ناوێکی گشتی لێ دەنرا کە بەواتای بەراست دانانی بوو.[١٣٥]

جگە لەوە ئەو کەسەی کە ناوی دەنووسرا پێویست بوو بڕێك پارەی دیاریکراو بدات و بەهاوکارەکانیشی دەدا.

دوای ئەوەی کە ئەم کەسە دەبوویە ئەندامی سەندیکا زۆرکات چەند ساڵێکی بەگەڕۆکی لە ئەڵمانیا تێدەپەڕاند و ئەگەر ئاشنا بوایە بەرێگە و شێوازی سەندیکا، بۆ هەر شوێنێك کۆچی بکردایە هاوپیشەکانی باوەشیان بۆ دەکردەوە وەریان دەگرت. لە بەرامبەردا دەبوو بەهیچ جۆرێك هیچ کارێك وەرنەگرێت لە هیچ چاپخانەیەکی نهێنییدا کە بە مۆڵەتی پشکنین هەڵدەستان بەچاپکردنی کتێبی نووسەرە نادیارەکان یان ئاگاداری و بانگەوازەکان.

بەدڵنیاییەوە ئەو یاسا پێداگرەی کە دواتر سەندیکاکان پەسەندیان کرد، لە سەرەتای کاردا یاسایەك بوو بەرگریی لەخاوەن چاپخانەکان دەکرد و لە دژی چاپخانە نهێنییەکان بوو، بەڵام پاش ماوەیەکی کەم ئەم رێگری کردنەی سەندیکا گۆڕا بۆ ستەمێکی راستەقینە، بەجۆرێك ئەگەر یاساکانی سەندیکاکانی ئێستا بەراورد بکەین بەو بارودۆخەی ئەوانەوە، یاساکانی ئەم سەردەمەی خۆمان زۆر میهرەبان و بەخشندەترن. بەڵام لە وڵاتەکانی ئەسکەندەنافیا، کاتێك کە چاپخانەکان لە ئەڵمانیا بەزۆری لە ژێر دەستی ئەڵمانییەکاندا بوو، لە ئاکامدا ئەم وڵاتانەش ئەو خوونەریتەی ئەڵمانییەکانیان وەرگرت و بەکاریان هێنا. بەڵام خاوەن چاپخانە هۆڵەندی و فەڕەنسی و ئینگلیزییەکان ئەم نەریتەیان ڕەت کردەوە، و ئەم هەڵسوکەوتەی سەندیکاکان تەنها لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا ئاسایی بوویەوە.

134- Cornut.

135- Deposition.

بەشی پێنجەم

سەدەی هەژدەهەم

هونەری کتێب رازاندنەوە لە سەردەمی لویسی پانزەهەمدا

قۆناغی بەرگسازی بەشێوازی رۆکوکو:

شێواری بارۆك كە شێوازی قـورس و زۆرخایـەن بـوو تـا سـەرەتای فـەرمانڕەوایی لویـسی پانزەهەم سەرەتا وەك هونەر پاشان لە هونەری کتێب رازاندنەوەدا بەکارهێنرا لـەم کاتـەدا ئـەم شێوازە هاوئاهەنگ نـەبوو لەگـەڵ ئەندێـشەی جـوانی گەراییـدا کـە ژیـانی چـینە بالاکـان و خاوەنەکانی جیادەکردەوە. لەلایەکەوە ئەو هێزە کۆمەڵایەتییانـەی کـە لـە قـۆناغی چـینەکانی خەڵکەوە گەشەی دەکرد و لە کۆتاییـدا شۆڕشـی فەڕەنـسای لێکەوتـەوە، هێـشتا بەتـەواوەتی دەرنەکـەوتبوو. لەڕاسـتیدا هـەر شـتێك کـە جـوان بوایـە، هەمیـشە خانەدانـەکان و خـاوەن کۆشکەکان بۆ لای خۆیان رایان دەکێشا. کۆشـکەکان لـەڕووی جوانییـەوە لـە دیـدی حاڵـەتی ئاساییدا لە ریزی گەورەترین نیشانەکانی پێکهاتن و سەرسوڕمان دابوون. تەنانەت چینە بـاڵا و دەوڵەمەندەکان وەها بیریان دەکردەوە کە بەردەوام بوونی ژیان مەحاڵە بەبێ تەواوبوون و کامـڵ بوونی رووکاری ناز و نیعمەتەکان کە سەرچاوەی جوانی هەمیـشەیی و خۆشـحاڵی و ئاغـایی و باڵادەستی ئەوان بوو کۆڕ و کۆبوونەوە و ئاهەنگدا ئەم تێڕوانینە ژیانی لە شـێوازێکی دیکـەوە دەرخست کە ئەویش بەشێوازی رۆکۆکۆ دادەنرا. شێوازێك کە بوو بە جێنشینی شێوازی بارۆك. حاڵەتی ناسکی و رووتی و شادی بەخشی ئەم شێوازە جیاوازییەکی زۆری هەبوو لەگەڵ حاڵـەتی قورس و پڕ گێرە و کێشەی بارۆکدا.

بارودۆخی ئەو سەردەمە بەگوێرەی شیکردنەوەی شێوازەکەی:

لە هیچ سەردەمێکدا بەو جۆرەی لە سـەردەمی لویـسی پانزەهەمـدا دەردەکـەوت نـاتوانین نموونەیەکی بەرچاوی تر بدۆزینەوە کـە دووربێـت لـە خـاڵێکی وەرگـەرانی بـێ کـۆت و بەنـد. لەکاتێکدا کە خواوەندی بچووکی سەرکەوتن هاوڕێ لەگەڵ بەرزی خۆیدا، بوویـە هێمایـەك بـۆ ئەم سەردەمە. هۆنراوەی شوانی یەکێك بوو لەوکارە ئەدەبییانەی کە زۆر لایـەنگر و خوێنـەری هەبوو لەناو خەڵکیدا. بەاڵم لە هونەردا، دیمەنە عاشقانەکان زیاد لە هەر شتێکی دیکە بەرچاو دەکەوت. تەنانەت لەژیانی سیاسیدا لایەنگری و پشتگیری کردنی فەرمانڕەواییان لە ڕێگەی

هاندانی خانمەکانی کۆشکەوە کاریگەری خـۆیی نیـشاندا. هـەروەها ئـەم بیرۆکـە هونەرییـە وەك شێوازێکی داواکراو لە زۆرترین قۆناغی حوکمـەتی لویسی پانزەهەمدا دەرکەوت.

بەاڵم بواری کتێب لەم شێوازە نوێیەدا بەرەبەرە ئەندازەی بچووکی کتێـب جێگـای ئـەو کتێبانـەی گرتەوە کە ئەندازەی ١/٢ گەورەتربوون.

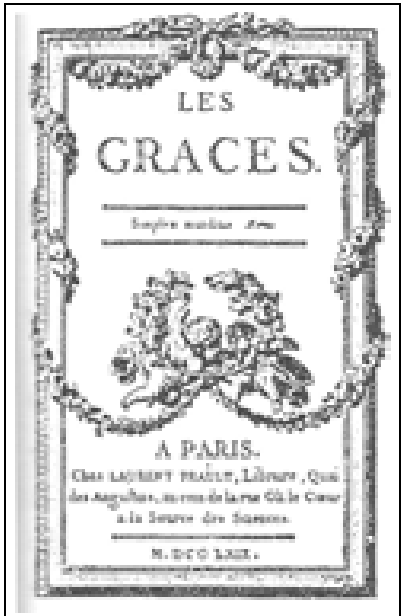

شێوەی پـانزە (١٥) ناونیـشانی کتێبێکـی مۆرفێـی بچووك وێنەکردن و هەڵکۆڵینـی بـۆ ئەنجام داوە.

شێوازیٚ روکوکو[1] و جوانکاری بەشـێوازی ڤین یت:[2]

هەڵکۆڵێن لەسەر مس، پایەیـەکی گـەورەی لـە جوانکاریدا بەدەست هێنا و رۆڵێکی گرنگی لەوەی کە پێشتر هەیبوو لە بواری جوانکاریدا گێڕا. تەنها بەرازاندنـەوەی کتێبـەکان بەوێنـە و نەخـشە راستەقینەکان رازی نـەبوو، بـەڵکو بەرازاندنـەوەی پەرەکان بەگوڵ و خونچەی بچووك و وێنەی جوانکاری و گەاڵی مێو لە سەرەتای هەر بەشێك لە بەشەکانی کتێبەکە، لە کۆتاییدا زیاد لەوەش رۆچوو. زۆرترین ئەو وێنانەی کـە لـە نێـو وێنـە بچووکەکاندا دەبینین وێنەی خوداکانی عەشقە کە دەورەدراوە بەدەستە گوڵێك لە (شێوەی ١٥) (لە دەربڕینی مێوی بـچووك[3] بـۆ ئـەم جـۆرە جوانکارییانـە دەگەڕێتـەوە چـونکە یەکـەمین جوانکاری ئەم شێوازە لە شێوەی بۆڵی تـرێ و لقوپۆپـەکانی وابـوو). لـە چوارچـێوەکانی ئـەم وێنانەدا ئەو جوانکارییانە بەکارهێنراون کە بەهێڵی شێوە پیتی S,C دەورەدراون.

1- Rococo

٢- Vignettes. نەخش وێنەی بـچووك ورد (گـوڵ و خونـچە، گـەاڵی مێـو، تـرێ و...) کـە لـە پـەراوێزی سەروخواروی پەرەکان دادەنران.

3- Vignette.

شێوازی لویسی پانزەهەم لە فەڕەنسا:

زۆری نەخایاند کە کۆمەڵێك لە وێنەکێش و وێنەسازە ناوداڕەکانی فەڕەنسا کتێبەکانی هێندییان بەسوود وەرگرتن لەم شێوازە نوێیەی جوانکاری گەیاندە ئەوپەڕی جوانی. وێنە دڵگیر و ڕێك و پێکەکان سەرەتا لەسەر تابلۆ مسییەکان هەڵدەکۆڵرا پاشان دەگوێزرایەوە بۆ پەڕەی کتێبەکان، ئەوان ئەو کتێبانەیان خوڵقاند کە ئەو ژنانەی رازی دەکرد کە لایەنگر و پەرۆشی شادی و شادومانی بوون. نموونەی ئەم کتێبانەش لە کتێبە وێنەدارەکانی رازێنراوە بە جوانکارییەکانی قێن یتدا دەبینین، بەڵام زۆرکات لەم کتێبانەدا وەك زۆرێك لە کتێبەکانی قۆناغی رێنسانس گونجاندن لە نێوان ناوەڕۆکی نووسین و وێنەکاندا نابینین و زیادکردنی وێنە و شێوەکان لەسەر حسابی ناوەڕۆکە نووسراوەکان دادەنرا و هەموو کۆشش و وردەکارییەکان رووەو رازاندنەوەی دیمەنی دەرەوەی کتێبەکە ئاراستە دەکرا.

پێشەنگە یەکەمینەکان:

لەو کەسایەتییانەی کە جوانکاری سەردەمی رابردووی گواستەوە بۆ شێوازی هونەری نوێ و خستییەڕوو بێرنارپێکارده[٤] کە قوتابی سباستیان لێکلێرکە بوو بەهۆی چالاکییە زۆرەکانی لە شاری ئەمیستەردام ناوبانگی دەرکرد لە نێو ئەو کتێبانەی کە وێنەی بۆ کێشا، تەورات و چاپکراوە کلاسیکییەکانە بەڵام یەکەمین نموونە کە دەتوانین ناوبهێنین لە شێوازی نوێی کتێب رازاندنەوەدا کتێبی داستانی شوانەکانە کە لە نووسینی نووسەری یۆنانی لۆنگوس[٥]ە لە ژێر ناونیشانی دافنی و کلۆیی[٦] و لە سالّی ١٧١٨دا لە پاریس چاپکرا و بەهۆی وێنەی هەڵکۆڵراو لە سەر مس وێنەسازیی بۆ کراوە. نووسەر ئەم وێنانەی لەو تابلۆیانەی وەرگرتووە کە خۆی بۆ شازادە ڤلیب دۆرلیان[٧] وێنەی کێشابوو. ئەم شازادەیە بە منداڵی بۆ جێنشینی لویسی پانزەهەم دیاری کراوە.

هەروەها لە نێو یەکەمین نوێنەرانی هونەری نوێ کلۆدجیلۆتە[٨] کە مامۆستای هونەرمەندی بەناوبانگ واتۆیە[٩]. جیلۆت هونەرمەندێکی هەڵکەوتوو بوو، بەهۆی ئەو

4- Bernard Picard.
5- Longus.
6- Daphnis et chloe.
7- philipp d' Orleans.
8- Claude Gillot.
9- Watteau.

شارەزاییەی کە هەیبوو دەیتوانی لە بابەتە زۆر جیاوازەکاندا چەندین تابلۆ و وێنەی شاز و داهێنانکارییانە دروست بکات. ئەو وێنانەی کە زۆر بەکەمی لە هونەری کتێب رازاندنەوەدا دەبینرێت[١٠] لەو سەردەمەدا بەتایبەت لە دڵگیرترین و نایاب ترین ئەو وێنانەی کە ئەنجامی داوە ئەفسانەی لاموتە و دەگەڕێتەوە بۆ سالّی ١٧١٩ی زایینی.

بوشێر:[١١]

لەگەڵ هەموو ئەمانەدا چەندین کتێب لە فەڕەنسا لەسەر شێوازی فین ویت لەسەدەی هەژدەهەمدا. دروست کرا و تەنها بەچاپکردنی کتێبەکانی مۆلێر[١٢] گەشتە لوتکەی ناوبانگی خۆی.

ئەم کتێبانە زیاد لە ٢٠٠ وێنەی قێن هیتی لەگەڵ دابوو. کە وێنەکێشی ناودار فرانسوا بوشێر وێنەی کردبوو.

جگە لەم کارانە، ئەم وێنەکێشە بە لەخۆ بوردون و چاکەکاری بەناوبانگ بوو، چەندین تابلۆی وێنەکرد کە لەلایەن خەڵکانی ئاساییەوە گرنگی پێ دەدرا و لە بواری کتێب رازاندنەوەدا تەنها بەشێوازێکی لاوەکی کاری دەکرد.

گرنگترین کاری ئەنجام دراو لە نێو کتێبە فەڕەنسییەکاندا، چاپی کتێبی مولێرە. هەروەها چاپکردنی کتێبی گۆڕانکارییەکان[١٣] لە نووسینی ئۆڤید[١٤] (١٧٦٧-١٧٧١) و جوانی ئەم کتێبە دەگەڕێتەوە بۆ توانا و شارەزایی لۆران کاری[١٥] هەڵکۆڵەر، هەروەها بەبەهرەمەندی لە جوانکاریدا جیادەکرایەوە. لە بڵاوکردنەوەی ئەم کتێبە چەندین کەس لە گەورەترین شارەزایانی جوانکاری ئەم سەردەمە بەشداریان کردووە، وەك گراڤ لۆت، یسین[١٦] مۆررۆی[١٧] بچووك و شۆفارد[١٨] و چەندێکی دیکە.

10- Fables dela motte.
11- Boucher.
12- Moliere.
13- Metamorphoses.
14- Ovide.
15- Laurent Cars.
16- Garvelot, Eisen.
17- Moreau le Jeune.
18- Choffard.

لەم کاتەدا هونەرمەند توانی هاوئاهەنگییەك لە نێوان رووناکی و سێبەردا دروست بکات و توانی لەم رێگەیەوە بەشێوازێکی فراوان زیاد لەوەی کە دەکرا جوانی ببەخشێت بەو رووبەرە کەم و سنووردارەی کە بۆ وێنەکان دانرابوون.

کۆشینی کورۆ:[19]

هاوشێوەی ئەم شارەزایە لە دەرخستنی سێبەرەکاندا لەلای هونەرمەندانی دیکەی وەك کۆشینی کورۆ و شین و شۆڤارد و ماریلیە و[20] بەتایبەت گراڤ نوت و موروی بچووك دا دەبینین، کە هەموویان خۆیان بۆ خزمەتی کتێب رازاندنەوەدا تەرخان کردبوو.

بێگومان لە بەدیهێنانی تابلۆکانی دەست پێکردن و هەڵکۆڵین لەسەر مس دا پایەبەرزی و بااڵدەستی بۆ کۆشینی کورۆ دەگەڕێتەوە. ئەم پایەبەرزییەش بەهۆی ئەو جوانکارییە ناسك و وردە جۆربەجۆرانەیە کە لە زۆرێك لە کتێبەکاندا، تەنانەت لە کتێبە زانستییەکانیشدا بەدی دەکرێت. ئەو کتێبانە کە لە سەر پەڕەکانەوە چەندین وێنەی جۆراوجۆری منداڵان لەکاتی یاری کردن بەکۆمەڵ بەشێوەی هێما بەرچاودەکەوێت هەموو ئەمانە ئەندازەی هونەر لەسەردەمی لویسی پانزەهەمدا دەخەنەڕوو. بەاڵم کۆشین خۆی، پێش هەموو شتێك وێنەکێشێکی پڕ شت و وردەکار بووە و بێ گومان بەکارهێنانی قەڵەمی هەڵکۆڵینی لە کارخانەکەی باوکییەوە فێربوو، کە هەڵکۆڵەرێکی زۆر باش بووە، پاشان لە کارخانەی جاك ڤلیپ لوبا کاری[21] دەکرد، کە ئەمیش مامۆستایەکی دیکەی هونەری هەڵکۆڵینی سەر مس بوو کە کارخانەکەی مەنزڵگەی زۆرێك لە خوازیاران بووە.

ئۆدری[22]، شوفارد، ئیسین، ماریلیە:

لە نێوان جوانترین کتێبەکانی سەدەی هەژدەیەم دا پێویستە ئاماژەبکەین بە چاپی کتێبی ئەفسانەکانی لافونتین[23] کە لە نێوان سااڵنی ۱۷۵۵-۱۷۵۹ دا لە چوار بەرگی ئەندازەی ۱/۲دا چاپکرا و ئەم کتێبە چەندین تابلۆی گەورەی لەخۆ گرتبوو کە پێشتر لەسەر تابلۆ

19- Cochin Le Fils.
20- Marillier.
21- Jacques philippe Le Bas.
22- Oudry.
23- Fables de la Fontaine.

مسییەکان هەڵکۆڵرابوو. لە هەڵکۆڵینە تابلۆ مسییەکاندا، کۆمەڵێك لە باشترین هەڵکۆڵەرانی ئەو سەردەمە کاریان تێدا کردووە، وێنەی جوانی ئاژەاڵنیان کە لە الیەن وێنەکێشە لێهاتووەکانەوە کێشرابوون دەگواستەوە بۆ سەر تابلۆ مسییەکان بەاڵم پێر شۆفارد (مامۆستای جوانکاری وێنەکێشی گوڵەکان) وێنەکانی سەرو خواری پەڕەکانی داگیرکرد. ئەو لەم بوارەدا شارەزاییەکی بێ هاوتای هەبوو بەهۆی ئەو لێهاتوویییەوە کە هەیبوو لە زەمینەی رێکخستن و پەرەسەندنی هونەری کتێب رازاندنەوەدا، بەچەندین سەرەکەوتنی گەورە گەیشت، بەتایبەت لە چاپکردنی کتێبی گەورەی ئۆڤیردا، هەروەها لە چاپکردنی کتێبی ئەفسانەکانی الڤۆتیندا کە لە سااڵنی ۱۷٦۲دا بەسامان و سەرمایەی گشتی[24] بااڵبوویەوە. ژمارەیەك لە وێنە جوانکارییەکانی سەرو خواروو پەرەکانی بەدەستی شۆڤارد ئەنجام درا وێنەکانی دیکەی ئەم پەرتووکە لەالیەن شارل ئیسن هوە وێنەکرا کە هونەرمەندێکی فلاینکی لە کێشانی نەخشونیگار و وێنەکان دا ناوبانگی هەبوو. هەروەها ئیسین لە وێنەکردنی ئەو کتێبانەی کە لە عەشق دەدوا وێنەکێشێکی سەرکەوتووبوو. وەك ئەو وێنانەی بۆ کتێبی مۆنتیسکۆ[25]ی کردبوو بەناوی پەرستگای گنید[26]، یان ئەو وێنانەی کە بۆ کتێبی هۆنراوەی سۆزداری شاعیری بەناوبانگ دۆراتی[27] ئەنجام دابوو. وێنە جوان و ناسکەکانی ئیسین لەگەڵ هۆنراوە سۆزداری و هەستە ناسکەکانی دۆرات دا گونجانێکی تایبەتی هەبوو. ناونیشانی ئەم کتێبە بچووکەی هۆنراوەی ماچەکان بوو، کە لە سااڵی ۱۷۷۰دا چاپکرا. لەم کتێبەدا وەك زۆرێك لە کتێبە وێنەدارەکانی سەدەی هەژدەهەم، دەبینین کە وێنە و شێوەکان بەپێی داواکاری دۆستان و الیەنگرانی کتێب، وێنەی بۆ کراوە.

پێر کلیمان ماریلیە هونەرمەندێکی دیکەیە کە زیاتر لە ۲۰۰ وێنەی بەشێوازی ڤین بیت بۆ کتێبی ئەفسانەکانی دۆرات وێنەکێشاوە کە یەکێك بووە لە باشترین وێنەکانی ئەم سەردەمە لە وێنەکانی دانەوە دەردەکەوێت. کە تەنها هۆنراوە عاشقەکانی راڤە نەکردووە، بەڵکو الیەنی ئایینی و کاریگەریی و جوانکارییەکانیشی رەچاو کردووە و بااڵدەستی و چەکەی ئەو لە بەزیندوو هێشتنەری کتێبی دۆراتدا بەئاشکرا دەردەکەوێت. لەڕاستیدا ناوداری ئەم کتێبەی دۆرات قەرزاری هونەرمەند ماریلیە.

24- Fermiers Generaux.
25- Montesquieu.
26- Temple de Gnide.
27- Dorat.

گراڤ لۆت:

وێنەکانی ئوبێرفرانسوا گراڤ لوت بەتەواوی جیاوازە لەگەڵ کارەکانی ئیسین و ماریلیەدا. لەوانەیە هۆکاری ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ نیشتەجێبوونی چەند سالّەی لە ئینگلتەرادا و تاڕادەیەك تووندوتۆڵی بە هونەرەکەی بەخشیوە. لە نموونەی باشترین وێنەکانی ئەو وێنەیە کە بۆ چاپی کرۆنییڵ[28] کردوویتی لە سالّی ١٧٦٤ داوە ژڵتەر بلاّوی کردووتەوە. وێنەکانی کتێبی وێنە رەوشتییەکانی مارمۆنتێل[29] لە سالّی ١٧٦٥دا، کە تێدا توانا و لێهاتن و ئەوپەڕی داهێنانکاری خۆی لە وێنەکردنی شێوەکاندا سەلماندووە. جگە لە زیندوو بوونی لە شێوازی وێنەکردنی جلوبەرگ و شوێن و ژیانی چینە بالاّکانی ئەوکاتە. شارەزایی خۆی وەك وێنەکێش و هەڵکۆڵەرێك نیشان داوە.

مۆڕوی بچووك:

جان میشێل مۆرۆ، ناسراوە بەمۆڕوی بچووك لەو شێوەکارانەبوو کە لە بەرهەمەکانیدا بارودۆخێکی جوانییەرستی دەبینرێت بەپێچەوانەی کەسانی دیکەوە، گرنگی بەدیمەنی سروشتی دەدات. لەم رووەوە ئەو کتێبانەی کە وێنەکانی لە ئەستۆی ئەم دا بوو، لە زۆربەی کتێبەکانی ئەم سەردەمە کە وێنە و نەخش و نیگاری تێن یتی لەخۆ گرتبوو. کە ئەوەش سەرنجراکێشترە، چونکە لە راستی زۆرێك لە وێنەکێشەکان بەو شارەزاییە فراوانەش کە بەکاریان دەهێنا، گەرچی شارەزایی و هەڵکەوتنێکی سەرزارەکی و پەشۆکاربوو، لە دەرخستنی رۆحی جوانی ئەم قۆناغەدا زیادەڕۆییان دەکرد. لەو کتێبانەدا بەکاریان دەهێنا کە پەیوەندی بەم رۆحەوە نەبوو. کتێبەکانی بۆ کاچیو و ئاراتینۆ[30] دەیتوانی هەندێك لە وێنەکێشەکان لەم تێڕوانینەدا تاڕادەی زیاد رابکێشێت. تا ئەو جێیەی تەنانەت لە چاپی کتێبەکانی هۆراس و ئۆڤیریش دا ئەم زیادەڕۆییە بەرچاو دەکەوێت.

بەلاّم مۆرو لەم خاڵی لاوازییە بەدووربوو. لە وێنەکانیدا جوانی سروشت بەئاشکرا دەبینرا و دەردەکەوت کە دووڕە پەرێزی کردووە لەکارتێکراوە درۆیی و دروستکراوەکان لە دروستکردنی دیمەنەکاندا ئەم هونەرمەندە سروشتی پەرستووە، بەجۆرێك لە وێنانەدا کە بۆ چاپکردنی

28- Corneille.
29- Marmontel.
30- Aretino.

کتێبەکانی رۆسۆ لە نێوان سالّەکانی ١٧٧٤ بۆ ١٧٨٣دا بلاّوکرایەوە، توانی لێهاتن و گەورەیی ئەم فەیلەسووفە گەورەیە دەربخات، شاکارێك کە لە توانای هیچ هونەرمەندێکی دیکەدا نەبوو. سەرەڕای ئەمە لە کاری وێنەکێشانی ڤین یت یش دا مامۆستابوو، لەهەمان کاتدا، لە هەڵکۆڵیندا شارەزاییەکی زۆر باشی هەبوو.

باشترین کارەکانی کۆمەڵێك وێنەی ٢٤ دانەییە کە ژیانی رۆژانەی بنەماڵّە خانەدانەکانی فەرەنسا نیشان دەدات، کە بۆ وێنەکانی کتێبێك بەناونیشانی کۆشکی جلوبەرگی [31]وێنەی کێشابوو. لەو کتێبەدا هاتووە: چەندین شێوە بۆ رووکردنەوەی مێژووی دابونەریتی جل و بەرگەی فەرەنسییەکان لە سەدەی هەژدەهەمدا[32] ئەم کتێبە لە نێوان سالّەکانی ١٧٧٤و ١٧٨٣دا لە سێ زنجیرەدا کە هەریەکیان دوانزە تابلۆی لەخۆ دەگرت بلاّوبوویەوە. زنجیرەی یەکەم فرۆید بێرگ[33] و دوو زنجیرەی تر کاری مۆڕوی بچووك بوون. ئەم وێنانە بەهۆی ئەو بارە ئیمرسیونیستییەی کە هەیبوو بەهۆی دەرخستنی بوێرانەی سێبەر و رووناکییەکان کە سەرنج راکێشانێکی تایبەتی پێ دەبەخشێ، ناوبانگێکی زۆری دەرکرد. ئەوان وێنەی ئەو ژیانەیان کێشابوو کە بۆ هەمیشە لە گەردەلوولی شۆڕشی فەرەنسادا لەناوچوو.

چاپ لەسەردەمی لویسی پانزدەهەمدا:

هەندێك لە کتێبەکان لە سەردەمی لویسی پانزدەهەمدا بەرێگەی هەڵکۆڵین لەسەر مس لە سەرەتاوە تا کۆتایی وێنەکرابوو. بەجۆرێك کە وێنە و نووسینەکان بەبێ ئەوەی زیان بەناوەڕۆکی نووسینەکە بگەیەنن، بەشێوازێکی خوازراو ئەنجام دەدرا. گەرچی زۆربەی ناوەڕۆکی ئەم کتێبانە بەپیتەکانی چاپکرابوون، بەلاّم پیتە بەکارهێنراوەکان، وەرگیرابوون لە پیتەکانی گارامۆنی رۆمی بەلاّم بەشێوازی نوێ.

31- Monument de Costume..
32- Estarmpes pour Servir a l, histoire des moeurs et du Costume des Francais dons le XVIIIe Siecle.
33- Freudebery.

پیتە بەکارهێنراوەکان

فلیب گراندجان[٣٤] داهێنەری پیتەکانی شاهانەی رۆمی بوو ئەم پیتانە لە چاپخانەی لۆڤەر، شوێنی چاپکردنی چاکترین کتێبەکانی ئەو سەردەمە - وەك باسکرا- بەشێوەیەکی تایبەت بەکار دەهێنرا جیاکاری ئەم کۆمەڵە پیتە ئەوەبوو کە لای چەپی پیتەکان بەگوێرەی لاکەی دیکەی ئەستورتربوو. ئەم پیتانە دیار و بەرچاوبوون، بەڵام نەدەگەیشتە پیتەکانی گارامۆن.

لە نێو پیتەکانی رابردوودا پیتی دیکە هەبوون بەناوی پیتەکانی رۆمی کە نزیکتربوون لە پیتی گارامۆن. گەرچی لەگەڵیدا لەیەك ئاستدا نەبوون. ئەم پیتانە لە نزیکەی نیوەی سەدەی هەڤدەیەمدا- لەلایەن پیرسیمۆن فورنتێیری[٣٥] بچووکەوە وێنەکرابوو. ئەو کەسێ بوو کە لە ساڵی ١٧٦٦دا کتێبی وانە خوێندن و کلاسیکی لەهونەری چاپدا بڵاوکردەوە.

لە دوای سیهەمین کۆمەڵەی پیتەکان، دەردەکەوێت کە خاوەنی شێوەیەکی تێکەڵ و فشار لێکراوی هەبوو. هەرچەندە گونجاوبوو بەشێوەیەکی تایبەت، بەهۆی سروشتی تێکەڵی و پێکداچووی بوو بەناوی پیتی مووبییەوە ناسرا.

هاوکاری لە بەرهەم هێنانی کتێب لەسەدەی هەڤدەیەم:

لە سیفەتە دیارەکانی بەرهەم هێنانی کتێب و کتێب رازاندنەوەدا لە سەدەی هەڤدەیەمدا، هاوکارییەکی بەهێز هەبوو لە نێوان بڵاوکەرەوە چاپکەر و وێنەکێشدا بەشێوەیەکی گشتی جوانی وێنەکان و وێنەکێشراوە بچووکەکانی کتێب و هاوئاهەنگی کاغەز و پیتەکانی چاپ و پیتە رازاوەکان و جوانکارییە بچووکەکان و چاپی لاپەرەکان. بێگومان هەموویان قەرزاری ئەو هاوکارییە سەرکەوتووەن. بەراستی زۆرێك لە بڵاوکەرەوان، وەك جەی - پی - کۆگنارد[٣٦]، کاڤالێر[٣٧] و دیلیالیەن[٣٨] لە نموونەی ئەو هونەرمەندە ڕەسەنانەن، چونکە بۆ بەرهەم هێنانی

34- Philippe Grandjean.
35- Pierre- Simon Fournier, le Jeune.
36- J.B. Coignard.
37- Cavalier.
38- Delailain.

کتێب، بوونی ئەم چەند سیفەتە لە تەواوبوون و کامڵ بوونی کتێبدا کاریگەرییان هەیە. هەبوونی هەستی خواناسی راستەقینە لە ئاستێکی بااڵدا زۆر پێویستە.

بەڵام ئەوەی جێی داخە ئەوەیە کە جوانکاری بەم جوانییە لە کتێبە پلە دووەکاندا بەکارهێنرا و ئارەزووی وێنەسازی هەموو کتێبەکان وەك ئەوەی لە سەدەی شانزدەهەمدا لە هەموو کتێبەکانی ساتەکانی ئەرکەکاندا ڕوویدا، بەرەبەرە هێندە دابەزی کە گۆڕا بۆ هەوا و هەوەس.

بەرگ و جوانکاری و پرۆژە چنین کارییەکانی میشیل بادلۆپ:

کتێبخانەی پاشایەتی وەك زۆرێك لە لایەنگران و دۆستانی کتێب لەسەردەمی لویسی پانزدەهەمدا، بەرگسازێکیان بەناوی ئەنتوان میشیل بادلۆپەوە[٣٩] بۆ دروست کردنی بەرگی کتێبەکان دامەزراند. و ناوی لە میژووی بەرگسازیدا هەمیشە هاوڕێیە لەگەڵ ڕێز و بەناوبانگیدا.

لەو کاتانەدا چەندین بەرگ هەبوون کە بۆ لویسی پانزدەهەم و هاوسەرەکەی ماری لێک زنسکا[٤٠]و هاوڕێکەی مادام دو پۆمپاردۆر[٤١] دروستکرابوون، ناوی بادلۆپی لەگەڵ دابوو. هەروەها بەرگی کۆمەڵە کتێبی کۆنت هۆیم[٤٢] کە لێی دەدوێین بەم ناوە رازێنرابوویەوە. بەڵام ئەو بەرگانەی کە بۆ پاشا دروستکرا، هەموو لە شێوەدا یەکگرتووبوون و لە پێستی مەراکیشی و بەرەنگی سوورببوون و و لە نێوانیان دا چەندین دانە هەیە کە لە کۆبوونەوەکانی ناو کۆشکی باس دەکرد لەلایەن چاپخانەی پاشایەتییەوە بەچاپ گەیشتن.

لەم کاتەدا بەرگسازێکی دیکە بەناوی مونێر یان لومۆنێر[٤٣] دامەزرێنرا. ئەو شێوازەی بەکارهێنا کە لە سەردەمی هەژدەهەمدا بەربڵاوبوو. لەم شێوازەدا چەندین پارچەی پێستی ڕەنگاوڕەنگی جیاواز لەسەر بەرگەکە دادەنرا بەجۆرێك شێوەیەکی وەك بەرگ دروست دەبوو. ئەم هونەرە کەلە دواییدا زۆر گرنگیی پێ دەدرا. بەکاری موراییك لەسەر چەرم ناوبانگی دەرکرد.

39- Antoine Michel Padeloup.
40- Marie Leczinska.
41- Madame de Pompadour.
42- Hoym.
43- Le Monnier.

چنین کاری وەک رەگەزێک لە رەگەزەکانی جوانکاری:

پێش هەموو شتێك دەبێت چۆنیەتی پەیدابوونی جوانکاری بەشێوازی چنین کاری یان بەلایەنی کەمەوە پەرەسەندنی و جێگیربوونی بزانین.

بەشێوەیەکی گشتی ئەم بەرگانە بەهۆی چەند چوارچێوەیەکەوە بەپانی جیاواز و بەجوانکاری لە جۆری چنین کاری ئالتونی و بەکەڵێن و چون بەئاوەڵاکانیدا رازابوویەوە. ئەم جوانکارییانە، دەوروبەری ناوەڕاستی بەرگی دەگرتەوە و لە ناوەڕاستدا جێگایەکی بەتاڵیان بۆ هێمای خاوەنی کتێب بەجێ دەهێشت، کە یان بەشێوەی هێمابوو یان لە پیتی یەکەمی ناوی خاوەن کتێبەکە پێکهاتبوو. لەم نموونانە هەزاران بەرگ بەشێوەی جۆراوجۆری لەبن نەهاتوو بەرهەم هێنرا.

هەروەها دیوی پشتەوەی بەرگی کتێبەکەش دەڕازێنرایەوە زۆرجار جوانکارییەکان بریتی بوو لە گوڵ و خونچە[٤٤] کە هەموو بەشەکانی پشتەوەی بەرگەکەی داگیر دەکرد هەروەها گۆشەکان بەجوانکاری بچووك دەرازایەوە.

لاکان زێڕکاری بۆ دەکرا، بەڵام زۆر بەکەمی بەرگەکانی سەدەی هەقدەیەم هەڵکۆڵینی بۆ ئەنجام دەدرا. جوانکارییەکانی چنین کاری بەشارەزاییەکی تایبەت و جوانییەکی بێ هاوتاوە لە بەرگەکانی بەرگسازانی وەك: جاك ئەنتوان دێرۆم[٤٥] و ناسراو بەبچووك و کوڕەکەی نیکۆلاس دێنسی دێرۆم[٤٦] بەکارهێنرا. هەروەها هەندێك لە بەرگسازانی وەك پیر پاول دوبیسۆن[٤٧] کە رنوکی[٤٨] دەزانی و وێنەکێش بوو لویس دوسێر[٤٩] بەرگسازی پاشا کە بادلۆپ و کەسانی دی ناوی خۆیانیان لەم سەردەمەدا بەزیندوویی هێشتەوە.

44- Fleuron.
45- Jacques- Antoine Derome.
46- Nicolas- Denis Derome.
47- Prerre- Paul Dubuisson.
٤٨- شێوازی رنوك لە شێوەکاریدا شێوازێکە شێوەکان وەك شائێسکی ماسی وێنە دەکرێت بەشێوەی مایل یان خوار.
49- Louis Douceur.

دروستکردنی هێمای خاوەندارێتی کتێب:(٥٠)

هێماکانی خاوەندارێتی کتێبی کتێبخانە گشتییەکان بەشێوەی هێمای ڕەنگین لە دەستپێکی کتێبەکاندا لە ڕۆژگارەکانی سەدەی ناوەڕاستەوە زانرابوو. لە نیوەی دووەمی سەدەی پاشدا هێنانی چاپ، ژمارەیەکی زۆر لەم هێمایانە دەبینین، کە لەسەر دار هەڵکۆڵراون و لەسەر بەرگ یان پەڕەیەکی تایبەت چاپ دەکران کە بۆ نووساندن بەسەرەتای کتێبەکەوە ئامادەکرا.

کۆنترین هێماکانی میژووی خاوەندارێتی کتێب لە ئەڵمانیادا، دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٥١٦،گەرچی چەندین هێمای بێ میژوو دەستکەوتوون، کە بەنزیکەیی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٤٧٠، کۆنترین هێمای لەم جۆرە کە تائێستا ماوەتەوە، لە فەڕەنسادا دەبینین، کە ئەگەری هەیە بگەڕێتەوە بۆ زانا جان بێرتۆد دولاتو بلانش[٥١] و بەنزیکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٥٢٥ز، ئەگەری زۆری هەیە چەندین هێمای دیکەمان دەستکەوێت کە خاوەنداری پێشەوەی کتێب دیاری دەکات.

هێماکانی خاوەندارێتی لە سەدەی شانزدەهەم و حەڤدەیەم:

زۆرێك لە هونەرمەندە گەورە تەکنیکییەکانی سەردەمی هەڵکۆڵینی سەردار، هێماکانی خاوەنداری کتێبیان وێنە دەکرد، وەك دوڕێر[٥٢] وەك کارەکانی ویلی بالد پیرکە هایمەر[٥٣] لە شاری نۆرەمبێرگ) سپرینگینکلیك[٥٤]، لۆکاس کرانـاخ[٥٥] و ڤێرجیل سۆلیس[٥٦] جویۆست ئامام[٥٧] و چەندینی دیکە.

بەنزیکەی هەموو هێماکانی خاوەنداری کتێب لەم سەردەمەدا، جوانکارییەکانی رنوکی دەبینین کە شێوەکانی بەربلاوبوو. هێماکانی خاوەنداری لەسەردەمی هەڤدەیەمدا بەزیادبوونی بلاوبوونەوەی کتێب بلاودەبوویەوە ئەم هێمایانە لەسەر مس کاری هەڵکۆڵینی بۆ دەکرا، بەڵام ئاستی هونەری نزم بوو. لەبەرئەوەی ئارەزووی وردەکاری زۆر لە تایبەتمەندییەکانی شێوازی

50- Ex- libris.
51- Jean Bertaud de la Tour Blanche.
52- Durer.
53- Willbibald Pirkheimer.
54- Spring inklec.
55- Lucas Cranach.
56- Virgil Solis.
57- Jost Ammam.

باروك بوو، لەم هێمایانەدا بەرچاو دەکەوێت، هەروەك چۆن ئەم کاریگەرییەمان دی لە تابلۆکانی دەستپێکی ئەو کتێبانەی کە لەسەر مس کاری هەڵکراوی بۆ کرابوو.

نیشانەکانی خاوەندارێتی لە شێوە هێماییەکاندا لە سەدەی هەژدەهەمدا:

لە سەدەی هەژدەهەمدا بوو کە دروستکردنی هێماکانی خاوەندارێتی لەڕووی ژمارەوە لەڕووی پایەداریەوە گەیشتە لوتکەی بەهای خۆی. لەو کاتانەشدا زۆربەیان جوانکاری نوکیان هەبوو، و دروشمەکان زۆرکات بەشێوەی هێلکە ئاسا و بەشێوازی رۆکوکو دەوردرابوون و بە زۆرێك لە ناودارترین وێنەکێشانی شێوە بچووکەکانی ئەم سەردەمە. هێماکانی خاوەندارێ رنوکی جوانی لەم جۆرەیان دروست دەکرد وەك بۆشێر[٥٨] و مۆرووی بچووك و کوشین و ئیتین و شۆڤارد. لە هەمان کاتدا نیشانەکانی خاوەنداری لە شێوە هێماییەکانیدا گرنگی پێ دەدرا. هەندێك لە هێماکانی دیکەی خاوەندارێتی وێنەی بچووکی شێوازی ڤین بیتی لەخۆگرتبوو. ئەم وێنانە دیمەنی ناوەوەی کتێبخانە، یان دیمەنی خاوەن کتێبەکە، یان وێنەی دیمەنی سروشتی یان گۆشە رووخاوەکانی پاشماوە دێرینەکان و یان وێنەی ستون و پایە تێك شکاوەکانی پیشان دەدا.

لە وێنە جوانکارییە ئاسایی و بەربلاوەکانی ئەم سەردەمە، وێنەی کتێبێکی کراوە یان کاتژمێری عین یان گۆی زەوی بووەوە زۆربەی هێمای کتێبەکان، هێمای بنەماڵە یان پیتییە، پیتی یەکەمی ناوەکەی یان ناوی تەواوی خاوەن کتێبەکەی لەخۆ دەگرت.

بەم شێوانەیان دەگوت هێمای خاوەندارێتی، لەبەرئەوەی کە زۆرکات پێش ناوی خاوەنی کتێبەکە وشەیex- Libris ، کە دەری دەکات کە ئەم کتێبە بۆ کام جۆرە خانە دەگەڕێتەوە وەیان ex- bibliotheca، کە دیاری دەکات چ کتێبخانەیەك ئەو کتێبەی لەخۆگرتووە).

سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم قۆناغی لەناوچوونی هونەری دروستکردنی هێماکانی خاوەندارێتی بوو. کتێب دۆستی و ئارەزووی کۆکردنەوەی کتێبیش چارەنووسێکی لەوە باشتری نەبوو، بەجۆرێك کە تەنها لە ناوەڕاستی ئەو سەدەیەدا نەبێت هیچ بایەخێکی نەبوو. لەم دواییەشدا ئەم هێمایانە بووە بەدابونەریتێکی بەربلاو لە نێوان دۆستان و لایەنگرانی کۆکردنەوەی کتێبدا.

58- Boucher.

کتێب دۆستی لە سەدەی هەژدەهەمدا

درەوشاوەی کتێب رازاندنەوە لە فەرەنسادا:

لە سەردەمی شێوازی رۆکوکودا لە فەرەنسا کتێب دۆستی و کۆکردنەوەی کتێب بەهۆی پێشکەوتنی کتێب رازاندنەوە گەشەیەکی تایبەتی بەخۆوە دی. زۆربەی چینە کۆمەلایەتییە بالاکانی کۆمەلگا، لە رابردووشدا ئارەزووی کۆکردنەوە و دابینکردنی کۆمەلە کتێبەکانیان دەکرد و رۆژ بەرۆژ ماوەی ئەم کەسانە زیادی دەکرد، بەلام لەسەردەمی لویسی پانزدەهەم شانزدەهەمدا پەرۆشی و ئارەزووی کۆکردنەوە و دابینکردنی کتێبە جوان و گرانبەهاکان لە نێوان چینە بالاکانی کۆمەلگا و خانەدانکاندا رەواجێکی زیاتری پەیداکرد و بەنیشانەیەکی گەورەیی و جوانی لە قەلەم دەدرا، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە ئەو کتێبانەی بەشێوازی ڤین بت رازابوویەوە داواکارێکی زۆری هەبێت.

بەرهەم هێنانی کتێبە رازێنراوەکان بە وێنە و شێوە بچووکەکان:

بێگومان ئەگەر کتێبە رازێنراوەکان بەشێوە بچووک ئاسانییە نە دەفرۆشران و زۆربەی هەلکۆڵەر و وێنەکێشەکان نەیاندەتوانی بەئاسانی پەیدا بکەن تەنانەت ئەگەری هەبوو بکەوێتە ژێر باری هێرشی داواکارییەکان بۆ رازاندنەوەی کێشەکان.

ئاسایی هەروەك باسمان کرد، هونەری کتێب داواکارییەکی زۆری هەبوو، بەلکو جۆرە نایابەکانی فراوانییەکی زۆری بەخۆوە دی. بۆ نموونە کازین[59]ی بلاوکەرەوە لەم رێگەیەوە قازانجێکی زۆری دەستکەوت، چونکە ئەو کتێبێکی بێشوماری پۆلیسی لە ئەندازەی گیرفانیدا بلاوکردەوە کە پەیوەندی بە کێشە و بارە سێکسییەکانەوە هەبوو. هەرچەندە هەندێك لەم کتێبانە لایەنێکی هونەریی هەبوو، هەروەك چۆن نرخی ئەم کتێبانە لەو سەردەمانەشدا هەر زۆربوو.

چاپکردنی ئەم کتێبانەی سەفەرنامە هۆکاری پەیدا بوونی چەندین داهێنانی فراوان بووە و لە بواری کتێبدا، لە سەدەی هەژدەهەمدا پڕبووە لە وێنەی سەرنج راکێشی هەلکۆڵراو بەسەر

59- Cazin.

مس، لە نموونەی ئەم کتێبانە: گەشتێکی سەرنج راکێش لە فەرەنسا[60] کە پێکهاتبوو لە دوانزدە بەرگ، هەروەها کتێبی گەشتێکی سەرنج راکێش بۆ ناپلێ و سێسیل،[61] لە کێشانی وێنە بچووك و زیندوو پڕ هەستەکانی دا، هۆنرێ فراگۆنارد[62]ی وێنەکێش و هەندێکی دیکە لە گولبژێرەکانی وێنەکێشان بەشداریان تێدا کردبوو.

گەرانەوە بۆ کتێبە کۆنەکان:

لەگەلّ هەموو ئەمانەدا، لایەنگر و دۆستانی کتێب، سامانەکانیان تەنها بۆ دابین کردنی کتێبە هاوچەرخەکان خەرج نەدەکرد، بەلکو گرنگییان بەئەدەبیاتی سەدەکانی رابردووش دەدا، وەك گرنگی دان بەبەرهەمی نووسەرە گەورەکان، بەرهەمە گرانبەهاکان دەربارەی مێژووی هونەر، مێژووی سروشتی و گەشت و گەڕان و نەخشەکان و بەرهەمە کلاسیکییەکانی یۆنانی و لاتینی. بۆ نموونە یەکێك لەو بەرهەمانەی کە ژمارەیەکی زۆر لە گەڕاندا بوون بەدوایدا چاپی زنجیرەیەکی٦٤ بەرگی کتێب بوو کە بەفەرمانی لویسی چواردەهەم لە نێوان سالەکانی ١٦٧٤و ١٧٣٠دا بەچاپ گەیشت و بۆ سوود لێ وەرگرتنی کوڕی گەورەی پاشا و جێنشین[63] ئامادەکرابوو و هەموو بابەتە نەخوازراوەکانی سڕابوویەوە.

بازرگانیی کتێب لە پاریسدا:

ئەم کتێب دۆستە زۆرانە، یارمەتی درەوشانەوەی بازاڕی کتێبیاندا بۆ ئەو زیادکردنانەی لەو کاتانەدا لە پاریس رێك دەخرا، کڕیارێکی زۆر باش بوون بۆ کتێبە گرانبەهاکان. هەروەها ئەم قۆناغە بۆ کتێب فرۆشە گەرییەکان کە لەسەر ((بردی نوێ))[64] بەدرێژایی کەناری رووباری سان بەسندووقی کتێبەکانەوە کۆدەبوونەوە بارودۆخێك و جێگایەکی گونجاوبوو و ئەگەری هەبوو لە کۆلەبارەکانیاندا و لە نێو کەلوپەلە نەکڕراوە زۆرەکاندا چەندین کتێبی گرانبەها و بێ هاوتای کۆن و هەندێ کتێبی نایاب و رازێنراوە بەجوانکارییە بالاکان دەست بکەوێت حکوومەت لەگەلّ ئەم دەستفرۆشانەی کتێبدا پەیوەندییەکی باشی نەبوو، چونکە وەها

60- Voyage pittoresque en France.
61- Voyage pittoresque a Naples et en Sicile.
62- Honre Fragonard.
63- ad usum Delphini.
64- Pont Neuf.

بیردەکرایەوە کە هەستاون بەفرۆشتنی ئەو کتێبانەی کە لەڕووی ئایینی و سیاسییەوە فرۆشتنیان قەدەغە کرابێت. سەرەڕای ئەوەی کە فرۆشیارانی کتێب کە شوێن پێی خۆیان لە بازاڕەکانی فەڕەنسادا پتەوکردبووە بۆ لەناوبردنی ئەو گێرە شێوێنانە هەوڵی زۆریان دەدا، بەڵام سەرەڕای هەموو ئەم یاسا و ڕێنمایانە، ئەم کەسانە کە بە (فرۆشیارانی کتێب) ناوزەد کرابوون، وەرگیراوە لە وشەی هۆڵەندی Boekin کەبە واتای کتێبی بچووک دێت، دریژەیان بەکار و کاسبی خۆیان دەدا.

خاوەن کۆمەڵە کتێبخانە فەڕەنسییەکان ـ لاڤالیێروهوێم:

گومانی تێدا نییە کە شازادە لویس دولاڤالییێر[٦٥] لەڕووی ژمارەی ئەو کتێبانەی کە هەیبوو گرنگترین لایەنگر و خاوەنی کۆمەڵە کتێبێك بوو لە سەدەی هەژدەهەمدا و لە ساڵی ١٧٣٨دا چالاکییەکانی بۆ کۆکردنەوەی کتێب لە زیادکردنێکی گەورەدا دەستی پێکرد کە لە کتێبخانەی هێنری هوێم بالۆێزی ساکسۆنی لە پاریس ڕێکخرابوو. کۆنت هویم نرخی کۆمەڵە کتێبەکانی کە بەدرێژایی ٩ ساڵ لە پاریس کۆی کردبوویەوە. بە نزیکەی ١٢٠٠٠٠ فرانك دانا. کاتێك بەناچاری گەڕایەوە بۆ ئەڵمانیا، بەردەوام بوو لە زیادکردنی کتێبەکانی کتێبخانەکەی لە شاری پاریس، بەبێ ئەوەی کتێبەکان ببینێت. تاوەکو دواجار خۆکوژیی کرد، بەم جۆرە ژیانی پڕ لە ئاشوبی کۆتایی پێهات.

کتێبەکانی هوێم هەڵبژاردەی ئەو نوسخانە بوون کە بەرگێکی زۆر نایابی هەبوو. شازادە دولاڤالییێر لە سەرەتای کڕینی کتێبەکانیدا چاکتر لەم کتێبانەی دەست نەکەوت. پاش ئەوە لە زیادکردنە فراوانەکاندا دەستی بەکتێبە بەبایەخ و گرانبەهاکان گەشت و توانی کتێبخانەکەی بەرفراوان بکات بەجۆرێك کە ناچاربوو بۆ نەهێشتنی هەندێك لەو نوسخە دووبارانەی کە هەیبوو و هەندێك لە کتێبەکانی لە سێ جاردا بخاتە بەر دیدی کڕیاران و بیانفرۆشێت.

کتێبخانەکەی دولاڤالییێر لە ئەوروپادا هێندە ناوبانگی دەرکرد کە پاش مردنی لە ساڵی ١٧٨٤دا دۆستان و ئارەزوومەندانی کۆکردنەوەی کتێب لە گشت شارەکانی ئەوروپاوە هاتنە شاری پاریس. دوو زانا و پسپۆری کتێب بەناوی جی دو بوور[٦٦] و ڤان پرید[٦٧]

65- Louis de la Vallieve.
66- G. de bure.
67- Van Praed.

فەهرستێکیان بۆ ئەم کتێبخانەیە ئامادەکرد و زیادکردنەکەی هەشتا و یەك ڕۆژی خایاند و بڕی ٤٦٥٠٠٠ لیرەی دەستکەوت.

خاوەن کتێبخانەکانی دیکەی فەڕەنسی:

بەشێك لە کتێبخانەکەی لاڤالییێر نەخرایە زیادکردنەوە و بەنهێنی فرۆشرایە ناوەندی دووپۆلی[٦٨]. کتێبەکانی لەلایەن کۆنتدارتوا[٦٩] کە دواتر بوو بەچارلی دەیەم لە ساڵی ١٧٨١دا کڕیا. ئەو نوێنەری کتێبخانەیەکی گشتی بوو لە شاری پاریس بەناوی کتێبخانەی ئەرسنال.[٧٠] لە شاری پاریس کتێبخانەیەکی دیکە هەبوو کە دروستکردنی دەگەڕایەوە بۆ سەردەمی کلێسای سانت جیقیڤ[٧١] و لە سەرەتادا کتێبخانەیەکی بچووککراوە بووە، بەڵام کاتێك کە کتێبە بەجێماوەکانی چارل موریس لوتیلیێر[٧٢] قەشەی گەورەی ریمس ، کە لە ساڵی ١٧١٠ کۆچی دوایی کرد و کتێبەکانی خرایە سەر کتێبخانەی ناوبراو، کەم و کوڕییەکانی ئەم کتێبخانەیە تاڕادەیەکی زۆر پڕکرایەوە و لەوکاتەوە گەشەی ئەم کتێبخانەیە بەدرێژایی سەدەی هەژدەهەم بەردەوام بوو.

ئەم کتێبخانەیە لە ساڵی ١٧٥٨دا بۆ خەڵکانی ئاسایی ئاوەڵا کرا. نرخ و بەهای سەرنج راکێشی بەهۆی وێنە و پەیکەرە نیوە جەستە ڕاناوەکانەوە بوو، و ئەو شوێنانەی کە بینەران و سەردان کەرەکان بەسەرسوڕمانەوە تەماشایان دەکرد، تەلاری چوار دەوری کتێبخانەکە بوو.

هەژماردنی هەموو کتێب دۆستە فەڕەنسییەکان لەسەدەیەکدا بەهۆی زۆرییەوە ناتوانرێت ئەنجام بدرێت. لەبەر ئەوە جگە لەو ناوانەی کە پێشتر ناومان هێنا، چەند کەسێکی دیکەیان دەناسێنین. لویس گینات[٧٣] کە وێنەکانی دادپەروەر خوازەکانی کردە دیاری بۆ کۆشکی پاشایەتی و توانی کتێبخانەیەك لە جوانترین کتێبخانەکانی سەدەی هەژدەیەم دروست بکات. بەڵام کتێبەکانی ئەم کتێبخانەیە دوای ئەوەی لەجەینیف، دوبور هەستا بە ئامادەکردنی فەهرستێك بۆی، لە فرۆشتنێکی گشتی لە ساڵی ١٧٦٩دا پەرتەوازەبوو. کاردینالێ دوروهان[٧٤]

68- De paulmy.
69- Conte d Artois.
70- Arsenal.
71- Sainte – Genevieve.
72- Charles - Maurice le Tellier.
73- Louis Gaignat.
74- Cardinal de Rohan.

بەشێك لە کتێبەکانی جاك ئۆگۆست دوتوی[٧٥] خستە سەر کتێبەکانی خۆی و دوای مردنی کاردینال کتێبەکانی میراتی درایە برازاکەی چارل دورو. هەروەها ئەمیر سوبییز[٧٦] بەدرێژایی ٢٠ ساڵ پەیوەندی لەگەڵ زیادکردنەکانی کتێب لە دەرەوە و ناوخۆی فەرەنسادا نەپچڕاند.

هەروەها ناوی چارل دۆرلییان سەرۆکی پەرستگای رۆتیلین[٧٧] دەهێنن، لە رۆژگاری سەرپەرشتی ئەودا ژمارەیەك لە نوسخە دەستنووسە سەرەتاییەکانی چاپی رەنگاورەنگ هەبوو کە بەدەستی گەورەترین هونەرمەندانی ئەو سەردەمە بەچەندین بەرگی زۆر نایاب بەرگ گیرابوون.

باسی مادام دوپۆمپا دۆرت یش دەکەین کە پارێزەری هۆزی کتێب رازاندنەوە بوو. ئارەزوومەندی وێنەی بچووکی ڤین یت بوو کتێبخانەکەی پڕ بوو لە کتێب بەتاییەتی کتێبی شانۆنامەکان.

کتێبخانەی پاشایەتی:

لە نموونەی بەشداربوانی کڕیاری کتێبەکانی لاڤالێر و رۆتیلین کتێبخانەی پاشایەتی بوو. کە لە حەز و لایەنگران و ئارەزوومەندانی کۆکردنەوەی کتێب زۆر سوودی وەرگرت. ئەم سوود وەرگرتنە بەهۆی کڕینی بەشێك یان هەموو کۆمەڵە کتێبی کتێبخانە تایبەتییەکان بوو، یان بەهۆی ئەو دیاریانەی کە پێشکەش بەم کتێبخانەیە کرابوو.

هەروەها بالێوزان و نوێنەرانی فەرەنسا لە دەرەوەی وڵات چەندان کتێبی گران بەهایان نارد بۆ ئەو کتێبخانەیە سەرەڕای ئەوانەی کە ناوبراو، دەبێت ناوی ئەو کۆمەڵە وێنە هەڵگۆڵراوانە بهێنین کە لەم کتێبخانەیەدا کۆکرابوویەوە. ئەم کتێبخانەیە لەڕووی بوونی کتێبە نایاب و گرانبەهاکان بەگەورەترین و دەوڵەمەندترین کتێبخانەی شارستانی ئەو سەردەمە دەهاتە هەژمار، کتێبەکانی کتێبخانەی پاشایەتی لە ساڵی ١٧٢١ گوازرایەوە بۆ کۆشکی ینقێرس[٧٨] کە ئێستا دەکەوێتە سەر شەقامی ریشیلۆ، لەو کاتەدا، قەشە جان بینۆن[٧٩]، بەرێوەبەری بوو کە نازناوی بەرێوەبەری ئەو کتێبخانەیەی پێ بەخشرا، لەساڵی ١٧٢٠ی زایینیدا.

75- Jacques Auguste de Thou.
76- Soubise.
77- Rothelin.
78- Hotel de Nevers/
79- Jean Bignon

کتێب دۆستی لە ئینگلتەرا:

کتێت دۆستی لە فەرەنسادا، هەروەك زۆرێك لەو شتانەی دیکە کە لە فەرەنساوە وەرگیرابوو، کاری کردە سەر فەرمانڕەوا و خانەدانەکانی ولاتەکانی دیکەی ئەورووپایی. ئەگەر هیچ دەولەتێك نەیتوانیوە لە گەورەیی و گرنگیدان لەگەڵ فەرەنسادا کێبڕکێ بکات. ئەم بابەتە رێگر لەلاسایکردنەوەی چۆنیەتی ژیانی لە کۆشکی لویسی چواردەهەم و جێنشینەکان و لە چینە خانەدانەکای ئینگلیزی لە کۆشکی جۆرجی یەکەمدا کۆبوونەوە.. هەموویان لەژێر کاریگەری زەوقی فەرەنسیدا بوون و ژمارەیەك لە هاوڕێ و دۆستی کتێب لە نێوانیاندا هەبوو، دەبینین کە هەوڵ و چالاکی کتێبخانە تایبەتییەکانی بۆ پێشکەوتنی کتێبخانەی گشتییەکان زۆرتر لە کەسانی دی.

دامەزراندنی مۆزەخانە لە بەریتانیا:

جگە لە ئینگلتەردا، راستییەکی دیکە دەبینین، ئەویش ئەوەیە کە لە کتێبخانەی تایبەتی پاشا بەپێچەوانەی وڵاتانی دیکە، دەگۆڕا بۆ کتێبخانەیەکی میللی و نەتەوەیی. کتێبخانەی میللی مۆزەخانەی کاتێك دامەزراند کە پەرلەمان لە ساڵی ١٧٥٣دا بڕیاری کڕینی ئەو کتێب و دەستنووسانەی پەسەند کرد کە دوای مردنی پزیشك هانس سلۆن[٨٠] بەجێ مابوو. پاشان هەندێکی دیکە لە دەستنووسە گرنگەکانی بۆ زیادبوو، وەك کۆمەڵە کتێبەکانی کۆتۆن[٨١] و هارلی[٨٢]. بەم پێشەکییانە، مۆزەخانەی ناوبانگی بەریتانیا دامەزرا. دوای چەند ساڵێك، جۆرجی دووەم چەندین کۆمەڵە کتێبی لە کۆشکی پاشاییەوە بەدیاری بەخشی بەو شوێنە. سەرەڕای ئەوەی بەپێی یاسای زۆرەملێ دەبوو هەموو ئەو کتێبانەی کە لە ئینگلتەردا چاپ دەکرا نوسخەیەك بەو کتێبخانەیە بسپێرێت. لە ساڵی ١٧٥٩دا ئەم دامەزراوە نوێیە خرایە بەر دیدی هاوولاتیان و لەژێ چاودێری ئەنجوومەنێکدا کە ٤٨ ئەندامی هەبوو. و نیوەی دەولەتی خۆی دیاری دەکرد. کارەکانی جێبەجێ دەکرا.

80- Hans Sloans.
81- Cotton.
82- Harley.

کتێبخانەی هارلی:

هارلی کۆنتی ئۆکسفۆرد ـ وەك پێشتر ناومان هێنا. کۆمەڵێکی گەورەی کتێب و نوسخە دەستنووسەکانی بەمیراتی لە باوکییەوە بۆ بەجێ ما. هەروەها چەندین کتێبی دیکەی بۆ پەیداکرد. بەجۆرێك کە کاتی مردنیدا ٧٦٠٠ نوسخەی دەستنووس و ٤٠٠,٠٠٠ وتار و بەڵگەنامە و ٥٠,٠٠٠ کتێبی چاپکا و ٤٠٠,٠٠٠ نامە و گوڤای دیکەی تێدابوو. ئەمەش کتێبخانەیەکی بێ هاوتابوو کە لەڕووی دەوڵەمەندییەوە لەگەڵ کتێبخانەی لاڤالێیردا لە فەڕەنسا کێبڕکێی دەکرد.

دۆستان و لایەنگرانی چاپە سەرەتاییەکان:[٨٣]

کتێبخانەی هارلی چەندین کتێبی چاپی جۆراوجۆری لەخۆگرتبوو کە لەلایەن کۆنترین چاپخانەی ئینگلیزی کاکستۆن[٨٤] و جێنشینەکانییەوە چاپکرابوون. لێرەوە ئەندازەی حەز و گرنگی دانی ئارەزوومەندان و دۆستانی کتێبمان بۆ چاپە سەرەتاییەکان دەردەکەوێت. ئەمەش بابەتێك بوو کە لەو رۆژگارەدا زۆرباو نەبوو. بێگومان یەکێك لە ئارەزوومەندانی کۆکردنەوەی کتێب قەشەی ئیلی[٨٥] بوو بەناوی جۆن مۆر[٨٦] سەرنجی رووەو چاپە سەرەتاییەکانی کتێبە پیست رەشەکان، راکێشرابوو.

جۆرجی یەکەم، کتێبەکانی ئەم خاوەن کتێبخانەیەی لە سالّی ١٧١٥دا کڕی، هەتا وەکو بەدیاری بەزانکۆی کامبریج ببەخشێت. شایانی باسە کە دۆستانی کۆکردنەوەی چاپە سەرەتاییەکان تاوەکو دەیەکانی کۆتایی سەدەی هەژدەیەم ژمارەیان زیادی نەکرد. خاوەن کتێبخانە ئینگلیزییەکان جێگای دیاری خۆیان لەم بوارەدا تاوەکو هەنووکە پاراستووە.

بەرگە ئینگلیزییەکان بەشێوازی هارلی:

لە میژووی بەرگسازی ئینگلیزیدا بەشێوەیەکی تایبەت هونەری بەرگ تێگرتنی کتێب، بەشێوازی هارلی ناوبراوە و ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بەرگانەی کە بۆ هارلی دروستکراون. جوانکارییەکانی ئەم بەرگانە لە بەشی ناوەڕاستدا رووبەرێکی بچووکی هەیە و بەچوارچێوەی

83- In Cunabula.
84- Caxton.
85- Bishop of Ely.
86- John Moore.

پان و پێکهاتوو بە نەخشی گلایتۆن و گوڵی راستەقینە کە بەشێوەیەکی تایبەت وێنەکراون، دەورەدراون. ئەم بەرگانە گەرچی لەسەردەمی خۆیدا لە ئینگلتەرادا رەواجی پەیدا کرد، بەڵام شێوازەکەی بەبۆچوونی ئێمە قورسە و کاری زۆری دەوێت و ناتوانێت کێبڕکێ بکات لەگەڵ ئەو بەرگانەی کە لەسەدەمی هارلیدا لە سکوتلەندا دروستکراون و لە قەدی رووك و گەڵای بەرز و بڵند پێکهاتبوو لەهەردوو لاوە لە شێوەی جوانکارییەکانی گلابتۆندا بوو.

دۆستان و ئارەزوومەندانی کتێب لە ئەڵمانیادا:

کتێب دۆستی لە فەڕەنسادا هێندە گرنگ بوو کە لە ئینگلتەرا لاسایی کرایەوە، لەگەڵ هەموو ئەمانەدا، ئەمە تەنها لاسایی کردنەوە نەبوو، چونکە پەیوەندی کتێب دۆستی فەڕەنسی لەگەڵ کتێب دۆستی ئەڵمانیادا ئەم لاسایی کردنەوە بەهەمان شێوەبوو.

فریدریکی دووەم:

لە ئەڵمانیادا ژیار و ئەدەبیاتی فەڕەنسی عاشقێکی سەرشێتی هەبوو کە فرریگی گەورەی هاورێی ولتەر بوو. کە لە پاڵ شارەزایی سەربازی دا، خوێنەرێکی وردە بەرز کە رووەو نووسەرێکی بەناوبانگ بوو، کتێبەکانی لە ٢٥٠ بەرگدا لە نێوان سالّەکانی ١٧٨٧-١٧٨٩دا بلاّوکرایەوە. لەڕووی ژمارەوە لەگەورەترین کارە چاپکراوەکانی سەدەی هەژدەیەم بوو لە ئەڵمانیادا.

هەروەها لە شاری سان موسی[٨٧] و پۆتسدامیشدا[٨٨] چەندین کۆمەڵە کتێبی گەورە هەبوو، تەنانەت لە کاتی لەشکرکێشی سوپاکەیدا، کتێبخانە تایبەتییەکەشی لەگەڵ خۆیدا دەبرد. بەشێوەیەکی گشتی خۆشەویستترین کتێبەکان لە بۆچوونی ئەودا نووسراوە عەقڵییەکانی فەڕەنسی و ئەدەبیاتی فەڕەنسی بوو. جگە لەمانە، ئەو کتێبانەشی بەچاك دەزانی کە لە ئەندازەی ١/٨و١/١٢دابوو بەجۆرێك کەتا دەیتوانی لە ئەندازەی ١/٤ دووەو پەڕێزی دەکرد. وەکو فەڕەنسییەکان ئەو بەرگانەی پەسەند دەکرد کە لە پێستی مەراکێشی ڕەنگ سوور دروستکرابوون و لاکانی زێڕکاری بۆکرابوو.

87- Sans – Souci.
88- Post dom.

ئارەزوومەندانی کتێب لە دێرسدێن:[٨٩]

بەپێچەوانەی بۆچوونەکانەوە، کاریگەری کتێب دۆستی فەرەنسا لە ئەڵمانیادا بەتایبەت لە ویلایەتەکانی باکوور و ئەو شارانەی کە لەژێر پەیمانی هانزدا بوو، هەستی پێدەکرا. گومانی تێدانییە ئەم کاریگەرییە لە رێگەی ئینگلتەراوە بۆ ئەم ناوچانە گوازرابوویەوە.

ئەم کاریگەرییە لەناوچەی ساکسۆنیش هەستی پێدەکرا، چونکە ئەم ناوچەیە هەر لەسەردەمی ئۆگۆستی هەڵبژێراوە هەرگیز بەشێوەیەکی تەواو پەیوەندی خۆی لەگەڵ داب و نەریتی فەرەنسەدا نەپچڕاندبوو. لە سەدەی هەژدەهەمدا ژمارەیەکی زۆر کتێبخانەی تایبەتی هەبوو. لێرەش هەروەك پاریس یەکێك لە شانازییەکان ئەوەیە کە ئەو کەسە کۆمەڵێك کتێب و کتێبخانەی هەبێت، لەناودارترین خاوەن کتێبخانەی ئەم سەردەمە دەرخشانە کەسێك بوو بەناوی کۆنت هێنریچ ڤۆن برول[٩٠] کتێبەکانی گەیشتە ٦٢٠٠٠ بەرگ و دواجار ئەم کتێبانە گوازرانەوە بۆ کتێبخانەی کۆشك کە کتێبخانەی ساکسۆنی ئێستا دەکات.

هەروەها کتێبخانەیەکی دیکەی مێژوویی، بەنرخ و بەناوبانگ هەبوو کە دەگەڕایەوە بۆ یەکێك لە خاوەن کتێبخانە گەورەکانی ساکسۆنی کە ئەویش کتێبخانەی هێنی دوبونو[٩١]. زۆرتر ئەم کتێبخانەیە بەهۆی سیستەمی فەهرست و نووسینەوە گرنگییەکی زۆری هەبوو، نەك بەهۆی ژمارەی کتێبەکانییەوە. بونو بەیارمەتی بەڕێوەبەری کتێبخانەکەی جەی. ئێم. فرانك[٩٢] سیستەمێکی فەهرست نووسینی بۆ ئاسانکردنی سوود وەرگرتن لە کتێبەکانی دانابوو. ئەگەرچی سیستەمی فەهرست نووسینی بونو- فرانك لەوکاتەدا زۆر بەکەمی کاری پێدەکرا، بەڵام دوای ئەو سەردەمە بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ نموونەیەك بوو کە پەیڕەوی لێدەکرا، بەبەراوردکردنی کتێبخانەی برول لەگەڵ کتێبخانەی بونودا دەبێت بوترێت کە یەکەمیان تاڕادەیەك بەکتێبخانەیەکی گرانبەها لە قەڵەم دەدرێت و دامەزراندنی قەرزاری حەز و ئارەزووەکانی ئەم وەزیرە بوو، هەرچی بەرگەکانی بونو بەچوارچێوەی رازاوە و بەشێوازی رۆکوکو و بەشی ناوەراست بەنەخشەکانی رنوکی دەورەدراوە کە کارتێکراوە بەشێوازی فەرەنسی و بەشێوەیەکی زۆر گرانتر کاری تێدا کردووە.

89- Dresden.
90- Count Heinrich Von Bruhl
91- Henri de Bunau.
92- J.M. Franke.

خاوەن کتێبخانە ئەسکەندەنافییەکان:

ئەگەرچی کتێب دۆستە دانیمارکی و سویدی و کتێب فرۆشەکانی وڵاتانی ئەسکەندەنافی کاریگەری کتێب دۆستی ئەڵمانییەکانیان بەسەرەوە بوو، بەڵام کاریگەری فەرەنساش بەئاشکرا دەبینن.

لەسەدەی هەژدەهەمدا لە دانیمارك چەندین خاوەن کتێبخانەی گەورە هەبوون، کە بەهۆی گەشتەکانیان بۆ ئەوروپا، پەیوەندیوان لەگەڵ کتێب دۆستە فەرەنسییەکاندا توندوتۆڵ کردبوو. گرنگترینیان کۆنت ئۆ تۆتۆت[٩٣] و کتێبەکانی لەکاتی مردنیدا لە ساڵی ١٧٨٥ گەیشتە نزیکەی ١٣٨٠٠٠ بەرگ، وەسیەتی کردبوو کە نوسخە دەستنووسەکان ببەخشرێن بەکتێبخانەی پاشایەتی کۆپنهاگن.

بەڵام لە سوید، کۆشکی گۆستاڤی سێهەم بەتەواوی لەژێر کاریگەری فەرەنسادابوو، هونەردۆست و خاوەن کتێبخانەیەك بوو کە لەگەڵ گەورەترین خاوەن کتێبخانەکانی فەرەنسیدا کێبڕکێی دەکرد. ئەویش کۆنت گۆستاڤ تێسین[٩٤] بوو. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا زۆرینەی کتێبخانەکانی ئەسکەندەنافییەکانی هێمایەکیان هەبوو کە لەگەڵ هێمای ئەو کتێبخانەی کە پێشتر ناومان هێنا جیاوازی هەبوو، کتێبخانەکانی وڵاتانی ئەسکەندەناڤیا زیاتر کتێبخانەی بوتومان بەبیر دەهێنەوە، هەتاوەکو کتێبخانە گرانبەهاکانی فەرەنسی هۆکارەکەشی راستییەکی زانستی بەهێزە کە پێکهاتەکەی لەسەر دامەزراوە. راستی ئەم بابەتە لە چۆنیەتی کتێبخانەی گەورەی تایبەتی مامۆستای زانا کریستیان بوتنێر[٩٥]دا دەردکەوێت کە خەڵکی گوتین گن بوو[٩٦] و بەهۆی زانستی فراوان و حەز و ئارەزوومەندی کۆکردنەوەی کتێب ئێمەی یادی مالیابیکی[٩٧] دەخاتەوە. ناوبراو مالّی وەك مالّی فلۆرۆنسی ناوبانگی هەیە. بەو پێیەی کە گۆتێ رێکخەری کتێبخانەی مالیابیکی بوو دوای مردنی، دەڵێت: ئەم شاعیرە گەورەیە لەڕاستیدا خاوەنی کتێبخانە نەبوو، ئەو تەنها کۆمەڵێك کتێبی زانستی تایبەتی کۆکردەوە. ئەم کارەش کاتێك بوو کە ئەو کتێبە گشتییەکانی شارەکانی بەکاردەهێنا و بەهێزی دەکردن.

93- Otto Thott.
94- Gustave Tessin.
95- Chr. W. Buttner.
96- Gottingen.
97- Magliabecchi.

کتێبخانە گشتییەکان و زانکۆکانی ئەڵمانیا:

کتێبخانەی کۆشکی دێرسیدێن لەدەوروبەری کۆتایی سەدەی هەژدەیەمدا بەڕووی هەموانـدا کرایەوە، بەڵام رێکخستنی ناوخۆیی کتێبخانـەکان، چ لـە کتێبخانـەی فـەرمانڕەوایان و چ لـە کتێبخانەی زانکۆکان لە ئاستی داواکارییدا نەبوو.

ئەرکی سەرپەرشتی کتێبخانەی زانکۆکان کارێکی لاوەکی بوو کە یەکێك لە مامۆسـتاکان لە ئەستۆی دەگرت. بەکەمی رێك دەکەوت کە ئەم مامۆستایانە زیاد لە ئاستی پێویست هەوڵ بدەن، تا ئەوەی کە زۆربەی کتێبخانەکانی زانکۆکان حاڵەتێکیان بەسەردا هات کە یادخەرەوەی بارودۆخی هەلومەرجی کتێبخانەی کڵێساکان بوو لە سەدەکانی ناوەڕاستدا زۆرکات یەکێك لـە خوێندکاران لەکارە سادە و ئاسانەکاندا کۆمەکی بەڕێوەبـەری قوتابخانـەی دەکـرد و بێگومـان هەمان ئەو خوێندکارە هەموو کارەکانی ئەنجام دەدا.

کتێبخانەی گوتینگن:[98]

لە ئەڵمانیادا زانکۆیەك هەبوو بەناوی زانکـۆی گـوتینگن، کتێبخانـەی ئـەم زانکۆیـە تـا ماوەیەکی زۆر نموونەیەك بوو بۆ هەموو کتێبخانە ئەوروپییەکان.

کارمەندانی ئەم کتێبخانەیە هەروەك چۆن بەپێی بنەمایەکی دیاریکراو بـۆ پێـشکەوتن لـە چالاکی دابوون، بەهەمان شێوە بەهاوکاری یەکتری هەوڵیان دەدا کارێك بکەن کە خوێنـدکاران ئاسانتر کتێبەکانیان دەست بکەوێت پاشـان بـە بەڕێوەبەرایـەتی زانـای گـەورەی رۆمـان نـاس کریستیان گوتلیب هاینە[99] بەڕێوەبەری پێشووی کتێبخانەی کۆنـت بـرول بـوو، کتێبخانەکـە پێشکەوت و گۆڕانکارییەکی دەست پێکرد کە کتێبخانەکانی دیکەی جیهان تەنها لـە سـەدەی نۆزدەهەمدا پێی گەیشتن. زۆری نەخایاند کە کێتبخانەی گوتینگن وەك یەکـەمین کتێبخانـەی لێکۆڵینەوەی ئەوروپی لێهات.

گەشت کەرانی خاوەن کتێب:

لە ساڵی ١٧٦٩دا کتێبخانەی گوتینگن بەدەستکەوتنی کتێبەکانی یۆهـان فریـدریك ڤـۆن ئۆفن باخ[100] کە لە کۆکردنەوەی کتێبدا سەرکەوتووبوو، دەوڵەمەندی ئەم کتێبخانەی زیادکرد.

98- Gottingen.
99- Christion Gottliab Heyne
100- Johunn Fredrich Von Offenbach

ئەم عاشق و دۆستی کتێبە، بەهۆی گەشتەکانی لەگەڵ براکەیدا زاخیارس کۆرنارد[101] کـە لـە کتێب دۆستیدا لەو پایەبەرزتر بوو، ئەم کتێبانەی بەدەست هێنـابوو. ئـەم دوو برایـە بـەبوونی فەهرستێك بۆ ئەو کتێبخانەی کە خوازیـار بـوون بیکـڕن، بـە ولاتـانی ئـەڵمانیا و هۆڵەنـدا و ئینگلتەرا گەڕان، بەهۆی خوێندنەوەی یادەوەری گەشتەکانیانەوە دەردەکەوێت، کـە بەتایبـەتی زانیاری زۆریان دەربارەی چاپ و بڵاوکردنەوەی کتێبەکان کۆکردبێتەوە. ئەم گەشتانە دەتوانرێت بەگەشـتی تایبـەتی لێکۆڵینـەوەی کتێـب دابنرێـت. گەشـتی سـۆزداری[102] سـتێرن[103] و یۆریك[104] بەڵگەیە لەسەر ژیانی زانستی ئارەزوومەنـدانی کتێـب و لـە جیاکـەرەوەکانی ئـەم سەدەیەیە.

بەشێوەیەکی گشتی باشترین کڕیارانی کتێب بوون لە هۆڵەندادا. کتێـب دۆسـتە ئـەڵمانی و ئینگلیزی و ئەسکەندەناڤییەکان زۆرکات بۆ کڕینی کتێب دەهاتنە ولاتی هۆڵەندا.

بڵاوبوونەوەی کتێب لە سەدەی هەژدەهەمدا

کتێبە پەسەندکراوەکانی خەڵکان و ئیسانکلۆپیادیاکان (دائرە المعارف) لە ئەڵمانیادا کتێب و ئەدەبیات بە بەراوردکردن لەگەڵ فەرەنسا و ئینگلتەرا زیاتر پەیوەندی بەچینی مامناوەنـدەوە هەبوو، بەجۆرێك کە حەز و ئارەزووی خوێندنەوەی کتێب لە نێو بەشـە جیاوازەکـانی خەڵکیـدا بەردەوام لە فراوان بوونda بوو. دواتر هەوڵی پیتۆڵەکان بۆ بڵاوکردنەوەی ئـەدەبیاتی فێربـوون و فەرهەنگی خەڵکی بەپێشکەوتنێك گەشت کە تا ئەو کاتە نەبینرابوو.

حەز و ئارەزووی خەڵکی بۆ بڵاوکردنەوەی کتێب لەم سەدەیەدا:

ئەم حەز و پەرۆشییە، هۆکـاری بەیەکگەیانـدنی هـەموو بزاوتـە هزرییـەکان بـوو کـە لـە ئەوروپادا دەرکەوتبوو و تەنها تایبەت بە ئەڵمانییەکان نەبوو. لێ دوان بەسـەر هۆکـاری ئـەم جۆرە بزاوتنە هزرییانە کارێکی پێویـستە و گومـانی تێدانییـە لـەم کاتـەدا جولانەوەیـەك بـۆ رێکخستنی ژیانی زانستی بەدیهاتبوو. ژیـانی زانـستی خـۆی رێنماییەکـە و پێـشاندەری ئـەم

101- Zacharis Cornard.
102- Voyoge Serthimental.
103- Sterne.
104- Yorrick.

ڕێکخستنەیە. ڕێکخستنی ژیانی زانستی بەشێوەیەکی بەرچاو لە سەدەی حەڤدەهەمدا، لە نێوان وڵاتە گەورەکاندا دەستی پێکرد لەم کاتانەدا بوو کە یەکەمین ئەکادیمیای زانستی دامەزرێنرا و یەکەمین گۆڤاری زانستی بڵاوکراوەی زانایان[١٠٥] لە ساڵی ١٦٦٥دا بڵاوکرایەوە، لە لەندەن گۆڤاری (لێکۆڵینەوە فەلسەفییەکان)[١٠٦] بڵاوکرایەوە، ئەم دوو بڵاوکراوەیە بەبەردەوامی تا ئەمڕۆ بڵاودەکرێنەوە. لەلایەن زیک گۆڤاری کارەکانی زانایان)[١٠٧] بڵاوبوویەوە.

زانایانی سەدەی هەژدەهەم هەموو زانستەکانی سەردەمیان لە زانستنمەی گەورەی ئەبجەدیدا کۆکردەوە و ئەمەش بەشێوەیەك بوو کە دۆزینەوەی بابەتەکان زۆر ئاسان بوو. دیدرۆت[١٠٨] و دالامبرێت[١٠٩] هاوڕێکانیان لە فەڕەنسا ئینسایکلۆپیدیای بەناوبانگی فەڕەنسایان لە ساڵی ١٧٥١ تا ساڵی ١٧٧٢ بەچاپ گەیاند. ئەم ئینسایکلۆپیدیایە (دائرة المعارف) یارمەتیدەری ڕووناك کردنەوەی چەمکەکانی شۆڕشی فەڕەنسابوو. دوای ئەمە کتێبێکی گەورەتر لە قەبارەدا بەناوی ئینسایکلۆپیدیای بابەتی[١١٠] لە نزیکەی ١٦٦ بەرگدا دانرا. دانەری ئەم کتێبە بڵاوکەری گەورە چارلس جۆزێف پانکۆك[١١١] بوو، ئەگەرچی ماوەیەکی زۆر پاش مردنی کاری بڵاوکردنەوەی تەواوکرا.

لە ئەڵمانیا گەورەترین بڵاوکەرەوەی لایبزیك ی . ه . تسدلر[١١٢] یەکەمین ئینسایکلۆپیدیایی جیهانی لە ٦٤ بەرگی گەورەدا بەچاپ گەیاند و تا ئەمڕۆ نرخ و ڕێزی خۆی هەیە.

گۆڤارە ڕەخنەیی و ئەدەبییەکان بەرە بەرە زیادی کرد هەروەها ڕۆژ ژمێر و کتێبە گیرفانییەکان گرنگی زۆری پێدا، تەنانەت گرنگیدان بەکتێبی منداڵان دەستی پێکرد. لەو نموونانە کاری کامپێ[١١٣] بوو لە ڕێککردنەوەی ئەفسانەکانی ڕۆبینسۆن کروزۆ[١١٤]ی نووسینی

105- Journal des Savants.
106- Prilosophical Transactions>
107- Acta eruditorum.
108- Diderot.
109- D. Alembert.
110- Encyclopedie Methodique.
111- Ch. J. Panckoucke.
112- J. H. Zedler
113- Campe.
114- Rpbinson Crusoe.

دانیال دۆفۆ[١١٥] و ئاکامەکەی ئامادەکردنی باشترین کتێبەکان بوو بۆ منداڵان.
لە فەڕەنسا، بەتایبەت لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەهەمدا ژمارەیەکی زۆر ڕۆژ ژمێر بەئەندازەی بچووك کەبەوێنەی بچووك هەڵگۆڵرابوو، بڵاوکرایەوە کارەکانی ف. م. کیڤیدۆ[١١٦] لەم بوارەدا هێمای چالاکییەکی بەڕچاوبوو.

کتێبە هونەرییە پەسەندکراوەکانی جەماوەر – کۆدۆویسکی:[١١٧]

لە ئەڵمانیا کتێبی گیرفانی و ڕۆژ ژمێرەکان لایەنگری زۆری هەبوو، بەتایبەت ئەو کتێبانەی کە بەوێنەی بچووك لەسەر مس کاری هەڵگۆڵینی بۆکرابوو و هونەرمەندانی ئەڵمانی لە دروستکردنیدا لاسایی هونەرمەندانی فەڕەنسییان کردبوویەوە. ئەگەرچی لەڕووی چۆنیەتییەوە جیاوازیشی هەبوو.

لەنێو ئەم هونەرمەندانەدا تەنها کەسێك هەبوو بەناوی دانیال کۆدۆویسکی کە توانی هێزی تایبەتی داهێنانی خۆی لەم بوارەدا دەربخات و لە هەندێ باری وێنەکانیدا دیمەنێ ژیانی بۆرجوازی ئەڵمانییەکان یان زمانی چینی مامناوەندی ئەڵمانیای وێنە دەکێشا، لەم ڕووەوە کۆدۆویسکی بەیەکەمین هونەرمەندی بەرجەستەی میللی لە هونەری وێنەکردنی قۆپن یت دا دادەنرێت لەو وێنە بچووکانەی کە بەشێوازی قۆن یت لەسەر ژیانی ڕۆژانەی خەڵکی کێشاوییەتی دەردەکەوێت کە چۆن بەم ناوبانگە گەیشتووە، ئەم ناوبانگە تاڕادەیەك بوو کتێبێکی وەك ئەفاسانەکانی[١١٨] گلێرت[١١٩] کە لە سەرەتای چاپەوە بەتیراژێکی زۆر بڵاوکرایەوە، بەزیادکردنی ئەو وێنانەی کە کۆدۆویسکی بۆ ئەم کتێبەی دەکێشا، لە ناو خەڵکیدا زیاتر خۆشەویست بوو و زیاد لەجاران بڵاوبوویەوە و خوێنەری پەیداکرد بەهۆی ئەو وێنانەی کە بەشێوازی قۆن یت بۆ کتێبی هیرمان[١٢٠] و دۆرتێ[١٢١] لە گوتێی شاعیری ئامادەکردبوو، هەروەها کارەکانی لە ڕۆژمێردا بۆ بانوان لە ساڵی ١٧٩٩ و کتێبی مینادی بارن هیلم[١٢٢]ی

115- Daniel de Foe.
116- F.M. Quevedo.
117- Daniel Chodowiecki.
118- Fables.
119- Gellert.
120- Hermann.
121- Dorthée.
122- Minna de Barnhelm.

لیسینك[123] (۱۷۷۰) وێنه بچووکه‌کانی دی که گونجاوبوو بۆ ئه‌ندازه‌ی رۆژمێره‌کان چه‌ندین سه‌رکه‌وتنی گه‌وره‌ی به‌ده‌ست هێنا. کودوویتسکی کاری هه‌ڵکۆڵینی هێماکانی خاوه‌نداری کتێبیشی ده‌کرد و چه‌ندین داهێنانی له‌م بواره‌دا به‌ئه‌نجام گه‌یاند. له‌نێو هه‌ڵکۆڵه‌رانی دیکه‌ی ئه‌ڵمانیدا که ناوبانگیان هه‌یه گیورگ فریدریك ئیشمید[124] و کتێبه‌کانی فریدریکی گه‌وره‌ی وێنه‌سازی کرد. هه‌روه‌ها ده‌بێت له‌م بواره‌دا ناوی ج و میل[125] و سی ج جایسێر[126] و ج. م. پرایسله‌ر[127] بهێنین. دواتر پرایسله‌ر رۆیشته ولاتی دانیمارك. هه‌موو ئه‌م هونه‌رمه‌نده هه‌ڵکۆڵه‌رانه له‌ژێر کاریگه‌ری به‌رهه‌مه فه‌رهنسییه‌کاندا بوون به‌تایبه‌ت میل که له فه‌رهنسادا وانه‌ی خوێندبوو.

له سویسرا شاعیر و وێنه‌کێش سالۆن گێسنه‌ر[128] ده‌بینین که وێنه بچووکه‌کانی شایه‌تی حه‌ز و ئازه‌زووی ئه‌و ده‌ده‌ن له‌سه‌ر دیمه‌نی سروشت و له ناسکی جوانیدا هۆنراوه به‌ناوبانگه‌کانی هاوتا ده‌بێت له‌گه‌ڵیدا.

ره‌ونه‌قی کتێب له ئه‌ڵمانیا:

زۆربوونی رۆژانه‌ی ئاره‌زووی کتێب خوێندنه‌وه ئاسانکاری نوێی بۆ بازرگانی کتێب فه‌راهه‌م کرد. به‌رهه‌م هێنانی کتێب له نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مدا زۆر زیادی کرد و ژماره‌ی نووسه‌ران له‌م چاخه زێرینه‌ی ئه‌ده‌بیاتی ئه‌ڵمانیدا چه‌ندین به‌رامبه‌ر زیادی کرد.

بارودۆخی نووسه‌ران:

له‌م قۆناغه‌دا هێدی هێدی گرنگیدان به‌مافه‌کانی نووسه‌ران زۆر پەره‌ی سه‌ند، به‌ڵام له‌گه‌ڵ هه‌موو ئه‌مانه‌دا هه‌میشه پەیوه‌ندی نێوان نووسه‌ران و بلاوکه‌ره‌وه‌کان گونجاو و باش نه‌بووه. تا ئه‌و راده‌یه‌ی له‌نێو بلاوکه‌ره‌وه‌کاندا وه‌ها باو بوو که نووسه‌ریان له قازانجی دووباره چاپکردنه‌وه‌ی کتێبه‌کانیان بێبه‌ش ده‌کرد. هه‌ندێ کاتیش ده‌بینرا، بۆ ئه‌وه‌ی کتێبه‌کان دوور له

123- Lessing/
124- George. Fr. Schmidt.
125- J.W.Meil.
126- C.G. Geyser.
127- J.M. Prtisler
128- Salomon Gessner.

ده‌ستی بلاکه‌ره‌وه‌کان به‌چاپ بگات هه‌ندێ هه‌وڵ و کۆشش دراوه، به‌جۆرێك به‌شێك له نووسه‌ران خۆیان هه‌ڵده‌ستان به‌بلاوکردنه‌وه‌ی کتێبه‌کانیان وه‌ك، لیسینگ، یان به‌هۆی هاوڕێیه‌کانییه‌وه دامه‌زراوه‌ی هه‌ره‌وه‌زیان بۆ بلاوکردنه‌وه‌ی کتێب دروست ده‌کرد، بۆ نموونه دامه‌زراوه‌ی گشتی زانایان[129] که کلۆپ ستوك[130] بونیادی نابوو، ئه‌م هه‌لومه‌رجه‌ی هه‌بوو.

زیادبوونی نرخه‌کان:

به‌شێوه‌یه‌کی گشتی زیادبوونی مووچه‌ی نووسه‌ران و جوانی چاپی کتێب که ده‌ستپێکی هونه‌ری فه‌رهنسییه‌وه پله‌به‌پله به‌سه‌ر هونه‌ری ئه‌ڵمانیدا گشتگیربوو، ئه‌مه‌ش هۆکاری به‌رزبوونه‌وه‌ی نرخی کتێب بوو، به‌جۆرێك له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌مه‌وه نرخی له چه‌ند پێنگی[131] ئه‌ڵمانییه‌وه به‌رزبوویه‌وه بۆ ۱۰ پێنگ بۆ هه‌ر په‌ڕه‌یه‌ك و ته‌نانه‌ت به دریژایی قۆناغه‌کانی کۆتایی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌م ئه‌م بره‌ش دووباره رووی له زیادبوون کرد.

دژایه‌تی کردنی ته‌زویرکردن و چاپی بێ مۆڵه‌ت:

له‌سه‌ده‌ی هه‌ژده‌دا، ئه‌م نرخه به‌رزانه کاریگه‌ریی هه‌بوو له‌سه‌ر خراپ به‌کارهێنانی نوێکردنه‌وه‌ی کتێبه‌کان و بلاوکردنه‌وه‌ی کتێبه ئه‌ڵمانییه‌کان به‌شێوه‌یه‌کی نهێنی و به‌تیراژی زۆر له هۆڵه‌ندا و سوید به‌تایبه‌ت له ئوتریش دووباره ده‌ستی پێکرده‌وه، تا ئه‌وه‌ی بازاڕی فرانکفۆرت گۆڕا بۆ بازاڕی کتێبه ته‌زویره‌کان. بازرگانی گه‌وره فلیپ ئیراسام رایش[132] سه‌ره‌تا هێرشه‌کانی له‌لایب زیکه‌وه رووه‌و ئه‌م بازاڕانه ئاڕاسته‌کرد و له‌ده‌وروبه‌ری سالی ۱۷۶۰ هه‌وڵی دا کۆتایی به‌م بارودۆخه نه‌خوازراوه بهێنێت تا ئه‌وه‌ی له سالی ۱۷۷۳دا حکوومه‌تی ساکسۆنی بۆ لایه‌نگری ئه‌م پیاوه هاته مه‌یدان. هۆکارێکی دیکه بۆ شۆڕشی ئه‌م بلاوکه‌ره‌وه‌یه له دژی ئه‌و بارودۆخه ئه‌وه‌بوو که‌ئه‌م حاڵه‌ته جولانه‌وه‌ی ته‌زویرکردنی کتێبی له باشووری ئه‌ڵمانیادا به‌هێزتر‌ده‌کرد، به‌جۆرێك که له سوانیا و بافاریا و شاره‌کانی که‌ناری رووباری راین هه‌موو کتێبه ته‌زویره‌کانی باکووری ئه‌ڵمانیا له نزیکه‌ی سالی ۱۷۸۰دا فرۆشرابوون. به‌ڵام پاریزگاری

129- Gelehrtenrepublik.
130- Klopstock.
۱۳۱- Pfennig. پاره‌ی کانزای ئه‌ڵمانی ده‌کاته ۱/۱۰۰ یه‌ك مارك.
132- Philippus Erasm Reich.

کردن له مافی نووسەر له ئەڵمانیا له سالّی ۱۷۹۱ بەدواوە دەستی پێکرد ئەمەش کاتێك بو که یاسای پروسی لەو کاتەدا وەك یەکەمین یاسای بلاّوکەرەوان جێبەجێ کرا. سزای تەزویرکەران تەنها پوچەڵ کردنەوەی پایە و بەرژەوەندییەکانیان نەبوو، بەڵکو دەکەوتنە بەر سزایەکی قورس. خێرا بەم شێوەیە زەمینەیەك رەخسا، بوو بە سەرمەشقێك بۆ بەشەکانی دیکەی ئەڵمانیاش.

بازرگانیی کتێب:

بازرگانی کتێب بە هێواشی پەرەی سەند، کاتێك باشووری ئەڵمانی خەڵکی ماوەیەکی زۆر خۆیان بەفرۆشتنی ئالّوگۆڕەوە گرتبوو. بازرگانانی باکووری ئەڵمانیا و لەسەرویانەوە بازرگانی لایب زیك ئەم شێوازەیان واز لێهێنا و شێوازی مالّەی کاش (نقد)یان بەکارهێنا و تا ئەوەی سەرەنجام لەدەوروبەری کۆتایی سەدەی هەژدەهەمدا بووە هۆی دامەزراندنی بازاڕی لایب زیك، پێشنیاری چاکسازی کە لەلایەن چارلس کریستیان هۆروات[۱۳۳] و جی. جەی. گۆشین[۱۳۴] گۆشین پێشنیارکرابوو بوو بەهۆی دروستبوونی دەستەلاتێك کە زۆر بوو بۆ بازرگانی کردن لە ئەڵمانیادا.

پشکنینی سیاسی:

لە گرنگترین تایبەتمەندییەکانی بازرگانی کتێب لە سەدەی هەژدەهەمدا پەرەسەندنی پشکنینی سیاسی بوو، پشکنینی ئایینی تاڕادەیەك بەشێوەیەکی نهێنی دەستی پێکرد، لە بەرامبەریدا پشکنینی سیاسی زیاد لەوەی کە پێشتر هەبوو، توندی بەخۆوە دی و نەمسا و بافاریا لە پێشەی ئەم بزاوتنەدا بوون، هەرچەندە لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەمدا پێروس لەم رێگەیەدا بەو دوو شوێنە گەیشت، بەڵام ولاّتانی ئەسکەندەناڤیا لە پەیڕەوی کردنی ئەڵمانیادا بوون.

بازرگانیی کتێب لە فەرەنسا:

بازرگانی کتێب لە فەرەنسا لەچاو ولاّتانی دیکەدا رێکخستن و ئاسایشێکی باشتری هەبوو، لەسەردەمی لویسی پانزدەهەمدا بۆ بەرێوەبردنی کاروباری فرۆشیارانی کتێب بەرێوەبەرێك دیاری کرا و یەکەمین کەس کە ئەم پۆستەی پێ راسپێردرا، بەرێوەبەری کتێبخانەی پاشایەتی

133- Charles Chr. Horwath.
134- G.J. Goschen.

قەشە بینۆن[۱۳۵] بوو کە پێشتر باسیمان کردووە. دوای ئەو مالشێربس[۱۳۶] وەزیری لویسی شانزدەهەم تایبەتمەندییەکانی بەرێوەبەرێکی چاکی تێدابوو، توانی کارەکان دڕێژە پێبدا.

ئەنجوومەن لە سالّی ۱۷۷۷دا و لەسەردەمی وەزیری یەکێك لە جێنشینەکانی مالشێربس شەش بڕیارنامەی دەرکرد لەو بڕیارانە، پێدانی پلەی دە سالّە بەکتێب فرۆشان یان ئەو نووسەرانەی مۆڵەتیان هەبوو خۆیان کتێبەکانیان بلاّوبکەنەوە.

ئەگەرچی ئەم یاسایە، لەگەڵ کاری بازرگانی دا نەگونجاو بوو، بەڵام لە ماوەیەکی کورتدا، بارودۆخێکی گونجاوی بۆ فرۆشیارانی کتێب لە فەرەنسادا فەراهەمکرد. باش بوونی بارودۆخەکە بەهۆی پارێزگاری کردن بوو لەمافی نووسەران و بلاّوکەرەوان کە لەرێگەی پێدانی پلە و پایەو بەرژەوەندییەوە ئەگەری خستنەگەڕی هەوڵ و کۆششی لە بواری ئەدەبیاتدا بۆ فەراهەم کردن، لەگەڵ هەموو ئەمانەدا هەندێك بازرگان لە شوێنی پردی نوێی پاریسدا هەبوون و جێ پێی کتێب فرۆشەکانیان لەق کردبوو.

تەواوکاریی پیشەسازیی کتێب ـ چاپی کلّیشەیی بۆ پەرەیەکی تەواو:[۱۳۷]

لەم رۆژگارەدا بەهۆی زیادبوونی بلاّوکراوە لە بواری ئەدەبیاتدا زۆر بەکەمی رێکدەکەوت کە کتێبێك چەند جارێك چاپ نەکرێتەوە. لەبەرئەوە لە سەدەی هەژدەهەمدا خاوەن چاپخانەکان کەوتنە بیری ئەوەی کە شێوەی پیتە چینراوەکانی کتێبەکە دوای لە چاپدانی کتێبەکە بپارێزن، چونکە لە چاپکردنی زنجیرەیەکی تەواوی بەردەوامی کتێبەکان بەهەمان شێوە سوودی لێوەردەگیرا.

یەکەمین کەس کە ئەم جۆرە چاپی کلّیشەیی[۱۳۸] تاقی کردەوە زەرەنگەرێکی سکوتلەندی بوو بەناوی ولیام گێد[۱۳۹] و ئەم هەوڵانەی لەم بوارەدا دەگەڕێتەوە بۆ دەوروبەری سالّی ۱۷۲۰ی زایینی ئەگەرچی هەوڵەکانی ئاکامێکی زۆر باشی نەبوو، بەڵام کاتێك لۆرد ستانهۆپ[۱۴۰]، چەند

135- Bignan.
136- Malesherbes.
۱۳۷- Stereotypie کارێکی کلّیشەییە کە بۆ پیت چینی هەر پەرەیەکی کتێبەکە بەکاردێت و هەموو پیتەکان دەتوانرێت پێکەوە بەکاربهێنرێت ئەمەش بۆ دووبارە بەکارهێنان، کارەکان ئاسان دەکات.
138- Stereotype
139- William Ged.
140- Lord Stanhope.

چاکسازییەکی لە چاپی کلێشەییدا ئەنجامدا، نرخی ئەم کارە دەردەکەوت. لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا ژمارەیەك تەوراتی بەشێوازی کلێشەیی لە چاپخانەی زانکۆی کامبرج دا چاپ کرد.

دەزگای چاپی کانزایی:

هەروەها لۆرستانهۆپ لە ساڵی ١٨٠٠ دا یەکەمین دەزگای چاپی کانزایی دروست کرد کە جێگەی دەزگای دارینی کۆنی گرتەوە کە هەر لە سەردەمی گۆتەنبێرگەوە بەکاردەهێنرا.

شێوازە کۆنەکان لە پیشەسازیی چاپدا

کاردانەوە دژی شێوازی لویسی پانزەهەم لە فەڕەنسادا:

ئەو قۆناغەی لە شێوازی لویسی پانزدەهەمدا لە جوانکاری کتێبدا هەموو ئەڵمانیا و ئەسکەندەناڤیای داگیرکرد، کاریگەری لە زادگای خۆیدا لاوازبوو. هۆکەشی ئەوەبوو کە ئەم هونەر و پیشەیە بەفەرمانی لویسی شانزدەیەم گۆڕانکاری بەسەر هێنرا. پاشان شێوازی دۆکولۆریان شێوازی کۆن) کە نووسینێکی تێکەڵ پێداچووی هەبوو جێگەکەی بە نووسینی هونەری کۆن سپارد کە گۆشەتیژتری هەبوویاسا و کۆت و بەندێکی بەهێزتری هەبوو.

ئیلهام وەرگرتن لە هونەری کۆنەوە:

هەوڵەکانی شاری هێرکۆ لانیۆم[١٤١] و پۆمپی[١٤٢] و حەز و گرنگی دانی بەهونەری رۆمی بێدارکردەوە و زۆری نەخایاند کە وێنەکانی پۆمپی و هەر وەك لە تابلۆ دیوارییەکانی شارە دۆزراوەکانەوە دەردەکەوێت، لە ئیتاڵیا و فەڕەنسادا ڕەواجی پەیداکرد. پەراوێزەکان لە پێچ و خواری، گەڵاکانی کنگر و گەڵا و لق و پۆپی درەختی بی و قاپ و قاچاخ و جێ مۆمەکان وەك ئەگەرێکی جوانکاری بەردەوام دووبارە دەبوونەوە. هونەری سەردەمی کۆنی کلاسیك وەك سەردەمی رێنسانسدا پلەی یەکەمی بەدەست هێنا.

141- Herculaneum.
142- Pompei.

هەرچەندە رۆحی شێوازی روکوکو هێشتا هەر بەردەوام بوو. چەند کەسێك لە گەورەترین وێنەسازان وەك ماری لیێ و کۆشین دوای سەردانی ئیتاڵیا کەوتە ژێر کاریگەری ئەم هونەرە نوێیە و رویان کردە ئەم تێڕوانینە نوێیە بەتایبەت لە چاپی بەناوبانگی کتێبی نیلزکلیم[١٤٣] لە دانیمارك کە ئابێڵدگارد[١٤٤] وێنەکانی کێشابوو (١٧٨٩) تا ئەوەی کە هونەرمەندێکی گەورەی وەك موروی بچووك لە کۆتا رۆژەکانی ژیانی دا رووی کردە ئەم هونەرە کۆنە.

بنەماڵەی دیدو و پیتە رۆمییەکان:

لە پیتە چاپییەکانی رۆمیدا کە لەو سەردەمەدا دەردەکەوت هەمان شێوە و ڕێکخستنی شێوازی کلاسیکی تێدا بەرچاو دەکەوێت تا ئەوەی کە باشترینی

A l'Hymen sensible, aux Amours,
A la raison, à la folie:
Heureux qui sait régler toujours
Leur accord, leur douce harmonie!

شێوەی -١٦- پیتی دیدو رۆمی

ئەم پیتانە جۆرێك لە نەبوونی جوانی و گوژان وەرنەگرتنی تێدابوو. هەتاوەکو لە پاریس بنەماڵەی دیدو کە چەندین چاپی گەورەیان لەو پیتانەوە وەرگرت و باشترین جۆری پیتی چاپی ئەو سەردەمەیان داهێنا. گەورەترین پیاوانی ئەم بنەماڵەیە فرانسوا - ئامبڕواس دیدۆ[١٤٥] بوو کە نەك تەنها بەهۆی پیتە رۆمییەکان کە لەسەر مس هەڵدەکۆڵرا، ناوبانگی دەرکرد، بەڵکو بەهۆی ئەو سیستەمە نوێیە کە بۆ پێوانەی پیتەکان دایهێنا و ناوبانگێکی زۆرتری بەدەست هێنا.

لە سیستەمی دیدۆدا دەستەیەك پیتە چاپییەکان بەگوێرەی (پۆینت) ریزدەکران کە درێژی هەر ٢٦٦٠ پیت دەگەیشتە یەك مەتر، ئەم سیستەمە فەڕەنسییە جێگەی سیستەمی ئەڵمانیی گرتەوە کە تا ئەو کاتە بەکاردەهێنرا. لە ساڵی ١٧٨٩دا دەزگای چاپی دیدۆ درایە دەست پیێرێ کوڕی فرانسوا ئامبڕواس. پیێر بەهۆی داهێنانی زنجیرەیەکی تەواو لە پیتی رۆمی نیو کلاسیك کە بەگەرمی پێشوازی لێکرا و ناوبانگی دەرکرد. دەستەی دادوەری پێشەنگای نەتەوەیی کە لە ساڵی ١٨٠١دا رێکخرا رایگەیاند کە چاپە گەورەکانی کە لە ئەندازەی ٢/١دایە و بۆ کتێبەکانی فێرجیل و هۆراس[١٤٦] کراوە باشترین چاپکراوەکانی جیهانە ئەمە

143- Nils klim.
144- Abildgaard.
145- Francois- Ambroise Didot.
146- Horace.

دادوەرییەکی زۆر گرانبەها و دادپەروەرانە بوو، چونکە ئـەم چـاپانە بـەراورد کرابـوون بەچـاپە بالاکانی ئەو سەردەمەوە. هەرچەندە ئەم دادپەروەرییە لە سەدەکانی رابردوودا قـەبوولّ دەکـرا. هەروەها دۆستێکی زانای پێیر، ڤیرمین دیدۆ[١٤٧] بەهۆی چاپکردنی بەرهەمە کلاسیکییەکان لە ئەندازەی بچووک و هەرزاندا ناوبانگی دەرکرد. ئەم کتێبانە بەرێگەی کلێشەیی لـە شـێوەیەکی جواندا چاپ کرد. لەم رووەوە بەجۆرێك بوو کە لەگەلّ چـاپەکانی ئیلـزڤیری سـەدەی هەڤدەیـەم کێبڕکێی دەکرد.

لە یەکەمین ئەو کتێبانەی کە بەکلێشەیی چـاپکران، کتـێبی هـۆنراوەی ڤێرجیـل بـوو لـە ئەندازەی؟ دا و هەر نوسخەیەکی بەبڕی ٧٥ سانتم فرۆشرا.

بۆدۆنی لە ئیتالّیا:

کاتێك کە لە فەرەنسا گـەورەکانی بنەمالّـەی دیـدۆ سـەرقالّی چـالاکی بـوون لـە ئیتالّیـا چاپچییەك بەناوی جامبا تیستا بۆدۆنی[١٤٨] هەبوو کە بۆ شازادە پارما کاری دەکرد. ئەو پیتە رۆمییانەی کە بۆ دۆنی دروستی کرد لە ١٤٣ شێوە و ئەندازەی جیاوازدا بوون. پاپا رایـسپارد بەچاپکردنی کتێبی شێوەی رەبانی[١٤٩] لە ١٥٥ زمانی جیاوازدا.

لە ماوەیەکی کورتدا پیتەکانی بۆدۆلی ناوبـانگێکی جیهـانیی دەرکـرد و چـەندین چـاپخانەی جۆراوجۆر لە ئەوروپادا بەکاریان هێنا. ئەم پیتانە هەروەك زۆرێك لە پیتـە چـاپییەکانی ئـەو سـەردەمە وردەکـاری و رێکخـستنێکی لـە ئاسـا بـەدەری لـەخۆ گرتبـوو. لەگـەلّ ئەمەشـدا جیاکەرەوەی تایبەتی ئەو نووسینە جیاوازییەکی ئاشکرابوو لە نێوان پیتە بلّند و ئیتالیکەکانی هەر نووسینێکدا دەبینرا.

کاسلۆن[١٥٠] و باسکرڤیل[١٥١] لە ئینگلتەڕادا:

پیتەکانی دیدۆ یان پیتەکانی دۆدنی نەیانتوانی بۆ ماوەیـەکی دوورودرێـژ رەواجـی خۆیـان بپارێزن. ئەوەی گرنگی پێدرا هەندێك لە جۆری پیتەکان

147- Firmin- Didot.
148- Giamba ttista Bodoni.
149- Pater Noster.
150- Casoln.
151- Baskerville.

بوو کە بەدەستی خاوەن چاپخانەی ئینگلیزی جان باسکرڤیل دروسـتکرا. ئەم پیتانە زۆر رێکوپێك بـوون و وەك پیتە ئیتالی و فەرەنسییەکان دروسـت کرابـوون، خـەتێکی جـوانی هـەبوو و لەوانەیە هۆکاری ئەمە ئـەوە بووبێـت کـە سـەرەتا باسـکرڤیل پیـشەی، فێرکردنی خۆشنووسی بووە. بەلّام راستی ئەوەیە کە پایە بلّندتر لە هـەموو ئەمانـە پیتـەکانی ولیام کاسلۆن بوو کە یەکێك بووە لە پێشەنگای باسـکرڤیل. کالـسۆن لـە سـالّی ١٧٣٤دا بـە ئیلهام وەرگرتن لە پیتە هۆلّەندییەکان کە لەسەردەمی بنەمالّـەی پێلّـزڤیرەوە لـە ئینگلتـەرادا مابوویەوە لەو پیتە کلاسیکییانەی کە دواتر داهێنرا. جیاکەرەوەکەی لـە جـوانی و ناسـکی و دووری لەهەر جۆرە وشکی و سەختییەکدا بوو. بەلّام ئەم پیتانە ئەوسەرکەوتنەی کە شایـستەی بوو خێرا دەستی نەکەوت، ماوەیەکی خایاند تـا ئـەوەی کـە لـە سـالّی ١٨٤٤دا پلـەی خـۆی بەدەست هێنا. لەو کاتەوە تائێستا بەبەراورد لەگەلّ پیتەکانی جانـسۆن پیتـەکانی گـارامون و پیتەکانی باسکرڤیل، لە چاپی کاتی ئێستاماندا پلەی یەکەمی خـۆی پاراسـتووە و ئینگلتـەرا بەهۆی ئەم پیتانە جێگایەگی دیاریکراوی لە بواری چاپدا بەدەست هێنا کە تەنها ئەمریکا بەو جێگایە دەگات. لەبەرئەوە ئینگلتەرا لە گۆڕان و پێشکەشی پیتە چاپییە رۆمییەکاندا رۆلّێکی گرنگی هەبوو و گومانی تێدا نییە کە چاپخانە ئینگلزییـەکان لـەم گۆڕانکاریـیـەدا پـشکێکی زۆری هەبوو. یەکێك لە کۆنترین چاپخانەکان، چاپخانەی یەکێك لە گەورەترین کتێب دۆسـتانی هۆراس والبول[١٥٢] بوو لە مۆلّکەکانی دا کە دەکەوێتـە سـتراوبێری هیـل[١٥٣] بـۆ چـاپکردنی کتێبەکانی خۆی و کتێبەکانی ژمارەیەك لە نووسەرانی دیکە دایمەزراندبوو.

confenſus bonorum omnium, nihil hic munitiſſimus habendi ſenatus locus, ni hil horum ora vultuſque moverunt? pa tere tua conſilia non ſentis? conſtrictam jam omnium horum conſcientia teneri conjurationem tuam non vides? q
A B C D E F G H I J K L M N O P

شێوەی -١٧- پیتی کاسلۆنی رۆمی

152- Horace Walpole.
153- Strawberry Hill.

چاپخانەی بۆ مارشێ:[154]

کەرەستەکانی چاپی پاسکرفیل بە نووسەرێکی فەرەنسی بەناوی بۆمارشی فرۆشرا کە کۆمپانیەکی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوەی بەرهەمەکانی وڵتەر دامەزراند بوو. بەدژایەتی کردنی کڵێسا بۆ ئەمکارە، ئەم چاپخانەیە گوازرایەوە بۆ شاری بچووکی کیل[155] لە نزیک شاری ستراسبۆرگ. ئەم کۆمپانیایە لە ساڵی ١٧٨٥دا بەرهەمی فەیلەسووفی گەورەی فەرەنسی بەچاپێکی جوان و ناودار لە ٧٠ بەرگەدا چاپکرا و بڵاوبوویەوە.

چاپی ئەڵمانی:

بەڵام لە ئەڵمانیا، ئەگەر بەکارهێنانی پیتە رۆمییەکان لە چاپکردنی کتێبە زانستییەکاندا وەلا بخەین، دەبێت بوترێت کە ئەم وڵاتە هەرگیز بەشێوەیەکی راستەقینە پیتە رۆمییەکانیانی قەبوڵ نەکردبوو. ئەو پیتانەی کە بەزۆری لە ئەڵمانیادا بەکاردەهێنرا و هەتا هەنووکە بەکاردەهێنرێت پیتە رەشە شکاوەکانە. لەبەرئەوە پیتی رۆمییەکان هەرچەندە لە ماوەیەکی دیاریکراودا بانگەوازی بۆ کرا، بەڵام چاپچی بە ناو بانگی لایب زیک جەی. جی ئیمانوێل برانکیۆف[156] دامەزرێنەری کۆمپانیای بڵاوکردنەوەی موزیک بەگەرمی هەستا بەبەرگری کردن لە پیتە رەشە شکاوەکان و بەپیتی نەتەوەیی ئەڵمانی ناوی لێ نا، لەم کارەشدا سەرکەوتوو بوو.

هەوڵدان بۆ لێکدانی پیتە رۆمییەکان لەگەڵ پیتە رەشە شکاوەکاندا:

لە نێو ئەو کەسانەی کە پشتگیری ئەم بۆچوونەی کرد چاپچییەک و هەڵکۆڵەرێک بوو بەناوی یۆهان. ف. لۆنگەر[157] کە هاوکاریی لەگەڵ دیدۆدا هەبوو، ئەو کەسێ بوو کە بەدوای هێنانی پیتەکانی دیدۆدا بوو بۆ ناوخۆی ئەڵمانیا و ئەم کارەش هێندە پێشکەوت کە نازناوی دیدۆی ئەڵمانیایان پێ بەخشی.

ئەو پیتانەی کە لۆنگەر لە ساڵی ١٧٩٣دا خستیە نێو بازارەوە، هەوڵدانێک بوو بۆ بەدیهێنانی شتێک لە نێوان پیتەکانی رۆمی و پیتە رەشە شکاوەکاندا، کە ئەمەش بەدەستکەوتێکی راپەرینی نیو کلاسیک لە قەڵەم درا.

154- Beaumarchais.
155- Kehl
156- J . G. Emmanuel Breit kopf.
157- Longer.

ئەم پیتانە شێوەی تاڕادەیەک گەورە و باونایی هەبوو. بێگومان ئۆنگەر لەم پێناوەدا کۆشش و ماندوبوونێکی زۆری بەکارهێنا، بەڵام لەو کاتەدا هەوڵەکانی بەو رادەیە سەرکەوتوو نەبوو، خەڵکی پێشوازی زۆریان لە پیتە رەشە شکاوەکان نەدەکرد. بەڵام دواتر بەکارهێنانی ئەم پیتانە لە ئەڵمانیادا زۆر بەربڵاوبوو و هەنووکەش ئەم پیتانە لە پشەسازی چاپدا سوودی لێوەردەگیرێت.

بەرگ تێگرتنی کۆن:

ئاوڕدانەوە بۆ هونەر، کاریگەری لەسەر بەرگسازیش بەجێ هێشت. تەنانەت هەندێك لەو بەرگانەی کە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٧٧٠ هێڵی راست و پەراوێزی پێچاوپێچ و گەڵای کنگر و چەندین رەگەزی دیکەی کلاسیك دەبینین کە تێدا بەکارهاتووە. جوانکارییەکان تەنها بەیەك پەراوێزی بچووك سنووردارکراوە، لە حاڵێکدا کە بەشەکانی دیکەی بەسادەیی ماوەتەوە. بەواتایەکی دی پاشماوەی روپۆشی بەرگەکە بەسادەیی جێهێڵراوە، تەنانەت هێمای جوانی خاوەندارێ کە لە ناوەڕاستی بەرگەکەدا دادەنرا، بەتێپەڕبوونی کات لەناوچوو.

بەرگسازی ئینگلیزی جێربن، کە بەتەنها کاری دەکرد، چەند گۆڕانکارییەکی لەم شێوازەدا دروستکرد. سەرەڕای تەواوکردنی بەرگە گرانبەهاکان، هەموو ژیانی کرد و شارەکان شایەتی شارەزایی هونەری ئەو دەدەن کە لە پیتی مەراکیشی رەنگی زەیتونی یان رەنگی ئاوی و یان لە چەرمی رووسی دروست دەکرا و نەخش و نیگارە رازاوەکانی لە جۆری نیو کلاسیك یا لە رۆژهەڵاتی بوو، لە هەندێك لەم بەرگانەدا جوانکارییەکان لە پەراوێزێکی باریکدا سنووردار کرابوو کە تێدا هێڵ و نووسینی جوان یان جوانکاری بچووك کە بەدرێژایی لاکانی درێژ دەبوویەوە بەکارهێنرابوو، جگە لەمانە لە هەموو گۆشەیەکیدا گوڵ و خونچەی بچووك هەبوو کە جگە لەمانە جوانکاری دیکە نەدەبینرا. ئەوەی کە لە بەرگەکانی پیندا، گرنگ بووە سوود وەرگرتن بوو لەکاریگەری جوانی پێست و چەرمی جوان و باڵا کە شکۆ و جوانی ئەم بەرگانەی زیاد دەکرد.

کاریگەریی شۆڕشی فەڕەنسا

لاسایی کردنەوەی شێوازی رۆمی:

شێوازی کلاسیکی بەرەبەرە لەناوچوو تا ئەوەی کە تەنها یەك نوسخەی شێوازی کۆن بەجێ ما و ئەو پایە بڵندییەی سەرەتای نەما کە هەمیشە لەگەڵ شێوازی نووسینی پانزدەهەمدا کێبڕکێی دەکرد. ئەم شێوازە جێگەکەی سپارد بەشێوەیەکی نوێ کە لە سەختی و وشکیدا وەك پیتە رۆمییە کلاسیکییەکان بوو، کە لە بارەیەوە دواین.

لەم کاتەدا کاردانەوەیەکی تونڈی شۆڕشی فەڕەنسا لە دژی جوانی خوازی سەدەی هەژدەهەمەوە دەرکەوت. شێوازێکی سەرتاپا رۆمی جێگەی جوانییەکی کەم وێنەی گرتەوە کە وەچەکانی پێشوو لەسەری خۆیانیان گرتبوویەوە. خەڵکی بەلاساییکردنەوەی هەموو کاروبارەکان بەتایبەت لە شێوە و جوانکاری و بیروباوەڕانەدا کە لە رۆما بەربلاوبوو شانازییان دەکرد.

هێما جەنگییەکانی سەردەمی رۆمییەکان لەسەر بەرگەکان نەخش کرا، سەرەڕای ئەو جوانکارییانەی کە پێشتر باسکرا. تەنانەت هونەرمەندێکی گەورەی چەرخی زێڕینی نەخشە گلایتۆنییەکان وەك دیرۆم[158] ناچاربوو سەر نەوی بکات بۆ داواکارییەکانی ئەم قۆناغە نوێیە.

بەرگ تێگرتن:

لە ماوەی شۆڕش و سااڵەکانی دوای شۆڕش، ناوەندی بەرگ تێگرتن بەبەراورد لەگەڵ ناوەندی پێشوودا، تاڕادەیەك لاوازبوو، چونکە چینی خانەدان و دەوڵەمەند و ئاغاکان لەناوچوون و کاغەز لە جێی پێستی بزن بەکار دەهێنرا. بەناچاری دەبوو بەرگەکان بەگوێرەی داخوازی خەڵکی ئاسایی دروست بکرێت. ئەوە هەمان ئەو سەردەمەیە کە بەرگسازی ناسراو بەناوی ئالیکسیس بیربرلدێل[159] توانی چەندین وێنەی هاورێك لەگەڵ خواستەکانی ئەو قۆناغەدا بکێشێت، جگە لەمەکاری جوانکاری بەیارمەتی وێنەکان شۆڕشێکی بۆ بەرگی مقەبا لە بەرگسازیدا دروستکرد، ئەم داهێنانە تا ئەمڕۆ ناوی بەزیندوویی هێشتوتەوە.

158- Derome.
159- Alexis Pierre Bradel

شۆڕشی فەڕەنسا و کتێبخانەکان:

شۆڕشی فەڕەنسا تەنها کاریگەریی لەسەر هونەری کتێب رازاندنەوەی فەڕەنسی نەبوو، بەڵکو زاڵ بوو بەسەر چارەنووسی دۆستان و ئارەزوومەندانی کتێبی فەڕەنسیشدا. لە مانگی نۆڤەمبەری ساڵی ١٧٨٩ دەوڵەتی فەڕەنسا بڕیاری دەرکرد کە هەموو کتێبخانەکانی کڵێسا و پەرستگاکان بۆ دەوڵەت دەگەڕێتەوە و لە ساڵی ١٧٩٢دا دەستی گرت بەسەر کتێبخانەی کۆچەران دا.

گشتی بوونی کتێبخانەکان:

لەو ساڵانەدا چەندین حکوومەتی جۆراوجۆری یەك لە دوای یەك هاتە سەر تەخت، بێگومان چەندین پلانیان هەبووە، کتێبخانەکان دەبوو تەواو بەگشتی بکرێن. هەروەك چۆن لە حکوومەتی کۆمۆنیستی سۆڤیەتدا بەم جۆرە بوو، دوای ئەوە کتێبخانەکان بوون بەکتێبخانە ٦ی میللی یان کتێبخانەی گشتی، بەڵام کۆت و بەندی ئەو سەردەمە (سەردەمی شۆڕش) کارپێکردنی ئەم بابەتەی دواخست، بەڵکو لەمە زیاتر، هۆکاری لەناوچوونی بەشێکی زۆر لە ملیۆنها کتێب بوو کە لە تاکەکانەوە بەدەستی دەوڵەت گەیشتبوو. مەحاڵە بتوانین بڕی ئەم زیانانە دیاری بکەین. لە قۆناغی یەکەمی شۆڕشدا کتێبخانەی خانەدان و کڵێساکان بەهۆی هێرشی خەڵکەوە بەتەواوی وێران بوون. ئەمەش هەروەك ئەو هێرشانە بوو کە لە دژی کتێبە کاسۆلیکەکان لەسەدەکانی ناوەڕاست لەکاتی جولانی چاکسازی ئایینیدا ئەنجامدرا.

گەنجینە ئەدەبییەکان:

بەڵام ئەو کتێبانەی کە لەم وێرانکارییانە رزگاری بوو، بۆ گەنجینە کە لە سەرتاسەری وڵاتدا دروستکرابوون، گوازرایەوە. لە پاریسدا ژمارەی ئەم گەنجینانە لە ٩دانە کەمتر نەبوون. لەم گەنجینانەدا کتێب و دەستنووس و چاپکراوەکان کە بەڕێگەی جیاواز لە کتێبخانەکانی دیکە و کتێبخانەی دۆستان و لایەنگرانی کتێبەوە گوازرابوونەوە و کۆکرابوونەوە وەك گردوڵەی گەورە لەسەریەك دانرابوون. ئەم گەنجینە ئەدەبییانە لەوکاتانەدا تاڕادەیەك کتێبی دەنارد بۆ ئەو کتێبخانە گشتییانەی کە بۆ هەمووان کرابوونەوە. لە نێوان ئەم کتێبخانانەدا کتێبخانەی ئەرسنال و مازارین[160] و کتێبخانەی تایبەتی پاشایەتی هەبوو کە هەر لەوکاتەوە بە کتێبخانەی میللی یان نەتەوەیی ناونرا و وەك کتێبخانەکانی دیکەی دەوڵەت خۆی سەرپەرشتیاری دەکرد.

160- Mazarin.

کتێبخانەی میللی:

کتێبخانەی میللی لەم کاتەدا نزیکەی ٣٠٠,٠٠٠ بەرگە کتێبی هەبوو، بەبێ حسابکردنی ئەو دەست نووسە زۆرانەی کە لە نێوانیاندا ٩٠٠٠ نوسخەی دەستنووس لە کلێسای سان جێرمەن دپری[١٦١]ی بەناوبانگەوە بەدەست هاتبوو. لەبەر ئەم هۆیەیە کتێبخانەی میللی بوو بە ناوەندێك کە بەبەراورد لەگەڵ کتێبخانەکانی پێشووی فەڕەنسادا هاوتای نەبوو. ڕێکخستن و ڕێك کردنی ئەم کتێبانە بەو سیستەمەی کە ئەو کاتە کاری پێدەکرا کارەکان زۆر دژوار و سەخت بوون و نزیکەی سەدەیەکی خایاند، هەتا وەکو کتێبخانەی میللی بتوانێت ئەو کتێبخانەی کە لەسەردەمی شۆڕشەوە بەدەستی هێنابوو بەو سیستەمەی ڕێك بخات.

پەرتەوازە بوونی کتێبی کتێبخانە تایبەتییەکان:

حکوومەت لە ڕێگەی زیادکردنەوە، تەواوی ئەو کتێبانەی کە نەخرابوونە سەر کتێبخانە گشتییەکان، فرۆشتی. هەرچەندە ئەم مامەڵانە هەروەك گومان دەبرێت، لە خراپترین هەوڵ و مەرجدا ئەنجامدراوە، چونکە داواکاری زۆر کەمتربوو لە بڕی کاڵاکانی ناو بازاڕ، تەنانەت بەناچاری هەستان بەفرۆشتنی کتێبە زۆر نایابەکان بەنرخێکی زۆر هەرزان، بەم جۆرە بازرگانانی کتێب توانییان ئەو چەند کتێبخانەیە بەو کتێبانە دروست بکەن کە بەنرخێکی هەرزان کڕیبوویان و دواتر کە بارودۆخەکە ئارام بوو نرخەکان بەرزبوونەوە و بەقازانجی زۆر فراوان ئەوانەیان فرۆشت.

161- Saint - Germain – des - prés

بەشی شەشەم

سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم

کاریگەری بەویرانکەرەکانی شۆڕشی فەڕەنسا لەسەر جیهان بەرەو ئەڵمانیا کشا و پاشان بەدرێژایی جەنگەکانی ناپلیۆن ئەم کاریگەرییانە رووەو بەشە گرنگەکانی ئەوروپاش رێچکەی بەست.

کتێب دۆستی ناپلیۆن:

ناپلیۆنی ئیمپراتۆر تا ئەو رادەیە کتێب دۆست بوو کە تەنانەت لەجەنگەکانیدا وەک فریدریکی گەورە کتێبخانەیەکی تەواوی لەگەڵ خۆی دەبرد کە پێکهاتبوو لە ٣٠٠٠ بەرگ کتێب لە ئەندازەی ٨/١دا.

کاریگەریی جەنگ:

لەگەڵ ئەو ولاتانەی کە جەنگی هەبوو، ناپلیۆن ژمارەیەکی زۆر کتێبی وەک دەستکەوتی جەنگی بۆ پاریس گواستەوە و ئاواتی ئەوەبوو کە فەڕەنسا نەک تەنها رابەرایەتی سیاسی بەڵکو رابەرایەتی فەرهەنگی ئەوروپاش لە ئەستۆ بگرێت. پاشان ئەم کتێبانەی بەکتێبخانەی میللی سپارد. لەو نموونانەی ناوی ئەو کتێبانە دەهێنن کە لە کەناری لای چەپی رووباری راینەوە دەستی کەوتبوو، هەمان ئەو ناوچانەی کە کتێبخانەی کلێساکان بەهۆی سوپای سەرکەوتووی فەڕەنساوە لە سالی ١٧٩٤دا دەستی بەسەردا گیرا.

جان باتیستاموجیرارد[1] ئێندێکستی کە زانیاری زۆری دەربارەی پەرستگاکانی ئەو ناوچەیە هەبوو، ماوەیەکی زۆر لە بیری ئەوەدا بوو کە نوسخە دەستنووس و چاپکراوە نایابەکانیان لێ بکرێت. کاتێک کە ئەو بەرێوەبەری هونەری و کتێبداری ناوچەی راین بوو لە نێوان سالەکانی ١٨٠٢ تا سالی ١٨٠٥دا، زۆرێک لە کتێبە گرانبەهاکان کە زۆر بەوردی لە کتێبخانەکانی مێتز[2] و تریڤیس[3] و ماینز و[4] شارەکانی دیکەدا گولبژێر کرابوون، بۆ شاری پاریسی گواستەوە. بەڵام پاشماوەکانی دیکەی ئەم چەند کتێبخانەیە فرۆشران و تەنها ژمارەیەکی کەمی بۆ ئەو خوێندنگا ناوەندییانەی کە لەو ولاتە داگیرکراوەکاندا دامەزرابوون گوازرایەوە.

1- Jean Baptiste Mougerard
2- Metz
3- Treves
4- Mainz

سەربازانی فەڕەنسا چەندین کۆمەڵە کتێبی جۆراوجۆری کتێبخانەکانی پاشایەتی بروکسێل و سلۆریان و ڤاتیکان و کۆشکی جێنوا و وڵفن بۆتێل[5] و چەندینی دیکەیان بە شێوەی جۆراوجۆر فڕاند، بەڵام نەمساوییەکان پێش گەیشتنی فەڕەنسییەکان توانیان نایابترین و گرانبەهاترین نوسخەکان بگوازنەوە بۆ مەجەڕ و بۆ ماوەی هەشت سالٌ بەنهێنی شاردیانەوە تا ئەوکاتەی کە مەترسییەکان رەوینەوە.

گەڕاندنەوەی کتێبە بەتالآن براوەکان بۆ کتێبخانەکان:

کاتێک کە ناپلیۆن شکستی هێنا لە سالی ١٨١٥دا، بەپێی رێکەوتنامەی جێنا، دەبوو بەشێک لە کتێبە دەست بەسەر داگیراوەکان بۆ کتێبخانەکانی خۆیان بگەڕێندرێنەوە، لە هەموو ئەو کتێبخانانەی کە ناومان هێنان.

چەندین کتێب بەهێمای ناپلیۆن، یان هێمای کتێبخانەی میللی فەڕەنسا دەبینین، سەرەڕای ئەوە، تەنها ژمارەیەکی کەم لەو کتێبانە گەڕێندرایەوە بۆ کتێبخانەی پاریزگای راین، بەجۆرێک کە تەنها لە نوسخە دەستنووسەکاندا بەلایەنی کەمەوە نزیکەی ٢٥٠٠ نوسخە نەگەڕێنرانەوە بۆ جێگاکانی خۆیان.

هونەری کتێب رازاندنەوە لەسەردەمی ناپلیۆندا:

رژێمی حکوومەتی ناپلیۆن لەو سەردەمەدا ئەو دەردەخات کە دەیویست ناوی فەڕەنسا بەتایبەت لەڕێی بڵاوکردنەوەی کتێبە رازاوە بەوێنە و تابلۆ جوانەکان لەسەرتاسەری جیهاندا بەرز بکاتەوە. لەگرنگترین نموونەکانی کتێبەکە لە میسردا و لە چاپخانەی نەتەوەیی لە سالی ١٨٠٩ تا سالی ١٨٢٨ چاپکراوە. سەرەڕای ئەم جولانەوەیە، زۆرێک لە مرۆڤەکان رووەو قەسابخانەی جەنگەکان راپێچ کرابوون، و ئەمەش بە شێوەیەکی گشتی هاوڕێک نەبوو لەگەڵ هەوڵە ئەدەبی و هونەرییەکاندا. رۆژگاری وێنەکێشانی ڤێن بیت ماوەیەکی زۆربوو کە کۆتایی پێ هاتبوو. تا ئەو رادەیەی کە زۆربەیان بەهۆی تەنگدەستی و هەژارییەوە مردن، وەک ئۆگۆستین دوسان ئوبین[6].

5- Wolfen buttel
6- Augustin de Saint Aubin

بەڵام ئەو هۆنەرمەندانەی کە لە راستیان داقیدو بوون عاشقی نموونە بەرزەکانی شێوەکاری بوون بەتایبەت لە بواری قارەمانێتی و جەنگدا و بە شێوەیەکی گشتی هونەرێکی بەشکۆ و سەنگینیان هەبوو.

بوونی هەندێك لە کەسە نایاب و گرنگەکان ئەم تێڕوانینە دەسەلێنێت، وەك پییر پاول پرودۆل[٧] بەوێنە تایبەتەکانی لە کتێبی پاول و ڤیرجینی[٨] و داستانی نۆڤێل هیلواس[٩]دا و بۆ ئەوەی لە نێوان کاریگەری هونەری یۆنانی - رۆمی و لە بەرزبوونەوە هونەریی کە لە نووسراوەکانی جان جاك رۆسۆوە سەرچاوەی دەگرت، هاوئاهەنگییەك بدۆزێتەوە هەوڵێکی زۆری خستەگەڕ.

کتێبخانەی ئینگلیزی لەسەردەمی ناپلیۆندا:

هەرچەندە ئیمپراتۆری فەڕەنسا بە هیچ جۆرێك نەیتوانی حکوومەتەکەی تا ئینگلتەرا بەرفراوان بکات، بەڵام جەنگەکانی ناپلیۆن کاریگەرییەکی زۆری لەسەر هەڵومەرج و بارودۆخی ئەم وڵاتە بەجێ هێشت.

قەیرانی کەمبوونەوەی خوێنەر:

گەورەترین هۆکاری کەمبوونەوەی خوێنەر لە ئینگلتەرادا، رێگری ئەم وڵاتە بوو لە هاتنە ناوەوەی هەرجۆرە کتێبێکی هۆڵەندی یان هەر جێگایەکی دی، ئەمەش بوو بەهۆی بەرزبوونەوەی نرخی کتێبەکان تا ئاستێکی زۆر بەرز، ئەو کتێبانەی کە لە هەندێك دۆستانی کتێبە بەجێمابوو خرابوویە بەردەست شارەزایانی گەورەی هونەری نرخ دانان وەك لای[١٠]، و سوتێبی[١١] و جی. و. نیکۆل[١٢] کینگ[١٣]، و ئیڤان[١٤] و ئەمەش هەڵێك بوو بۆ کێڕکێ کردن لە نێوان راوچیانی کتێبە گرانبەهاکاندا.

7- Pierr P.prudhon
8- Paul and Virginie
9- Nouvelle Heloise
10- Leigh
11- Sotheby
12- G.W Nicol
13- King
14- Evans

زیادکردنی امزایدە رۆکسبۆرگ:[١٥]

لە زیادکردنی فرۆشتنی کۆمەڵە کتێبەکانی شازادە دو رۆکسبۆرگدا لە ساڵی ١٨١٢ پشێوییەکان گەیشتە لوتکەی تووندوتیژی، ئەمەش کارێك بوو کە مارکسی دوبلاینفۆر[١٦]، کە یەکێکە لە گەورەترین دۆست و ئارەزوومەندانی کتێبی ئینگلیزی لەو سەردەمەدا، لە کێڕکێیەکی قورسدا بۆ کڕینی کۆمەڵە کتێبەکانی بۆکاچیۆ کە چاپەکەی دەگەڕایەوە بۆ ساڵی ١٤٧١، توانی بەپێدانی بڕی ٢٢٦٠ لیرەی ئەستەرلینی، زاڵ بێت بەسەر کتێب دۆستێکی دیکەدا بەناوی لۆرد سپێنسەر[١٧] هەرچەندە لۆرد سپێنسەر توانی هەمان ئەم کتێبانەی دوای حەوت لە زیاد لە زیادکردنێکی دیدا بەکەمێك زیاتر لە ٨٠٠ لیرەی ئەستەرلینی بکڕێت، بەڵام زۆری نەخایاند بە شێوەیەکی گشتی نرخی کتێبەکان لە ساڵەکانی دواییدا گەیشتە ئاستێکی ئاسایی.

کتێب دۆستە ئینگلیزییەکان لە سەدەی نۆزدەهەمدا:

لەسەردەمی نۆزدەهەمدا ژمارەیەکی زۆر لە دەوڵەمەندان و ئارەزوومەندانی کۆکردنەوەی کتێب لەبازاڕەکاندا ئامادەبوون، سێرتۆماس فلیپس بەگەشتەکانی دا بۆ کیشوەری ئەورووپا، ٦٠,٠٠٠ نوسخەی دەستنووسی کۆکردەوە دەبوو بەگەورەترین خاوەنداری کتێبی دەستنووس لە هەموو جیهانـدا. بەڵام دواتر کتێبە بەناوبانگەکانی لە زیادکردنە جۆراوجۆرەکانـدا پەرتەوازبوون. میژووی کتێب دۆستی ئەمە دەردەخات زۆرکات ئەو کتێبانەی کە وەچەیەك کۆی کردووەتەوە وەچەیەکی دی هاتووە و بۆچوون و تێڕوانینێکی جیاوازتری هەبووە و کتێبەکانی پەرتەوازە کردووە.

کڕین و فرۆشە گەورەکانی کتێب:

گەورەترین بڕی پارە کە لە زیادکردنە ئاشکاراکانی کتێبدا لە ئینگلتەرا لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا کۆکرایەوە، نزیکەی ٥٠,٠٠٠ لیرەی ئەستەرلینی بوو، ئەم زیادکردنە، لە نێوان ساڵەکانی ١٨٣٤-١٨٣٦دا بەبۆنەی فرۆشتنی میراتی ریچارد هیبەری[١٨] کتێب دۆستی گەورە و ئەو کەسەی کە چەندین کتێبخانەی لە شارەکاندا هەبوو، رێکخرا. هەروەها کۆمەڵە

15- Roxburgh
16- Marquis de Blan ford
17- Lord Spencer
18- Richard Heber

کتێبی ناوداری ساندەرلاند[١٩] لە نێوان ساڵەکانی ١٨٨١-١٨٨٣دا بەبڕە پارەیەکی زۆر کە نزیکەی ئەو بڕەی سەرەوە بوو فرۆشرا و ئەم کۆمەڵە کتێبانە لەلایەن چارلس کۆنتی ساندەرلاندەوە لە کۆتایی سەدەی حەڤدەهەمدا کۆکرابوویەوە.

گرنگترین کڕیارانی کتێب لەم زیادکردنانەدا بێرنارد کواریچ[٢٠] بوو کە لە ئەڵمانیا لە دایک بووە و لە ساڵەکانی سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا بوو بە ناپلیۆنی بازرگانی کتێبە کۆنەکان و تەنانەت کۆنترۆڵی بازاڕی کتێبی ئەوروپی لە زەمینەی کتێبە کۆنەکاندا بۆ چەند ساڵ لە دەستی ئەودا بوو.

لە نێو ئەو کۆمەڵە کتێبە گرانبەهایانەی کە بڕیاربوو لە ماوەیەکی کەمدا بخرێتە بازاڕەوە و پەرتەوازە بکرێت، کتێبەکانی کۆشکی هامیلتۆن بوو کە بۆ ولیام بیسکفۆرد[٢١] دەگەڕایەوە، کتێبەکانی شازادەی هامیلتۆن، کتێبەکانی کۆنت ئاشبێرنهام[٢٢] و کتێبەکانی کتێبخانەی گەورەی هوت[٢٣] بوو، لەم زیادکردنانە چەندەها کەس سوود و قازانجی زۆریان دەستکەوت.

کۆمەڵە کتێبەکانی سپێنسەر:

کتێبخانەی لۆرد سپێنسەر کە پێشتر لێی دواین، لە چل هەزار بەرگ کتێب پێکهاتبوو و یەکێک بوو لە کتێبخانە گەورە و بەختەوەرەکان، چونکە لە ساڵی ١٨٩٢دا هاوسەری جۆن رایلاندس[٢٤] کە یەکێک بوو لەو دەوڵەمەندانەی شاری مانچستەر، ئەم کتێبانەی کڕی. ئەم خانمە بێوەژنە ئەو کتێبخانەیەی بەمیرات لە هاوسەرەکەیەوە بۆ بەجێ مابوو و بەڕووی هەموو جەماوەردا ئاوەڵای کرد ئەم کتێبخانەیە لە ماوەیەکی کەمدا بەهۆی زیادبوونی ژمارەی کتێبەکانی کە بەهۆی کتێبەکانی لۆرد سپێنسەرەوە پەیدای کردبوو، پاشان چەندین کۆمەڵە نوسخەی دەستنووسی بۆ کڕی و هەروەها بەهێنانی کتێبەکانی کۆنت کراوفۆرد[٢٥] گۆڕدرا بەیەکێک لە دەوڵەمەندترین کتێبخانەکانی ئینگلتەرا.

19- Sunderland
20- Bernard Quaritch
21- William Beckford
22- Ashburnham
23- Huth
24- John Rylands
25- Crowford

دیبدین و یانەی رۆکسبۆرگ:

بەڕێوەبەری کتێبخانەی لۆرد سپێنسەر قەشەیەکی گوندشین بوو بەناوی تۆماس فرۆگنالڵ دیبدین[٢٦] لەم قەشەوە چەندین کتێب بەبەرگی گرانبەهاوە بەجێ ماوە کە دەربارەی کۆشکی ئالترۆپ[٢٧]، و جێگای کتێبەکانی ئەم لۆردە و دەربارەی ئەو گەشتانەی کە بەفەرمانی ئاغاکانی بۆ کڕینی کتێب ئەنجامی داوە، دەدوێت، ئەم کتێبانە وەک کتێبەکانی خۆی بابەتی سەرنشینی کتێب دۆستی، و راپۆرت و ژیاننامەی تێکەڵ دەگرێتەخۆ، کە کەم تا زۆر جێگای متمانەیە و بە شێوازێکی دروستکراو نارێک و پێک نووسراوە، چەند نووسراوێکی (ئەدەبی) بۆ زیادکراوە.

ولیام دیبدینلە ئاکامی سەردانەکان و کۆبوونەوەکانی لەگەڵ دەوڵەمەندان و ناودارانگۆڕا بۆ کتێب دۆستێکی لەخۆبایی و خۆپەرست، بەڵام لە هەمانکاتدا فیداکارییە ئایینییەکانی سەبارەت بەکتێبە کۆن و نایابەکانی جێگەی ڕێز و پێزانینە. لە ڕاستیدا ئەو یەکەمین تۆوی یانەی دۆستانی کتێبی چاند، ئەم یانەیە لە ساڵی ١٨١٢دا لە ژێر ناوی یانەی رۆکسبۆرگ لە ئینگلتەرا دامەزرا و بەیەکەمین یانەی لەم جۆرە دادەنرێت. ئامانج لە دروستکردنی ئەم یانەیە سەرەتا هێشتنەوەی یادگاری فرۆشتنی زیادکردنی کتێبە تایبەتەکانی رۆکسبۆرگ بوو، هەڵبەتە ئەم دامەزراوە پێش ئەوەی بەتەواوی هەڵبوەشێتەوە، ژمارەیەک کتێبی جوانی بلاوکردەوە. لە هەمانکاتدا ئەم یانەیە لە دوای دا و پاش ماوەیەک لە جێی ئەوەی پەناگای کتێب دۆستان بێت گۆڕا بۆ پەناگای دۆستان و ئارەزوومەندانی خواردنە بەچێژ و باشەکان.

کتێب دۆستی:

عاشق بوونی زۆری کتێب[٢٨] لە ئینگلتەرا، لەسەردەمی دیبدین و بەدواوە هەمیشە زیادبوونێکی بەرچاوی بەخۆوە دیوە، بەجۆرێک زۆرێک لە کتێب دۆستە ئینگلتەراییەکان سەرمایەکانیان لەکڕینی نوسخە دەستنووسی و بەرگە تایبەتەکانیدا خەرج کرد. بۆ بەرهەم هێنانی ئەم کتێبانە لە سەدەکانی رابردوودا کتێب دۆستە بەناوبانگەکان پارە و دراوی زۆریان سەرف کردبوو. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا تێبینی دەکەین کە ئینگلیزییەکان زیاد لە هەموو شتێک سەر مەشقی چاپە سەرەتایی و کتێبە کۆنەکانی شارەکانی خۆیان بوون.

26- Thomas Frognall Dibdin
27- Althorp
28- Biblomania

شانۆنامەکانی شکسپیر، لەچوارچێوەی بەناوبانگدا، لە ئەندازەی ٢/١دا لە سالّی ١٦٢٣، ١٦٣٢، ١٦٨٥دا بلاّوکرایەوە. لە نیوەی سەدەی حەڤدەهەمی زایینیدا زۆر گرنگی پێ دەدرا و جێگای رێزبوو و ئێستاش خاوەن کتێبخانە گەورەکانی ئەمەریکاش بەبیروڕاو تێڕوانینەیان هەیە، هەروەها هەموو شتنامە کۆنەکان خاوەنی ئەم رێز و پێزانینە بوون.

سەرەڕای ئەوەی کە بەدرێژایی سەد سالّ شانۆنامەکانی شکسپیر لە زیادکردنە ئاشکراکاندا بەچەند لیرەیەکی ئەستەرلینی دەکڕدران، بەلاّم ئێستا ئەو شانۆنامانە بەسەدان پاوەند بەهای هەیە.

پەرەسەندنی هەلّکۆلّین

هەلّکۆلّین لەسەر بەرد:

زۆرێك لە کتێبەکانی دیبدین رازابوویەوە بەوێنەی جوانکاری کە بە شێوازی هەلّکۆلّینی لەسەر بەرد چاپکرابوو، ئەم شێوازە جۆرێك لە چاپی وێنەبوو کە بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا کاری پێکرا. لە پالّ شێوازی هەلّکۆلّین لەسەر دار کە شێوازی نوێ و بەربلاّوبوو، بەپایەداری مایەوە. تابلۆی مسین سروشتی تاڕادەیەك نەرمتری هەیە لەبەر ئەو کاتێك چەندین نوسخەی جۆراوجۆری پێ چاپ بکرێت، زۆر بەڕوونی دەسووتێت، لەبەر ئەوە لەسەرەتادا تابلۆ بەردینە پتەوەکان بەکاردەهێنرا.

کە دەتوانرا ژمارەیەکی زۆر لە کتێبی لەبەر چاپ بگرێت، لەبەر ئەوە ئەو بەرهەمانەی کە نەدەتوانرا بەمس چاپکرێت بەم هۆیەوە چاپ و ئامادە دەکرا. بەلاّم هەلّکۆلّینی سەر مس بەجۆرێك بلاّوبوویەوە کە هێندە پێویستی بە زەوق و ئارەزووی هونەری نەدەکرد و لەرزۆك بوو خەریك بوو کاریگەریشی لەسەر هونەر بەجێ بهێلّێت، بەم شێوازە بەتایبەت لە ئینگلتەرادا کاری پێدەکرا، هەرچەندە چەند ئەنجامێکی کەم بایەخ و گرانبەهای هەبوو، بەلاّم دواتر هەلّکۆلّەران مسی گەلڤانیزەیان[٢٩] بەکارهێنا کە لەبەرد نەرم تر بوو و بەمەش کۆتایی بەسەردەمی هەلّکۆلّینی سەربەرد داهێنا.

29- Galvanisation

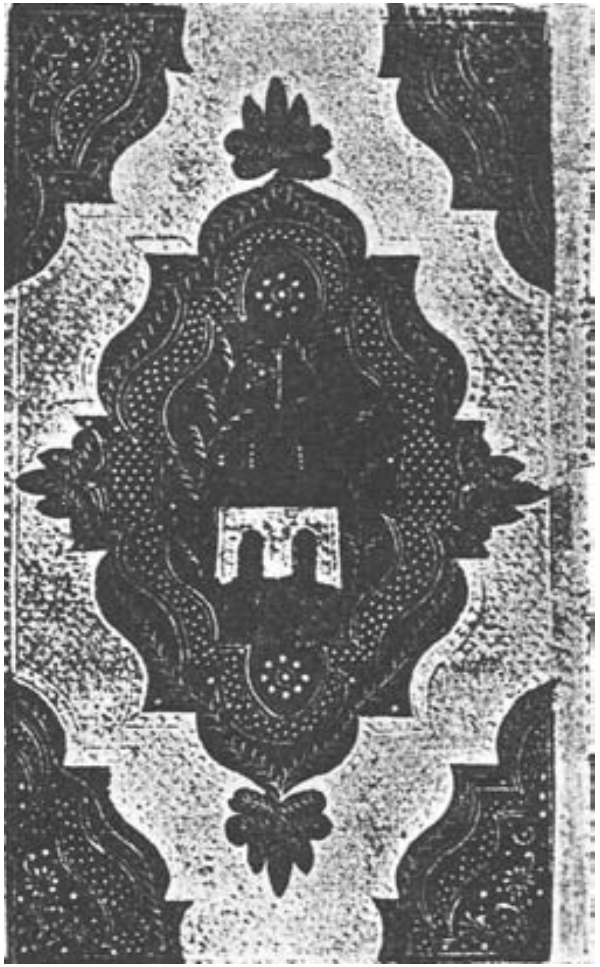

شێوەی ١٨ وێنەیەك کەکاری (ولیام بلیك) و بۆ پەڕەیەکی کتێبی (لیلکی دانا)ی کێشاوە(چاپی ١٩٠٦).

بلیک و هەڵکۆڵینی سەر مس:

لە نزیکی ئەو سەردەمەی کە وێنە هەڵکۆڵراوەکانی سەر بەرد لە کتێبە ئینگلیزییەکاندا دەرکەوت، ولیام بلیکی[30] شاعیر شێوازێکی تاقیکردەوە کە بەهۆی بووە تابلۆ مسییەکان بۆ چاپی بەرجەستە سوودی لێوەردەگیرا، بەم شێوازە داهێنانەکارییە توانی کتێبەکانی وەك نوسخە دەستنووسە رەنگینەکانی سەدەکانی ناوەڕاست بەرهەم بهێنێت. خۆی هەستا بە وێنەکردنی هەریەك لە پەڕەکانی کتێبەکەی کە هەموو لا و پەراوێز و ناوەڕۆکەکانی دەگرتەوە، ئەمەش بەگوێرەی ئەو شێوازەبوو کە شێوەکارە کۆنەکان بەکاریان دەهێنا (شێوەی ١٨).

بویك و راپەڕینی هەڵکۆڵینی وێنە لەسەر دار:

ئەو کارەی کە تۆماس بویك[31] لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەمدا لە نیوکاسڵ پێی هەستا کاریگەری زۆری لەسەر پیشەی چاپ هەبوو. بەکارهێنانی هەڵکۆڵینی سەرداری بۆ وێنەی کتێبەکان زیندوو کردەوە، بەم جۆرە هەڵکۆڵێن لەسەردار وەك شێوازێك لە شێوازەکانی وێنەکێشان سەری هەڵدایەوە، پاش ئەوەی بۆ ماوەی دوو سەدە خۆی ماتدا بوو. بویك زۆرێك لە قوتابییەکانی لاسای رابردوویان نەکردەوە، بەڵکو هونەری نوێیان لە هەڵکۆڵینەدا بەدیهێنا. لەو وێنە کۆنانەی لەسەردار هەڵکۆڵراوی تێبینی دەکەین کە هێڵە رەشەکان لە تایبەتمەندییە گرنگ و بەرجەستەکانی ئەم هونەرەیە، بەڵام لە هونەری بویکدا هێڵی سپی رەگەزی سەرەکی وێنەکانە و باگراوندی وێنەکە لە ناو ئەو هێڵانەدا دەگۆڕێت و کاریگەری سێبەرێکی ڕوون و ئاشکرا دروست دەکات.

کاریگەری جوانی ئەو وێنە سێبەردارانە لەو راستییەوە سەرچاوە دەگرێت کە لەسەر داری پتەوی سنەوبەر هەڵکۆڵراون و لە هەڵکۆڵینەدا وەك رابردوو قەڵەم تاشیان بەکارنەدەهێنا، بەڵکو سوود لە قەڵەمی هەڵکۆڵێن وەردەگیرا، ئەم بابەتە مرۆڤی یادی هەڵکۆڵینی سەرمس ئەخستەوە، کە لەم سەردەمەدا وەلاخرابوو.

30- Williom Blake
31- Thomas Bewich

هونەری بویك:

بویك شێوەکارێکی هەڵکەوتووبوو، بەتایبەت لە کێشانی وێنەی ئاژەڵاندا شارەزایی زۆری هەبوو. سەرنج راکێشترێن کارەکانی هەندێ تابلۆی گرنگی شێردەر و بالندەکان کە پڕە لە شێوەی هەمەڕەنگ، هەروەها لەڕووی وردەکاری روبینای دەرەکی ئاژەڵان و توانای تێگەیشتنی سروشتی ئاژەڵان وێنەکانی لە ئاستێکی بالادایە.

لەگەڵ هەموو ئەمانەدا لێهاتنی خۆی بەتایبەتی دەرخستووە لە وێنە بچووك و کەم قەبارەکاندا کە بە شێوازی ڤین یتە و کتێبەکانی بەم جۆرە وێنانە رازاندووەتەوە. لە هەندێك لە وێنەکانیدا تەنز ئاسا و بەشێوازی دیکێنز ژیانی خەڵکی و ئاژەڵان دەخاتە بەرچاو.

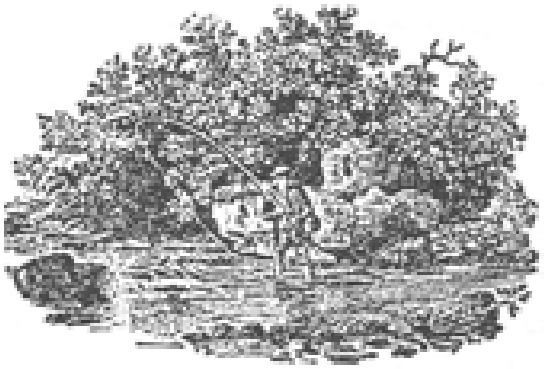

(شێوەی ١٩)

وێنەی هەڵکۆڵراوەکان لەسەر دار لە دەرەوەی ئینگلتەرادا:

کاریگەری قوتابخانەی بویك لە هونەری هەڵکۆڵینی سەردارد تەنها بە ولاتی ئینگلتەرا سنووردار نەکرابوو، هونەرمەندە ئینگلیزییەکان ئەم هونەرەیان بۆ کیشوەری ئەوروپا و ئەمەریکا گواستەوە، تاوەکو ئەوەی کە ئەم هونەرە کەسێکی دیار و نوێنەرێکی بەرجەستەی وەك ولیام جەی. لینتۆن[32]ی بەجیهان ناساند.

32- William J. Linton

وێنەی هەڵکۆڵراوی سەر دار لە فەرەنسا:

هەندێ لە هونەرمەندانی فەرەنسی بەتایبەت پاپیلۆن[٣٣] بەدرێژایی سەدەی هەژدەهەم بەردەوام بوو لە هەڵکۆڵینی سەردارا بەتایبەت لە جوانکاری گوڵ و خونچەداو جوانکارییە بچووك و وردەکان لە کۆتایی بەشەکانی کتێبەکەدا[٣٤] دادەنرا. چالاکی راستەقینەی ئەم شێوازە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کاریگەرییانەی کە ئینگلس بەدیهێنا لە دەوروبەری سالّی ١٨٣٠ی زایینیدا.

تۆنی جۆهانتۆن[٣٥] لە گەورەترین دۆستان و لایەنگرانی هەڵکۆڵینی سەرداره لەم قۆناغەدا، هونەرمەندێك بوو کە بەخەیالّی قوول و شارەزای هونەری بەرچاو چەندین بەرهەمی هێنایەبوون، تەنانەت سەرەڕای جیاوازی ئاستی هونەری ئەم بەرهەمانە، بەلاّم پایە بەرزتربوون لە بەرهەمەکانی دیکەی ئەو سەردەمە.

لە پالّ تۆنیدا هونەرمەندانی وەك دامێر[٣٦] و گاڤارنی[٣٧] (شێوەی ٢٠) رافێت[٣٨] هەبوون کە تەنها لەسەر بەرد وێنەیان دەکێشا، هەروەها لە نێویاندا ژیگۆ[٣٩] ئەو وێنە بچووکانەی کە بۆ چاپی ١٨٣٥ی کتێبی (جیل بلاس دوسانتیلان)[٤٠]ی دروستکردبوو و هەروەها میسێونێر[٤١] (شێوەی - ٢١) بەوێنە بالاکانی لە کتێبی داستانەکانی رێمس[٤٢] لە نووسینی کۆنت شێڤینی[٤٣](١٨٥٨) ناوبانگی پەیداکرد.

بەلاّم تیزاب، لە سالّی ١٨٤٠ تا سالّی ١٨٦٠ لە وێنەکێشانی کتێبدا بەکارهێنرا ئەمەش کاتێك بوو کە هەڵکۆڵینی سەرمس لەسەدەی پێشووتردا بەربلاوبووە.

لەو کەسانەی کە لەم شێوازەدا زۆر بالادەست بوون سێلّیستن نانتویل[٤٤] بوو کە بەتایبەت ژمارەیەك وێنەی لە تابلۆکانی دەستپێکی کتێبدا دروستکرد کە لە جوانترین و سەرنج راکێشترین وێنە رۆمانتیکییەکان بوون. سەرەڕای هەموو ئەم هەوڵانە و تەنانەت سەرەڕای ئەو پلە و پایە

33- Papillon
34- Culs - de- Lampe
35- Tony Johannot
36- Daumier
37- Gavarni
38- Raffet
39- Gigoux
40- Gilblas de Sartillane
41- Meissonier
42- Reims
43- chevigne
44- Celestin nauteuil

گەورەی کە وێنەکێشانی سەر بەرد بەدەستی هێنابوو - وەك لە دواییدا باس دەکرێت بەلاّم بلاّوبوونەوەو کارپێکردنی هەڵکۆڵینی سەردار هێشتا بۆ ماوەیەکی زۆر مایەوە و کاری پێکرا و مایەوە، لەلایەن هونەرمەند گۆستاڤ دۆرێ[٤٥] بەکاری هونەری گەورە هەر لە رابێلی[٤٦] تا تەورات و هەر لە دانتی تا ئێدگار ئالان پۆی[٤٧] واتە تا نزیکەی سالّی ١٨٧٠ لەسەر ئەمکارە بەردەوام بوو. ئەم هونەرمەندە هەڵکۆڵینی سەرداری سێبەرداری بەباش دەزانی، واتە ئەو دارەی کە بۆ وێنە بچووکە رەش و سپییەکان بەس نەبوو، گونجاوترین رەنگی سپێبەداری بۆ ئەم دارانە بەکاردەهێنا، لەمجۆرە وێنانەدا سەرەڕای ئەوەی لەڕووی ئەزموونەوە شارەزایی زۆری نەبوو، بەلاّم چەندین سەرکەوتنی بەدەست هێنا و وێنەی داستانەکانی سەرنج[٤٨]ی بالزاك (١٨٥٨) لە باشترین وێنەکانی ئەو قۆناغەیە، هەروەها دەشتوانرێت چاپی ((دۆن کیشۆت))[٤٩] لە سالّی ١٨٦٣داو چاپی ((تەوراتی گەورەی وێنەدار)) کە بۆ یەکەمین جار لە سالّی ١٨٦٦دا بە ٢٢٠ وێنەی هەڵکۆڵراو لەسەردار بلاّوکرایەوە، بۆ کارەکانی زیاد بکرێت.

وێنەی هەڵکۆڵراو لەسەر دار لە ئەڵمانیا:

لە ئەڵمانیادا هەڵکۆڵێن لەسەردار زیندووترو شەکاوەتر بوو لە شوێنەکانی تر. بەلاّم لێرەش بۆ ماوەی زۆر نەمایەوە تا کۆتایی سەدەی هەژدەهەم کاری پێکرا، هەروەها لەم ولاّتەدا قوتابخانەی بویك بوونی هەبوو و رۆلّێکی گرنگ و گیانێکی بەهێزی تێدا گەشابوویەوە، و هۆی ئەمەش ناردنی چەندین لاوی پسپۆر بوو لە هونەردا لە ئینگلتەراوە بۆ لایب زیك بەمەبەستی وانەگوتنەوەی بنەماکانی ئەم هونەرە.

زۆری نەخایاند کە هەڵکۆڵینی سەردار لە درسدێن شێوەیەکی داهێنانکارییانەی لە خۆگرت، ئەمەش لە زۆرێك لە وێنەکانی هونەرمەندانی وەك: شنورڤۆن کارلۆس فیلد[٥٠] و رێتێل[٥١] و رێختەر[٥٢]دا بەتەواوی دەردەکەوێت. رێختەر لە ناو هەموو چینە کۆمەلاّیەتییەکاندا ناوبانگێکی زۆری بەدەست هێنا، ئەم ناوبانگە بەهۆی وێنەکێشانی فراوان بوو لەسەر ژیانی گشتی خەڵکی

45- Gustave Dore
46- Robelais
47- Edgar Allan Poe
48- Contes drolaques
49- Don Quichotte
50- Schnorr von Carolsfeld
51- Rethel
52- Richter

ئاسایی و ئەو وێنانەی کە بۆ داستانی پەرییەکانی کێشا بوو. وێنەکانی ڕێختەر لەگەڵ ئەو گیانە بۆرژوازییەی کە لە وێنەکانی کۆدۆ ویسکی[٥٣]دا خۆی دەنواند و بەهۆی هەڵکۆڵینی سەر مسەوە دروستکرابوو، پەیوەندییەکی نزیکی هەبوو، هەروەها ئالفرێد ڕیتێل بەو وێنانەی کە بۆ کتێبی (سەمای مەرگ)ی[٥٤] کێشابوو ناوبانگی دەرکرد.

هونەرمەند ئاد. مێنزیل[٥٥] بەهۆی وێنە تایبەتەکانی بۆکێنی (فریدریکی گەورە) لە نووسینی کۆگلەر[٥٦] کە تێدا باسی نەبەرد و دەستکەوتەکانی ئەو پادشایەی دەکرد، ناوبانگی زۆری پەیداکرد. هەروەها بەهۆی ئەو جوانکارییانەی کە بۆ چاپە گەورە و گرانبەهای کتێبەکانی ئەم پادشایەی ئەنجامدابوو، پلە و پایەیەکی گەورەی بەدەست هێنا. یەکێك لە باشتری هەڵکۆڵەرانی سەردار کەکاریان بۆ ئەم پادشایە کرد بریتییە لە ئی. کریچ مار.[٥٧]

گرنگترین ڕەگەز کە وێنەی هەڵکۆڵراوی سەرداری ئەڵمانی جیادەکاتەوە، جا ئەگەر لەلایەك و درسیدین بێت یان لە میونیخ کە ئەو کاتانە قوتابخانەی هونەری تایبەتیان تێدا کرابوویەوە، ئەوەیە کە هەموویان نووسینێکی هونەری تەواو دەردەخەن و بە شێوەیەکی گشتی لە هونەری هەڵکۆڵینی سەدەی شازدەهەمەوە نزیکە. لەبەر ئەوە دەبینین لەگەڵ بەرهەمە فەرەنسییەکاندا کە بەشێوەیەکی گشتی ئازادی زۆرتریان هەبووە لە بەکارهێنانی نووسینی هونەریدا، جیاوازی زۆری هەیە.

شێوەی ٢٠- وێنەیەکی هەڵکۆڵراو لەسەردار کاری گاڤارانی (سەدەی ١٩)

53- Chodo wiecki
54- Donse Macabre
55- Ad. Menzel
56- Cugler
57- E. Kretzschmar

چاپی بەردی:[٥٨]

لەم کاتەدا، ماوەیەکی درێژ تێپەڕی کردبوو بەسەر پەیدابوونی شێوازی نوێدا کە تایبەت بوو بەچاپی وێنە لە ئەڵمانیادا، ئەو شێوازەش وێنەدارکردنی کتێب بوو بە ڕێگەی چاپی بەردی. ئەم شێوازە دەگەڕێتەوە بۆ شاعیر و شانۆنامەنووس ئالویس سێنفلێدەر[٥٩]، لە نێوان ساڵەکانی ١٧٩٨و ١٧٩٩دا هەوڵێکی زۆری خستەگەڕ بۆ چاپکردنی نووسراوە تایبەتەکانی خۆی. لەم شێوازەدا، ناوەڕۆکی نووسین لەسەر بەردێکی ڕووتەخت کە بەگیراوەیەکی چەسپی داپۆشرابوو دەنەخشێنرا و قەڵەمێکی ڕۆنی کە لە سابوون و مۆم و گەچ دروستکرابوو بەکاردەهێنرا کاتێك کە ئاو و مەرەکەب بەهۆی داڕێکەوە (تیرۆك) بەسەر بەردەکەدا دەدرا، تەنها بەشە نەخشراوەکان مەرەکەبەکەی لەخۆ دەگرت، بەشەکانی دیکەی بەردەکە کە چەور بوو ئاوەکەی ڕادەکێشا و مەرەکەبەکەی لادەبرد. بەم ڕێگەیە شێوازێکی نوێ بۆ چاپکردنی کتێبە هەمەڕەنگ و تێکەڵەکان لە وێنەو لە نووسین دۆزرایەوە. شێوازێك نە چاپی بەرجەستەی هەڵکۆڵینی سەرداربوو نەچاپی بەشە هەڵکۆڵراوی (چاپی چاڵ) سەرمس بوو، بەڵکو چاپێکی ڕووتەخت[٦٠] بوو. لەگەڵ ئەمەشدا، ئەم شێوازە بۆ شێوەکار چەند دۆزاریەکی لەگەڵ بوو، چونکە بۆ سوود وەرگرتن لەبەرد لەجێی کاغەز، وێنەکێش ناچاربوو کە وێنەکان بەشێوەی هەڵگەڕاوە بکێشێت سەرەڕای ئەمە شێوازەکە بە شێوەیەکی تایبەت بەکارهێنرا لە چاپکردنی پەڕە تاك و سەربەخۆکان و هەروەها لە چاپکردنی وێنەکانیشدا ڕەواجی پەیداکرد.

چاپی بەردی لە فەڕەنسا:

بەنێو کتێبە فەڕەنسییەکاندا کە لە چاخی یەکەمی وێنەسازی کتێبدا بە ڕێگەی چاپی بەردی پەیدابوو، زنجیرەیەك کتێبی گەورەبوو کە بەگەشت وێنەدار و ڕۆمانتیکییەکان بۆ فەڕەنسای دێرین[٦١] ناسرابوو. ئەم زنجیرەیە لە ٢٠ بەرگدا و بەدرێژایی نیو سەدە لەژێر چاودێری بارون تایلۆرو[٦٢] چارلس نودێر[٦٣]دا چاپکرا. هەروەها لەو نموونانەی داستانی

58- Lithogrophie
59- Aloys Senefelder
60- Impression aplat
61- Voyage Pittoresques et romantique sdan's L, Ancienne france
62- Baron Taylor
63- Charles Nodier

فاوست[٦٤]ی گوتێیە[٦٥] کە بەوێنەکانی هونەرمەندی شێوەکار ئوجین دولاکرواس[٦٦] رازابووینەوە و نیشانەیەکی هونەری تایبەت بەکاریگەرییە خراپ و سەیرەکان.

وێنەیەکی چاپی کە لەلایەن تۆنی جۆهانوتەوە Tony Johannot
لەسەر مس حەڤدەهەمدا لەسەر بەرد وێنەکشراو

64- Faust
65- Goethe
66- Eugene Delacroix

لەو کەسانەی کە رەگەزی کۆمیدی و تەنزیان هێنایە بواری چاپی بەردییەوە، دومێر[٦٧]ی وێنەکێش بوو. و تابلۆ بەناوبانگەکانی لە گۆڤاری کاریکاتێری شاری ڤاریدا[٦٨] بڵاوبووبووە. کاڤارنی[٦٩] گرنگی بەوێنەکردنی دابونەریتەکانی رۆژگاری خۆی دەدا، و چارلێت[٧٠] چەند وێنەی لە یادگارییەکانی یەکەمین ئیمپراتۆری فەڕەنسا هەبوو، هەروەهاش هێنری مونێر[٧١] لە نموونەی ئەو وێنەکێشانە بوو.

شێوازەکانی وێنەگرتن:

پێشینەی چاپی بەردی زۆر دوور و درێژتر بوو لەو ماوەی کە تۆێژەرەوان بەسوود وەرگرتن لە دوو شت بۆیان دەرکەوتبوو، ئەوانیش: وێنەی هەڵگەڕاوە کە سەربەخۆ و بەبێ پێویستی وێنەکردن بەسەر بەرد ئەنجام دەدرا، یان بەکارهێنانی وێنە بۆ گواستنەوەی نەخشەکان بۆ سەر بەردەکە، سەرەڕای هەموو ئەمانە ئەم شێوازە لە پیشەسازی نوێی کتێبدا جێی خۆی دەکردەوە.

هەڵکۆڵین بەوێنەوە:

چاپی کلێشەیی و هەڵکۆڵێن بەسوود وەرگرتن لە سێبەری شتەکان لە ژێر تیشکی هەتاودا، پێشی چاپی بەردی دایەوە، هەڵکۆڵینی کلێشەکان جارێك یان چەندەها جار ئەنجام دەدرا لەبەرئەوە دەتوانرا بەڕەنگی تەواو و نیوە رەنگەوە لەسەرووی وێنەکان دەرکەوێت.

بەتایبەت فەڕەنسییەکان دەستیان بەزنجیرەیەك چاکسازی و دۆزینەوە گەیشتبوو و بەدرێژایی دوو سێیەکی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم وێنەی هەڵکۆڵراویان لە هونەری چاپی وێنەکاندا بەکارهێنا، هەرچەندە جی. مایسن باخ[٧٢]، لە شاری میونیخ یەکەمین کەس بوو کە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٨٠و ١٨٩٠دا توانی وێنە هەڵکۆڵرا و وێنە سێبەرداڕەکان بەکاربهێنێت و زۆری نەخایاند کە دواتر ئەم شێوازە لە ئەمەریکا بەتایبەت لەلایەن ماکس لیڤیی[٧٣]ەوە لە شاری فلادیلفیا چاکسازی بەسەرداهات.

67- Daumier
68- Chorivori
69- Gavarni
70- Charlet
71- Hanri Monnier
72- G.Meisenbach
73- Max Levy

لـه نێـوان شـێوازەکانی دیکـەدا، بـۆ چـاپکردنی وێنـه بەرێگـەی وێنـه هـەڵگۆڵراوەکان، هەڵگۆڵینی نووسینەکان[٧٤] لە چـاپکردنی هەنـدێك کتێـب و گۆڤـاردا بـەکارهێنرا، هـەروەها شێوازی کلێشەسازی خاڵ خاڵ[٧٥] (نزم دار) یان هەڵگۆڵێن بەوێنـەی وێنـه و[٧٦] وێنـەی چـاپی تیشکی[٧٧] و وێنەی چاپی ڕەنگاوڕەنگ[٧٨] ڕەواجی پەیداکرد.

کتێب دۆستی و هونەری بەرگ تێگرتن لە فەرەنسا و لە سەدەی نۆزدەهەمدا

جوڵانەوەی مێژوویی لە کتێب دۆستیدا:

کاتێك کە حەز و خولیاکـان بـۆ کتێبـه فەرەنـسییەکان دوای ناهەمواریـیـەکانی شـۆڕش و جەنگەکانی ناپلیۆن گەڕایەوە بارودۆخی سروشتی خۆی. ڕێنیشاندەری کتێب دۆستانی فەرەنـسا کتێبێك لە ژێر ناونیشانی یاسانامەی کتێب فرۆش کە جـاك چـارلس برونێـی زانـا و بازرگـان نووسیبووی، ئەم کتێبە لە ساڵی ١٨١٠دا کەوتە بازاڕەوە چەندین جـار لـه چـاپه گەورەکانـدا بڵاوبوویەوە و بەجۆرێك لە جۆرەکانی کەتەلۆك لە قەڵەم دەدرێت.

کتێبی برۆنی[٧٩] و کاریگەرییەکەی:

بۆ یەکەمین جـار. بەچـاپکردنی ئـەم کتێبـه باسـێکی دوور و درێـژی ئـەو کتێبانـەی کـه شایستەی هەڵبژاردن بوو و نرخی کتێبە نایابەکان و لەگەڵ نرخە تایبەتییەکانی سەردەمی چاپە سەرەتاییەکان تا سەردەمی چاپەکانی سەدەی هەژدەهەم دەستکەوت. ئەم کتێبە لە باسـکردنی هەر کتێبێکدا ڕەتکردنەوەی مێژوویی سەبارەت بەو کتێبانە دەخاتەڕوو بەدرێژایی سەردەمەکان و ئەو نرخانە دیـاری دەکـات کـه لـه ڕابـردوودا و لـه زیادکردنـه ئاشـکرا و بەناوبانگەکانـدا هەیانبووە.

74- Photogravureau Trait
75- Similigravure
76- Heliogravure
77- phototypie
78- phototyp ochromie
79- Brunet

کتێبی برۆنێ زۆر ڕێزی لێگیرا. لەم کتێبەدا، لـه کتێبـه کۆنەکانـەوە دەسـتی پێکـردووە، ئاماژەشی بەگواستنەوەی کتێبێك لە خاوەنێکەوە بۆ خاوەنێکی دی کردووە، جگە لەو بابەتانـه دەربارەی چاپی نووسەرە گـەورەکانی ئـەڵمانیا و ئینگلتـەرا دواوە، باسـی چـاپه ڕەسـەنەکانی ئەدەبیاتی کلاسیکی هێناوەتە مەیدان. بـەکوردی دەبێـت بڵـێین برۆنـێ لـه فەرەنـسا هەسـتا بەچاپکردنی نامەیـەك کـه لـه هەمانکاتـدا دیبـدین لـه ئینگلتـەرادا پێـی هەسـتابوو. بـەو جیاوازییـەی کـه کتێبەکـەی برۆنـێ بەکەتـەلۆکێکی گـرنگ هـەژماردەکرا و یارمـەتی یەکگرتووبوونی کۆمەڵە کتێبە فەرەنسییەکان و هەروەها یارمەتی جێگیرکردنی بەهای هەندێك لە کتێبە دیارەکانی کتێب دۆستانیدا لەو کاتەدا.

چارلس نودێ:

چـارلس نـودێی نووسـەریش لـەم ڕێگایـەدا ئەسـپی خـۆی تـاودا، ماوەیـەك بەڕێوەبـەری کتێبخانەی ئارسینال بوو[٨٠]، کە ئێمەی یادی دیبدین و عەشقی فراوانی بۆ کتێب دەخـستەوە، جگە لەمە نـودێ کەسـایەتییەکی بـەتوانا و هەسـتیاربوو. لـه بـەناوبانگترین نووسـراوەکانی داستانی (کتێب دۆست)[٨١] کە تیایدا تەنزێکی لە ئاسا بەدەری سەرنج ڕاکێش دەبینرێت، ئـەو وەك برونێ باوەڕی وەها بوو کە لە کۆکردنەوەی کتێبدا دەبێت تێڕوانینێکی مێژوویی هـەبێت و بۆ ساڵانێکی زۆر حەز لێ بـوون و خولیـا بـوونی کتـێبی لـه فەرەنـسادا زینـدووکردەوە و لـه پەرەسەندنی ئەم بابەتەش لە ولاتانی دیکەدا ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو.

حەزکردنی لە بەرگە کۆنەکان:

لە نێو ئاکامە دیارەکانی ئەم تێڕوانینەدا، حەزکردن بوو لە بەرگە کۆنـەکان، لـه سـەرەتادا شێوازەکە ئاڵووێر بـوو بـەئاڵوگۆڕکردنی بەرگـه کۆنـەکان، بەبەرگـه نوێیـەکان، بـەڵام دواتـر، خەڵکانی ئەو سەردەمە بەنرخی ئەم کارەیان زانی، ئەوان تێگەیشتن ئەو بەرگانەی کە تاڕادەیەك خراپ دەبێت و کۆنە ئەگەر لەگەڵ کتێبـدا بێـت، باشـتر لەبەرگـه نوێیـەکانی کتێبەکـه ڕاگـر دەکات، بەمەش بووە هۆی ئەوەی کە بەرگەکانی گرۆلێی و هاوشێوەکانی لە بەرگـه کۆنـەکانی

80- Arsenal
81- Bibliomane

دیکەدا، بە شێوەیەکی بەرفراوان بلاوببێتەوە. بەلێکۆڵینەوەی هێماکانی خاوەندارێتی و شێوازی رنوك دەتوانرێت رەچەڵەکی کتێبەکان بناسرێتەوە.

ئارەزوومەندان و شارەزایانی کتێبی فەرەنسی:

ئەو کەسانەی دی کە هاوبەشی نودێ بوون لە پەرۆش و حەزلێکردنی کتێبدا، بریتین لە: پاول پینۆن[٨٢] کە لە بواری کتێب پسپۆربوو و بەم کارەی بژێوی خۆی پەیدا دەکرد. خاوەنی کتێبی (زانستی کتێبەکان)[٨٣] (١٨٢٣) جۆزیف تیکنەر[٨٤] بازرگانی کتێب و دانەری گۆڤاری (دۆستانی کتێب)[٨٥] لە ساڵی ١٨٣٤دا بلاوی کردەوە و نودێ کاری نووسینی بۆ ئەنجام دەدا، کەسێکی دی کە لەگەڵ نودێدا بەشداربوو لەو بابەتەدا پاول لاکردا کە ناسراوە بەجاکوبی کتێب دۆست[٨٦] و چەندینی دی...

لە نێو کتێب دۆستە هاوچەرخەکانی نودێدا، شانۆنامەنووسێك هەیە بەناوی جی دوبیکسیر کورت[٨٧] دەستیکرد بەچاپکردنی شانۆنامە و بلاوکراوەکانی سەردەمی شۆڕشی فەرەنسا و لەلایەن دۆستانی کتێبەوە زۆر بەرگەرمی پێشوازی لێکرا. هەروەها دامەزرێنەری رێکخراوێکی ناسراوبوو بەناوی رێکخراوی فەرەنسییەکانی کتێب دۆست. نەریتی وەهابوو کە کتێبەکان دەستەواژەیەکی دەستنووسی نووسەرەکانی بۆدا بێت. دواتر ئەم نەریتە لەلایەن دۆستانی کتێبەوە پەیڕەوی کرا و ئەمەش نرخی کتێبەکانیانی زیاد کرد. لە فەرەنساش خاوەن کتێبخانەیەکی کتێب دۆست لەسەردەمی شۆڕشدا هەبوو. کە ئەویش کۆنت دولابیدۆیێر[٨٨]ە و توانی زیاد لە سەد هەزار بەرگی کتێب کۆبکاتەوە، کتێب فرۆشێکی دیکە بەناوی جاك ئاناتول فرانسوا تیبولت[٨٩] هەبوو (ناوی راستەقینەی ئاناتۆل فرانس[٩٠] بوو) فەهرستێکی بۆ ئەم کتێبانە دانا و بەخشی بەکتێبخانەی میللی.

82- Peignot
83- Manuel de Bibliographie
84- Joseph Techener
85- Buletin Bibliophile
86- Bibliophile Jacob
87- G.de pixerecourt
88- Conte de la Bedoyere
89- Thibault
90- Anatole France

هەروەها پێویستە لەسەردەمی نودێیدا ناوی دوو خاوەن کتێبخانەی گەورەی دیکە بهێنین کە لەدایکبووی فەرەنسا نەبوون، هەرچەندە هەموو ژیانیشیان لە فەرەنسادا بەسەربرد، ئەوانیش، کۆنتی سکوتلەندی ماك کارتی[٩١]، یۆنانی ئاوریشم سازی یۆنانی پیمانیز[٩٢] بوون نرخی کۆمەڵە کتێبەکانی یەکەمیان نزیکەی چوار سەد و هەشت هەزار فرانك و نرخی دووەمیان گەیشتە نزیکەی حەوت سەد و بیست و پێنج هەزار فرانك ئەم دوو کتێبخانەیە بەهۆی لەخۆگرتنی نوسخە نایابەکان و ئەو چاپانەی کە لەسەر پێست و چاپە سەرەتاییەکانی بەرگە نایابەکان چەندین جیاکەرەوەی بالای دیکەی هەبوو.

گەورەترین خاوەن کتێبخانەی فەرەنسی کە لەوانی دیکە زیاتر لە ئێمە نزیکترە و لەو جۆرە کەسانەیە کە نەك تەنها گرنگی بەئەدەبیاتی کۆن و پێشینانی کردووە، بەڵکو گرنگیشی بەئەدەبیاتی سەردەمی خۆی داوە ئەویش شازادە دو مال[٩٣]ە، و کتێبخانە بەشکۆکەی تا ئەمڕۆ لە کۆشکی شانتیدا بەپایەداری ماوەتەوە، هەروەها ل کۆنکێت[٩٤] یەکێکە لە بلاوکەرەوە گەورەکانی چاپە بالاکان لە دەوروبەری ساڵەکانی ١٨٨٠ تا ساڵی ١٨٩٠ی زایینی. زانا و چاپخانەدار ئامبیرواس- فیرمان دیدۆت[٩٥] وەك پێشتر باسمان کرد و نووسەر و کتێبخانەدار جول جانین[٩٦] و هەروەها ئی پاێلت[٩٧] کە چەندین ساڵ سەرۆکی کۆمەڵەی دۆستانی کتێب بوو و بارون دو لارۆش لاکاریك[٩٨] سۆری بەرگە کۆنەکان، و کۆنت دو لینیرۆل[٩٩] و بارۆن بیشۆن[١٠٠] و بارۆن دو روجیلد[١٠١]....

لێرەدا پێویستە بەتایبەت یادی هینری برالدی[١٠٢] بکەینەوە کە لە ساڵی ١٩٣١دا کۆچی دوایی کرد و کۆتا نوێنەری ئەم کۆمەڵە کتێب دۆست و ئارەزوومەندی کتێبەیە و تەنانەت هێنری پاڵنەری چالاکیان بوو.

91- Mac Carthy
92- N. Yemeniz
93- Duc d, Aumale
94- L. Conquet
95- Anbroise-Firman Didot
96- Jules Janin
97- E .Paillet
98- Baron da la Roche lacarelle
99- Conte de Lignerolles
100- Baron Pichon
101- James de Roths child
102- Henri Beraldi

بیرالدی نووسەرێکی زانا و هەستیار بوو، دوای خۆی بەرهەمێکی گەورەی بەجێهێشتووە کە لە نیشانەی لێهاتن و شارەزایی لە هونەری کتێب رازاندنەوەدا. وێنە هەڵکۆڵراوەکان و کتێبەکان: بەرگتێگرتن لە سەدەی هەژدەهەم و بەرگتێگرتن لە سەدەی نۆزدەهەم و چەندین پێشنیار بۆ یەکێك لە دۆستانی کتێب و کەسانی دیکە لەم بارەیەوە وەك خەونێکە و لێرەدا ئەو کاریگەرییانەی کە لە گەشتە رۆژانەکانی نووێیدا هەبووە لە کەنارەکانی ڕووبارى سندا و کاریگەری لەسەر هەستی رۆمانیکی ئەو هەبوو، بەجوانی و بەئاشکرای دەرکی پێ دەکرێت.

یاسادانانی بازرگانیی کتێب:

جێگیرکردنی ئازاری پیشەسازییەکان لەسەردەمی شۆڕشدا، بوو بەهۆی باشبوونی بارودۆخی بازرگانی کتێب. قۆناغی سەندیکاکانی پیشەکانیش کە تا ئەو کاتە درێژەی بەچاپ و بازرگانی کتێب دەدا کۆتایی پێهات. دوا بەدوای ئەم هەموو کەسێك دەیتوانی کە ئەم دوو پیشەی هەبێت. بەڵام لە ساڵی ١٨١٠دا بڕیارنامەیەك دەرکرا کە بەگوێرەی ئەو یاسایە، کار و پیشەی چاپ پێویستی بەهەبوونی مۆڵەت بۆ خواردنی سوگندێکی تایبەتە. لەوکاتەدا ژمارەی خاوەن چاپخانەکانی پاریس گەیشتە شەست کەس، بەڵام ئەم ژمارەیە پاش ماوەیەکی کەم بوو بەهەشتاکەس، دواتر لە ساڵی ١٨٧١دا شەپۆلێکی نوێی ئازادی تەواوی ئەم کۆت و بەندانەی لەناوبرد. بەڵام لە ساڵی ١٨٨١ کە یاسای چاپکراوەکان دەرکرا، هەندێ کۆت و بەندی نوێ پەیدابوو و پاشان یاسا و پەیڕەوێکی ئیجباری بەجۆرێکی وا دەرکرا و دواجار لەو یاسایەی لە ساڵێ ١٩٢٥ دەرکرابوو پەیڕەوی دەکرا و ئێستاش پەیڕەوی دەکرێت.

ئارەزووە نووێیەکان لە بەرگتێگرتندا:

جولانەوەی رۆمانتیکی لەسەردەمێ نودێیەوە، هاوڕێ لەگەڵ خولیا و هەموو ئەو شتانەی کە دەدرێتە پاڵ سەدەکانی ناوەڕاست، دزەی کردە نێو کتێب دۆستییەوە هەروەها هەموو روخساری ژیانی عەقڵی گرتەوە کە ئەم راپەڕینە ئەدەبییە لە خۆی گرتبوو.

بەرگتێگرتن بە شێوازی ئیمپراتۆری:

شێوازی کلاسیکی هەروەك جۆن لەسەردەمی ناپلیۆندا لە ریزی سەرەوەدا بوو. ئەم تایبەتمەندییەی شێوازی ئیمپراتۆری هەمان ئارەزووی رەگەزە کۆنەکانی جوانکاری بوو.

103- August Lepere
104- Bouquinistes
105- Achaintre

ڕێزی ئەمانەوە، ئەو کاتەی کە لە راستیدا چەندین کتێبی نایاب لە سندووقەکانیاندا دۆزرایەوە تەنانەت لە هەندێك لەم سندووقانەدا کتێبی خەونەکانی پولی فیل[١٠٦] بە دەستکەوت. و ئەم کالاّ بەنرخەیان لەگەڵ وێنە هەڵکۆڵراوەکانی سەردارا کە دەگەڕایەوە بۆ سەردەمی راپەڕینی نوێی ئەوروپا، بەبڕی سێ سەد سەنت کڕیرا. ئێستا ئەم ڕووداوە وەك خەونێکە و لێرەدا ئەو کاریگەرییانەی کە لە گەشتە رۆژانەکانی نووێیدا هەبووە لە کەنارەکانی ڕووبارى سندا و کاریگەری لەسەر هەستی رۆمانیکی ئەو هەبوو، بەجوانی و بەئاشکرای دەرکی پێ دەکرێت.

یاسادانانی بازرگانیی کتێب:

جێگیرکردنی ئازاری پیشەسازییەکان لەسەردەمی شۆڕشدا، بوو بەهۆی باشبوونی بارودۆخی بازرگانی کتێب. قۆناغی سەندیکاکانی پیشەکانیش کە تا ئەو کاتە درێژەی بەچاپ و بازرگانی کتێب دەدا کۆتایی پێهات. دوا بەدوای ئەم هەموو کەسێك دەیتوانی کە ئەم دوو پیشەی هەبێت. بەڵام لە ساڵی ١٨١٠دا بڕیارنامەیەك دەرکرا کە بەگوێرەی ئەو یاسایە، کار و پیشەی چاپ پێویستی بەهەبوونی مۆڵەت بۆ خواردنی سوگندێکی تایبەتە. لەوکاتەدا ژمارەی خاوەن چاپخانەکانی پاریس گەیشتە شەست کەس، بەڵام ئەم ژمارەیە پاش ماوەیەکی کەم بوو بەهەشتاکەس، دواتر لە ساڵی ١٨٧١دا شەپۆلێکی نوێی ئازادی تەواوی ئەم کۆت و بەندانەی لەناوبرد. بەڵام لە ساڵی ١٨٨١ کە یاسای چاپکراوەکان دەرکرا، هەندێ کۆت و بەندی نوێ پەیدابوو و پاشان یاسا و پەیڕەوێکی ئیجباری بەجۆرێکی وا دەرکرا و دواجار لەو یاسایەی لە ساڵێ ١٩٢٥ دەرکرابوو پەیڕەوی دەکرا و ئێستاش پەیڕەوی دەکرێت.

ئارەزووە نووێیەکان لە بەرگتێگرتندا:

جولانەوەی رۆمانتیکی لەسەردەمێ نودێیەوە، هاوڕێ لەگەڵ خولیا و هەموو ئەو شتانەی کە دەدرێتە پاڵ سەدەکانی ناوەڕاست، دزەی کردە نێو کتێب دۆستییەوە هەروەها هەموو روخساری ژیانی عەقڵی گرتەوە کە ئەم راپەڕینە ئەدەبییە لە خۆی گرتبوو.

بەرگتێگرتن بە شێوازی ئیمپراتۆری:

شێوازی کلاسیکی هەروەك جۆن لەسەردەمی ناپلیۆندا لە ریزی سەرەوەدا بوو. ئەم تایبەتمەندییەی شێوازی ئیمپراتۆری هەمان ئارەزووی رەگەزە کۆنەکانی جوانکاری بوو.

106- Le Songe de poliphile

قۆناغی زێڕینی کتێب فرۆشییە بچووکەکانی کتێبە کۆنەکان[١٠٤]

کتێب دۆستان لەسەردەمی نودێیدا باشترین جۆری کتێبە کۆنەکانیان لەلای کتێب فرۆشە بچووکەکان دەستکەوت، و نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم بەقۆناغی زێڕینی کتێب دۆستی لە قەڵەم دەدرێت. هەر لەو کاتانەدا بوو کە مامۆستای ئەدەبیاتی لاتینی ئاشانتری[١٠٥] هاتە

هەروەها شێوەکانی لە کارەکانی بەرگگرتنی هونەریدا دەبینین. لەگەڵ ئەوەدا برایانی بوزر یان[107]، کە بەرگسازانی گەورەی ناپلیۆن بوون، لە هەندێ بواری کەمدا نەبێت ئەم جوانکارییانە بەکارنەدەهێنرا.

بەرگتێگرتن بە شێوازی سەردەمی گەڕاوەی پاشایەتی:[108]

بەڕووخانی ناپلیۆن، شێوازی ئیمپراتۆری لەناوچوو و سەرەتا شێوازی سەردەمی گەڕاوەی پاشایەتی جێگەکەی گرتەوە، و لەوکاتەدا جوزیف - توقانین[109] هاوسەردەمی نودێی و باشترین بەرگسازەکانی، ژمارەیەك بەرگی هونەری زۆر گرانبەهای دروستکرد، گەرچی سەرەتا جوانکارییەکانی چوارچێوەو بەشی ناوەوەی گرتەوە، بەڵام شێوەی دیاریکراو یان شێوەی گوڵ و ئەمەش تاڕادەیەك کارێکی تەواوبوو. بەڵام لەڕووی لایەنە هونەرییەکانەوە پێویستە ئاماژە بکەین بەبەکارهێنانی جوانکاری نوێ بەڕێگەی فشار (تابلۆی بەردین) چاپ کراوە، ئەگەر جوانکارییەکە ڕەنگدار یان بێ ڕەنگ بووبێت و هەندێ کات شێوازی جوانکاری سێ لایەنەمان پێکەوە دەست دەکەوێت.

بەرگتێگرتنی ڕۆمانتیکی بەشێوازی کاتدرالی:

دوای پەیدابوونی چیرۆکی (پشت کوڕەکەی نۆتەردام) پاریس[110] لە نووسینی فیکتۆر هۆگۆ، شێوازی گوتیکی ناوەند پلە بەپلە بوو بەگەورەترین سەرمەشق.

هەروەها تەلارسازانی ئەم سەردەمە، ئازادبوون لەوەی کە کۆشك و خانووەکان بەسەبکی گوتیك دروست بکەن، دارتاشان و هونەرمەندان لە توانایاندا بوو لەسەر بنەمای گوتیك کاربکەن. بەرگسازەکانیش شێوازی گوتیکیان لە جوانکاری کتێبەکاندا بەکاردەهێنا، تا ئەو ڕادەیەی کە هەموو ڕوپۆشی بەرگەکە بەجوانکاری پڕ دەکرایەوە و لە شێوەی چوارچێوە و تۆڕی پەنجەرەکاندا بوو؛ هەروەها ئەم ڕازاندنەوانە لە وردەکاری تەلارسازی بەربلاوی سەدەکانی ناوەڕاستدا دەردەکەوێت.

لە ڕاستیدا، ئەم جوانکارییانە بەناوی شێوازی کاتدبرالی ناونراوە، جوزیف (تۆقینین)یش حەزی لەم کارە کردبوو.

ئەم جۆرە جوانکارییانە بەرجەستە بوون، وەك بەرگەکانی سەدەکانی ناوەڕاست بەو ڕێگەیەی کە جوانکارییەکان سەرەتا لەسەر تابلۆیەکی بەردین هەڵدەکۆڵرا، هەروەها جوانکارییە بەرجەستەکانی

107- Bozerian
108- Restauration
109- Joseph Thouvenin
110- Notre Dame de Paris

توقینین بەشارەزاییەکی کە ئاسا بەدەر ئەنجامدرابوو، لەگەڵ ئەمدا هەردوو بەرگساز پورگۆلد[111](و سیمێر[112] ئەم جوانکارییانەیان بە شێوەیەکی زۆر سەرنج ڕاکێش بەکارهێنا.

گەڕانەوە بۆ شێوازی کۆن:

لەم کاتەدا شێوازی ئیمپراتۆری، پێ بەپێ لەگەڵ شێوازی کاندرالی دا سوودی لێوەرگیرا، گەرچی ئەم جۆلانەوەیە تەنها لە ماوەیەکی کەمدا دەرکەوت و پاش ماوەیەك درەوشانەوەی زۆڕ بەڕۆژی بەرگە کۆنەکان هۆکاری پەیڕەویکردن بوو لە شێوازی گرولێ و نانفار[113] و لوگاسکون[114] و شێوازەکانی دی و زۆرکات بەشارەزاییەکی نکۆڵی نەکراوە دروست دەکرا. هەروەها هەوڵێکی مێژوویی بۆ زیندووکردنەوەی جوانکارییەکانی سەردەمی لویسی یانزەهەم خرایەگەڕ و شێوەی نوێی ئەم شێوازە لە نێوان سالەکانی ١٨٤٠و ١٨٥٠ لە ژمارەیەکی زۆر لە کتێبەکانی فەڕەنسا و شوێنەکانی دیکەدا دەرکەوت. بەڵام لە بەرگی کتێبەکانی ئەڵمانیاو وڵاتانی ئەسکەندەنافیادا، زۆرتر شێوازی جوانکاری روکوکو[115] پەیڕەوی کرا سەرەڕای ئەوەی لەسەر ڕوپۆشی دەرەکی بەرگەکانی لەسەر بەرگێکی نەرم بووبێت.

بەشێکی زۆر لە بەرگە هونەرییەکان، کە لە سەدەی نۆزدەهەمدا ئەنجام درا هێمای تەقلید و شوێنکەوتنی لەگەڵ بوو، بەجۆرێك زۆر بەکەمی داهێنانی نوێی تێدا بەدی دەکرێت. بۆ نموونە بەرگسازی گەورە بوزۆنێت[116] بۆ بەرگ تێگرتن شێوازێکی تایبەتی بەدیهێنا. هونەری جوانکارییەکەی لەو هێڵە ئەدیبانەدا خۆی دەبینێتەوە کە بەوردکارییەکی تەواو لەسەر ڕووی بەرگەکان بەناسکترین شێوە، و بەشارەزاییەکی زۆر چاپکراوە. تراوتنر[117]ی بەرگسازی قوتابی ئەو بوو و پەیڕەوی شێوازەکەی کرد و توانی دووبارە ئەم شێوازە بخاتەوە گەڕ و شکۆی ڕابردووی بگەڕێنێتەوە، و زۆری نەمابوو لە زێڕکاری و جوانکاریدا پێشی مامۆستاکەی بکەوێت.

111- Purgold
112- Simor
113- Fon Fares
114- Le Gascon
115- Rococo
116- Bauzonnet
117- Trautz

بەرگتێگرتنی هاوچەرخ:

سوود وەرگرتن لە شێوازی سەردەمی رابردوو بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ ئەو هەلەی رەخساند بۆ بەرگسازان کە بگەڕێنەوە بۆ بەرگی کاشی شێوە و شێوە بەخشین بەبەرگەکان، ئەم شێوازانە لە نزیکەی سالّی ١٨٧٠دا زۆرترین درەوشانەوەی هەبوو، بەهۆی ئەم شێوازە، روخسارێکی جوان بەروپۆشی بەرگەکە دەدرا.

لە نێو مامۆستایانی هونەری بەرگسازیدا دەبێت ناوی ماریۆس - میشێل[١١٨] و لیۆن گرویێل[١١٩] بهێنین. یەکەمیان جێگایەکی گەورەی لە میژووی بەرگسازی فەڕەنسی سەدەی نۆزدەهەمدا هەیە، ئەو سەردەمەی کە هونەری رازاندنەوە لە جوانکاری گوڵ و خونچەوە سەرچاوەی دەگرت، هەروەها دەیتوانی بەرگەکان بە شێوازی کاشی و جوانکاری ئاوی ئاڵتون دروست بکات. بەجۆرێك لەم بوارەدا پێشکەوت کە لەوە دەچوو لەسەردەمی راپەڕینی نوێی ئەوروپاوە بەجێ ماوە. لە پاڵ جیاکەرەوەی لە داهێنانداا ناسراوە بەهاوئاهەنگی کردن و گونجاندنی جوانکاری و هێڵە گونجاوەکان لەگەڵ بابەتی کتێبەکەدا.

میشیل لە سالّی ١٨٨٠ دەستیکرد بەبەرگگرتنی زنجیرەیەك کتێب کە یەکەمیان (داستانی فاوست)ە بەجوانکاری لەلایەن دولاکرواوە، و دوای ئەمە (داستانی چوار کوڕی ئایمۆن)ە[١٢٠] و لە بەناوبانگترین بەرگەکانی بەرگێکە کە بەهۆیەوە کتێبەکانی پاڕانەوە[١٢١] رازاوەتەوە، پاشان لە سالّی ١٨٩٠- دەستیکرد بە بەرگتێگرتنە گەورە و نوێیەکان و کارەکانی بەکتێبی (بەپێچەوانەوە)[١٢٢] لە نووسینی هویس مان[١٢٣] دەستپێکرد، یەکێك لە جوانترین بەرگەکان کتێبێکە بەناوی سروودی سروودەکان[١٢٤] لە وەرگێڕانی ئێرنست رێنان[١٢٥] ئەم کتێبە بەشێك بوو لە کتێبەکانی شازادە مالبۆرۆ[١٢٦] هەروەها دانانی کتێبی: (میژووی بەرگسازی فەڕەنسی لە داهێنانی چاپەوە تا کۆتای سەدەی هەژدەهەم) دەدرێتە پاڵ ماریۆس میشیل - لە هونەری خۆیدا زانابوو..

118- Marius Michel
119- Leon Gruelle
120- Quatre Fils Aymon
121- Livresd, offices
122- A Rebours
123- Huys man
124- Cantiques des Cantqiues
125- Ernest Renan
126- Malborough

بەلاّم بەرگەکانی لیۆن گرویێل کە تا ئەمڕۆ کوڕەکەی درێژە بە شێوازەکەی دەدا بەهۆی توندوتۆڵی و درەوشانەوەی زێڕکاری ناوبانگی دەرکرد. بەجۆرێك کە ئەو لەریزی بەرگی میرسێر[١٢٧]ی کوڕیدا دادەنرێت.

بەلاّم بەرگسازە هاوچەرخەکانی دیکەی فەڕەنسی بریتین لە: دورو[١٢٨] و شامبۆل[١٢٩] و کاپێ[١٣٠] و... کە هەموویان لاساییکەر و شارەزا بوون لە بەرگەکانی مامۆستایانی پێش لە خۆیاندا.

بەلاّم لە ئەلّمانیادا، ئۆتۆ هوپ[١٣١]ی شێوەکار لە بەناوبانگترین شێوەکارانی هەلّکۆلّراوە بە شێوازی سەردەمی راپەڕینی ئەلّمانی، بەلاّم جوانکاری هەلّکۆلّراو لە فەڕەنسا گرنگترین هەلّبژاردەکانی ئەم هونەرە ئوجیست لیبەری هەلّکۆلّەری سەردار یان تێزاب و تیۆفیل ستینلین[١٣٢] بوون کە لە دوایدا لێی دەدوێن.

دەتوانین کۆمەلّێکی دی لەبەرگەکان بۆ ئەم ستایلە زیاد بکەین کە بەبەرگەکانی گویا[١٣٣] ناودەبرێت. ئەم بەرگانە لە فەرەنسا دەوروبەری سالّی ١٨٨٠ بەدیهات و بەرگسازان بە شێوازێکی تاڕادەیەك دژوار هەولّیان دەدا رووبەکی لێکچوون لە نێوان جوانکاریی بەرگ و پەیام و ناوەڕۆکی کتێبەکە بخەنەڕوو. ئەم شێوازە بەرگسازیی رووەو شێوەکار یان وێنەکێش بوون راپێچ دەکرد و لە هەموو ولاّتەکاندا پەیڕەوی کرا. هەرچەندە زۆرکات ئاکامێکی ترسناکی لێ دەکەوتەوە، چونکە لەم شێوازەدا رەچاوی دیاردەی رووناکبینی نەدەکرا. ناودارترین هونەرمەندانی ئەم ستایلە لە فەڕەنسادا مونێر[١٣٤] و کیفەر[١٣٥] و کوزان و پێتین[١٣٦] و میرسێر بوون.

ئاشکرایە کە بەرگە ئینگلیزییەکان لە نیوەی سەدەی نۆزدەهەمدا کارتێکراوبوو بەمونە فەڕەنسییەکان. ئەم کاریگەرییە تاوەکو دوای نیوەی سەدەی نۆزدەهەمیش بەردەوام بوو، ئەم

127- Mercier
128- Duru
129- Chombolle
130- Cape
131- Otto Hupp
132- Theophils Steinlen
133- Reliures Parlantes
134- Maunier
135- Kieffer
136- Petit

کاریگەرییە بەتایبەت لە بەرگەکانی بەرگسازی داهێنەری فەرەنسی رۆبەرت - ریڤێر[۱۳۷] و هاوکارە ئەڵمانییەکەی جوزێف زاندرۆفدا[۱۳۸] بەرچاو دەکەوێت. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا ناسینەوەی ئەم بەرگە ئینگلیزییانە ئاسانە. بەرگە ئینگلیزییەکان ئاڵۆزتر و کاغەزی ڕوپۆشەکەی تونەدوتۆڵتر و ڕێزکارییەکەی سوورتر دەردەکەوێت.

بە پیشەسازی بوونی کتێب و کاردانەوەی هونەری

سەرکەوتنی ئامێرە کارەباییەکان لە بەرهەم هێنانی کتێبدا:

لە نێوان تایبەتمەندییەکانی میژووی کتێب لە سەدەی نۆزدەهەمدا، پێشکەوتنی بەرهەم هێنانی بەرچاوی کتێبە ئەدەبییەکان بوو. بۆ نموونە کاتێک بەرهەمی سالانەی ئەڵمانیا لە دەوروبەری سالی ۱۸۰۰دا، گەیشتە نزیکەی ۳۳۰۰ کتێبی چاپی، بەبازدانێکی ئەدەبی لە نیوەی سەدەی نۆزدەهەمدا گەیشتە ۱۰,۰۰۰ دانە و لە کۆتایی ئەم سەدەدا ئەم ژمارەیە زیادی کرد بۆ ۲۵۰۰۰ دانەی کتێب.

بەکارهێنانی ئامێر:

ئەم پێشکەوتنە گرنگە لە بەرهەمهێنانی کتێبدا بەهۆی بەکارهێنانی شێوازی هونەری نوێ وگۆڕانی شێوازی دەستی بۆ شێوازی سوود وەرگرتن بوو لەئامێرەکان؛ هەروەها لە هەموو بوارەکانی دیکەی پیشەسازیدا ئەم گۆڕانکارییە ڕوویدا. پێشکەوتنی سەرەکی بەداهێنانی ئامێری کاغەز دروستکردنی دەستیپێکرد، ئەم داهێنانە دەدەنە پاڵ ڕۆبەرتی فەرەنسی لە سالی ۱۷۹۹ زایینیدا، هەروەها داهێنانی ئامێری پرێس لەلایەن فرێدریک گوینگ[۱۳۹]ی ئەڵمانی لەسالی ۱۸۱۰دا، ئەم داهێنانەش جێگای پرێسە دەستییە کۆنەکانی گرتەوە، بەهۆی ئەم ئامێرەوە و پاش زنجیرەیەک چاکسازی خاوەن چاپخانەکان توانییان ژمارەیەک زۆر لە نوسخەی کتێب لە کورتترین ماوەدا چاپ بکەن. لە دەوروبەری سالی ۱۸۵۰دا لە نیۆیۆرک یەکەمین

137- Robert Riviere
138- Joseph Zaehnsdorf
139- Frederic Konig

ئامێری چاپی لولەکی دروستکرا، ئەم ئامێرە دواتر مارینۆنی[۱۴۰] لە فەرەنسا چاکسازی بەسەردا هێنا.

ئامێرەکانی پیت چنین:

ئامێرەکانی پیت چنین پێشکەوتنێکی نوێی لە پیشەسازی کتێبدا بەدیهێنا. تاقیکردنەوە سەرەتاییەکانی ئەم بابەتە دەگەڕێتەوە بۆ پیاوێکی دانیمارکی بەناوی کر. سۆرێنسین[۱۴۱]، گەرچی ئەو نموونەی کە سەرکەوتوو بوو لەم بوارەدا، ئامێری لاینوتایپ[۱۴۲]، بوو کە سەعاتچی ئەڵمانی ئوتمار میرگن تالیر[۱۴۳] لە دەوروبەری سالی ۱۸۸۵دا دروستی کردبوو. ئەم ئامێرەی کۆکردنەوەی پیتەکان، هەروەکو ئەو ئامێرانەی کە دواتر دروست کران، وەک ئامێری مۆنۆلاین[۱۴۴] و تایپۆگراف و [۱۴۵] ئامێرەکانی دیکەی هاوشێوەی ئەمانە بەجۆرێک دروستکرابوون کە دەتوانرا لەیەک کاتدا پیتەکان بڕژێت و لەیەک نووسیندا کۆیان بکاتەوە. کۆکردنەوەی پیتەکان بەهۆی پەنجەدانان لەسەر دوگمەیەک ئەنجام دەدرا. هەروەک چۆن ئەم دیاردەیە لە ئامێرە ئاساییەکانی تایپدا بەدی دەکرێت.

بەهۆی ئامێری لاینۆتایپەوە کە هەر نووسینێک لە کۆمەڵێکی سەربەخۆدا کۆدەکاتەوە، دەتوانرێت کاری چاپکردن ئەنجام بدرێت لە سێیەک یان چواریەکی ئەو ماوەیەی کە لە شێوازی کۆکردنەوەی پیتەکان بەهۆی دەستەوە بەسەر دەبرا.

لەبەر ئەم هۆیە، لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە ئامێری پیت چنین بەناوی مۆنۆتاپییەوە[۱۴۶] کە پێشتر لەکاتی باسکردنی پیتەکانی گارامۆندا (لاپەڕە) لێی دواین جیاوازە لە ئامێری لاینۆتایپ کە بەهۆیەوە دەتوانرێت نووسینی چاپکراوی ئامێری هەروەک پیت چنینی دەستی پیت بەپیت کۆبکرێتەوە.

ئەم پێشکەوتنە گەورەیە ڕەنگی دایەوە لە شێوازە پیشەسازییەکاندا بەتایبەت لە چاپکراوە هەرزان و تیراژ زۆرەکاندا و ئەو چاپانەی کە ئەنجامدانی کاتی زۆری نەدەویست و هەروەها ئەو

140- Marinoni
141- Chr. Sorensen
142- Linotype
143- Ottomar Mergenthaler
144- Monoline
145- Typograph
146- Mono type.

کتێبانەی کە زۆرکات چاپکردنی بەکەرەستەیەك دەکرا بەناوی ئامێری چاپی دوودیوی[١٤٧]، بەڵام لەو چاپە جوانانەی کە پێویستی بەگرنگیدانێکی تایبەت هەبوو، ئەو کتێبانەی کە بەتایبەت بۆ هاوڕێ و دۆستانی کتێب چاپ دەکرا، هەمیشە شێوازی پیت چنینی دەستی بەکارهێنراوە، و نوسخە ئامادە و ڕێکخراوەکان بەهۆی کەرەستەیەکەوە بەئەنجام دەگەیشت بەناوی کەرەستەی چاپی یەك دیوی کە تیایدا تەنها دەتوانرا یەك دیوی کاغەزەکە لەچاپ بدرێت.

لە پاڵ ئەم دوو شێوازەدا جۆری سێهەم و گرنگی ئامێری چاپ دەرکەوت کە بۆ چاپکردنی کتێبە ژمارە زۆرەکانی وەك کتێبی خوێندن و شانۆنامە بەربلاوەکان بەکاردەهێنرا. مەبەستمان لەم ئامێرە ئامێری لولەکی خولاوەیە[١٤٨] کە لە چاپکردنی گۆڤارەکانیشدا بەکاردەهێنرا.

بەکارهێنانی ئامێرە جۆراوجۆرەکانی پرێس و کەرەستەکانی پیت چنین، گۆڕانکارییەکی تەواوی لەچاپدا بەدیهێنا. هەروەها دیاردەیەکی نوێی بەسەر چاپخانەکانی ئێستادا سەپاند وەك کارخانەیەکی لێکرد کە لە پێشدا بەم شێوەیە نەبوو.

بلاوکراوە دەوریيەکان:

سەرکەوتنی شێوازە پیشەسازییە نوێیەکان لە چاپکردنی بلاوکراوە دەورییەکاندا کە لەوکاتەدا زۆر بلاودەکرایەوە بایەخێکی تایبەتی هەبوو. چونکە دەوروبەری ساڵی ١٨٨٠دا نەك تەنها ڕۆژنامەکان سوودیان لەم داهێنانانە وەرگرت، بەڵکو ئەم بابەتە گۆڤارە هەفتانەکان و چەندین جۆر گۆڤاری دیکەی لەخۆگرت و هەروەها سوودیان لەو پێشکەوتنە خێرایانە وەرگرت کە لە بواری چاپدا بەدیهاتبوو و لە چاپکردنیاندا بەکارهێنرا.

گرنگی ئەم بابەتە کاتێك ئاشکرابوو کە گواستنەوەی چاپی وێنەکان لە شێوازە هێواشەکانی وەك هەڵکۆڵینی سەردار و چاپی بەردین، بۆ هەڵکۆڵێن بەوێنەی هەڵکۆڵراوەوە وەك پێشتر باسکرا و ئەم کارەش لە ماوەی چەند کاتژمێرێکدا ئەنجام دەدرا- پەیدابوو. هەڵکۆڵەرانی سەردار باشترین هەلیان بۆ کارکردن لە گۆڤارەکاندا بەدەست هێنا وەك:

Illustriete zeitung

Illustrated London News, Magazin Pittoresque Le monde Illustre & I'llustration.

147- Machines a retiration
148- Rotatives.

ئەم گۆڤارانە ژمارەیەکی زۆر وێنەی جوانی هەڵکۆڵراوی سەرداری تێدایە لە پاڵ هەندێك وێنەی کەم بایەخی دیکەدا.

کاردانەوە دژی بەکارهێنانی ئامێر - ولیام مۆریس:

سەرکەوتنی ئامێرەکان لە بواری بەرهەم هێنانی کتێب، زیانی لە چۆنیەتی کارەکان گەیاند چونکە خێرایی ڕۆژ بەڕۆژی بەردەوام بەرهەم هێنانی کتێب ترسێك بوو کە هەستی جوانی ناسینی وێنەکێش و خاوەن چاپخانەکانی برینداركرد و کاردانەوەیەکی توند لە دژی ئەم پشێوییە لە چارەکی کۆتایی سەدەی نۆزدەدا دەرکەوت.

ئەم کاردانەوەیە لەلایەن هونەرمەندانی ئینگلیزییەوە بوو کە دەگەڕانەوە بۆ گرووپی پێش ڕافائیل[١٤٩] و لە دەوری وێنەکێشانی وەك بورنێ جۆنس[١٥٠] و د.ج. روسیتی[١٥١] کۆبوونەوە. لە چالاکترین ئەندامەکانی ئەم گرووپە ولیام موریس بوو، ئەم کەسێتییە ناونیشانی وێنەکێش و تەلارساز و شاعیر و وروژێنەری کۆمەڵایەتیی لەگەڵدابوو.

لێهاتن و چالاکی ماندوونەناسانەی ئەو بوو بەهۆی ئەوەی کە لە دژی هێرشی وێنەکێشانی پێش ڕافائیل ڕابەرایەتی ڕۆحانی و عەمەلی لە ئەستۆ بگرێت. ئەوان بڕیاریان دابوو شێوازە سەرەکییەکانی وێنەکێشان زیندوو بکەنەوە و ئەو تایبەتمەندییەی کە باشترین بەرهەمەکانی ڕابردووی دیاری دەکرد دووبارە بیخەنەوەگەڕ.

گەڕانەوە بۆ شێوازە جوانەکانی کۆن:

ئاماژەزووی جەماوەری بۆ گەڕانەوە بۆ شێوازە کۆنەکان لە هەموو پیشەکان دا و زیندووکردنەوەی شێوازە جوانەکان کە شاکاری کەڵە هونەرمەندەکان بەوە دەناسرایەوە و هەروەها لە تەواوی ئەو شتانەی کە پەیوەندی بەژیانی ڕۆژانەوە هەبوو، پەیدابوو. لێرەدا تێڕوانینی شێوازی ڕۆمانتیکی وەك هونەری ناوەند پێ دەکەین.

مۆریس و هاوکارانی سەرقاڵی بوون بەکەلوپەلی ناومااڵ و فەرش و چنراوەکان و وێنەکێشانی سەرشووشەکان و هەموو ئەو شتانەی کە پەیوەندی بە جوانکاری ناومااڵەوە هەبوو.

149- Preraphaelistes
150- Bnrue jones
151- D.G. Rossetti

ئەم هونەرمەندانە هەموو شێوازی پێستە کۆنەکان لە هەموو بوارە جۆراوجۆرەکاندا فێربووون و سەرچاوەی ئیلهامیان هەروەك ولیام بلیك و گرووپەك لە هونەرمەندانی رۆمانتیکی دیکە شێوازی گوتیك بوو. تەنها، موریس لە دوایدا لە بواری کتێبدا خۆی سەرقاڵ کرد.

کتێب رازاندنەوەی مۆریس:

مۆریس لە چاپخانەی چیس ویك[١٥٢] کە لەچاکترین چاپخانەکانی شاری لەندەن بوو چاودێری چاپکردنی ژمارەیەك کتێبی دەکرد پاشان لە ساڵی ١٨٩٠ لە زەوی و زارەکانیدا- مواڵکەکانی کێلم سکۆت[١٥٣] لە کەنار رووباری تایمز- چاپخانەیەکی تایبەتی دامەزراند کە هەمان چاپخانەی بەناوبانگی کێلمسکوتە. لەم چاپخانەیەدا نزیکەی ٤٠ کتێبی بەچاپ گەیاند.

ئێستا ئەم کتێبانە وەك جاران لەلایەن هاوڕێ یان کتێب دۆستانەوە زۆر گرنگیی پێدەدرێت. موریس نموونەکانی لە نموونەکانی رابردووەوە وەرگرتبوو، هەروەها بارودۆخەکە لە بوارەکانی دیکەدا بەهەمان شێوە بوو. تەنانەت پێتە رۆمییەکانیشی کە ناسرابوو بەپێتی ئاڵتونی لەلایەکەوە لە شێوازی نیکۆلاجۆنسۆن و لەلایەکی دیکەوە لە جۆری گوتیك (شێوازی چوسێر[١٥٤] و تڕۆی[١٥٥]) هاوشێوەی نموونەکانی قۆناغی سەرەتای چاپ، هەڵهێنجرابوو. لە جوانی ریشدا گەڕایەوە بۆ هەمان ئەو سەرچاوانەی کە پەڕەکان بە شێوەیەکی سەرنجراکێش دەڕازێنرایەوە. لاکانی لە لق و پۆپی دارمێو پێك دێت و لەسەردار هەڵکۆڵراوە و ئەو پێتە رۆمانییانەی کە لە کتێبە چاپییەکاندا بەکاری هێناوە، هەمووی کارتێکراوە بەهونەری هەڵکۆڵینی سەردەمی ئاڵدومانوچی[١٥٦]. بەڵام سەرنج راکێشترین بەرهەمەکانی، چاپی گەورەی چوسێد بوو کە وێنەکانی بورنێ جۆنس کێشابووی لە کتێبی هونەری مۆریسدا کە پیتی گەورە و رازاندنەوەی باڵای هەیە، تۆندوتۆڵی و ڕێگایەك بەرچاو دەکەوێت کە کاریگەرییەکی جوانکاری و بەهێزی هەیە. سەرەڕای پشت بەستن بەدەستکەوتنەکانی سەردەمانی رابردوو، بەرهەمەکانی لە ڕێزی بەرهەمە وەرگیراوەکان دانانرێت. بێگومان

152- Chiswick.
153- Kelmscott manor.
154- Chaucer
155- Troy
156- Aldo Monucci

کارەکانی بەدرێژای چالاکی و جموجۆڵەکانی تۆوی شێوازێکی ئاڵۆزی لەگەڵدا کە زۆرێك لە پەیڕەوی کەران و لاسایی کەرەوانی نەیاندەتوانی لێی بەدووربن.

هاوکارانی مۆریس لە ئینگلتەڕا:

چەندین ساڵ پێش مۆریس دەست بداتە بلاوکردنەوەی کتێب، کاردانەوەیەك لە دژی ئەو پیتە باریکانەی کە دوور بوو لە داهێنان، رووپدا. زۆری نەخایاند پیتە رۆمییەکان بەشێوازی کاسلۆن[١٥٧] دووبارە لە چاپخانەیەکدا بەناوی چیس ویك - وەك باسکرا - بەکارهێنرا هەروەها دکتۆر دانیل دووبارە پیتەکانی قەشە فیل[١٥٨]ی بەکارهێنا کە دەگەڕایەوە بۆ سەدەی حەڤدەهەم و بۆ ماوەیەکی دوروودرێژ ئەم پیتانە فەرامۆش کرابوون. مۆریس تا ئەو کاتەی کە زنجیرەیەکی تەواو لە چاپی تایبەت دەست نەکەوت و چەندین کتێب لەو جۆرە بلاونەبوویەوە کە هەموویان دەرخەری زەوقێکی ئاڵۆز و هاوئاهەنگ بوو لەگەڵ شێوازی کۆندا، هەڵنەستا بەکردنەوەی چاپخانەکەی. سەرەڕای ئەو کتێبە جۆراوجۆرانەی کە لەلایەن چارلس ریکێتەوە[١٥٩] لە چاپخانەی ڤەیل[١٦٠] و جۆن هورن بی[١٦١] لە چاپخانەی ئاشێندین[١٦٢] و کوبن ساندرسون[١٦٣] ئیمری والکەر[١٦٤] و لە چاپخانەی دۆڤس[١٦٥]... بەم شێوازە چاپکران، و هەموویان ئەو خاڵە جیاکەرەوەیان هەبوو کە گەڕابوونەوە بۆ شێوە چاپییەکانی خاوەن چاپخانەکانی قۆناغی ڕێنسانس، و هەموویان ئیلهامیان لەو بنەمایانە وەرگرتبوو کە مۆریس بەمەبەستی دۆزینەوەی کاریگەرییەکی جوانکاری لە پیتچنیندا هەوڵی دابوو. چالاکی ئەم چاپخانە تایبەتانە و لەو ساڵە دیاریکراواندا سنووردار بوو بەچاپخانە گەورەکان، و کاریگەرییەکی نکۆڵی نەکراوی لەسەر پێشکەوتنی چاپ لە وڵاتی ئینگلتەرا بەجێ هێشت.

157- Caslon
158- Fell
159- Charles Rickett
160- Vale
161- John Hornby
162- Ashendene
163- Cobden Sanderson
164- Emry Wolker
165 Doves

چاپی هونەری لە ئەمەریکا:

لەگەڵ هەموو ئەمانەدا لەم رۆژگارەی ئێمەدا ئەمریکا لە بواری چاپدا گەیشتووەتە ئاستی ولاتەکانی دیکە، ئینگلیزەکان لە ساڵی ١٦٣٠دا پیشەسازی چاپیان گەیاندە کەنارەکانی دیکەی زەریای ئەتلەسی. لە سەدەی هەژدەهەمدا، یەکێك لە باشترین نوێنەرەکانی ئەم پیشەیە لە ئینگلتەرادا کەسێك بوو بەناوی بینجامین فرانکلین و ماوەیەك لە ئینگلتەرادا کاری کرد و، پاشان بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ لە فیلادلفیا نیشتەجێ بوو. چاپی ئەمریکی تەنها لەم ساڵانەی دواییدا تایبەتمەندییەکی دیاریکراوی دەستکەوت، بەتایبەت لەکاتی دەرکەوتنی ئەو پیتانەی کە بەداهێنانی فریدریك و گودی[١٦٦] و بروس راجێرس[١٦٧] لە پیتەی رۆمی جۆنسۆن و قالبەکانی دیکە گوازرایەوە.

بەرگە هونەرییەکانی ساندەرسۆن:

ئەندامێکی دیکەی رێکخراوی مۆریس کوبدن ساندەرسۆن بو کە دامەزرێنەری چاپخانەی دۆڤس بوو - وەك لێی دواین - کاری ساندەرسۆن تەنها چاپکردن نەبوو، بەڵکو بەتایبەت بەهۆی بەرگە هونەرییەکانییەوە ناوبانگی دەرکرد کە لە کارخانەکەیدا کە ناسراوبوو کە کارخانەی بەرگسازی دۆڤس لە هامەرسمیس[١٦٨] نزیك شاری لەندەن دروست دەکرا. جوانکاری بەرگەکانی دافر پشتی بەستبوو بەبنەما جوانکارییانەی کە بەرگسازی رابردوو رەچاویان دەکرد. بەدەستی خۆی جوانکارییەکانی وێنە دەکێشا و هەمیشە میانڕەوی لەکارەکانیدا دیاربوو. لەبەرئەوە تاڕادەیەکی زۆر لە هاوڕلاتی خۆی رۆجەر پایین[١٦٩] دەچێت. ساندەرسۆن لە بواری کتێبسازی ئینگلیزیدا ناوبانگی دەرکرد کە شان بەشان بوو لەگەڵ ناوبانگی ولیام مۆریس لە بواری چاپدا. ژمارەیەك لە قوتابییەکانی وەك دۆگلا کۆکرێل[١٧٠] چەندین داهێنانی سەرکەوتوویان خولقاند کە پەیامی بالای شێواز و نەمری ئەومان بەبیر دەهێنێتەوە.

166- Frederic.W. Goudy
167- Bruce Rogers
168- Hommersmith
169- Roger Payne
170- Douglas Cockerell

کتێب رازاندنەوەی هاوچەرخ لە ئەورووپادا

جوڵانەوەی نوێیەکان و کتێب رازاندنەوە لە ئەڵمانیا:

زۆری نەخایاند کاریگەری ئەو جوڵانەوەی کە مۆریس دەستی پێکردبوو بە ئاشکرا لە هەموو ئەورووپادا وەدەرکەوت. ئەم کاریگەرییە لە بەلجیکا و فەرەنسادا دەبینین. بەڵام لە ئەڵمانیا زۆر رونتر ئەم کاریگەرییە هەست پێ دەکەین.

پەرەسەندنی چاپ:

ئەڵمانییەکان لە ساڵانی ١٨٨٠ تا ١٨٩٠ پەرەوی ئەو شێوازەیان دەکرد کە لەسەردەمی رێنسانس و سەدەی شانزەدا رەواجی هەبوو. ئەو پیتانەی کە زۆرکات سوودی لێوەردەگیرا پیتەکانی شواباخ[١٧١]بوو. مەبەست لەمەدا ئەمەبوو کە نیگایەکی ئەڵمانی و کۆن بەکتێبەکان ببەخشن. بەڵام ئەو پیتانەی کە بە شێوەیەکی گشتی بەربڵاوبوو پیتێکی شکا و بێ گیان بوو کە کەمتر داهێنانی هونەری تێدا بەدی دەکرا. ئەم پیتانە بەچوارچێوە و جوانکاری شێوە گوڵی هەبوو کە بایەخێکی هێندەی نەبوو و چی دی زۆر بەکارنەدەهێنرا.

لەگەڵ هەموو ئەمانەدا، لە ساڵی ١٨٩٥ بەرەبەرە کاریگەری ئینگلیزی دەرکەوت و سوود وەرگرتن لەو پیتە پتەوانەی کە لە قالبێکی کۆندا دادەڕێژرا زیادی کرد. جگە لەوەی کە لە پیت چنینی دوو لەیەکەوە بۆ پیت چنینی پێکەوە نوساو و تەسکتر کە زۆر بەپتەوی دەکەوتە بەرچاو، راگوێزران.

وێنەسازی:

لە نێو وێنەکێشاندا دەبێت ناوی جۆزێف ساتلار[١٧٢] بهێنین کە بەهۆی هاوبەشی کردن لەگەڵ کەسانی دیکەدا لە چاپکردنی پڕ بایەخی کتێبی سروودی نیبلونگن[١٧٣] (ساڵی ١٩٠٠) ناوی دەرکرد و هەروەها پێویستیشە ناوی میکلیۆر لێختەر[١٧٤] بهێنین. ئەم دوو کەسە وەك مرویس کارتێکراوبوون بەهونەری میانڕەوی. لێختەر پێش هەر شتێك بەهۆی وێنەکانی کە بۆ

171- Schwabach
172- Joseph Sattlor
173- Chant de Nibelungen
174- Melchior Lechter

کتێبی خەزێنەی هەژاران[۱۷۵] لە نووسینی مێتەرلینك[۱۷۶] کێشابووی ناوبانگی دەرکردبوو. کارەکانی ئوونەیەکە لە جولانەوەی کتێب رازاندنەوەی ئەڵمانی رووەو کاریگەری پڕ بایەخ گۆڤاری هونەری بەناوی پان[۱۷۷] کە لە ساڵی ۱۸۹۵دا دەرچوو و ماکس کلینگەر[۱۷۸] و کۆمەڵێك هونەرمەندی لاو بەشداربیان تێدا دەکرد، هەروەها بەهۆی خزمەتکردنی بەجولانەوەی نوێی پیشەسازی کتێبی ئەڵمانی ناوبانگی دەرکرد. بەڵام لەنێو بلاوکەرەوەکاندا گۆڤاری ئێنسێل[۱۷۹] بوو بەهۆی پەرەسەندنی ئیوگێن دیتریکس[۱۸۰] و رێکخراوی ئیسێل. و سوای کیلینگەر - هونەرمەندی ئەفسانەیی، ت. ت. هاینە[۱۸۱]ش بۆ گرۆی یان دەگەڕێتەوە، و لەکارەکانی کۆمەڵێك وێنەی سەر بەرگەکان بەی دەکرێت، کە خاوەنی بەهایەکی هونەری بەنرخە، و لە هاوئاهەنگی بەتینی نێوان ئەو و هونەری نوێ وێنەکێشانی سەر دیوارەکان جەخت دەکاتەوە و ئاشکرای دەکات.

ناوبردنی بەناوبانگترین هونەرمەندی کتێب کە بەهەمەڕەنگی و زۆری بەرهەمەکانی لە ئەڵمانیادا بەناوبانگ بوو واتە، ماکس سلیۆگت[۱۸۲] کارێکی پێویستە، ئەم کەسایەتییە بەتایبەت کاری وێنەکێشانی ئەنجامدا بۆ زنجیرەیەك کتێبی گەورە کە بەهۆی دوو بلاوکەرەوە بەناوی پاول و برونۆ کلاسیرێر و[۱۸۳] بلاوکرایەوە و ئەم کارانەش لەسەر بەرد یان بەهۆی ئۆکسیدی سوتێنەرەکانەوە بەئەنجام دەگەیشت. ئەم وێنانە بەهۆی کاریگەری بەهێز و هاندانی بینەر بۆ بیرکردنەوە، لە رێزی باشترین داهێنانەکانی چاپی ئەڵمانیا دادەنرێت. بەهۆی هەڵکەوتن و لێهاتوویی زۆری گەیشتە ئەو ئاستەی کە توانی کتێبەکانی گوتێ و داستانەکانی کریم[۱۸٤] و چیرۆکە هیندییەکان یان داستانە پۆلیسییەکانی کوپەر[۱۸۵] وێنە بکات.

175- Le Tresor des Humbles
176- Maeter linck
177- Pan
178- Max Klinger
179- Insel
180- Eugen Dietrichs
181- Th. Th. Heine
181- Max Slevogt
182- Paul & Bruno Classirer
184- Grimm
185- Cooper

بەڵام ماکس لیبەرمان[۱۸٦] کە ئەویش شێوەکارێکی قوتابخانەی ئیمپرسیونیزم و هاوسەردەمی سلیۆگت بوو، توانی ئەوپەڕی لێهاتوویی خۆی بخاتەگەڕ بۆ وێنەکردنی کتێبەکانی گوتێ و هاینە و کتێبی ((داستانە کورتەکان))[۱۸۷] لە دانانی کلایست[۱۸۸]. بەڵام شیلەر بۆ کتێبەکانی شێوەکارێکی لێهاتوو و لەسەر خۆی دۆزییەوە ئەویش هونەرمەندی وێنەکێش هانس مایدە[۱۸۹]و بەتایبەتی توانا شارەزایی خۆی لە وێنەکانی چاپی سەر بەردی کتێبی ((والینشتان))[۱۹۰]دا پیشاندا.

هونەرمەندە خاوەن چاپخانە هاوچەرخەکان:

لە سەرەتای سەدەی نوێدا، چەندین چالاکی لە بواری چاپ و داهێنانی پێتی نوێ دەستی پێکرد و پێشانگای نێودەوڵەتی پاریس کە لە ساڵی ۱۹۰۰دا کرایەوە و کۆبوونەوەی جەژنی ۵۰۰ ساڵەی گوتێنبەرگ، لەم بوارەدا و لە ئەڵمانیا زیاد لەهەر شوێنێکی دیکە کاریگەری خۆی بەجێهێشت لەنێو ئەو هونەرمەندانەی کە تەواوی توانای خۆیان بۆ ئەم بوارە تەرخانکردبوو هونەرمەندان ئوتۆهوپ وەك پێشتر لێی دوایـن - و پیتەر باریێنس[۱۹۱] و ئوتوپێکمان[۱۹۲]و ڤ. هـ. ئیمێك[۱۹۳]، هایزیك [۱۹٤] و ف. و. کلوکێنس[۱۹۵] بوون. ا. ر. وایس[۱۹٦] و والتەر تیمان[۱۹۷]کە هەردووکیان بەشێوازی ئیمپراتۆری ئەڵمانی و بەپێتی کۆن کاریان دەکرد، هەروەها پۆشێلی[۱۹۸] بلاوکەرەوە لە شاری لایب زیك و رودۆلف کوخ[۱۹۹] کە لەوانەیە لەڕووی داهێنانەوە لە ئەوانی دیکە پایەی بلندتر بووبێت، دەتوانرێت زیاد بکرێتە سەر ئەو ناوانەی سەرەوە.

186- Max Lieberman
187- Kleine Schriften
188- Kleist
189- Hans Meid
190- Wallenstein
191- Peter Behrens
192- Otto Eckmann
193- F. H. Ehmeke
194- Heinrich Jost
195- F.W. Kleukens
196- E.R.Weiss
197- Walter Tiemann
198- Poeschel
199- Rudolf Kock

شایەنی باسە تەنها ژمارەیەکی کەم لەم پیتە رۆمی و شکاوانە، کە ئەو هونەرمەندانەی سەرەوە بەکاریان هێنا و ئەو پیتانەی کە بۆ مەبەستی برەودانی پیتە گەورەکان هێنرایەکایەوە، توانییان لە پیتەکانی دیکە بالاتربن. ئەگەرچی لەلایەکی دیکەوە شایەنی لەم جۆرە گرنگی پێی دانە نەبوو، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی بالایی هونەری ئەڵمانی لە بواری کتێب و تێڕوانینی توند بۆ بەکارهێنانی رەنگە نوێکان شایەتحاڵی ئەم بابەتەن. لە سااڵنی دواتردا ژمارەیەکی زۆر لە چاپخانە تایبەتەکان درەوشانەوەیەکی فراوانیان بەخۆوە دی، و لە نێوانیاندا چاپخانەی کراناك[200] لە وایمار[201]، و چاپخانەی برێمەر[202] لە میونیخ و چاپخانەی جونیپیرۆس[203] لە شتوتگارت[204] و چاپخانەی راتیو[205] لە دارمستات و[206] و چاپخانەکانی رۆدۆلفینی[207] لە شاری کلونکەر و چاپخانەی روپرێخت[208] بوو. ئەم چاپخانانە لە بەرامبەر هونەرمەندانی کتێبی ئەڵمانیدا رووبەڕووی چەند کێشەیەك بوونەوە، کە گرێ کوێرەکانی ئەم کێشانە بەدەست و پەنجەی ئەم هونەرمەندانە دەکرانەوە.

ئەم شێوازە نوێیە لەکاتێکی تاڕادەیەك نزیکدا گەشەی کرد، و شێوازێك بوو کە ناسراوبوو بەچاپی بنچینەیی[209]. و بەهۆی هاوڕێبوون لەگەڵ هونەری زێڕکاریدا و لە بواری چاپی ئەڵمانیدا پێشکەوتنێکی خێرای بەخۆوە دی. بەڵام تایبەتمەندییەکانی بەم شێوازە سنووردارکرابوو لەلایەکەوە بەرەنگ کردنی کاغەزەکە بەهەمان گرنگی رەنگی سەرەکی نەخش و وێنەکان و لەلایەکی دیکەوە ئەو پێیانە بەکاردەهێنرا کە لە چاپی بازرگانیدا بوو بەکارێکی ئاسایی.

هونەری بەرگسازیی نوێ:

زۆرێك لەو هونەرمەندانەی کە پێشتر ناومان هێنا، چالاکیشیان لە بواری بەرگسازیدا خستبوویە گەڕ، و هەروەها توانییان هونەری بەرگسازی ئەڵمانی لەو قەیرانە رزگار بکەن کە بەدرێژی بەشێکی زۆری سەدەی نۆزدەهەم بەسەریدا سەپابوو.

200- Cranach
201- Wiemer
202- Bremer
203- Juniperus
204- Stuttgart
205- Ratio
206- Darmsta
207- Rudolfini
208- Rupprecht
209- Typography.

هونەرمەندانی وەك وایس ویمان و ئیمێل و هۆگۆ شتاینەر - پراگ[210] و ئیریك گرونەر[211] لە وێنەکێشانی زۆرێك لە کتێبەکاندا رۆڵیان گێڕا. جگە لە کتێبی بلاوکەرەوەکان، کە لە سەردەمی ئێمەدا زۆر بەکاردەهێنرێن، یان ئەو کتێبە گرانبەهایانەی کە بەپێی داوا و بەشارەزاییەکی زۆر بەلێهاتنێکی فراوانی بەرگسازانی وەك پاول کریستێن[212] فرانز وایسی[213] و و. کۆلین[214] و پاول ئادەم[215] و چارلس سۆنتاگ[216] و ئێرنست دروفنەر[217] و ئیگناس وایلەر[218] لە شاری لایب زیك و جێگاکانی دیکە دروست دەکران لەگەڵ هەموو ئەمانەدا ناتوانرێت بوترێت کە هونەری بەرگ تێگرتنی ئەڵمانی تا ئەوکاتە بەهیچ ئاکامێك گەشتبێت کە بتوانرێت لەگەڵ ئاکامی بوارەکانی دیکەی هونەری رازاندنەوەی کتێبی ئەڵمانیدا بەراورد بکرێت.

کتێب رازاندنەوە لە ولاتانی ئەسکەندەنافیا و ئینگلتەڕا:

لە سااڵی ١٨٨٠دا بەرهەمی کتێب لە ولاتەکانی ئەسکەندەنافیا پێشکەوتنێکی زۆری بەخۆوەدی. و رابەرایەتی ئەم جوڵانەوەیە لەژێر دەستی هونەرمەندی هەڵکۆڵەری داری دانیمارکی ف. هێندرێکسن[219] و لە سویدیش لەژێر دەستی و. ناکرسۆن[220] بوو. لەم دوو ولاتەدا، وەکو ئەڵمانیا زیاتر رەچاوی پیت چنین دەکرا تاوەکو خودی پیتەکان و زۆرکات پیت چنین کێڕکێی وێنەکێشانی دەکرد.

ولاتانی ئەسکەندەنافیا سااڵنێکی دوورودرێژ هەموو کەلوپەل و مەوادی سەرەتایی چاپیان لە ئەڵمانیا دەکرێ. لە سااڵنی دواتردا ئەم ولاتانە چەندی پیتیان لە ولاتانی دیکەدا بەکارهێنرا.

210- Hugo Steiner – prag
211- Erick Gruner
212- Paul Kersten
213- Franz Weisse
214- W. Collin
215- Paul Adum
216- Charles Sontag
217- Ernest Drofner
218- Ignaz Wiemler
219- F.Hendriksen
220- W. Zachrisson

دەتوانین وێنەسازانی وەك - سوای سكۆڤگارد و تێگنەر[٢٢١] كە پێشتر ناومان هێنا - ڤالدیمار ئەندرسۆن[٢٢٢] و ئاكسێل نیاگارد[٢٢٣] زیاد بكەین سەرناوی وێنەكێشانی دانیماركی. لە سوید هونەرمەند، ئاك كوملیان[٢٢٤] و یەنگ بێرگ[٢٢٥] بەباشترین هونەرمەندانی كتێب لە قەڵەم دەدرێن. گەورەترین هونەرمەند لە نەرویج. وارین شول[٢٢٦]ە كە ناوبانگی بەهۆی ئەو وێنانەوەیە كە بۆ كتێبە شیعرییەكانی كۆن[٢٢٧] وێنەكردبوو.

لە دانیمارك بەهۆی ئەو هاوكارییە بەتینەوەیە كە لە نێوان مامۆستایانی ئەم هونەرەدا و دەستەیەك لە ناودارترین هونەرمەندانی جوانكاری وەك بێندیسبۆل[٢٢٨] ویواكسیم سكۆڤگارد و هانس تنگەر هەبوو، ئەم هونەرە جیادەكرایەوە. بەرگسازی دانیماركی بەهۆی ئەم كاریگەرییە دوو لایەنە گەشتە ئەو رادەیەی كە سەرنجی بیانییەكانی بەرەو لای خۆی راكێشا؛ هەروەها كارەكانی بەرگسازی سویدی گۆستاڤ هێدبێرگ[٢٢٩] هەمان بارودۆخی هەبوو. لە ئینگلتەراش لە سالّەكانی كۆتاییدا هونەرمەندان كەوتنە هونەری شێوەكاری، بەڵام بەگوێرەی وڵاتانی دیكە لە ئاستێكی كەمتردا بوو. بەڵام ئەوان بەپێچەوانەی ئەوانەی كە باسمان كرد پرۆژەی چاپی پوختەیان بۆ كتێبەكان زۆر جوان و بەتین كرد.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا ئەمە نەبوویە هۆی رێگری لە دەركەوتنی چەندین هونەرمەندی ناوداری ئینگلیزی وەك ئۆبری بریّد سلێی[٢٣٠] ئەو هونەرمەندەی كە هونەرەكەی رەنگدانەوەی ئەندێشە نادیار و ناكاوەكانی بوو كە پێی ناسرابوو. لە نێو وێنەكانیدا چەند وێنەیەك هەیە كە بۆ رۆمانی ((سالومە)) كە لە ئۆسكار وایلّد[٢٣١] دروست كراوە و هەروەها لە نێو شێوەكاراندا. و نیكۆلسۆن[٢٣٢] هەیە كە وێنەسازی كتێبی ((ئموونەی لەندەن))[٢٣٣]ە و لە سالّی ١٨٩٨دا بلاوكرایەوە و چەندین كتێبی دیكە هەیە كە بۆ ئەو دەگەڕێتەوە.

221- Skovgaard, Tegner
222- Valdemar Andersen
223- Axel Nygaard
224- Akke Kumlien
225- Young Berg
226- Werenshiold
227- Sagas
228- Th. Bindes Boll
229- Gustav Hed berg
230- Aubrey Beardsley
231- Oscar Wilde
232- W. Nicholson

كتێب رازاندنەوە لە فەڕەنسا:

كتێبە هونەرییەكان لە نزیكەی سالّی ١٨٨٠دا لە فەرەنسا پێشوازییەكی گەرمی لێكرا هەروەك ئەوەی كە ئەمڕۆ لە كتێبە وێنەدارەكان دەكرێت. لەبەر ئەمە ئەم كتێبانە رەونەقێكی زۆری هەبوو.

ئەم رەوتە هێشتا تاوەكو رۆژگاری ئەمڕۆ درێژەی هەیە، بەجۆرێك كە وێنەكان تەنها بەكتێبە كۆنەكانەوە نەبەستراوەتەوە، بەڵكو دزەشی كردووە بۆ كتێبە هاوچەرخە ئەدەبییەكان. لەسەردەمی ئێمەدا كتێبەكان لە شێوەیەكی كورت و گشتگیردا كە رۆحی ئەدەبی و شێوازە هونەرییەكان لە خۆ دەگرێت دەخرێتەڕوو.

لەگەڵ هەموو ئەمانەدا، ئەو دیاردەیەی كە ئەم هونەرەی تێدا ئاشكرا دەبێت، دیمەنێكی هەمەڕەنگی هەیە تاڕادەیەك كە زۆركات دیاریكردنی ئاماژە گشتییەكانی جەماوەر دژوار دەبێت. تێبینی دەكەین هەر لێرە و تاوەكو دواتریش لێكۆڵینەوە لە هونەری كتێبی هاوچەرخدا بۆمان دژوارو قورس دەبێت. چەندین بەربەست هەیە كە دەبێتە هۆی ئەوەی كە لێكۆڵینەوە لەم بوارەدا زۆر وتەمان نەبێت. لەبەرئەمە ئەگەر ئەم بەشە لە میژووی كتێب ئالۆزتر دەردەكەوێت لە بەشەكانی دیكە، بەتایبەت سەبارەت بەسەردەمە كۆن و رابردووەكان، هۆكاری ئەمەش ئەوەیە كە بەرهەم هێنانی كتێب لەم پێنج سالّەی كۆتاییدا زۆر فراوانە و، ئەو بایەخە تایبەتەی كە ئەم بەرهەمانە بۆ لایەنگران و دۆستانی كتێبی ئەم سەردەمەیان هەبوو لەم بوارەدا كاریگەر بووە. بەشێك لەو كتێبانەی كە لەم ماوەدا بلاوبوونەوە دەبوو لە ریزی كتێبە لاسایی كراوەكاندا دابنرێن وەك ئەو كتێبانەی كە جواست[٢٣٤] بلاوی كردەوە و ئەو كتێبانەی كە ٣٠ وێنەی هەڵكۆڵراو بەتیزاب رازابوویەوە و ئەو كتێبانەی كە جۆری بیركردنەوەی سەردەمی هەژدەهەمی لەگەڵ دابوو.

چاپەكانی ئیدوارد پێلیتان:[٢٣٥]

لە بەرامبەر ئەم بەرهەمانەدا، دواتر لە سالّی ١٨٩٦ بلاوكەرەوەیەك بەناوی ئیدوارد بێلیتان پەیدابوو، كە چالاكییەكانی كاریگەرییەكی ئاشكرای هەبوو لەسەر ئاوەڵاكردنی گۆڕەپانێكی فراوانی بەرهەمی هونەری لەبەردەم گرووپەكی زۆر لە وێنەسازان و وێنەكێشاندا. لەئموونەی ئەوانە دانیال ڤێرج[٢٣٦] و ئی. گراسێ[٢٣٧] و ئەی لورو[٢٣٨]. و هەروەها هەڵكۆڵەرانی

233- London types
234- Jououst
235- Edouard Pelletan
236- Danial Vuerge

سەرداری وەك کلیمانت- بالانجێر[۲۳۹] و فرۆمان[۲٤۰] و کورەکەی فلۆریان[۲٤۱] و براکەی و بیریشون و نۆبێرت[۲٤۲] دوپلێسی[۲٤۳]و جولیان تینار[۲٤٤] ناویان هەبوو. ئیدوار پێلیتان هەمیشە ئەزموونی بەردەوامی هەبوو، لە نێوان ناوەڕۆکی وێنەکاندا ڕێکخستنێکی دروست دەکرد. بەپێی بەرنامەیەك کە دەیگوت ((وێنەکردنی کتێب، ڕاقەیەکە بۆ ناوەڕۆك و جوانکارییەکە بۆ کتێب)) کاری دەکرد. ئەم بلاوکەرەوەیە وەك مامۆستاکەی ئۆگۆست کۆنت، کەسێتییەکی ڕۆشنبیر و ئارەزوومەندی نوجیك و ڕێکخستن بوو. بەبزاوتنێکی کلاسیکی و شوێن پێ هەڵگرتنی شێوازە نوێیەکان کاری دەکرد و بۆ چاپکردنی کتێبەکان ماندوو نەناسانە ئەم شێوازانەی لەگەڵ شێوازە کۆنەکان بەتەواوی ڕێکدەخست. لە هەگبەی کارەکانیدا کە لە ساڵی ۱۹۱۲دا کۆتایی پێهات وەك بلاوکەرێك توانی نزیکەی هەفتا کتێب و تابلۆ بلاوبکاتەوە، کە هەموویان لەوپەڕی جوانی و تووندوتۆڵی بەرهەمی هونەری دابوون. سەرەڕای ئەوەی، بەیارمەتی ناخی ڕەخنەگری و بیردۆزی تایبەتی خۆیەوە، لە چەمکی تەعبیری پیشە چاپییەکانەوە، چەند نموونەیەکی نوێی لە پیتەکان دروستکرد کە پێشەکییەك بوو بۆ پێشکەوتنێکی زۆر کە لە کۆتایی سەدەی ڕابردوودا لە بواری چاپدا ناسراوە. بیرۆڕاکانی ڕووەو دەرەوەی فەرەنسا ڕێچکەی بەست و هاوڕێیانی هاوچەرخی کتێب وەك بنچینەیەك پەسەندیان کرد.

لەبەرئەوە پێویستە، قبوولّی بکەین کە ئەم بلاوکەرەوەیە لە بواری کتێبی هونەری فەرەنسی هاوچەرخدا پشکێکی فراوانی هەبووە. زاوا و جێنشینی ئەو ڕێنێ هێلو[۲٤٥] پەیڕەوی کرد و چەندین کتێبی پەخش کرد کە لایەنی هونەری چاپ بەزەقی دیاربوو؛ بەتایبەت کۆمەڵە کتێبە فەرەنسییە کۆنەکان، و کتێبەکانی ئمیل ڤێرهارین[۲٤٦] و کتێبی چەژنە تاقەت وروژێنەکان[۲٤۷]

237- E. Grasset
238- A. Leroux
239- Clement – Bellenger
240- Froment
241- Florian
242- Aubert
243- Duplessis
244- Julien Tinayre
245- Rene Helleu
246- Emile Verhaeren
247- Fetes Galantes

لە دانانی فێرلێن[۲٤۸] هەروەك جۆن دواتر بەشداری کرد لە بلاوکردنەوەی کتێبی میژوویی مانون لێکسو و شێمالیێری گرێو[۲٤۹] لەگەڵ هاوبەشەکەی ر. سێرجێنت[۲٥۰]دا. لە وێنەسازییەکەیدا سوودی لە لێهاتنی گەورەی شێوەکانی سەربر چارلس کیرەن وەرگرتووە.

هەروەها پێویستە ئاماژە بکرێت بەچاپی بلاوکەرانی وەك لاونێت[۲٥۱]و کونکێ[۲٥۲] و فیرۆد[۲٥۳] و کالمان لێڤی[۲٥٤] و کەسانی دیکە کە لە وێنەکردنی کتێبەکانیاندا سوودیان لە بەهرەی هونەرمەندانی وەك پاول ئاڤریل[۲٥٥]، لالوز[۲٥٦]، ئوریس لالوار[۲٥۷]، ڕۆشگروس[۲٥۸]، روباودی[۲٥۹]، دیلۆر[۲٦۰]، روبیدا[۲٦۱]، ڕۆدو[۲٦۲]، پیرۆ[۲٦۳]، دێتێ[۲٦٤]چاکومێلی[۲٦٥]، وەرگرتووە کە لە هەموو جۆرەکانی شێوەکانیدا بەرجەستەبوون. لێرەدا پێویستە ناوی چاکترین هونەرمەندانی سەردەمی پێلیتان بهێنن وەك دانیال ڤێریج لە ئیسپانیا هاتە دونیاوە و لەکارەکانیدا هێمای لێهاتن کاریگەری گویا[۲٦٦] بەرچاو دەکەوێت، لە نێو وێنەکانیدا وێنەی کتێبەکانی ڤیکتۆر هۆگۆ و کتێبە میژووییەکانی میشلێ[۲٦۷] زۆر بەبایەخن، دواتر داستانی ((هاوڕێی ڕێکوپێکی))[۲٦۸] لە دانانی ج. ج تاراود[۲٦۹]ی وێنەسازی کرد، هەروەها ئوجێن - گراسێت[۲۷۰] لە دایك بووی شاری لۆزان لە کتێب رازاندنەوەدا بەناوبانگ بوو.

248- Verlaine
249- Histoire de Manon lescaut et due chevalier des Grieux.
250- R. Sergent
251- Launette
252- Conquet
253- Ferroud
254- Calman levy
255- Paul Avril
256- Lalauze
257- Maurice Laloir
258- Rochegrosse
259- Robaudi
260- Delort
261- Robida
262- Roudaux
263- Peraux
264- Dete
265- Giacomelli
266- Goya
267- Michelet
268- L'Amidel'ordre

لـــه بواره‌كـــانی دیكـــه‌ی هونـــه‌ری جوانكاریشدا بـه‌هۆی هێـزی خـه‌یاڵكردن و جوانی شێوه‌كان ناوی ده‌ركرد. له جـوانترین وێنـــه‌كانی وێنـــه‌ی داســـتانی حـــاكمی یه‌هودا[۲۷۱]یه له نووسینی ئانـاتۆل فـرانس هـــه‌روه‌ها داســـتانی چـــوار كوڕه‌كـــه‌ی ئایمۆن[۲۷۲]یشی وێنه‌كرد. له هونه‌رمه‌نـدانی دیكه‌ی ئه‌م هونه‌ره جۆرج ژانیۆتـه[۲۷۳] لـه دایك و باوكێكی فه‌ڕه‌نسی له شاری جێنـوا له دایك بوو. ئه‌و نه‌ك ته‌نها وێنه‌كێش بوو، بـــه‌ڵكو شـــێوه‌كارو هه‌ڵكۆڵـــه‌ریش بـــوو، وێنـه‌كانی بـۆ داسـتانی ((ئـادۆلف)) لـه نووسـینی بینیـامین كۆنسـتانت[۲۷٤] و شـانۆنامه‌ی ((دوژمنی خه‌ڵكی))[۲۷۵] له دانانی مولیێر (شێوه‌ی ۲۲) و داسـتانی ((جووتیـاران)).[۲۷٦] لـه نووسینی بالزاك و داستانی پەیوەندییە ترسـناكه‌كان[۲۷۷]ی شـودێرلۆس دی لاكلـۆس[۲۷۸] لـه جوانترین داهێنانه‌كانی له قه‌ڵه‌م ده‌درێت.

تیۆفیل ستێنلین[۲۷۹] له دایك بووی شاری لۆزان هونه‌رمه‌ندێكی دیكـه‌ی لـه‌م جۆره‌یـه، چه‌ندین وێنه‌ی هه‌بوو كه له‌ڕووی رووبپنـاو پێـشان دانـی خـه‌ڵكی و دڵـسۆزی فـراوان بـۆ بێنه‌وایانی كۆمـه‌ڵگا و پـسپۆری لـه وێنـه‌كردنی ئه‌وانـدا جیاده‌كرایـه‌وه. لـه وێنـه‌كردنی چه‌ندین رۆژنامـه‌دا به‌تایبـه‌ت جیـل بـلاس[۲۸۰] به‌شـداری ده‌كـرد، و ژمارەیـه‌كی زۆر لـه

شێوه‌ی ۲۱ وێنه‌یه‌كی بچووك كاری جۆرج ژانیۆت له به‌ڕه‌یه‌كی كتێبی مه‌كری مرۆڤ له دانانی مولیێر

269- J.J. Tharaud
270- Eugene Grasset
271- Le procurateur de Judee
272- Quatre Fils d'Aymon
273- Gorges jeanniot
274- Benjamin Constant
275- Misanthrope
276- Les Paysans
277- Les Liaisons Dangereuses
278- Choderlos de Laclos
279- Theophile Steinlen
280- Gil Blas

نه‌غمه‌كانی بروئانت[۲۸۱]ی بلاوكرده‌وه و به‌هۆی ئه‌م شێوازه‌وه كه‌سێتی خۆی ئاشكرا كرد. لـه نێوان ساڵه‌كانی ۱۸۹۰و ۱۹۰۰ كه‌سێتییه‌كانی شـه‌قامه‌كانی پـاریس هـاوڕێ له‌گـه‌ڵ دیمه‌نـه سروشتییه‌كان له كتێبی ((سروودی هه‌ژاران))[۲۸۲] له نووسینی جـان ریـشپین[۲۸۳] و داسـتانی كران كوبیل[۲۸٤] له دانانی ئاناتۆل فرانس، وێنه‌كرد كه ئه‌مه‌ی دواییان له یه‌كێك لـه باشـترین كاره‌كانی دێته هه‌ژمار. ئۆگۆست لورو هونه‌رمه‌ندێكی گه‌وره‌ی دیكه‌یه و به‌شێوازی شـێوه‌كاره گه‌وره‌كانی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م كاری ده‌كرد. ئه‌و كه قوتابیی هونه‌رمه‌ند بۆنات[۲۸۵] بوو، خه‌ڵاتی گه‌وره‌ی رۆمی له ساڵی ۱۸۹٤دا به‌ده‌ست هێنا. وێنه‌كانی شایه‌تی هه‌ستێكی به‌هێز ده‌ده‌ن لـه ره‌گه‌زی وێناكردنی شێوه‌كاندا. و به‌سیفه‌تێكی تایبه‌تی داستانی میوانخانه‌ی شاژنه بێـدوك[۲۸٦] له نووسینی ئاناتۆل فرانس و داستانی ((جه‌ژنه‌كانی - كۆرینتیۆس[۲۸۷] (لـه دانـانی خـۆی، و داستانی ((ئوجینێ گراندێت))[۲۸۸] له دانانی بالزاك، و داستانی ((بۆڤـارد و پیكۆشـنت))[۲۸۹] له نووسینی فلابێرت[۲۹۰]، داستانی ((ژنه سه‌رۆكی دی كاسترۆ[۲۹۱] له نووسینی سـتاندال[۲۹۲] و داستانی سافۆ له دانانی دودێت[۲۹۳]ی وێنه‌كرد و هـه‌روه‌ها لـه نموونـه‌ی ئـه‌م هونه‌رمه‌ندانـه جۆرج رۆشگرۆس[۲۹٤] بوو و له گرنگترین كاره‌كانی وێنه‌كانی داستانی ((لێ بوگراڤی))[۲۹۵] لـه نووسینی ڤیكتۆر هۆگۆ و دوو داسـتانی ((هیردۆیـاس و سـالامبۆ))[۲۹٦] لـه دانـانی گۆسـتاڤ فلاوبێرت. هه‌روه‌ها دوا وێنه‌كانی بۆ كتێبی ((ئۆدێسێ))[۲۹۷] بوو لـه نووسـینی هـۆمیرۆس و

281- Chansons de Bruant
282- La Chanson de Gueux
283- tean Richepin
284- Crainque bille
285- Bonnat
286- Le Rotisserie dela Reine Pedauque
287- Les Noces Corinthiennes
288- Eugenie Grondet
289- Bauvrard ot Pecuchet
290- Flaubert
291- Abbesse de Castro
292- Standahl
293- Daudet
294- Georges Rochegrosse
295- Les Burgraves
296- Herodias, Salammbo
297- L'odyssee

وەرگێڕانی لوکۆنت دولیله[۲۹۸]. ئالبێرت رۆبیدا[۲۹۹] هونەرمەندێکی دیکەیە کە کتێبەکانی شکسپیر و رابلێی بەچەندەها وێنە رازاندەوە کە لە زیرەکی و هۆشدا، بەڵکو لە لایەنی گاڵتەجاڕیدا دەست رەنگین بوو. هەروەها وێنەکانی بۆ کتێبی ((فەڕەنسای کۆن))[۳۰۰] کە ناوەڕۆکەکەشی هەر خۆی نووسی، هەروەها وێنەکانی کتێبی ((سەدەی بیستەم))[۳۰۱] بریتین لەکارە گەورەکانی ئەم هونەرمەندە. موریس لولوار کە قوتابیی هاوڕێکەی ئەلیکساندەر لویس لولوار[۳۰۲]بوو کە ئەمیش شێوەکارێکی زۆر هەڵکەوتووبوو، لەنێو وێنەکانیدا کە بە زەوقێکی زۆر وردو ئاراستەیەکی تەواوەوە ئەنجامی دەدا، وێنەکانی ئەم کتێبانەی خوارەوە: رۆبینسۆن کرۆزۆێ لە دانانی دانیال دۆفۆ و مانون لیسکۆ لە نووسینی قەشە پرێڤوست[۳۰۳] و پاول و فێرجینی[۳۰٤] و لە بەرهەمی بێرناردن دوسان بیرێ[۳۰۵] و سێ چەکدار[۳۰٦] و خاتوو دوو مۆسورو[۳۰۷] لە نووسینی ئەلیکساندەر دوما. ((هیکتۆر جاکومیای))یش لەو هونەرمەندایە کە وێنەکێش و هەڵکۆڵەر و شێوەکاربوو. ئەم هونەرمەندە لە دایك و باوکێکی بێگانە لە دایك بوو و بەهۆی وێنەکێشانی بالّندەکان، ناسرا، لەئموونەی ئەوانە وێنەکانی هەردوو کتێبی بالّندە و کتێبی مێردەکان لە دانانی میشلە بوو. دوو کتێبی دیکە: بالّندەکانی ئێمە[۳۰۸] لە نووسینی ئاندرێ تورێت[۳۰۹] و بالّندە رەشەی سپی[۳۱۰] لە نووسینی ئالفرێد دو موسێت[۳۱۱] هەروەها پێویستە ئەو رەوشەی کە هونەرمەندی گەورە ئوگۆست لوپەر گێڕای لەیادمان نەچێت کە هێنری برالدی[۳۱۲] لە نوێکردنەوەی هەڵکۆڵینی سەردارا لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا لەمەوە ئیلهامی وەرگرت. چەندەها کتێبی لەم سەردەمەدا وێنەکرد وەك؛ کتێبی ((دیمەنەکانی

298- Le Conte delisle
299- Albert Robida
300- la vieille France
301- Levigntieme Siecle
302- Alexander Louis Leloir
303- Prevost
304- Paulet Virginie
305- Bernardin de Saint Pierre
306- Les Trois Mousquetaires
307- La Dame de Monsoreau
308- Nos Oiseaux
309- Andre Theuriet
310- Merle Blanc
311- Alfred de Musset
312- Henri Beraldi

پاریس[۳۱۳] لە دانانی گۆدو[۳۱٤]و کتێبی سەگی ئاوی و سان سێقرین[۳۱۵] لە نووسینی هویس مانس[۳۱٦] و کتێبی ستایشی شیتی[۳۱۷] لە نووسینی ئیراسم[۳۱۸]، نموونەکانی لەم جۆرە کارانە کاریگەرییەکی بەرچاوی هەبوو لەسەر شێوەکارانی ئەو سەردەمە.

چاپی بەردی:

هەروەها ڤۆلارد[۳۱۹]ی بەهۆی ئەو کتێبە جوانانەی کە چاپی کرد پلە و پایەیەکی گرنگی بەدەست هێنا، لە نێو وێنەکێشانی ئەم کتێبانەدا دەبێت باسی ئەو وێنە جوان و هۆشمەندانە بکەین کە لەلایەن هونەرمەندێکی پایەبەرزبووە بەناوی پیێر بۆنارد[۳۲۰] لەسەر بەرد وێنەکێشرا. لە چاکترین کارە چاپییەکانی ڤولارد کتێبی ((دافنیس و کلۆئێ))[۳۲۱] لە ساڵی ۱۹۰۲دا و (کتێبێکی دیکەیە بەناوی ((بە شێوەیەکی تەریب))[۳۲۲] لە نووسینی قیرلن. چاپی بەردی لەوکاتەوە دریژەی کێشا و قۆناغێکی گرنگ و دیاریکراوی لە وێنەسازیدا تێپەڕاند. هەڵکۆڵین بەهۆی تیزابیشەوە هەمان بارودۆخی هەبوو، بەتایبەت فلیسین رۆچت[۳۲۳]ی بەلەبیکی لە زنجیرەیەك وێنەی بچووکدا و هەندێك وێنەکانی دەستپێکی کتێب کە هەندێ کات وێنەی پۆلیسی لەخۆ دەگرت، سوودی لەم شێوازە وەرگرت، شێوازێك لە تا ئێستا بایەخی هونەری خۆی پاراستووە.

پاشان لە دەوروبەری ساڵی ۱۹۱۰دا چاپەکانی فرانسوا بێرنوارد[۳۲٤] دەرکەوت کە خاوەنی چاپخانەیەکی زیرەك و دەست رەنگین بوو رەنگەکانی بەحەز و زەوقی خۆی بەکاردەهێنا.

313- Paysage Parisiens
314- Goudeau
315- La Bievre et Saint Severin
316- Huysmans
317- L,Eloge de la Folie
318- Erasime
319- Vollard
320- Pierre Bonnard
321- Duphins et Chloe
322- Parallelement
323- Felicien Raps.
324- Francois Bernouard.

هێمای خاوەندارێتی:

لە مەیدانی فراوانی کتێبدا، بەشێکی دیکەی ئەم پیشە هونەرییە رەونەقی پەیداکرد، کە ئەویش هێمای خاوەندارێتی بوو. چۆنیەتی هونەری هێماکانی خاوەندارێتی بەدرێژایی پشێوی رۆژگارەکانی راپەڕین و شۆڕش رووی لە دابەزین کرد. ئەم بابەتە دوای رژێمی جوانی گەڕانی بوو کە پێش ئەوە خۆی بەسەر کتێبخانەکانی فەرەنسی دا سەپاندبوو.

گەڕانەوە و حەز لێکردنی هێماکانی خاوەندارێتی کە بە شێوازێکی هونەری دروست دەکرا، تەنها لە ساڵی ١٨٦٠ تاوەکو دەوروبەری ساڵی ١٨٧٠ هەستی پێکرا و ئەویش لە نێو هەندێ گرۆی سنووردار‌ی دۆستانی کتێبدا دەبینرا، بەڵام هێمای خاوەندارێتی لەم سەدەی ئێستادا تەنها لە فەرەنسا و هەندێ وڵاتی دیکەدا بەربڵاوی و رەواجی پەیداکرد، و بێگومان ئەگەر ئەم تێڕوانینە لە رۆژگاری ئێمەدا وەک سەدەی هەژدەهەم ئاسایی بووەتەوە. بەڵام بەپێچەوانەی ئەو شتەی کە باوە لەم سەردەمەدا - ئەو خاوەن کتێب و کتێبخانانەی کە زۆرتر لە چینە خانەدانەکان بوون و شێوازی، فوکسی یان بەکاردەهێنا دەبینین کە شێوەی رنوکییە بەکارهاتووەکان لە هێماکانی خاوەندارێتیدا تەنها لە ماوەیەکی کورتدا کاری پێکرا و لەم هێمایانەدا چەندین وێنەی هەمەڕەنگ و جۆراوجۆر دەبینرا، بۆ نموونە ئەم جۆرە گۆڕانکارییانە بە شێوەیەکی جوان لەو پیتانەدا دەبینین کە بۆ کوشین دەگەڕێتەوە و لە دەرەوەی فەرەنسا - بەتایبەت لە شارەکانی سوید بە شێوەیەکی فراوان بەکاردەهێنرا، هەروەها ئەو پیتانەی کە بۆ گارامۆن دەگەڕێتەوە هەروەک پێشتر لێی دواین - ئەم گۆڕانکارییانەی بەجوانی تێدا دەبینین. جۆرێکی دیکە لە پیت هەبوو کە بەتەواوی لەگەڵ نموونەکانی سەرەوەدا جیاوازی هەبوو، بە شێوەیەکی تایبەت هەمان جۆری ئەو پیتە ناودارانەبوو کە ئوجێت گراستی[٣٣١] وێنەی کردبوو، و یان هاوشێوەی ئەو پیتانەی کە ئادۆلف جیرالدۆن[٣٣٢] بۆ دامەزراوەی دیبێرنی[٣٣٣] دروستی کردبوو.

325- Edouord Manet
326- Felix Bracquemont
327- Hermes
328- Et Manebit

لەوکاتەدا نموونەیەکی دیکە لە هێمای خاوەندارێتی کتێب هەبوو کە فیکتۆر هۆگۆ بەکاری دەهێنا و تیایدا ئاگولس بۆڤێن[٣٢٩]ی هونەرمەند، بەشی کەناری کاندرالی نۆتەردام دوپارێی کە پیرە لەکاریگەری هونەری و جوانکاری وێنەکردووە؛ بەپێچەوانەی بەشێکی زۆر لە هێماکانی خاوەندارێتی کتێبە ئینگلیزی و ئەڵمانییەکان، بە شێوەیەکی گشتی دەبینین هێماکانی خاوەندارێتی کتێبە فەرەنسییەکان قەبارەیەکی بچووکتریان هەبووە. ئەم کاریگەرییەش دەگەڕێتەوە بۆ هێنری برالدی دامەزرێنەری کۆمەڵەی هاوڕێیان و دۆستانی کتێب لە پاریس کە گوتبووی: ((بەها و پلە و پایەی عاشقی کتێب لەگەڵ قەبارەی هێمای خاوەندارێتی کتێبدا، پەیوەندییەکی پێچەوانەیی هەیە).

پیشەسازیی چاپ:

لە سەدەی بیستمدا لە فەرەنسا هەروەک ئەڵمانیا، هەوڵێکی زۆر بۆ دروستکردنی پیتە جوانکارییەکان خرایەگەڕ، لە پێشەنگەکانی ئەم بواره، پێویستە ناوی ب. ج پینۆت[٣٣٠] و کوڕەکەی بهێنین، زۆرێك لەم پیتە نوێیانە بەشێوازی پیتەکانی سەردەمە کۆنەکان نەخێشنرابوو. هەرچەندە هەندێ گۆڕانکاری جۆراوجۆری تێدا ئەنجام دەدرا، بۆ نموونە ئەم جۆرە گۆڕانکارییانە بە شێوەیەکی جوان لەو پیتانەدا دەبینین کە بۆ کوشین دەگەڕێتەوە و لە دەرەوەی فەرەنسا - بەتایبەت لە شارەکانی سوید بە شێوەیەکی فراوان بەکاردەهێنرا، هەروەها ئەو پیتانەی کە بۆ گارامۆن دەگەڕێتەوە هەروەک پێشتر لێی دواین - ئەم گۆڕانکارییانەی بەجوانی تێدا دەبینین. جۆرێکی دیکە لە پیت هەبوو کە بەتەواوی لەگەڵ نموونەکانی سەرەوەدا جیاوازی هەبوو، بە شێوەیەکی تایبەت هەمان جۆری ئەو پیتە ناودارانەبوو کە ئوجێت گراستی[٣٣١] وێنەی کردبوو، و یان هاوشێوەی ئەو پیتانەی کە ئادۆلف جیرالدۆن[٣٣٢] بۆ دامەزراوەی دیبێرنی[٣٣٣] دروستی کردبوو.

329- Aglaus Bouvenne
330- B.G. Peignot & Fils
331- Eugene Grasset
332- Adolphe Giraldon
333- Deberny

وێنەسازیی ئێستای فەڕەنسا:

ئێستا سەرکەوتنی نووسەرە هونەرییەکانی فەڕەنسا، بە شێوەیەکی تایبەت، دەگەڕێتەوە بۆ بەرهەم هێنانی پەڕەکان بە شێوازێکی نوێ و باشتر کە هەموو هەلومەرجێکی جوانکاری پەڕەکان لەخۆ دەگرێت. جوزێف هێمارد[٣٣٤] بەوێنەسازی کردنی رەنگاوڕەنگی کتێبەکەی و سوود وەرگرتن لە شێوازێکی تازە، ناسراو بەشێوازی نموونە وەرگرتن (ستێنسیل)[٣٣٥] ئەم بابەتەی سەلماندووە.

بەکارهێنانی رەنگەکان، تەنها تایبەت نییە بەداهێنانە کۆمیدییەکانی هێما دەڕەوەی چونکە لە فەڕەنسا چەندین هونەرمەندی دیکە هەبوو کە وێنە و شێوەکانیان بە تێزاب هەلکۆڵیبوو. بەلکو دەتوانرێت لەمە زیاتر بوترێت، شێوازی رەنگ کردنی ناوبراو بەجیاکەرەوەکانی هونەری کتێب رازاندنەوەی نوێی فەڕەنسی لە قەڵەم دەدرێت. تایبەتمەندییەکی دیکە کە ئەم هونەرە لە فەڕەنسادا هەیبوو، هەروەك وتمان بەکارهێنانێکی بەربڵاوە لە شێوازە سەرەکییەکانی چاپی وێنەکان، وەك هەلکۆڵین بەتێزاب و چاپی بەردی و هەلکۆڵین لەسەر دار.

لە کۆتاییدا پێویستە ئاماژە بکرێت بەزۆری بەرهەم هێنانی کتێبە باڵاکان و زۆری ژمارەی ئەو هونەرمەندانەی کە ناویان لە چاپە هونەرییەکاندا هاتووە. باڵابوونەوەی فراوانی کتێبە هونەرییەکان لەم ساڵانەی دواییدا، بوو بەهۆی دیاریکردنی پسپۆڕی هەر هونەرمەندێك لە بوارێکی دیاریکراوی هونەریدا. بێگومان لەکۆتایدا گەشتە ئەو ئاستەی کە هاوشێوەکەی تەنها لە چەرخی زێڕینی کتێب لەسەدەی هەژدەهەمدا دەبینین دواتر دوو هونەرمەندی گەورە هێرمان پاول[٣٣٦] و کارلگل[٣٣٧] ناوبانگیان دەرکرد و تواناکانیان هەر لەیەکەمین بەرهەمەکانییەوە دەرکەوت. هەوڵەکانی ئەم دوو هونەرمەندە - بۆ ڕێکخستنی ناوەڕۆك و وێنە هەلکۆڵراوەکانی سەردار - بایەخ و بەهایەکی زۆری بەدەست هێنا. دەتوانین ئەم دوو هونەرمەندە بەیەکەمین پێشەنگای هونەری کتێب رازاندنەوەی دوای قۆناغی جەنگ دابنێین. وەها هەڵومەرجێکیان بۆ ڕێك کەوت بەهاوکاری لۆن پێسۆن[٣٣٨]، ئەو کەسەی کە وێنەکانیانی بلاو دەکردەوە هەر خۆی

334- Joseph Hemard

٣٣٥- Stencil - بەپەڕەیەکی نەخشێنراو بەپیت یان وێنە شتێکیان نەخش دەکرد.

336- Hermann Paul
337- Carlegle
338- Leon Pichon

هەلکۆڵەر و چاپەچی بوو. ئەگەر لەو کاتانە لێکۆڵینەوە، لەو چاپە نموونەیانەی کتێبی هونەری فەڕەنسیدا بەنزیکەی لە ساڵی ١٩١٦سدا تێڕوانینێك بەرچاو دەکەوێت، پێش ئەوەی پێشۆن وەك هەلکۆڵەرێکی جوانکاری ناوبانگ دەربکات، وەك وێنەکێشانی جوانکاری کۆتایی بەشەکان[٣٣٩] و هەروەها وێنەکانی ڤین یت کە کتێبەکانی پێ رازاندەوە، دەبینین بەرەبەرە لە جوانکاری بەردەوام رادەوەستێت، بۆ ئەوەی تەنها یەك چاپچی بێت و بتوانێت خۆی لە زۆرێك لە کاریگەرییە جوانکارییەکان رزگار بکات. ناچار بوو کە لە جیاوازی هونەری، شێوازێك کە لە نێوان رەنگی رەش و سپیدا هەبوو سوود وەربگرێت.

زۆربەی کتێبە بەناوبانگەکانی بەم جۆرە: ((سوودی زیندانی ریدینگ))[٣٤٠] لە نووسینی ئۆسکار ڤایلد کە دارگنیس[٣٤١] وێنەکانی لەسەر دار هەلکۆڵیبوو، هەروەها داستانی عەشقە گوندییەکانی دافینس و کلوئێ[٣٤٢] لە دانانی لۆنگوس[٣٤٣] و کارلێژ وێنەکانی لەسەر دار هەلکۆڵیبوو، داستانی کارگانتوا[٣٤٤] لە نووسینی رابلێ و کتێبەکانی فرانسوا فیلۆن[٣٤٥] لە وێنە سەرەکییەکانی هێرمان پاول لەسەردار وێنەی کردبوو هەروەها پێویستە لە نێو وێنەسازانی نوێی کتێبی فەرەنسیدا کە ژمارەیان زۆر زۆرە، ناوی چەند کەسێکیان بهێنین وەك: میهۆت[٣٤٦]، جۆرج رۆولت[٣٤٧]، لویس جۆو[٣٤٨]، دینی مۆنت[٣٤٩]، هێرمن داڤید[٣٥٠]، راوول دونوێر دوسیگۆنداك[٣٥١] ، شاس لابۆرد[٣٥٢] ، کابورور[٣٥٣]، ج بوخا[٣٥٤]، دوفی[٣٥٥]، پییێر

339- Culs. de- lampe
340- La ballada de Geole de Reading
341- Dargnes
342- Les Amours Pastorales de Daphnis et chloe
343- Longus
344- Gargantua
345- Francais Villon
346- Mehaut
347- Geeorges Rouault
348- Louis jou
349- Dignimont
350- Hermine David
351- Dunoyer de Segonzac
352- Chase Laborde
353- Laboureur
354- G. Bofa
355- Raoul Dufy

فالکێ[٣٥٦]، پییێر لاپارد[٣٥٧] ئیمێل بێرنارد، لوك ئالبێرت مۆرۆ[٣٥٨]، جان مارشاند[٣٥٩] ئەی روبێل، ئالفرێرلاتور[٣٦٠]، رۆبەرت بۆنفیل[٣٦١]، ڤالمینك[٣٦٢]، سیریا[٣٦٣]، پاسین[٣٦٤]، بارتۆندمان[٣٦٥]، سیلڤاین[٣٦٦]، سۆڤاژ[٣٦٧]، ڤێرناند - سیمۆن[٣٦٨]، رافائیل دروارد[٣٦٩]، ڤیرلیس[٣٧٠]، ئەلبێرت دوکاریس[٣٧١] و تیدی لێگراندی[٣٧٢] مەجەرِی لەتەمەندا لە هەموویان بچووکتر بوون.

هەریەك لەم هونەرمەندانە و ئەوانەی دیکەی کە بەهۆی زۆری ناوەکانەوە نەتوانرا ناویان بهێنین، لەسنووری پسپۆرییاندا تواناییان رۆح و پەیامی کتێب کە هەموو ئەم هونەرمەندانە تەواوی توانیان لەم بوارەدا خستبوویەگەرِ وێنەبێکێشن. زۆرینەیان خوازیاربوون ژیانی راستەقینەی هاوچەرخ بەروانگە جیاوازەکانییەوە لە کۆمەڵگا مامناوەندییەکاندا بخەنەرِوو لەو نموونانە کاری هەردوو هونەرمەند هێرمین داڤید و لابورو کە شارێکی گەورە و نوێ پیشان دەدات، گەرچی هێرمین داڤید بەشێوازێکی شەخسی و رووڕی خۆی، لە باشترین نوێنەرانی بزووتنەوەی رۆمانتیکی نوێی هاوچەرخە. گرنگترین داهێنانەکانی وێنەسازی کتێبی لوگراند مۆلینە[٣٧٣] لە نووسینی ئالەین مۆرنییەر[٣٧٤] و کتێبی جوانی[٣٧٥] جان

356- Pierre Falke
357- Pierre Laprade
358- Luc Albert Moreau
359- Jean Marchand
360- Alfred Latour
361- Robert Bonfils
362- Vlaminck
363- Ceria
364- Pascin
365- Bartold Mahn
366- sylvian
367- Sauvage
368- Fernand Simeon
369- Raphael Drouart
370- Verles
371- Albert Dearis
372- Eddy Leqrand
373- Le Grand Meaulnes
374- Alain Fournier
375- Bella

گیریدۆ[٣٧٦]. بەڵام لابورور هونەرمەندێکی خەیاڵی بوو بەهەڵکۆڵین بەشێوازی خاڵی وشك[٣٧٧] سەرقاڵ بوو چەندین وێنەی هەمەڕەنگی هەبوو کە هەریەکەیان لەگەڵ ئەوی دیکەدا جیاوازیی هەبوو، باشترین وێنەکانی لە کتێبی ساتەکانی بێ دەنگی کۆڵۆنێل برامبیل لە نووسینی موروا[٣٧٨]و داستانی گەیشت لەگەڵ جوبرەئیلدا[٣٧٩] لە دانانی جان گیریدۆ و داستانی خەونەکانی ژنێك[٣٨٠] لە نووسینی گۆدۆمونت[٣٨١]دا دەبینین و هەروەها دونوییێر دوسیگونزاك سەرەتا بەهۆی وێنە زۆر باشەکانی کە بەرِێکی پیشان دەدا ناوبانگی دەرکرد و لێهاتنی لە داستانی خاچەکانی دارستان[٣٨٢] و داستانی مەیخانەی ژنی جوان[٣٨٣] یان داستانی موروی گوی[٣٨٤] لە نووسینی دۆرجێلیس[٣٨٥]دا لە ساڵی ١٩٢٠ دەرکەوت بە شێوەیەك کە لە وێنەکێشان و شێوەکاریدا لەگەڵ هەندێك لە شێوەکارە نوێیەکان لە رێزی گەورەترین هونەرمەندانی هونەری کلاسیکی رەسەندا دادەنرێت.

شانس لابۆردیش لەو هونەرمەندانەیە کە لە وێنەکردنی کچانی ئارەزوو باز و قەرج و ژیانی سەر شەقامەکاندا دەستێکی باڵای هەبوو هەروەها دینیمۆنت[٣٨٦] کە لە دوای وێنەکردنی داستانی کۆڵۆنێل شابێرت[٣٨٧] لە نووسینی بالزاك لە ساڵی ١٩٢٤دا، لە وێنەکردنی نۆژەن کردنی پاریسی داڕووخاو و شارە گەورەکاندا پسپۆرِی وەرگرت. هەروەها بۆ نموونە لە وێنەکانی داستانی ماسیۆن تیلیێر[٣٨٨] و داستانی بەندە[٣٨٩] لە نووسینی گوی دو موپاسان[٣٩٠] و داستانی بێ تاوانەکان[٣٩١] لە دانانی فرانسیس کارکۆ[٣٩٢] شارەزای خۆی خستەرِوو.

376- Jean Giraudoux
٣٧٧- Pointe - Seche، هەڵکۆڵینێکی زۆر ورد و جوان سەرەتا لەسەر مس و پاشان دەخرێتە سەر پەرِەی کتێب.
378- Maurois
379- La Promenade avec Gabrielle
380- Lesonged, une Femne
381- Remy de Gourmont
382- Le Croix de Bois
383- Le Caboret de la Belle Femme
384- La Boule de Guy
385- Dargeles
386- Dignimont
387- Calonel Chabert
388- Maison Tellier
389- Leport
390- Guy de Maupassant
391- Les Innocents

هەروەها پێویستە بە شێوەیەکی جیا ناوی ئەو وێنەکێش و شێوەکار و هەڵکۆڵەرانە بهێنین کە لە دوایدا بوو بەخاوەن چاپخانە پێشەنگیان هونەرمەند شمیتە[٣٩٣] کە چەندین پەڕەی لەوپەڕی جوانیدا وێنەکرد و چاپ و هەڵکۆڵینیشی خۆی ئەنجامیدا. هەروەها جاك بالتراند[٣٩٤]، لویس جو، دارانێس[٣٩٥]، دیسلێنێر[٣٩٦] لە نموونەی ئەو هونەرمەندان. کتێب دۆستی هاوچەرخ، قەرزای ئەم پێنج هونەرمەندەیە. چونکە چەندین کتێبی سەرنج راکێشیان بڵاوکردووەتەوە.

جۆرێك کتێبی هونەری نوێی هاوچەرخ دەبینین کە بایەخێکی زۆری هەیە. زانستی ((تایس))[٣٩٧] لە نووسینی ئانانۆل فرانس لەم جۆرانەیە لویس - جو ئەم کتێبەی بۆ نووسەر بەژمارەیەکی زۆر وێنەی هەڵکۆڵراو لەسەردار، وێنەسازی کردووە و بە شێوەیەکی رەنگاوڕەنگ چاپکراوە.

هەروەها لویس بۆ چەندین کتێبی دیکەی بەتایبەت کتێبی ئینجیلی مەتتا[٣٩٨] و ((داستانی عەشق)) لە نووسینی ئەی سواریس[٣٩٩] و کتێبی ((چەندین پارچە شیعر بۆ هێلین))[٤٠٠] لە دانانی پ رونسار و یەکێك لە داستانەکانی بوکاچیۆ و داستانی پسی سێ (ئاوێنە)[٤٠١] لە نووسینی لافونتێنی وێنەکردووە کۆمەڵە کارەکانی ئەم هونەرمەندانە، ئەندێشەیەکی ورد لە هونەری کتێب رازاندنەوەی فەڕەنسی دەدات بە دەستەوە.

ئاشکرایە کە رەونەقی هەریەك لە کتێبە هونەرییەکان، یان کتێبە - بالاکان، و نیمچە بالاکان دوای جەنگ تاڕادەیەکی زۆر دەگەڕێتەوە بۆ توانا و لێهاتنی هونەرمەندانی. هەروەها کارێکی نارەواشە کە بڵاوکەرەوکان لە بواره جیاوازەکاندا یارمەتییان داون، بەهاوبەشی ئەوان نەزانین هەندێك لەم بڵاوکەرەوانە بریتین لە: بلێزۆت[٤٠٢]، کامل بلۆك[٤٠٣]،

392- Francis Carco
393- Schmidt
394- Jacques Baltrand
395- Daragnes
396- Desligneres
397- Thias
398- L, Evangile Selon Saint- Mathieu
399- A. Suares
400- Sonnets Pour Helene, P.Ronsard
401- Psyche
402- Blaizot
403- Comille Bloch

کارتریت[٤٠٤]، جۆرج گرێس[٤٠٥]، شامپیۆن[٤٠٦]، لیۆن بیشۆن[٤٠٧] ئیمایل پاول[٤٠٨]، گراسێت، هاسان[٤٠٩]، هێلو[٤١٠] سیرجان، بلون، دێڤامبێز[٤١١]، کیفەر[٤١٢]، مۆرنەی[٤١٣]، ڕێی[٤١٤]، لارۆسێرێ[٤١٥]، لابانەدرول[٤١٦]، کەسانی دیکە، هەروەها تەواوی خاوەن چاپخانەکانی سەردەمی پلێتان. کە پێشتر ناومان هێنا و کەسانێك کە هێشتا زیندوون.

هونەری بەرگ تێگرتن:

بەڵام لە بواری بەرگ تێگرتندا مامۆستا فەڕەنسییەکان لەم ڕۆژگارەدا درێژە دەست بەبەرگ سازی بەشێوازی کاشی، و بەرگی - هەڵکۆڵراو. زۆرکات لەیەك بەرگدا، زۆرێك لە ڕەنگەکان بەکارهاتوون و بەرگەکان بەزەوقێکی سەرکەوتوو هەروەها وێنەیەکی بەرجەستە ئەنجام دراوە و کاریگەرییەکی تەواو سەرکەوتووی هەبووە بەڵام بنەماکانی جوانکاری، دوای قۆناغی ((بەرتێگرتنی))[٤١٧] کۆتایی نەهات، و لە پاڵیدا شێوەی جوانکاری هەمەڕەنگ و بێ شماری لەخۆگرت، سەرەتا وێنە سروشتییەکان، وەك گەڵای درەخت، یان گوڵ بوو لە ماریۆس میشیل[٤١٨] لەوپەڕی جوانیدا وێنەی دەکردن. یان شێوە دەریاییەکان، کە لەلایەن ڕۆبەرت بونفیس وێنەکێشان و رازاندنەوەی لە هەردوو دیوی بەرگەکەدا بۆ دەکرد. جوانکاری هەندەسییەکان، وەك جوانکارییەکانی بیتر لە گرەین[٤١٩] دیمەنێکی قەشەنگی دەبەخشی

404- Carteret
405- Georges Cres
406- Chompion
407- Leonpichon
408- Emile Paul
409- Hasan
410- Helleu
411- Devambez
412- Kieffer
413- Mornay
414- Rey
415- La Roseraie
416- La Banderole
417- Reliue Parlante
418- Maruis Michel
419- Pierre Legeain

بەبەرگەکان، دەتوانرێت لیۆن گرویل[٤٢٠]یش کە لە بەرگ تێگرتنی کۆندا شارەزایی هەبوو، لە رێزی یەکەمی بەرگسازە هونەرمەندەکاندا دابنرێت.

کتێب رازاندنەوە لە ولاتەکانی دیکەی ئەوروپادا:

لە هەموو ئەوروپادا پێداوچوونەوەیەکی هەمەلایەنە لە هونەری کتێب رازاندنەوەدا رووید، تەنانەت لەو ولاتانەشدا کە تازە دامەزرابوون، وەک ولاتی چیک و سلۆڤاکی، بەڵام لە هۆڵەندا و بەلجیک و ئیتاڵیا و ئیسپانیا و نەمسا و پۆڵۆنیا، تێبینی دەکەین هەر ولاتێک بۆ بەرهەمە هونەرییەکان شێوازێکی تایبەت بە خۆی هەیە، بەتایبەت ئەوەی کە پەیوەندی بە وێنەسازییەوە هەبوو. لە رووسیاش پێش راپەڕین بازرگانی کتێب لەژێر دەستەلاتی فەرەنسا و ئینگلتەرادابوو و هونەرمەندانی رووسی وەک باکست[٤٢١] کە لەو شێوەکاریدا دەستێکی بالای هەبوو، گەیشتبوونە پلەیەکی بەرزی شارەزایی لەم بوارەدا.

لە سالەکانی دواتردا ئەم ولاتە لە بواری کتێب رازاندنەوەدا پێشکەوتنێکی زۆری بەخوودی، بەجۆرێک هیچ ولاتێکی ئەورووپی لەڕووی گرنگی دان بەهەلکۆڵینی سەردار. وەک ئامرازێک بۆ وێنەکێشان نەیتوانی بگاتە ئاستی رووسیا. ئەم جۆرە هەلکۆڵینە هەلێکی بۆ کارکردن لە بواری کتێبی منداڵاندا فەراهەم کرد. ئەو کێشانەی کە بەشێک لە گەورەترین مامۆستایانی هونەری نوێی روسی بەوێنەی جوان و سەرنجراکێش ئەو کتێبانەیان رازاندووەتەوە، و تەنها ژمارەیەکی کەمیان ناسراوە و ئەوانی دیکەی هەر بەنەناسراوی ماوەتەوە.

پێشانگای نێودەوڵەتی بۆ کتێبە وێنەدارەکان:

زۆرێک لە نەتەوەکان هەر لەکاتی پێشانگای هونەرە جوانەکان کە بەچەندین تایبەتمەندی جۆراوجۆر لە سالی ١٩٢٥ لە پاریس کرایەوە، پەرە چاپکراو بەرگەکانیان خستەڕوو کە نیشانەی بەرهەمەکانیان بوو. بەڵام لەبەر ئەوەی بۆ هاوڕێیان و دۆستانی کتێب ئەستەم بوو کە لەیەک کاتدا سەردانی چەندین کتێبخانە و پێشانگا بکەن و لێکۆڵینەوە و بەراوردی ورد لە نێوان ئەم پێشانگایانەدا بەئەنجام بگەیەنن و هەموویان لەم بابەتە دڵگران بوون، لەبەر ئەوە

420- Leon Gruel
421- Baxt

بڕیاردرا کە زۆربەی کتێبە نێودەوڵەتییەکان کە بەدرێژایی بیست سالی رابردوو بلاوبووبوونەوە لەیەک شوێندا کۆبکرێنەوە.

کاربەدەستانی پیشەسازی کتێب لە ئەڵمانیا لە سالی ١٩٧٢ وە بە سەرۆکایەتی م. هۆگۆ ستینەر[٤٢٢] پراگ وەڵامی ئەم خواستانەی دایەوە. هەستان بەبانهگێشت کردنی هاوکارە دەرەکییەکانی خۆیان کە هاوکات لەگەڵ پێشکەشکردنی هەڵبژاردە کارەکانیان لەڕووی نووسین و چاپ و وێنەو بەرگەوە بۆ مۆزەخانەی هونەرە جوانەکان لە پێشانگای لایپ زیکدا بەشداربیان کرد.

فەرەنسی بەبانگهێشت کراوەکان، خوازیاری پێکهێنانی لەم جۆرە پێشانگایانە بوون و داوایان کرد هەر سێ سال جارێک لە پایتەختەکانی ولاتێکی ئەورووپیدا بکرێتەوە. ئامانجیان خستنەڕووی هەلێکی گونجاوە بۆ هەر ولاتێک بۆ ئەوەی باشترین بەرهەمەکانی کە مۆرکی تایبەتی و نیشتمانی خۆی پێوەوەیە بخرێتەڕوو. ئەنجوومەنی کتێبی فەرەنسی کە مۆریس دێنس[٤٢٣] سەرۆکایەتیی دەکرد، لە سالی ١٩٣١دا توانی بیست ولاتی وەک فەرەنسا پەسەند بکات و باشترین بەرهەمەکانیان لە بواری جیاوازەکانی پیشەسازی چاپدا وەدەست بخات.
ئەم پێشانگا نێو دەوڵەتییانەی کتێبە هونەرییەکان، بەجوانترین پێشانگاکانی ئەندێشە و شێوازە هونەرییەکان لە قەڵەم دەدرێت، کە هەل دەڕەخسێنێت بۆ هەموو نەتەوە جۆراوجۆرەکان تاوەکو بتوانن ژیار و فەرهەنگی خۆیان بخەنەڕوو بۆ ئەوەی لە نێوانیاندا بەرهەمە نایابەکان هەڵبژێردرێن.

پەرەسەندنی کتێبخانەکان

تێڕوانینی بۆ کتێبخانە - بابەتە فەرهەنگی نوێیەکان:

لە لێکۆڵینەوەی هۆکاری راستەقینەی ئەو گۆڕانکارییە گەورەی کە بەدرێژایی سەد سالی رابردوو لە بواری بەرهەمە ئەدەبییەکاندا رووید. یەکەمین هۆکار بۆ ئەمە فراوانبوونی لێکۆڵینەوە زانستی و پسپۆڕییە فراوانەکانە کە رۆژبەڕۆژ زیادەکات و بووەتە هۆی پەیدابوونی کۆمەلێکی زۆر لە گۆڤاری زانستی، هۆکارێکی دی پێشکەوتنی دیموکراسییە، کە لە نێو

422- Hugo- Steiner-Pag
423- Maurice Denis

هەموو چینەکانی خەڵکیدا تێڕوانینێکی نوێ و پەرۆشی بۆ خوێندنەوەی کتێب و فێربوون بەدیهێناوە. ئەم دیاردەیە بەتایبەت لە وڵاتە گەورەکانی ئەوروپا و ئەمەریکادا دەردەکەوێت. هەموو لایەنەکانی ئەم پێشکەوتنە، بە شێوەیەکی سەرەکی بەدرەوشانەوەی رۆژبەڕۆژی کتێبخانەکان لە قەڵەم دەدرێت.

دەوڵەمەندیی کتێبخانەکان:

ئەم درەوشانەوەیە تەنها لە پێشکەوتنی ژمارەی کتێبەکاندا نەبوو و شۆڕش لە دەوڵەمەندکردنی کتێبخانەکانی پاریسدا لەڕووی ژمارەی کتێبەکانەوە، رۆڵێکی گرنگی هەبوو. گەنجینەکانی کتێبی ئەدەبی[٤٢٤] کتێبخانەی میللی لەسەردەمی بەڕێوەبەری هۆشیاری کتێب ناس(ڤان پرات[٤٢٥])دا پڕ بوو لە کتێب. بەدرێژایی هەموو ئەو ساڵانە هیچ فەهرستێك دروست نەکرا، تەنها لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم دانەبێت. سەرکەوتن لەم کارەدا دەگەڕێتەوە بۆ لیۆپۆلد دولیل[٤٢٦]ی بەڕێوەبەری ئەم کتێبخانەیە.

پانیتسی و کتێبخانەی چالاک:

پێشکەوتنی کتێبخانە نێونەتەوەیی و کتێبخانەکانی دیکە بەجۆرێك لە دروستکردنی ورەیەکی نوێ بۆ زیندووکردنەوەی چالاکی دەرەکی و ناوەکی لە دەوروبەری نیوەی سەدەدا کاریگەربوو، هێندە لە فراوانکردنی ژمارەی کتێبدا کاریگەری نەبوو و هێدی هێدی بیروبۆچوونێکی نوێ پەیدابوو کە دەری دەخات کتێبخانەکانیش وەك دامەزراوێکی دەوڵەتی دەبێت خاوەنی چەندین کۆت و بەند و گرێبەست بێت. لە پێشەنگەکانی ئەم بواره، یەکێکە لە بەڕێوەبەرە هۆشیارەکانی مۆزەخانەی بەریتانی، کەسێکی ئیتاڵییە بەناوی ئانتۆنی پانیتسی[٤٢٧] لەو بەرنامەی کە بۆ ئەم کتێبخانەی ڕێکخستبوو، تێدا هاتووە کە پەیامی کتێبخانە تەنها لە کرینی کتێب و مۆزەخانە دروستکردندا کۆنابێتەوە، بەڵکو ئامانجی دروستکردنی ناوەندێکی زیندووە، بەمەبەستی فراوانکردنی فەرهەنگی گشتی جەماوەرە لێرەدا خۆمان لەبەردەم بیروبۆچوونی ئەمڕۆدا دەبینین سەبارەت بەکتێبخانەکان، کە پێش هەر شتێك، سوود وەرگرتنی

424- Depots Litteraires
425- Von Praet
426- Leopold Delisle
427- Anthony Panizzi

زانستییانەیە لە کتێبخانەکان و کتێبەکانی دەبێت بەتەواوی بۆ ئامانجێکی زانستی، یان بەواتایەکی فراوانتر، وەك ئامرازێك بۆ فراوانکردنی فەرهەنگ بەکاربهێنرێت.

ڕێکخستنی کتێبخانە نوێیەکان - کارەکانی پانتیسی:

ئەم جۆرە تێڕوانینە، پێداچوونەوەی هەموو بوارەکانی دەویست، وەك ڕێکخستنی دامەزراوەی کتێبخانەی بەزیندوو هێشتنەوەی، ئامادەکردنی بینا و تەلاری کتێبخانەکان، پەیداکردنی هەلی گونجاو، کڕینی کتێب و چەندین شتی دیکە. لەگرنگترین کارەکانی پانتیسی بەهاوکاری کردنی ریچارد گارنیت[٤٢٨] بلاوکردنەوەی فەهرستێك بوو بۆ کتێبخانەی مۆزەخانەی بەریتانیا. ئەم کارە تەوزیمی بوو و یەکێك لە ئەرکەکانی کتێبخانە لە قەڵەم دەدرا و لە ئاکامدا فەهرستێکی سەد بەرگی لە ئەندازەی ٢/١دا ئامادەکرا.

هاوشێوەی ئەم کارە گرنگ و پێویستە لە ساڵی ١٨٩٧دا لە پاریس بەئەنجام گەیەنرا، فەهرستی کتێبە چاپییەکانی کتێبخانەی میللی پاریس بلاوکرایەوە. ئەم فەهرستە زیاتر لەسەد بەرگ لە ئەندازەی ٨/١دا بوو، بەڵام تا ئێستا بەنیوە ناچڵی ماوەتەوە.

هەروەها لە پاشماوە پڕ بایەخەکانی پاتینسی دروستکردنی هۆڵێکی نوێ بوو لە مۆزەخانەی بەریتانیدا بۆ خوێندنەوە کە سەد شوێنی تایبەتی خوێندنەوەی لەخۆ دەگرت و کتێبخانەیەکی سەرچاوەی گرنگیشی دامەزراند و لە چوار دەوری کتێبخانەکەدا چەندین گەنجینەی دروستکرد. نەخشەی گەنجینەکان بەجۆرێك دروستکران کە خوێنەران بتوانن بەئاسانترین شێوە کتێبەکان بدۆزنەوە و دەستیان پێی بگات.

ئەم گەنجینانە قەفەسی کورت و جوڵانی هەیە، بەجۆرێك بەبێ بەکارهێنانی پەیژەی دەستی دەتوانرێت دەست بگەیەنرێتە ڕووی سەرەوەی ئەم قەفەسانە، گەنجینەکان لە نێوان ساڵانی ١٨٥٤ تا ١٨٥٧ دروستکراوە و چەندین هۆڵی گەورەی تێدایە و بەسیستەمێك دروستکراون کە تاوەکو ئێستا سوودیان لێوەردەگیرێت. زۆری نەخایاند ئەم گەنجینانە بوون بەفوونە و سەرمەشق بۆ کتێبخانە نوێیەکان و پەیڕەوی ئەم شێوازەیان کرد.

پێشکەوتنێکی ئەدەبی گەورە بەدرێژایی سەدەی رابردوو رووید و کاری کردە سەر شێوەی نامە و دەرەوەی کتێبخانەکان. دوای جێگیرکردنی سیستەمی گەنجینەکان، ئەو ئامانجەی کە دوای کەوتبوون و فراوانکردنی بەڕێوەبەری ناوەوەی کتێبخانەکان بوو بە شێوەیەکی زۆر سوود،

429- Richard Garnett

ئەو شێوازەی کە لە رابردوودا بەکاردەهێنرا و دووری نێوان قەفەسەکانیان بەلایەنی کەمەوە لە مەتر و نیوێك زیاتر دادەنا هێدی هێدی ئەم ئەندازەیە لە جێگەکانی دیکەدا کەمی دەکرد و شێوەیەکی ناهاوڕێك و گۆڕاوی دەدایە کتێبخانەکان، و تا لە کۆتاییدا ئەندازەی پانایی ڕێرەوەکانی نێوان قەفەسەکان گەیشتووەتە(٩٠) سانتیمەتر.

لێرەدا جیاوازی نێوان کتێبخانە نوێیەکان و کتێبخانە کۆنەکانمان بۆ دەردەکەوێت لەڕووی سوود وەرگرتنی گونجاو لە شوێنە بەتاڵ و زیادەکان لەناو بینای کتێبخانەکەدا، کتێبخانە نوێیەکان ئەو جوانییە هونەرییەی کتێبخانە کۆنەکانیان نییە، جگە لەوەی کە بەپێچەوانەوە دیمەنێك لە دیمەنە سەرەتاییەکان پیشان دەدات کە ڕەسەنی کارەکان دەخاتەڕوو و ئەمڕۆ لە هونەری تەلارسازیدا تێبینی دەکەین و پەیڕەوی دەکرێت.

فراوانکردنی کتێبخانەی میللی پاریس:

زۆری نەخایاند کە ئەندێشەکەی پانتیسی لەلایەن زۆربەی ولاتەکانەوە کاری پێکرا و لەوانەش ولاتی فەڕەنسا. لە ساڵی ١٨٦٠ دا دەستکرایە فراوانکردنی کتێبخانەی نەتەوەیی پاریس و لە ساڵی ١٨٦٨دا هۆڵێکی خوێندنەوەی نوێ و بەشکۆی بۆ دروست کرا. ئەم هۆڵە لەلایەن ئەندازیاری گەورە هێنری لابرۆستە[٤٢٩] وە سەرپەرشتی کرا، کە لەوکاتەدا بەتازەیی لەکاری تەلارسازی کتێبخانەی سان جێنڤیڤ[٤٣٠] تەواو بوو بوو. ئەم هۆڵە ستون و پایەی ئاستی جوان و تۆ گومەزەی تێدایە و دیمەنێکی بەشکۆ و دڵڕفێنی پێ دەخشێت، و بەگوێرەی سەردەمی خۆی بەبینایەکی پتەو و تووندۆڵ و نەخشەیەکی تەواو نوێ لە قەڵەم دەدرێت.

کتێبخانەکانی ئەڵمانیا:

بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ کتێبخانەی زانکۆی گوتینگن[٤٣١] لە ئەڵمانیا نموونەیەك بوو بۆ لاساییکردنەوە. چونکە پێش کۆتایی سەدەی نۆزدە توانی بۆچوونە رابینینەکانی خەڵکی بۆ کتێبخانەیەکی نوێ بەراورد بکات و بەڕێوەبەرێتی چارلس دزیاتر کوس[٤٣٢] لە ساڵی ١٨٨٠ تا

429- Henri- Lobrouste
430- Saint- Genevieve
431- Gottingen
432- Charles Dziatzkos

ساڵی ١٨٩٠ توانی ناوبانگ و پلەوپایەی خۆی بپارێزێت. لێرە و لەوێ یاسا و پەیماننامەی نوێ پەیدابوو، گەرچی زۆرێك لەم کتێبخانانە کارتێکراوبوون بەسیستەمی سەردەمە رابردووەکان.

کاریگەریی ئالتۆف:[٤٣٣]

ئەم کاریگەرییەی ئێستا، دوای ساڵی ١٨٧٠ دەستی پێکرد، کاتێك کە حکوومەتە ولایەتییەکان لە روسیا بەڕێوەبەرایەتی ئالتهۆڤ ئەرکەکانیان بەرامبەر بەکتێبخانەکان دیاریکرد، وەك بەرزکردنەوەی زێڕو پلەوپایە و دانانی پۆستی بەڕێوەبەرێتی کتێبخانە و بەرنامە فێرکارییە تایبەتەکانی کتێبخانە.

لە نێو ئەو پرۆژانەی کە ئاتهۆڤ گرنگی پێدەدا و شایەنی باس کردنە، دانانی فەهرستێکی گشتی بوو، بۆ کتێبخانەکانی هەرێمی پروس، نەخشە سەرەکییەکەی لەلایەن کتێبدارە (بەڕێوەبەر) نوێیەکانەوە کێشراوە، ئەم کتێبخانەیە زیاد لە نیوملیۆن کتێبی هەیە و لە ساڵی ١٩٣١دا بۆ کتێبە کۆبوونەوەکان فەهرستێکی ئامادەکرد.

لە ئەڵمانیا بۆ یەکەمین جار سیستەمی گەنجینەکانی کتێب لەلایەن پاتینییەوە ئەنجام درا بۆ تۆکمەکردنی بینا نوێیەکانی کتێبخانەی زانکۆی هال[٤٣٤] لە نێوان ساڵەکانی ١٨٧٨-١٨٨٠دا و لەوکاتەدا ئۆتۆ هارت ویگ[٤٣٥] بەچالاکییەکی بەرچاو بەڕێوەبەرێتی ئەو شوێنەی گرتە ئەستۆ.

پاشان ڕێکخستنی کتێبخانەکانی هەرێمییەکانی ئەڵمانیا و زانکۆکان پلە بەپلە لەسەرتاسەری ئەڵمانیادا دووبارە دەستی پێکرد، بەبێ ئەوەی وەك فەڕەنسای پێش شۆڕش یان وەك ئیتاڵیا لەم ساڵانەی دواییدا ناوەندێکی بەهێز دروست بکات.

کتێبخانە میلییەکان لە ولاتانی ئینگلیزی ساکسۆنی:

لەم ولاتانەدا دەستەڵاتی ئەڵمانیا لە بواریکی تایبەتدا لەلایەنی کتێبخانە میلییەکانەوە نابینین چونکە ئەم کارتێکردنە لەو شارانەدا بەرچاو ناکەوێت کە بەزمانی ئینگلیزی دەدوێن و پێشکەوتنی کتێبخانەکان لەم ولاتانەی ئینگلیزی ساکسۆندا زیاترە لە پێشکەوتنی ولاتەکانی

433- Althoff
434- Halle
435- Otto Hart wig

دیکە، بەجۆرێك بەیەکێك لەگـەورەترین سـەرکەوتنەکانی شارسـتانی لـە قەڵـەم دەدرێـت کـە زانایەکی ئینگلیزی بتوانێت شانازی پێوە بکات.

دەستێوەردانی دەوڵەت:

ئەم پێشکەوتنە لە ئینگلتەرادا، وەك ئەمریکا لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمـدا دەسـتی پێکرد و چەند یاسایەك دانرا کە دەوڵەت بتوانێت بودجەیـەکی تایبـەت بـۆ بینـای کتێبخانـە گشتییەکان تەرخان بکات و وەك یارمەتی، بـەڵکو خواسـتەکانی خوێنـەرە ئاسـاییەکانی پـێ بەراورد بکرێت. شاری مانچستەری ئینگلتەری رابەرایەتی کردنـی ئـەم جوڵانـەوەی لـە ئەسـتۆ گرت، تا ئەوەی کتێبخانەی گشتی ئەم شارە پیشەسازییە گەورەیە کە ناسرابوو بە کتێبخانـەی گشتی ئازاد[٤٣٦] لەگرنگترین و چالاکترین کتێبخانەکانی ئینگلتەرابوو، لـە بەئەمانـەت دانـی کتێبەکانیدا کە ژمارەیان نزیکەی سێ ملیۆن بەرگ بوو، پێشڕەو بوو.

بەڵام لە ئەمەریکا گرنگترین هەنگاوە سەرەتاییەکان لە شاری بۆسـتن[٤٣٧] دەسـتی پێکـرد پاشان کتێبخانە گشتییەکان لە شارەکانی ئەمەریکادا زیاتر لە شارەکانی ئـەورووپا بـەهۆکاری شارستانییەت هەژمار دەکرا و تاڕادەیەك ئەم بابەتە دەگەڕێتەوە بۆ بەشێکی گەورەی ئەرکەکان کە لە ئەورووپادا بۆ خوێندنگەکان دانرابوون و لە ئەمریکاشدا کتێبخانەکان بەم جۆرەی لێهات ئەم بابەتەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو گرنگیدانە کۆمەڵایەتییەی کە ئەمریکاییـەکان بەتایبـەتی لـە شارە گەورەکاندا بۆ کتێبخانەکانیان دانابوو.

هاوڕێیان و پارێزەرانی کتێب لە ئەمریکا:

لە ئەمریکادا بەردەوام بـەڕە پارەیـەکی زۆر بـۆ کتێبخانـەکان تـەرخان دەکـرا، و ئێـستاش بەئەندازەی ئەو بڕەیە نەك تەنها لەلایەن دەوڵەت و شارەوانییەکانەوە بـەڵکو لەلایـەن کەسـانی خێرخوازەوە دابین دەکرێت. پارێزەرانی کتێب لە جیهانی نوێی ئەمڕۆدا کەسایەتی ناسراون. لـە خاڵێکدا لە جیهانی کۆندا لەم جۆرە کەسانە زۆر کەم بوون. لە نموونەی ئەو کەسـانە لـە پلـەی یەکەمدا ئاندرۆکارنیگییە[٤٣٨] کە بەدرێژایی ژیانی بـەخێرخوازی لـەکاتی پێویـستدا نزیکـەی

436- Freepublic Library
437- Boston
438- Andrew Carngie

هەزار کتێبخانەی دامەزراند و بەتەنهایی ملیۆنەها دۆلاری بۆ کتێبخانەکانی سەر بەشاری نیۆیۆرك کردە دیاری.

ئەوەی توانای ئەمریکییەکان لە گرنگیدانی تەواو بەکتێبخانە گشتییەکان ئاشکرا دەکات ئەوەیە کە ژمارەیەکی زۆر لە دۆستانی کتێبی ئەمریکی دەرگای کتێبخانە تایبەتییەکانی خۆیانیان بۆ جەماوەر ئاوەڵا کرد یاخود ئەو کۆمەڵە کتێبیانەیان بەخشی بەکتێبخانە گشتییەکان، لەبەرئەوە لە کتێبخانەی زانکۆکاندا زۆر کۆمەڵە کتێبی تایبەت دەبینرێت، هەروەها چەندین کتێبخانە هەیە کە قەرزاری بەخشندەیی کەسانی دەوڵەمەندە، لە نموونەی ئەوانە کۆمەڵە کتێبی ئەدەبی ئایسلەندی بەناوبانگە کە ویلارد فیسك[٤٣٩] بەدیاری بەخشی بەزانکۆی کۆرنێل[٤٤٠]، و ئێستا زانکۆی هاروارد کتێبخانەیەکی هەیە کە دەگەڕێتەوە بۆ دەوڵەمەندی ئەمریکی هاری ئیلکینز وادنێر[٤٤١]. ئەو کتێبەکانی دیکینز[٤٤٢]و بەتایبەت ستێڤنسۆن[٤٤٣]ی کۆکردەوە و لە ساڵی ١٩١٢ لەکاتی گەڕانەوەی لە شاری لەندەن و لە زیادکردنی هوت[٤٤٤]دا چەندین کتێبی جوانی کڕیبوو، بەڵام لە رووداوی کەشتی تایتانیکدا[٤٤٥]دا نوقم بوو.

هەروەها زۆرێك لە ملیۆنێرەکانی دیکەی ئەمریکایی بەتایبەت پیربۆنت مۆرگان[٤٤٦] بڕەوی بەم کارەدا، هەروەها وایدنێر گرنگیدا بەزیادکردنی زانستییەکانی ئەوروپا. ئەمان بەهۆی ئیمکاناتی نەبڕاوەیان توانییان سەرکەون بەسەر بەرامبەر ئەوروپییەکاندا و دەستیان گیربێت لە ژمارەیەکی زۆر کتێبی نایاب و ڕەوانەی وڵاتەکەیان بکەن. وەك نوسخە دەست نووسەکان یان چاپە سەرەتاییەکان یاخود بەرگە گرانبەها میژوویییەکان. بەنموونەی ئەم کارانە ئەمەیە کە پیاوێکی پیشەوەر بەناوی ڕۆبێرت هو[٤٤٧] پێی هەستا و کۆمەڵێکی تەواوی لە چاپەکانی پەیداکرد و زۆربەیان بەشێوازی گرولیێی بەرگ گیرابوون، هەروەها دەڵێن هێنری ئی. هەتینگ تۆن[٤٤٨] بەڕێوەبەری هێڵی

439- Willard Fiske
440- Cornell
441- Harry Elkins Widener
442- Dickens
443- Stevenson
444- Huth
445- Titanic
446- Pierpont Morgan
447- Robert Hoe
448- HenrryE. Huntington

شەمەندەفەر بەدرێژایی دە ساڵ چەندەها کتێبی بەبڕی شەش ملیۆن — دولار کڕی و لە کاتی مردنیدا لە ساڵی ١٩٢٦ بەگەورەترین خاوەن کتێبی ئەمەریکی لە قەڵەم دەدرا.

کتێبخانە مەزنەکانی ئەمەریکا:

گەورەترین کتێبخانەی ئەمەریکا کتێبخانەی کۆنگرەیە لە واشنتۆن، سەرەتا ئەم کتێبخانەیە تایبەت بوو بەئەندامانی پەرلەمان، هەنگاو بەهەنگاو پێشکەوت تاوەکو دواجار بوو بەکتێبخانەی میللی ویلایەتە یەکگرتووەکان و ئێستا بڕی سێ ملیۆن کتێب لە خۆ دەگرێت[٤٤٩]و بە مەزنترین کتێبخانەکانی جیهاندا دادەنرێت.

لەگەڵ هەموو ئەمانەدا، لە ژمارەی ئەو کتێبانەی کە ئەمانەت دەدرێت ناتوانێت لەگەڵ کتێبە بەئەمانەت دراوەکانی کتێبخانەی گشتی نیۆیۆرکدا کێبڕکێ بکات. کتێبخانەی نیۆیۆرك گەورەترین تەلاری ئەو شارەی لەژێر دەستدایە جگە لەو هۆڵ و بینایانەی کە بۆ خوێندنەوە دانراون، زیاد لە هەزار و سەد شوێن و چل و هەشت بەش و نزیکی چوارسەد گەنجینەی بۆ کێتبە بەئەمانەت دراوەکان هەیە لە هەموو ناوچەکانی ئەو شارەدا ژمارەی ئەو کتێبانەی کە لەم دامەزراوە گەورەیەوە بەئەمانەت دەدرێت، دەگاتە نزیکەی بیست ملیۆن. هەموو کتێبخانە مەزنەکانی دیکەی ئەمریکاش هەمان بارودۆخیان هەیە.

ڕێکخستنی زانستی کتێبخانەکان:

ئاسانکاری بەئەمانەتدانی ئەم بڕە زۆرەی کتێب، بەهۆی پەرەسەندنی فراوانی ئامراز و کەرەستە فەنییەکانەوە بوو، ڕێکخەرانی کتێبخانەکان پەنایان برد بۆ هەموو لایەنە فەنییەکان و شێوازێکی عەمەلیان دانا کە لە هەموو وڵاتانی دیکەدا سوودی لێوەرگیرا و بوو بەهۆی ئامادەکردنی شێوەیەکی یەك ڕەنگ و ورد و یەکگرتوو بۆ هەموو کتێبخانە جیاوازەکان و ڕێکخستنی کتێبخانەکان و شێوازی بەڕێوەبردن و دیاریکردن و فەهرست نووسینی کتێبەکان و فەراهەم کردنی هەڵومەرجی گونجاو بۆ بەئەمانەت دان و فراوانکردنی چالاکی کتێبخانەکان بۆ شوێنە دوورەدەستەکان.

٤٤٩- ئەم ژمارە دەگەڕێتەوە بۆ ٧٠ ساڵ پێش ئێستا، ئەمڕۆ زیاد لە ٢٦ ملیۆن بەرگ کتێبی تێدایە.

ناودارترین داهێنەرانی ئەم شێوازە فەنییە، ملویل دیڤیی و چارلز ئی. کارتەر بوون. ئێستا ئەم شێوازە لە زۆرێك لە خوێندنگا کتێبداریییەکاندا بۆ فێربوونی کتێبداری دەوترێتەوە. لەگەڵ ئەمەشدا ئەم شێوازە فەنییانە نەیتوانی کەمی فەرهەنگی گشتی کتێبدارانی ئەمریکی بەتەواوی چارەسەر بکات. هەروەها ئەم شێوازە فەنییانە نەیتوانی بەشێوازێکی ئەزموونی کە لە کتێبخانە مەزنەکانەوە سەرچاوەی گرتبوو، پایەبەرزتربێت.

لەبەر ئەوە سەرەڕای هەموو ئەمانە ئەم وێژە نەیتوانی بەر لەو تیشکە بگرێت کە کتێبخانەکانی ئەمەریکایی رووناك کردبوویەوە. جگە لەوە دەبێت ئاماژە بەوە بکەین کە ولاتە گەورە ئەوروپییەکان لەم سەردەمانەی دوایدا بۆ رێکخستن و گەشەی کتێبخانەکانی خۆیان سوود و کۆمەکیان لە ئەمەریکا وەرگرتبوو.

گەشەسەندنی بازرگانیی کتێب

بارودۆخی گشتی بلاوکراوە هاوچەرخەکان:

گەشەسەندنی فراوانی لە بواری کتێبە چاپکراوەکاندا و گرنگی دانی پێویست بنچینەی رەونەقی بەرچاو گەشەی خێرای کتێبخانەکانی ئەم سەردەمانەی دوایی بوو و بێگومان ئەمەش کاریگەری زۆری لەسەر بازرگانی کتێب هەبوو.

پسپۆڕی:

لەوکاتانەدا پسپۆڕییەك هاتەکایەوە کە فراوانبوونی پلەبەپلە بوو، بۆ نموونە دەتوانرێت بەم جۆرە ڕاڤە بکرێت: چۆنە کە وا هەندێك بلاوکەر و کتێب فرۆشەکان کتێبە پزیشکییەکان بەباش دەزانن و هەندێکی دی ئارەزووی کتێبەکانی یاسا دەکەن و ژمارەیەکی تر بلاوکردنەوەی کتێبە هونەرییەکانیان پێ خۆشە، و تەنانەت تێبینی دەکەین کە لە بەشێکی زۆری گەنجینە گەورەکانی کتێبە کۆنەکانیش بە شێوەیەکی پسپۆڕییانە جیاکراونەتەوە.

ئەم پسپۆڕییە بە شێوەیەکی تایبەت لە ئەڵمانیا و ڕەواجی هەبوو و جگە لەم بارە هەندێك جیاوازی دەبینین لە نێوان سەمای سەپاو لە ئەڵمانیا ولاتانی ئەسکەندەنافی لەلایەك و هاوشێوەکانیان لە ولاتی ئینگلیزی ساکسۆنی ولاتانی لاتین لەلایەکی دیکەوە.

ڕێکخستنی شوێنە بازرگانییەکانی کتێب:

بازرگانی کتێبی ئەڵمانیا هەروەها باسمان کرد، بەش بەش بوون و کەمی کاری هاوبەشی لە رابردوو و سەدەی هەژدەهەمدا بەرگە گرت کە ڕێگری سەرکەوتنی ئابووومەندانەبوو بەربەرەکانی کردنی تەزویرکاریدا. لە بازرگانی کتێبدا گیانی پێکەوەبوونی کۆمەلایەتی تا کاتی یەکگرتنی ئیمپراتۆرییەتی ئەڵمانیا لە ساڵی ١٨١٥دا نەناسرابوو و لە دوایدا ئەم گیانە بەخەبەر هاتووە و ئاکامەکەی دروستبوونی بازاڕی لایب زیك بوو لە ساڵی ١٨٢٥دا.

لەگەڵ ئەمەدا لەو قۆناغەدا زەمینەی پەیدابوونی یاسایەك کە لە بەرامبەر تەزویرکاریدا رابوەستێت و پشتگیری مافی بلاوکەرەوەکان بکات هیچ پێشکەوتنێك بەدی نەکرا و قۆناغەکانی سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمیش دا کە پڕبوو لە دانوستان و هەوڵدان لەم بوارەدا هەربەم جۆرە تێپەڕبوو. لەنێو ئەو کەسایەتییانەی کە ماوەیەکی زۆر لەم بوارەدا، بواری دابینکردنی مافەکانی نووسەران و بلاوکەرەوان هەوڵەکانی خستەگەڕ پێویستە ناوی فریدریك پێرێس[٤٥٠] بهێنین کە لەلایەن هاوولاتییەکانییەوە زۆر ڕێزی لێدەگیرا، چونکە ئەم لە بەرامبەر ستیلای ناپلیۆنی بێگانەدا چەند بیرۆکەیەکی هەموو کەسێکی دی ف. ئەی برۆکهاوس[٤٥١] کە پاش سەرقاڵ بوون بەپیشەی قوماش چنینەوە، دەستی کرد بەبەشی بلاکردنەوە و بوو بەیەکێك لە گرنگترین بلاوکەرەوانی ولاتی ئەڵمانیا.

یاسای تایبەتی مافەکانی نووسەران:

دواجار یەکێتی بازرگان و کارمەندان بەهەوڵێکی زۆر یاسایەکی جێگیریان بۆ داکۆکی کردن لە مافەکانی نووسەران دامەزراند. ئەم هەوڵە کە لەلایەن ولاتی ئەڵمانیاوە دەست پێکرا. بەیەکەمین ڕووداوی ولات دادەنرێت لەم زەمینەیەدا و لە ساڵی ١٨٨٦دا ڕاگەیەنرا.

شایەنی باسە کە کۆنگرەی نەتەوەی فەرەنسا لە ساڵی ١٧٩٣ی زایینییەوە یاسایەکی چەسپاند کە مافی نووسەری لە ریزی مافەکانی خاوەندارێتی دا دادەنا. یاسای تاوانی ناپلیۆن لەسەر ئەم شێوازە دەڕۆیشت و بۆ تەزویرچییان سزایەکی دیاری کرد کە تا ئەمڕۆش بەبەهێزی ماوەتەوە.

یەکەمین بەڵێن نامەی ئەدەبی نێوان ولاتی فەرەنسا و ولاتانی ئەسکەندەنافی لە ساڵی ١٨٤٠دا

450- Friedrich Perthes
451- F.A. Brockhaus

بەسترا. ئەم بەڵێننامەیە تۆوی یەکەمی بەڵێننامەی بێرن بوو. بەتێپەڕبوونی ماوەیەك بەسەر بەڵێننامەی بێرندا، ئەم پەیمانە چەندین جار چاکسازیی بەسەر داهات. بەنزیکەی ئیستا هەموو وڵاتانی پێشکەوتوو پەیوەستن بەو پەیماننامەوە؛ بەجۆرێك هەر نووسەرێکی خەڵکی ئەم وڵاتانە، هەمان مافی پشتگیری خاوەندارێتی ئەدەبی وڵاتی خۆی هەیە لەناو ئەو وڵاتانەدا.

دواتر لە فەڕەنسا کۆمەڵەی ئەدیبان[٤٥٢] دامەزرا و چەندەها نوێنەری لە دەرەوەی وڵات هەبوو. بەجۆرێك نووسراوەکانی ئەندامانی تەنها لە ڕێگەی پێدانی بڕێك پارە بەنووسەران دەتوانرا بگوازرێنەوە.

ئازادیی بڵاوکراوەکان:

بەڵام لە زەمینەی سانسۆری سەر بڵاوکراوەکاندا، نێوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم پێشەکییەك بوو کەمبوونەوەی پشکنین و ئەمەش لەکاتێکدا ڕوویدا کە ئارەزووی ئازادی هەمیشە بەردەوام و ڕووی لە زیادبوون کردبوو و لە ساڵی ١٨٢٨دا بەڕاگەیاندنی ئازادی بڵاوکراوەکان و نەهێشتنی سانسۆری چاپکراوە و بڵاوکراوەکان. ئازادییان بۆ خۆیان مسۆگەر کرد.

ڕێکخستنی بازرگانیی کتێب:

شێوازی کۆنی بازرگانی کتێب کە لە بازاڕەکاندا هەبوو بەردەبەرە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا گرنگی لە دەستدا، چونکە فرۆشتنی کتێب لە هەموو کاتێکدا ئەنجام دەدرا و بەئاسانی لە بازاڕەکان دەستدەکەوت و ئەمەش بەهۆی چاکبوونی هۆکارەکانی پەیوەندی هاوبەش بوو لە نێوان بڵاوکەرەوە و نووسەرەکاندا.

بازرگانیی کتێب لە ئەڵمانیا:

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمدا بەپشتگیری کردنی یەکێتی بازرگان و کارمەندانی ئەڵمانی ڕێکخستنی بازرگانی نوێی کتێبی ئەڵمانی ڕەخسا. ئەم یەکێتییە فەهرستێکی زۆر سەرنجڕاکێشی بۆ بازرگانی کتێب ئامادەکرد، هەروەها فەهرستی نیوسالّی و پێنج ساڵیشی ئامادەکرد. ئەم فەهرستانە لە وردی و زۆرییەوە، پایە بەرزتر بوون لە هاوشێوەکانی لە وڵاتانی دیکەدا.

452- Societe des Gens de Lettres

بازرگانی کتێب لە ئەڵمانیا سیستەمێکی وردەکارتری هەبوو، لایب زیك و ناوەندێکی گرنگی ئەڵمانیا، سیستەمێکی زۆر بەهێزی هەبوو، ئەم ناومەندە شوێنگەی یەکێتی بلاوکەرەوان و نوێنەرانی کتێب فرۆشانی ئەڵمانی و ناوەندی بلاوکردنەوەی گۆڤار و پیشەییەکان بوو کە گرنگترینیان گۆڤارەکانی یەکێتی بازرگان و کارمەندان بوو، لە هەموو ڕۆژەکانی کارکردندا بلاودەبوویەوە و هەموو کتێبە ئەڵمانییەکانی بەخوێنەران دەناساند.

هەروەها سەردەمێکی گرنگ بۆ بلاوکردنەوەی کتێب پەیدابوو نەك تەنها لە ناوەندە گرنگەکانی وەك لایب زیك و بەرلین و شتوتگارت[٤٥٣] و میونیخ و بەڵکو ژمارەیەکی زۆری ناوەندی بلاوکردنەوە لە شارەکانی پاریزگا بچووکەکانیشدا بەتایبەت لەو شارانەی کە زانکۆی تێدابوو پەیدابوو وەك توبینگن[٤٥٤] و هیدلبێرگ[٤٥٥] و گوتینگن[٤٥٦] و شێوەکانی دیکە.

لە نێو بلاوکەرە دیارە ئەڵمانییەکاندا، جگە لەوانەی کە ناومان هێنان، ژمارەیەکیان شێوازەکانیان لەگەڵ یەکدیدا جیاوازی هەبوو؛ لە نموونەی ئەوانە لە بەرلیندا والتێرد و گروتەر و هاوبەشەکانی[٤٥٧]، ئوربان[٤٥٨]، شوراتزن بێرگ[٤٥٩]، یولیوس شپرێنگەر[٤٦٠]، برونۆ کاسیرر[٤٦١]، و س. فیشەر[٤٦٢] بوون. لە شاری لایب زیك بلاوکەرەوانی وەك کارل و هێرسمان[٤٦٣]، و ب. ج تبوبنەر[٤٦٤] و ر. ئۆلدینبێرگ[٤٦٥]، و لە شاری یەنا[٤٦٦] گۆستاڤ ڤیشەر و کۆهلەر[٤٦٧] و چەندینی دیکە لەم بوارەدا دەرکەوتن هەموو بلاوکەرەوە ئەڵمانییەکان، ئەوانەی لەلایەنێك بایەخیان هەبوو، بەڵام بەلایب زیکدا شوێنی نیشتەجێبان نەبوو، گەنجینەی ئەمانەتیان بۆ بلاوکراوەکانیان لەلای فرۆشیارە تایبەتەکانی خۆیان لەو شارەدا هەبوو. هەروەها بازرگانە ئەڵمانییەکان لە شارەکانی

453- Stuttgart
454- Tubingen
455- Heidlberg
456- Gottingen
457- Walterde Gruter & co
458- Urban
459- Schwartzenberg
460- Julius Springer
461- BrunoCassirer
462- S. Fischer
463- Karl W. Hiersemann
464- B G. Teubner
465- R. Oldenbourg
466- Iena
467- Gustav Fischer & Koehler

دیکەدا جگە لەلایب زیك لەگەڵ بازرگانە بێگانەکاندا پەیوەندییان هەبوو بۆ زیادکردنی فرۆشیار بۆ ئەوەی کتێبەکان لەکاتی بڵاوکردنەوەدا بکڕن بەجۆرێك کە زۆربەیان مامەڵەی کتێبەکانیان بەوان دەسپارد.

ئەم ناوەندی و ڕێکخستنی بازرگانی کتێبە لە لایب زیك، بڵاوکردنەوەی فراوانی کتێبە ئەڵمانییەکانی ئاسان دەکرد. ئەم بنەما جێگیرکراوەی سەودا و مامەڵەی کتێبە لە ئەڵمانیا بە شێوەیەکی تایبەت گەشەی سەند، ئەم شێوازە ناسراوبوو بەسیستەمی مەرجی و بەپێی ئەم سیستەمە ژمارەیەکی دیاریکراوی چاپکراوە نوێیەکان دەدرا بە فرۆشیارە گەورە و کتێب فرۆشە بچووکەکان، بەو مەرجەی ئەگەر نەتوانرا بیفرۆشن. لە ماوەیەکی دیاریکراودا بیگەڕێننەوە. بەڵام لە جێی نوسخە فرۆشراوەکان کڕێیەکی جێگیر دەدرا بەفرۆشیار و بەداشکانێکی دیاریکراو کتێبەکان دەفرۆشران.

شایانی باسە کە ماوەی گەڕانەوە، پێش جەنگەکانی سالّەکانی ١٩١٤-١٩١٨ ماوەیەکی دوورودرێژ بووە، لە حاڵێکدا کە ئێستا، ئەم ماوەیە لە سێ مانگ زیاتر تێپەڕ ناکات. جگە لەوە گەڕاندنەوەی کتێبە مەرجدارەکان بۆ بڵاوکەرەوە، بەڕەچاوکردنی تەواوبوونی کاتی فرۆشتنی، بەپێویستییەك لە قەڵەم دەدرا.

بەڵام مافە دوابەدواکان ناسراو بەپەیمانی نوێکراوە، هەرسێ مانگ جارێك نوێ دەکرایەوە و لە فەڕەنسادا ئەم شێوازە بەربڵاوبوو، بەڵام لە ئەڵمانیا زۆرکاری پێنەدەکرا.

لەم شارانەدا کۆمەڵێکی تایبەت لە فرۆشیارانی کتێب بەناوی یەکێتی بازرگانانی بچووکی ئەڵمانی هەبوو. ئەم یەکێتییە تەنها لەگەڵ کتێب فرۆشاندا هەڵسوکەوتی دەکرد. نوێنەرانی لە نێو کتێب فرۆشە بچووك و گەڕۆکەکاندا هەڵدەبژێردران. بەگشتی ژمارەیەکی زۆری نوسخەکان و هەندێ کات هەموو نوسخەکانی چاپی یەك کتێبیان دەکڕی، هەروەها هەندێ کات ئەو نووسراوانەیان دەکڕێ کە بۆ فرۆشتنی ڕۆژانە بەردەوام چاپ دەکرا. لەم ڕێگەیەوە بەنرخێکی هەرزان دەستیان دەکەوت و بەم جۆرە ڕێگەیان پێی دەدرا ئەو مەرجانەی کە بریکاری بڵاوکەرەوەکان بۆ نوێنەرەکانیان دیاریکردبوو پەسەند بکەن. ئەم فرۆشیارە بچووکانە تەنها لە ناوەندە گەورەکانی وەك لایب زیك و برلین و شتوتگارت دا هەبوون. لە گرنگترینیان کۆمپانیای کوهلەر و[٤٦٨] ڤۆلکمار ئەی. ج[٤٦٩] و هاوبەشەکانی بوو کە بە فەهرستی کتێب و کتێبە تایبەتەکانی زانستی کتێب داری بەناوبانگ بوون.

468- Koehler
469- Volckmar a. G. & Co

بازرگانیی کتێب لە فەڕەنسا:

لەو گەورەترین بڵاوکەرەوە فەڕەنسییەکان لە سەدەی نۆزدەهەمدا، جگە لەو کەسانەی کە ناومان هێنا، کەسێکی تر هەیە بەناوی ج.ج لیوڤەر[٤٧٠] لە کۆمەڵە کتێبێکی بەناوی زنجیرە کتێبە کلاسیکییەکانی فەڕەنسا[٤٧١]ی لە ٧٣ بەرگدا بڵاوکردەوە، هەروەها پانکۆکی کۆڕ[٤٧٢] سەرکەوتنێکی گەورەی بەدەست هێنا لە بڵاوکردنەوەی کتێبی سەرکەوتن و فتوحاتە فەڕەنسییەکان[٤٧٣] بڵاوکەرێکی دی ڕێنوارە کە پیاوێکی زۆر ڕۆشنبیربوو، بەچاپکردنی زنجیرەیەکی تایبەت کتێبی خوێندن ناوی دەکرد. هەروەها ئوتۆلۆرێنز[٤٧٤] فەهرستە بەناوبانگەکەی بەناوی کەتەلۆگی کتێبدار[٤٧٥] بەدوای کتێبی ج. م کورارد[٤٧٦]دا بەناوی (فەڕەنسای ئەدەبی)[٤٧٧] بڵاوکردەوە، و لەسەرەتا بەهەمان ناونیشان لەلایەن لواندرێ - بۆرکولوت[٤٧٨]ەوە چاپکرا و بەیەکێك لە سەرنج ڕاکێشترین فەهرستی کتێبە فەڕەنسییەکان هەژمار دەکرێت. هەروەها لە نموونەی بڵاوکەرە ڕۆمانتیکییەکان ڕێندوێل - کورمەر هەن[٤٧٩] و بەدوای ئەمانیشدا هێتزل،[٤٨٠] هاشت[٤٨١]، و لۆمەر[٤٨٢] دێن.

هەروەها لە نموونەی ئەوان فیرمین دیدۆت[٤٨٣]، پلۆن[٤٨٤]، کالمان - ئیڤی[٤٨٥] شارپانتێر[٤٨٦]، و جێنشیلەکەی فاسکوێل[٤٨٧]، چەندین کەسی دیکە بوون. لە پاڵ ئەم بڵاوکەرەوانەدا ژمارەیەکی دیکەی بڵاوکەرەوان ناوبانگیان دەرکرد وەك لارۆس[٤٨٨]، و ئارمان کۆلپ[٤٨٩] ئەو کتێبە

470- J. J. Lefevre
471- Collection de Classiques Francais
472- Panckouke Fils
473- Victoires et Conquetes des Francais
474- Otto Lorenz
475- Catalogue de La librarie
476- J. M. Querard
477- Le France Litteraire
478- Louandre - Bourquelot
479- Renduel – Curmer
480- Hetzel
481- Hachette
482- Lemerre
483- Firmin Didot
484- Plon
485- Calmann – Levy
486- Charpentier
487- Fasquelle
488- Larousse

پەروەردەییانەی بڵاوەکردەوە کە زانستی جۆراوجۆری پەروەردەیی لەخۆ دەگرێت، ئێستا دەرهاوێشتەکانی ئەم چالاکییانە بەرفراوانییەکی زۆری بەخۆوە بینیوە.

هەروەها ژمارەیەکی زۆر لە فەرەنسییە پسپۆڕەکان لە پیشەسازی و بازرگانی کتێبدا لەگەڵ ئەواندا بوون و لەژێر بەرێوەبەرایەتی یەکێتییەك دا بوون بەناوی. فەرمانگەی بازرگانی کتێب[٤٩٠] و لە ساڵی ١٨٤٧دا لە فەرەنسا دامەزرا. زۆربەی ئەم یەکێتییانە لەو فەرمانگە ناوبراوەی سەرەوە پەیامێك یان بەڵێننامەیەکیان بۆ خۆیان وەردەگرت. گرنگترینیان دو یەکێتی بوو: یەکێتی بڵاوکەران و یەکێتی بازرگانی کتێب. ئەم ئەنجوومەنە بڵاوکراوەی هەفتانەی خۆی بەناوی کتێبناسی فەرەنسا[٤٩١] بڵاودەکردەوە، لەم بڵاوکراوەیەدا کتێبە نوێیەکان ئاگاداری بۆ دەکرا و دەردەکەوێت ئەم بڵاوکرایەوە بە تەنها بۆ هێنانەدی پێویستییەکانی ئەوکاتەی بازرگانی کتێبی فەرەنسی بەس نەبوو.

بەپێچەوانەی ئەوەی لە ئەڵمانیا رووبدا، دەبینین هەر بڵاوکەرەوە فەرەنسییەکان لە شاری پاریسدا شوێنگەیەکیان هەبوو و خۆیان هەڵدەستان بەفرۆشتنی کتێبەکان بەکتێب فرۆشەکان. ئەو فرۆشتنەش یان لەڕێی فرۆشتنی راستەوخۆ ئەنجام دەدرا یان لە ڕێگەی پێدانی تەئمیناتەوە ئەنجام دەدرا، و ئەم سیستەمی پێدانە وەك فرۆشتنی مەرجداربوو لە ئەڵمانیادا.

هەروەها نەریتی بەخشینی نوسخەیەك کتێب بەکتێب فرۆشەکان لە ئەنجامی فرۆشتنی سیازدە کتێب هاتە فەرەنساوە، هەروەها چەندین بریکاری دیکەی فرۆشتنی کتێب لە پاریسدادەرکەوتن کە هەمووبان نیشتەجێی ئەو شارە بوون، گەرچی ژمارەیان سنووردارببو، بەڵام ئەرکیان بریتی بوو لە کۆکردنەوەی داواکارییەکانی کتێب فرۆشەکان بۆ ژمارەیەکی زۆر لە بڵاوکەرەوان ئەمەش کرێی گواستنەوەی نامە و هەندێك لە فرۆشە بچووکەکان و بەمەش کرێی بریکارەکان زیادی دەکرد. هەروەها هەندێك جار بریکارەکان کتێبیان لەسەر حسابی کتێب فرۆشەکان دەکرِی. لە فەرەنسادا هیچ سیستەمێکی هاوشێوەی سیستەمی ئەڵمانی ناسراو بەفرۆشتنی ناوەندی[٤٩٢] نەبوو.

بەڵام ئەو حیسابە قیستییانەی کە بڵاوکەرە فەرەنسییەکان بۆ بریکار و کتێبفرۆشە بچووکەکانیان دەکردەوە بە شێوەیەکی گشتی ماوەیەکی کورت و لە نێوان سێ تا شەش مانگ دابوو.

489- Armann Colin
490- Cercle de la Libraire
491- Bibliographie de la France
492- Barsortimente

بازرگانیی کتێب لە ئینگلتەرا:

مامەڵەی کتێب فرۆشەکانی ئینگلتەرا تەنها لە ڕێگەی حیسابی جێگیرەوە ئەنجام دەدرا. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا دەیانتوانی کتێبە خوازراوەکانیان لە بڵاوکەرەوان یان نوێنەرەکانیان داوا بکەن، دەبوو لە ماوەیەکی کەمدا ئەگەر ئەو کتێبانە نەفرۆشران، بگەڕێنرێنەوە. بەڵام ئەو نوسخانەی کە لە پێش چاپدا داواکرابوون، زۆر بەهەرزان دەفرۆشرا.

بەناوبانگترین بڵاوکەرەوانی ئینگلتەرا بریتین لە، لانگ مانس[٤٩٣]، موررای[٤٩٤]، ماك میلان[٤٩٥]، ستانلی ئەن وین[٤٩٦] کە بەسیستەمی فرۆشتنی کورت خایەن مامەڵەیان دەکرد. ئەم بڵاوکەرەوانە بەگوێرەی سیستەمی مامەڵەی کورت خایەن کتێبەکانیان بەبازرگانە گەورەکان دەفرۆشت، بەڵام ئەو کتێبانەی کە نەیاندەتوانی بەم شێوازە بیفرۆشن، بەنرخێکی هەرزانتر دەدرا بەبازرگان و بیرکارەکانی دیکە لە سەر قاڵی فرۆشتنی کتێبە نەفرۆشراوەکان بوون. تارادەیەکی زۆر ئەم شێوازە، یارمەتی درەوشانەوەی بازرگانی کتێبی ئینگلیزی دا، چونکە نەیاندەتوانی لە کۆتایی ساڵدا کتێبە نەفرۆشراوەکان بۆ بڵاوکەرەوەکان بگەڕێننەوە. بازرگانانی فەرەنسی و ئەڵمانیش هەمان ئەم کارەیان ئەنجامدا، بەڵام بازرگانی کتێب بە ڕەچاوکردنی گرنگی بەزۆرەکەی، لە نێوان ئینگلتەرا و موستەعمەرەکانیدا زۆرتر لە ڕێگەی دەستەیەکەوە بەناوی تەواوی کتێب فرۆشەکانی[٤٩٧] ئەنجام دەدرا و لە نمونەی ئەوانە سیمپکین و مارشال و هاوبەشەکانیان[٤٩٨] بوو.

بازرگانیی کتێب لە وڵاتانی ئەسکەندەنافیا:

ڕێکخستنی بازرگانی کتێب لە دانیمارك و سوید لەڕووی بەرفراوانییەوە، تارادەیەك لە سیستەمی ئەڵمانی دەچوو. لەگەڵ ئەمانەدا هەندێك تایبەتمەندی سەرنج راکێش لەم شێوازەدا بەرچاو دەکەوێت. لە دانیمارك بڵاوکەرەوان بۆ هەر کتێبفرۆشییەکی نوێ کە دادەمەزرا حسابێکیان دەکردەوە.

لە سوید بڵاوکەرەوان لەم هەلومەرجەیاندا خوازیاری دڵنیایی بوون و بەتەمین کردنیان تەواوی دڵنیایی پێویست بۆ مامەڵەکانی داهاتوویان پێ دەدرا. جگە لەمە رازی نەبوون بەهەرزانکردنی

493- Longsmans
494- Murray
495- Macmillan
496- Stanley Unwin
497- Wholesale Booksllers.
498- Simpkin. Marshal & co.

نرخی کتێبەکانیان مەگەر ئەم هەرزانکردنە لەلایەن بازرگان و بریکارەکانی یەکێتییەکەیانەوە بڕیار بدرایە. فرۆشیارەك دەبوو بەشداری بكەن لە یەكێك لە دەستەكانی بەرپرسان لە بەرامبەر بلاوكەرەوان و هەندێك لە مەرجەكانی ئەندامێتی پەسەند بكەن.

لە نەرویجدا دەبینین، یاسای بازرگانی سەخت بووە، چونكە هەموو كتێبفرۆشێكی نوێ كە خوازیاربوو حیسابێك لەلای بلاوكەرەوان بكاتەوە، پێویست بوو بەشداری بكات لە یەكێتی كتێبفرۆشاندا دەبوو بۆ ماوەیەك لە فرۆشگایەكی كتێبدا كاری بكردایە و هەموو داخوازییەكان لەلایەن نوسینگەی یەكێتی بلاوكەرەوانەوە لێكۆڵینەوەی لەسەر دەكرا، هەروەها هەر خوازیارێك كە دەیویست بەشداری بكات لێكۆڵینەوەی هونەری لەسەر ئەنجام دەدرا و هەروەها ئەو شوێنەی كە دەیویست بازرگانی تیادا بكات لێكۆڵینەوەی لەسەر دەكرا و ئەو كارەش لەبەر هۆی دورگەوتنەوەبوو لە كێڕكێیەكی زیانبەخش، هەروەها بازرگانی كتێب دەبوو بارستەیەكی هەبێت بۆ ئەوەی لەهەر بارێكی تایبەتدا، كار و پایەكەی پارێزراوبێت. بەسانایی تێدەگەین لەم جۆرە یاسایانە لە ولاتانی ئەسكەندەناقیادا كاری پێدەكرا.

بازرگانیی كتێب لە بەلجیكا و هۆڵەندا:

بازرگانی كتێب لە بەلجیكا بەبازرگانی ئازاد لە قەڵەم دەدرا لەم ولاتەدا تەنها لیستێك لەناوی كتێب فرۆش و بریكارەكان هەبوو كە لەلایەن یەكێتییەكەیانەوە دانرابوون. تەنها ئەوان مافی هەرزان كردنی كتێبیان هەبوو لەلای بلاوكەرەوەكان، بەلام مەجبور نەبوون هەموو ئەو كتێبانەی كە بلاویان دەكردەوە بەوان بسپێرن.

لە هۆڵەندا یەكێتی بلاوكەرەوان و دەستەیەك بەناوی كۆمەڵەی كتێب فرۆشان هەبوو، ئەم كۆمەڵە لیستی ناوی ئەو كتێب فرۆش بریكارانەی لابوو كە بە تەنها ئەمان دەیانتوانی كتێب هەرزان بكەن لەلای بلاوكەرە بەڵێندەرەكان لەسەر بنەمای یاساكانی یەكێتییەكەیان، و هەركاتێك رەزامەندی یەكێتی كتێب فرۆشانیان بەدەست نەهێنایە، نەیاندەتوانی هیچ حیسابێك لەلای بازرگانێكی نوێ بكەنەوە، لەلایەكی دیكەوە ئەگەر كتێب فرۆشێك ببوایە بەجێنشینی كتێب فرۆشێكی دیكە، سەرەتا دەبوو هەموو قەرزەكانی پێشووی بداتەوە، جگە لەمە هیچ خوازیارێك بۆی نەبوو دەست بەپیشەی كتێب فرۆشتن بكات، مەگەر ئەوەی بۆ چەند سالێك پێشینەی ئەم كارەی هەبێت لە یەكێك لە كتێب فرۆشییە باوەڕ پێكراوەكاندا. دواجار بەمەرج دانراوە كە كتێبەكان وەك كالایەك ئەمانەت بەبازرگانێك بسپێردرێت، مەگەر ئەوەی كە بلاوكەرەوەكانیان لەلایەن یەكێتییەوە دانیان پێدانرابێت.

بازرگانیی كتێب لە ئەمەریكا:

بلاوكەرەوانی ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا لە فرۆشتنی كتێبدا بەكتێب فرۆشەكان، تەنها بەپێی سیستەمی حیسابی جێگیر كاریان دەكرد، و هەروەك هاوكارەكانیان لە ئینگلتەرادا كاریان دەكرد، بەلام شێوازی فرۆشتنی مەرجدار یان سپاردنی كاتی رەواجی نەبوو، دامەزراوە بازرگانییە بچووكەكان هەڵدەستان بەفرۆشتنی زۆرینەی ئەم كتێبانە و كۆمپانیای هەوالّی ئەمریكی[٤٩٩] لە گرنگترینی ئەوانەیە.

فرۆشیارە گەڕۆكەكان:

گرنگی ئەم شێوازە بەرە بەرە لە بازرگانی كتێبدا زیادی كرد، پێش و لە سەرەتای كاردا، تەنها كتێبە ئایینییەكانیان دەفرۆشت، بەلام پاش ماوەیەك دوای بەكارهێنانی ئەم شێوازە، لە فەرمانگەی كۆمپانیاكانی كتێبدا بە شێوەیەكی هاوئاهەنگ چەندین هەنگاوی كاریگەر نرا، ئەم شێوازە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم لە ئینگلتەرادا و لە پڕ لەلایەن جی. ئەی پارتەوە[٥٠٠] لە بیرۆسلاو[٥٠١] ئەنجام درا. ئەم شێوازە لەم رۆژگارەی ئێستاماندا بە شێوەیەكی بەرفراوان لە چەندین ولاتی ئەوروپادا بەكاردەهێنرێت. ئەمە لەكاتێك دابوو كە شێوازی ((پێدانی قیستی)) ناسراو بەشێوازی قیست بەربلاوبوو.

جەنگی جیهانی یەكەم و سالّەكانی دوایی ئەو جەنگی جیهانی یەكەم هەروەك جەنگە گەورەكانی رابردوو، بایەخێكی زۆری لە پیشەسازی كتێبدا هەبوو، چونكە ولاتە شەڕكەرەكان گوتارە چاپكراوەكانیان وەك چەكێك لە دژی دوژمنانیان بەكاردەهێنا، كە تاوەكو ئەوكاتە ئەم شێوازە نەناسراوبوو. لەو سەردەمانەدا كتێبخانەكان رۆژگارێكی پڕ لە كێشەیان تێپەڕاند و لە رەونەق و بایەخی كتێبخانەكانی كەم كردەوە.

قەیرانی كتێب لە ولاتە شەڕخوازەكاندا:

بێگومان لەو كاتانەدا دیاردەیەكی كۆن كە دیاردەی بەتالّان بردنی كتێبەكان بوو وەك دەستكەوتێكی جەنگ دەردەكەوت. سوتانی كتێبخانەكانی لۆڤێن[٥٠٢] و دانكێرك[٥٠٣] و لیل و

499- Amarican News Company
500- J.A. Barth
501- Breslau.
502- Louvain
503- Dunkerque

نانسی[٥٠٤] که بەهۆی داگیرکاری ئەڵمانییەکان یان بەهۆی دەرچوونیان رووبدا حاڵەتێکی تەنها نەبوو، پاش ماوەیەك، قەیرانی ئابووری بوو بەهەڕەشەکی لەناکاو. پچڕانی پەیوەندی فەرهەنگی نێوان وڵاتەکان رووبدا و چارەنووسێکی نەخوازراوی دروست کرد. لە ئەڵمانیادا، پێش هاتنە ناو جەنگ، دروستکردنی پایە بەهێزەکانی کتێبخانەی پروسی نوێ لە شاری بەرلین دەستی پێکرد، تەنانەت لە ساڵەکانی سەرەتای جەنگدا، دوا کارەکانی دروستکردنی کتێبخانەی نەتەوەیی ئەڵمانیا لە شاری لایپ زیك رووخێنرا. ئەمەش هەمان ئەو کتێبخانەی ئەڵمانی[٥٠٦] بوو کە لەژێر چاودێری یەکێتی بازاڕ و بەهۆی بەخشینی بلاوکەرەوانەوە کەوتە سەر پێ. لەگەڵ ئەمانەدا، بەهۆی دابەزینی زۆری نرخی مارك کتێبخانەکان دوچاری چەندین دژواری گەورە بوونەوە، هەمان رووداو بە شێوەیەکی فراوان بەسەر کتێبخانەکانی وڵاتی نەمساش داهات.

رەونەقی کتێب لە وڵاتە بێ لایەنەکاندا:

کاتێك بەراورد دەکەین دەبینین کە کاتی جەنگ چاخێکی زێڕین بووە بۆ وڵاتە بێ لایەنەکان، چونکە بەرهەم هێنانی کتێب زیادی کرد و کتێبخانەکان سوودیان لە کڕینی نەقدی وەرگرت، جگە لەمەش لەلایەن حکوومەتەوە یارمەتی دەدران و بەم شێوەیە توانییان بەهۆی وڵاتانی شەڕکەرەوە بەتایبەت ئەڵمانیا و نەمسا کە چەندین کتێبخانەی گەورەی تایبەتیان بۆ فرۆشتن دانابوو، چەندەها مامەڵەی پڕ لە قازانجیان دەستکەوێت.

گەڕانەوەی هاوسەنگی لە دوای جەنگدا:

لە وڵاتانی بێ لایەندا دوای تەواوبوونی جەنگ دووبارە چەندین چالاکی بەرفراوانتر دەستی پێکرد. ئەمەش کاتێك بوو کە کتێبخانە ئەڵمانییەکان لەو رۆژگارەدا بەهۆی یەکێتی زانستی ئەڵمانییەوە[٥٠٧] بەرە بەرە هێز و توانای بۆ گەڕایەوە.

ئەم دامەزراوەیە دەستەیەکی رەسمی بەمەبەستی ئالۆگۆڕکردن لەگەڵ وڵاتە بێگانەکان دروستکرد.

504- Lille 505- Nancy
506- Deutsehe Bucherei
507- Notgemeinschaft der deutschen

گەشەکردنی کتێبخانە نەتەوەییەکان (میلییەکان):

ئەو بزاوتنە دیموکراسی بەهێزەی کە بەهۆی جەنگەوە دروست بوو، بەهەمان ئەو گۆڕییەی کە ئەمەریکا هەبوو، بوو بەهۆی گەشەسەندنی زۆری کتێبخانە میلییەکان.

ئەم بابەتە زۆر بەڕوونی لە وڵاتەکانی چیك و سلۆڤاکیدا دەردەکەوێت. پێشنیازی ئەمەریکییەکان بۆ دروست کردنی قوتابخانەی کتێبداری لەلایەن کتێبدارە ئەمەریکییەکانەوە لە پاریس زۆر سوودبەخش بوو. ئەم قوتابخانەیە لە ژاپۆن و پاشان لە چین دامەزرا.

لە هەموو شارەکانی فەڕەنسا هەر لە کۆنەوە دەبینین کتێبخانە گشتییەکان سیستەمی بەئەمانەتدانی دەرەوەیان بەکارهێناوە، لەهەر ناوچەیەك لە ناوچەکانی شاری پاریس بەلایەنی کەمەوە کتێبخانەیەکی هەبووەو ئەمەش بەپێچەوانەی کتێبخانەکانی دەوڵەتی و زانکۆیی بووە. کاتێکی زۆر بەسەر ریکخستنی کتێبخانەکاندا تێپەڕیوە و بۆ یەکەمین جار ئەم رووداوە لە فەڕەنسا بینراوە. بۆ پێداچوونەوە بەسیستەمی کتێبخانەکان لە فەڕەنسا و وڵاتەکانی دیکە جگە لەم ساڵانەی دوایی هیچ هەوڵێك نەخراوەتەگەڕ.

شۆڕشی رووسیا بوو بەهۆی دەست بەسەرداگرتنی ژمارەیەکی زۆر لە کتێبخانە تایبەتە گرانبەهاکان لەلایەن حکوومەتەوە، پێش ئەمە، لە شۆڕشیشدا هەر بەم جۆرە کرابوو. لەسەردەمی دامەزرانی کۆماری رووسیای شورەوی، لینینگراد، پایتەختی کۆنی رووسیا، بەناوەندی کتێبخانەکان لە قەڵەم دەدرا، و پاشان بوو بەناوەندی ژیانی عەقڵی رووسیا. بۆ کتێبخانەی لینین کە لە بنەڕەتدا مۆزەخانەیەك بوو بەناوی رۆمیانتزیف[٥٠٨] بینایەکی گەورە دروستکرا کە توانای گرتنی نۆ ملیۆن بەرگی کتێبی هەبوو، هۆڵەکانی خوێندنەوەی حەوت تا نۆ هەزار خوێنەری تێدا جێ دەبوویەوە.

کتێبخانە پسپۆرییەکان:

لە گەورەترین تایبەتەندییەکانی گەشەی کتێبخانەکان لەم ساڵانەی دواییدا، پەیدابوونی جۆلانەوەیەك بوو بۆ دیاریکردنی شێوازە جۆراوجۆرەکانی بەرهەم هێنانی کتێب کە زیاد لە رابردوو پەرەی سەندووە، جگە لە دروست بوونی یەکێتییەك بۆ هەموو کتێبخانەی شارەکان، لە جۆلانەوانەدا پەیوەندییەکی بەتینی هەبووە لەگەڵ ئەو بارودۆخەدا کە زیادبوونی زۆری ژمارەی کتێبخانە پسپۆرییەکانی بەدیهێناوە. ئەوەی کاردەکاتە سەر ئەم جۆلانەوەیە، کێشە ئابووریەکان کە تاوەکو ئێستا ئەو دامەزراوانە رووبەڕووی دەبنەوە.

508- Roumiantsev

بەپێی داوای کۆمەڵەی نێودەوڵەتی، چەند پەیوەندییەك لە نێوان وڵاتە جیاوازەکاندا دروست بوو بەمەبەستی ئالۆگۆڕی بەئەمانەت دانی کتێبە ئەدەبی و زانستییەکان، ئەمەش زیاتر لە نێوان هەندێك لە وڵاتەکاندا چەندین نوسینگە دامەزرا بەمەبەستی ئالۆگۆڕی زانیاری سوودمەند و رۆشنبیرانە لە هەموو بوارەکاندا.

ئایندەی کتێب - ئارەزووی هاوئاهەنگی لە نێوان هونەر و پیشەسازیدا:

بێگومان ژیانی خێرا و ئالۆزی ئێستا کاریگەری خۆی لەسەر کتێب بەجێهێشتووە، ئەم جۆرە ژیانە بووە بەهۆی دابەزینی زۆری بازاڕی کتێب و پێش ئەم و بە شێوەیەکی گشتی لەم بوارەدا یارمەتیدەر بوو.

ئەو کەرستانەی چاکسازی و وەبەرهێنان لەڕووی چەندێتییەوە خرایەگەڕ بازاڕی جیهانی پڕکرد لە چاپکراوەکان، جۆرێك جۆلانەوەی پیشەسازی دروستکردنی کتێبدا سەرکەوتنێکی گەورەی بەدەست هێنا.

گەڕانەوە بۆ شێوازی بەرهەم هێنانی کۆنی کتێب و بەکاردانەوەیەك موریس[٥٠٩] و قوتابخانەکەی بۆ ماوەیەکی کەم دەستی دایە بوو بەکارێکی مەحاڵ.

هەروەها یەکێکی دی لە نیشانەکانی ئەم سەردەمە لاری نەبوون بوو لە نێوان هەوڵەکاندا لە بواری کتێبی هونەری و ئەو ئامێرانەی کە ئەمڕۆ لە دروستکردنی کتێبدا سوودی لێوەردەگیرێت و هەروەها پەی بردنی خەڵك بۆ مەحاڵ بوونی لەم بوارەدا بەینی بوونی ئامێرەکانی یەکێکی دیکەیە لە نیشانەکانی ئەم سەردەمە. لە ئاکامدا مەبەستی گەیشتن بەچاکترین بەرهەمە هونەرییەکان، دەرکەوت دەبێت درێژە بدرێت بەبەکارهێنانی ئامێرەکان. دەتوانرێ بوترێت لەم زەمینەیەدا هەموو تواناکان کەوتنە کێبڕکێ و ئەم بابەتەش بۆ گەیشتنە بەئامانجە هەمیشەییەکانی هونەر. هەرکە ئەم پشێوی و ئالۆزییانە کۆتایی پێ بێت دەبێت بەگەورەترین پلەی درەوشانەوە دەگات و خواستنەکانی ئێستامان بەراورد بێت. زانایانی سەدەی بیستەم و کاربەدەستانی پیشەسازی ئامێرەکان[٥١٠] دان بەمەدا دەنێن کە بەردەوام سەرکەوتنی شێوازە ئامێرییەکان دەبێتە نموونەیەکی تەواو و بەرجەستە بۆ پیشەسازی کتێب.

509- Morris
510- Machinisme